

Hadas Miklós–Zeke Gyula

EGY FÖLÖSLEGES EMBER ÉLETE

BESZÉLGETÉSEK
VÁZSONYI VILMOSSAL

Ötvenhat őszén arra gondoltam, hogy ki kell tartani a szabad választásokig, és akkor kérek egy nagy nyugati ösztöndíjat, mert majd lesz csőstől, és elmegyek néhány évre külföldre tanulni. Eszembe sem jutott, hogy karriert csinállok. Az én igényem az volt, hogy dekadens legyek, vendég, utolsó mohikán.

Mindig úgy éreztem, hogy mecénás vagyok. Én voltam az úr, a vers csak cifra szolga. És ha más írja a verset, akkor még inkább cifra szolga.

Vagyis én alapvetően fogyasztó vagyok, ha tetszik, Esti Kornélként. A dekadens dzsentrivé válást a zsidó asszimiláció legfelső fokának tekintettem.

Ezáltal pedig a családtörténetet méltó módon fejezem be, hiszen az asszimiláció magasabb fokára jutottam, mint a táblabíró nagyapám vagy a végtelenül elegáns és társadalmilag beilleszkedő apám. Valahol úgy éreztem, hogy az őseim azért igyekeztek, hogy aztán a gyümölcs kiteljesedjen, és eljuthassunk a semmittevés boldogságába.

Lényegében itt a fölösleges ember jelenségről van szó! A *lísnyij csilovekről*! És nyilvánvaló, hogy nemcsak Oblomov, hanem Ványa bácsi és Anyegin is ide tartozik! Mindig is úgy éreztem, hogy sok tekintetben a fölöslegesség az, ami a kultúrát kultúrává teszi. Ha nincs csilovek, ha nincs csábítás, vágyódás, akkor mi a fenének az egész?

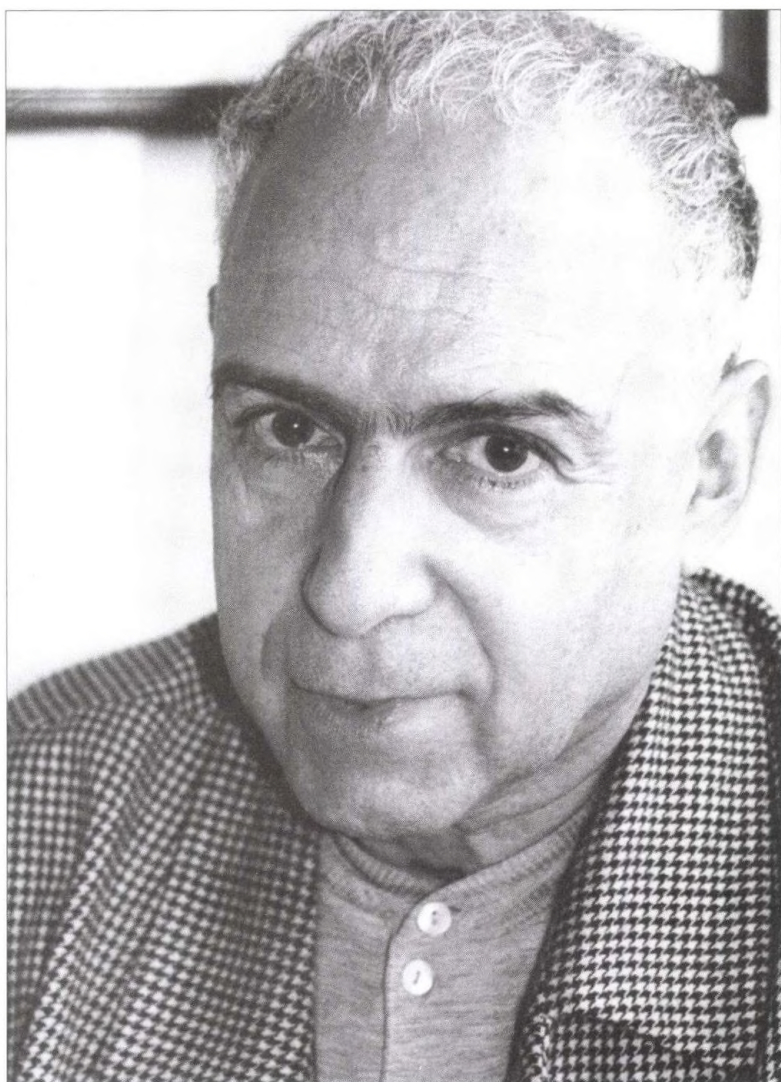
Nem mindenkiből lehet Rezeda Kázmér vagy Esti Kornél sem! Merthogy az egy borzasztó nehéz hivatás! Műveltnek kell lenni, utazni, ismerni egy csomó dolgot, cipelni a civilizáció valamennyi terhét, egyenrangú félként beszélni az alkotókkal és megérteni őket, ez mind-mind hozzátartozik. Ez nagyon komoly feladat, nagyon komoly!

Hadas Miklós–Zeke Gyula

EGY FÖLÖSLEGES EMBER ÉLETE
Beszélgetések Vázsonyi Vilmossal

Hadas Miklós–Zeke Gyula

EGY FÖLÖSLEGES EMBER ÉLETE

BESZÉLGETÉSEK
VÁZSONYI VILMOSSAL

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

Zeke Gyula a kézirat elkészítése idején a

Nemzeti
Kulturális
Alap

alkotói támogatásában részesült

Munkánk során az ÖTVENHAT című fejezetben nagymértékben támaszkodtunk
Eörsi Lászlónak az 1956-os Intézet,
a családtörténeti és az életútfejezetek összeállítása során pedig
Bajomi-Lázár Dávid publikálatlan és Neumann Eszternek a Debreceni Egyetem
Totalitarizmus és Holokauszt Archívuma
számára készített interjúira

© Hadas Miklós, Zeke Gyula, 2012

ISBN 978-963-506-875-3

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Soóky Andrea
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
A borítót Szák András tervezte
Tördelte Szele Éva
Nyomás és kötés Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető Körmendi Péter ügyvezető igazgató

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton is hálásan köszönjük Bajomi-Lázár Dávidnak, Eörsi Lászlónak és Neumann Eszternek, hogy terjedelmes és gazdag anyagaikat a rendelkezésünkre bocsátották. (Ez utóbbi interjú hangfelvétele hozzáférhető az Open Society Archive-ban.) Merítettünk abból a publikált interjúból is, amelyet Bácskai Vera készített Vilmostal (A Vázsonyiak. Ifj. Vázsonyi Vilmostal (Párizs) dr. Bácskai Vera beszélget. In: *Terézváros Budapest szívében* 2. kötet. Budapest, 2001, Terézvárosi Művelődési Közalapítvány, 64–78.) Egy-egy megfogalmazást a szövegbe építettünk Lengyel Nagy Anna interjújából, amely az *Embermesék* című műsora 1990. december 20-i adásában hangzott el a Kossuth Rádióban. Köszönettel tartozunk neki, hogy a beszélgetés hangfelvételét a rendelkezésünkre bocsátotta. Egy-két mondatot átvettünk Szántó T. Gábor Vilmostal folytatott beszélgetéséből is (*Szombat*, 1999/6. szám, 22–23.). Számos kolléga és barát segített végül bennünket egy-egy adat, név, esemény vagy bizonytalan szöveghely tisztázásában, köszönet érte nekik.

Az olvasó családi képeket és dokumentumokat is talál a kötetben. Mindez elsősorban Vilmos egyik távoli rokona s közeli párizsi barátja, Wiener Pál érdeme. Az ő figyelmének köszönhetően maradt meg és jutott el hozzánk a család értékes irat- és fotó-hagyatéka, pontosabban annak Vilmos által birtokolt és megőrzött töredéke. Petrantoniónak a Sznobintern-hagyatéka rendelkezésünkre bocsátásért tartozunk külön köszönettel.

A kötet munkálatainak különböző szakaszaiban nyújtott nélkülözhetetlen segítsége okán – az ábécérend demokratizmusát mellőzve – egy másik ötvenhatos barát, Karády Viktor nevét kell kiemelnünk. Az ő szellemi és anyagi támogatása nélkül ez a könyv soha nem születhetett volna meg. Hasonló hálával tartozunk Rabin Lászlónak, Terézváros korábbi alpolgármesterének.

Ugyancsak nélkülözhetetlen volt Vilmos barátainak, ismerőseinek és tisztelőinek támogatása. Ha önzetlen összegeikkel (és esetenként lobbi-tevékenységükkel) nem segítik a kiadót, a kötetünk vagy egyáltalán nem, vagy csak jóval szerényebb terjedelemben és kivitelben láthatott volna napvilágot. Erőd Iván, a Hargita Gyöngye Kft., Holló András, Görög Veronika, az MTA ORZSE Kutatócsoport, Nagy Péter Tibor, Petrantonio, Pomogáts Béla, Szabó Ildikó, Török András, Várdy Péter és ismét Wiener Pál nevét kell említenünk e sorban.

Végül, ám cseppet sem utolsósorban köszönettel tartozunk a Balassi Kiadónak, hogy felkarolta, és mindvégig a szívügyének tekintette a vállalkozásunkat.

A szerzők

**Hargita
Gyöngye**
Szeret a természet

SUMMA *artium*

A Vázsonyi Vilmos név félreértésre adhat alkalmat. Ezért szeretnénk nyomban egyértelművé tenni, hogy a mi Vázsonyi Vilmosunk (1935–2008) nem azonos a méltatlanul feledésre ítélt politikussal, Vázsonyi Vilmossal (1868–1926), bár közeli kapcsolatban áll vele: az unokája.

Akik nem hallottak a maga idejében közismert nagyapáról, nem föltétlenül maguk tehetnek róla. Vázsonyi Vilmos nevét a jobb- és a baloldali diktatúrákat egyforma következetességgel elutasító politikai meggyőződése, s ebből következő antikommunizmusa miatt említeni sem lehetett a Rákosi-, majd a Kádár-rezsim alatt, vagy ha mégis, sokáig csak elmarasztaló szöveggörnyezetben. Csupán az elmúlt hatvan év legigényesebb történelemtanárai léptek túl így a Tisza István, Jászi Oszkár, Károlyi Mihály és Kun Béla négyes nevének sulykolásán, és szorítottak teret az első világháború alatti és utáni miniszterelnökök, kormány- és direktórium tagok másodvonalában Vázsonyi Vilmosnak, aki mai megítélésünk szerint sokkal inkább a korszak legjelentősebb politikusai közé tartozott. Aki persze akart, a nyolcvanas évek elején már tájékozódhatott. Kezébe vehette a *Magyarország története* akadémiai összefoglaló 7. és 8. részét, egy-egy antikváriumban pedig hozzájuthatott a *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai* című, 1927-ben kiadott két vaskos kötethez, melyeket eleinte csak a raktárból hoztak ki a bennfentes érdeklődőknek, majd az évtized közepétől lassacskán kitétték a vevőterek polcaira is. Ma mégis elmondható, hogy a polgári önképpel bíró értelmiségiek többsége sosem hallotta a nevét, vagy ha igen, szinte semmit sem tud róla. Nem segített ezen az a városligeti kis sétány, amely 1993 óta a nevét viseli, s az a kevésbé sikerült mellszobor sem, amely 1997 óta a Westend üzletház tetején (!) áll.

El kell ezért mondanunk, hogy a sümegi rabbicsaládba 1868-ban született, sokáig Weiszfeld Vilmos nevű fiatal hírlapíró és ügyvéd igen fontos szerepet játszott cikkeivel a zsidó vallás recepciójának 1895-ös törvénybe iktatásáért vívott küzdelemben. Szinte őshonos terézvárosi politikusként 1896-ban ő hozta létre – immár Vázsonyi Vilmosként – a Községi Demokrata Pártot, amelyet 1900-ban Polgári Demokrata Párt néven országos párttá szervezett, és amely a korszak közjogi politizálásának terméketlen dualizmusán túllépve megteremtette a nagyvárosi demokraciáság máig érvényes értékeit. A magyar parlamentbe 1901-ben szűkebb pátriája, a Terézváros jutatta be, amelyet ott 1926-os haláláig megszakítás nélkül képviselt. Az asszi-

milált magyar zsidó elit jó részével szemben sohasem hagyta el ősei vallását, így 1917-ben – immár országos hírű politikusként – gróf Esterházy Móric kormányában ő lett Magyarország első zsidó hitű minisztere. Már a polgári forradalom előtt emigrált, hazatérve pedig mélyen igaztalan és cseppet sem veszélytelen támadások keresztüzében állva – képviselőként és a sajtóban – volt ereje és bátorsága szembeszállni a fehérterror különítményeseivel is. A trianoni Magyarország parlamentjében magára maradt a kommunista és a fajvédő diktatúra egyidejű elutasításával, ám a keresztény kurzus körülményei közt is képes volt fönn tartani a demokrata politizálás ethoszát és korlátozott pozícióit.

Egészen más okból ugyan, de felesége, Szalkai Schwartz Margit személye is túlnőtt a családon. Férje halála után öt évvel, 1931-ben *Az én uram* címmel könyvet adott ki, amely a polgári kori nőirodalom ugyancsak elfeledett, ám társadalomtörténetileg annál fontosabb dokumentuma. A két világháború közti korszakban nem kevésbé jelentős politikai szerepet betöltő fiuk, az 1900-ban született Vázsonyi János, ha lehet, még apjánál is kevésbé ismert személyiség. Igaz, az ő 1945-ös mártírhalálát – némi szemantikai marxizmussal terhelten ugyan: „haladó szellemű országgyűlési képviselő”-nek nevezve őt – 1979 óta legalább emléktábla őrzi valahai ott-honuk, a Liszt Ferenc tér 2. számú ház falán. A mi Vázsonyi Vilmosunk az ő fia. Ám szó sincs arról, hogy pusztán az imént megidézett elődök és a számos tekintetben paradigmaticusnak tekinthető magyar zsidó családtörténet krónikásaként lett volna érdekes a számunkra, és lehet fontos az olvasónak.

Erre a könyvre Vilmos a saját jogán tarthat számot.

Bizonyos politikai szerep még neki is jutott: nem pusztán résztvevője volt az 1956-os forradalomnak, hanem az egyetemi diákságon belül az események egyik alakítója és szervezője. Erről az itt olvasható beszámolója és nemzedéktársainak visszaemlékezései egyaránt tanúskodnak. Publikált is néhány szöveget abban a tíz napban, valamint hol a saját nevén, hol álnéven vagy név nélkül a későbbiekben, az emigrációban is. Mindazonáltal Vilmos ötvenhatos szerepvállalása nem föltétlenül lett volna elegendő ahhoz, hogy sorsát könyvben örökötsük meg. Magával ragadó személyisége és csillámlóan okos szellemisége vitt e döntésre minket. Tárgyilag nehezen körülhatárolható és intézményes tevékenységhez sohasem kötődő intellektusa elsősorban az irodalom, a történelem, valamint a művészet- és a szellemtörténet területén bontakozott ki páratlan erővel. Ráadásul öt nyelven – magyarul, németül, franciául, olaszul és angolul – szinte egyforma magas színvonalon, ám csupán a verbalításban.

Vilmos tudta, hogy élete és gondolatai könyvekbe kíváncznak, de tisztában volt azzal is, hogy e tudás- és élményhalmaz személyes tárgyiasítása iránti teljes közömbössége okán ezt a munkát csak a barátai végezhetik el

helyette. Így már a kapcsolatunk kezdetén, valamikor a nyolcvanas évek végén alakot öltött a közös elképzelés: rögzítsük magnóra egy majdani kötet számára minél több mondatát, sűrűn burjánzó szellemi kertje különös, számtalan lányt és lényt elbűvölő gondolatvirágait. Az 1990-es évek elejétől kezdtük fölvenni a beszélgetéseinket, majd több tematikus interjúra is sort kerítettünk. Az volt az elképzelésünk, hogy ezeket a zömmel párizsi kávéházakban folytatott, sok irányba kanyarodó társalgásokat visszaírva, stilizálva és szerkesztve eléje tesszük, ő pedig (újra csak egy kávéházban) a szöveg hangos olvasásával lendületet véve beindul, kiegészít, elágaz és kommentál. Ily módon ő azt – és csak azt – csinálhatta volna, amihez kedve volt, és amit igazán szeretett, mi pedig rengeteg munkával ugyan, de eljuthattunk volna egy (vagy több), a végül is megvalósultnál jóval terebélyesebb kötethez.

Nem pontosan így történt.

Amíg egészséges volt, mindig azt mondta, hogy a kötettel akkor foglalkozunk majd, ha ő már beteg lesz, és a lányok helyett a morfiumra szorul. Teltek hamar az évek, és lassan jelentkeztek a bajok, amelyek 2005 táján kezdtek mind komolyabbra fordulni. Vilmos ugyan ekkor sem hagyott fel az érzéki és esztétikai gyönyöröket középpontba helyező életvitelével, ám látni lehetett, hogy a könyv az ő életében nem csupán a tervezett, de semmilyen módon nem készülhet el. Ekkor már csak az volt a célunk, hogy minél több hanganyagunk legyen tőle. Ennek érdekében az utolsó hónapokban telefoninterjúkat is készítettünk vele. Beszélgetéseinknek Vilmos utolsó tette, a 2008. november 13-án – egy Zürich melletti hotelben – törvényes körülmények között, külső segédlettel, ám saját kézzel végrehajtott öngyilkossága vetett véget.

Erőfeszítéseink önmagukban azonban még így sem vezettek volna el a jelenlegi kötetig, ha nem támaszkodhatunk néhány olyan interjúra is, amelyeket mások készítettek vele. Fölhasználásuk Vilmos kérésére történt. Miután az általunk egymástól sokszor távol eső időpontokban készített és a mások által ugyancsak eltérő időpontokban fölvelt anyagok között számos témában átfedések mutatkoztak, nem élhattünk a hagyományos idézési technikával. Az alfejezetek, bekezdések – aprólékos szövegmunka árán – általában két-három forrásból álltak össze, amelyeket számos esetben egy-két negyedik vagy ötödik nyersanyagból vett mondattal-félmondattal, névvel-adattal egészítettünk ki.

Értelmezésre szorul végül a választott cím. Egy fölösleges ember élete – olvashatják a borítón a rendkívül erős irodalom- és társadalomtörténeti toposzt megidéző szavakat. S ha kétségük támadna a választás érvényét illetően, a kötet elején felütésként mindjárt ott találják Vilmos heves azonosulást tanúsító Oblomov-kommentárját, valamint a „lísniy csilovek”, vagyis a fölösleges ember fogalommal kapcsolatos eszmefuttatásait, amelyekben azért – és ezt fontosnak tartjuk hangsúlyozni – némi irónia is buj-

kál. De vajon tényleg Oblomov volt-e ő, s vajon helyénvaló volt-e a mi döntésünk, amikor a Turgenyev 1850-es, *Egy fölösleges ember naplója* című kis kötete, majd Goncsarov 1859-es nagyhatású regénye nyomán útnak indult fölösleges embert Vilmos egészen más, 20. századi alakjában – még ha az ő önképéhez idomulva is – életre keltettük? Hiszen az elhíresült regényhős és Vilmos között – a meglévő alkati és életszemléleti azonosságok mellett – kiáltó különbségek is vannak. Ami Oblomovnál gyengeség és cselekvésképtelenség, az Vilmosnál a cselekvés öntudatos elutasítása; ami amott frusztrált távolmaradás a meg nem értett új világtól, az Vilmosnál a nagyon is megértett világ meg- és elvetése. Oblomov emberi kapcsolatok iránti lusta közömbössége épp a visszája Vilmos nyitott beszélgetéshétségének; Oblomov érzelmi és érzéki félszége pedig a kiáltó ellentéte barátunk élvezetelvű, artisztikus, túlélő szexualitásának. Nyilvánvaló az is, hogy a fölösleges ember televényeül szolgáló regénybeli és valóságos „oblomovság” történelmileg jól körülhatárolható, és az 1917-es bolsevik forradalom győzelmével mindörökre eltörölt társadalmi és mentális viszonyok halmaza immár.

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a fölösleges ember fogalma nem csupán túlélte születésének (szellem)történeti körülményeit, de az európai civilizációt megroppantó 20. században új jelentéseket is fölvelt. Az egyik félmondatában maga Vilmos nyújt fogódzót ehhez, amikor úgy fogalmaz, hogy „a fölöslegesség az, ami a kultúrát kultúrává teszi”. Úgy véltük – és nem csupán e kötet minden mondata, de bő két évtizedes kapcsolatunk tapasztalatai alapján is –, hogy ennél tágasabb metaforát nemigen találhatunk volna e könyv szerteágazó tárgyainak és gondolatainak egybefogására. Meglátásunk szerint ugyanis e kötet egyszerre tekinthető személyes és családtörténetnek, valamint magyar, zsidó (mi több: magyar zsidó) és európai hanyatlástörténetnek. Ehhez kapcsolódik a fölösleges ember metaforájának másik, ha lehet, még erősebb huszadik századi jelentése, amely Vilmos életét ugyancsak mindenestől meghatározta. Fölöslegesnek lenni ugyanis régóta nem választás kérdése, sem a kultúrában, sem a társadalomban. A mindenkori többség minősít bennünket annak.

Mindent mondott tehát Vilmos, ami itt olvasható, ám a könyv az élőbeszéd indáit lehántó stilizálás, a főnti módon végzett szöveggondozás és alapos szerkesztés révén született meg. Mégsem véletlen, hogy számottevő nyelvi különbözőség mutatkozik az egyes részek között, annak függvényében, mikor, milyen módon, Vilmos milyen lelki és egészségi állapotában rögzítettük a szövegeket. Történetmondása az emlékiratok természetes személyessége mellett olykor a szélsőséges szubjektivitás nyomait is magán viseli.

Talán mégsem megalapozatlan a föltételezésünk, hogy az őt ismerők számára otthonosan csengenek majd könyvünk mondatai, és képzeletük

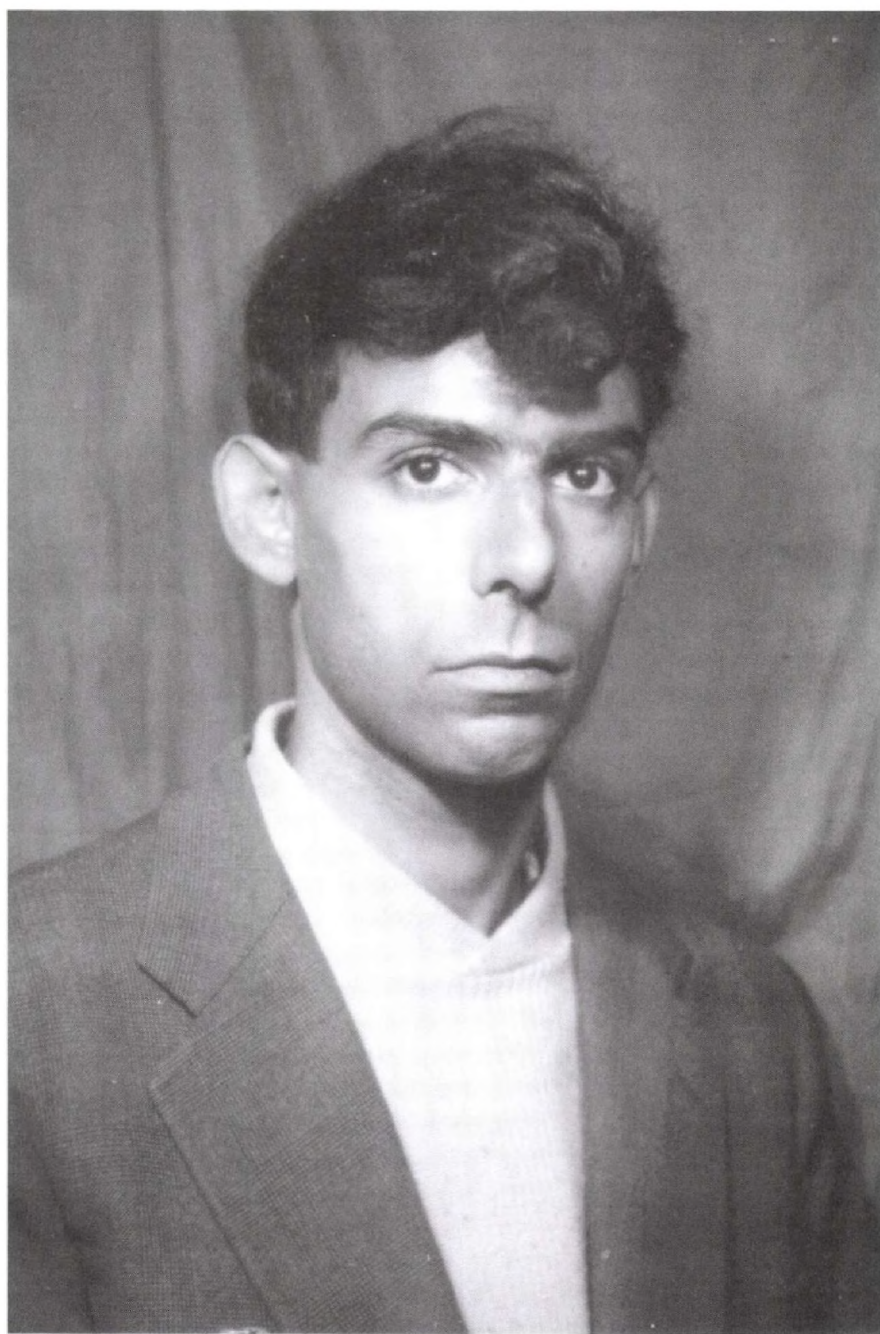
képernyőjén megjelenik Vilmos, amint sebesen gesztikulálva, jellegzetes fejmozdulatokkal, cikázó szemmel, mindegyre a saját szavába vágva beszél. Emellett reméljük, hogy valamennyire azok számára is sikerült életre keltenünk őt, akik nem ismerhették. Bízunk abban, hogy gondolatainak olvastán fontos összefüggések tárulnak föl előttük is. Esetleg olyan olvasó is akad majd, aki hiányként éli meg, hogy személyesen nem találkozhatott vele. Ha e céljaink egy részét elérjük, talán nem dolgoztunk hiába.

Hadas Miklós és Zeke Gyula

REZEDA KÁZMÉR ÉS OBLOMOV

Tíz évvel a forradalom után

ÖTVENHAT ŐSZÉN arra gondoltam, hogy ki kell tartani a szabad választásokig, és akkor kérek egy nagy nyugati ösztöndíjat, mert majd lesz csóstól, és elmegyek néhány évre külföldre tanulni. Eszembe sem jutott, hogy karriert csinállok. Bíztam abban, hogy a házakat és a földeket visszaadják, és így egész életemben nem lesznek anyagi gondjaim. Nem alkotóként akartam élni, hanem úgy, mint Rezeda Kázmér.

ÚGY MINT REZEDA KÁZMÉR, már tizenhárom évesen. Az onnipotencia-vágyam abból állt, hogy amikor tél van és szürkesség, akkor én a meleg szobában maradok, átfordulok a másik oldalamra, és délig nem kelek fel. Ez volt a lényeg. Meg hogy mindenki le van szarva. Ezért nem jártam be az egyetemre, és ezért volt az, hogy később két helyen is töröltek a hallgatók névsorából. Azt akartam, hogy ne legyenek feladataim és kötelességeim, hogy senkit ne kelljen látnom, akit nincs kedvem látni. Számomra elviselhetetlen borzalom volt, hogy reggel föl kellett kelni, és be kellett menni az egyetemre vizsgázni. Az én igényem az volt, hogy dekadens legyek, vendég, utolsó mohikán. Ha örököltém volna a birtokot, plusz a három budapesti bérházat, lényegében akkor is így éltem volna, legfőlőbb egy magasabb és nyugodtabb nívón. Na meg mondjuk, lett volna egy velencei lakásom. Persze, lehet, ha megkaptam volna a kielégítést, és vissza kapom az ingatlanokat, mindez felelősségigényt váltott volna ki belőlem, és másképp nővök fel. Lehet, hogy akkor a magyarsághoz való viszonyom is másképpen alakul. A forradalom leverése után az emigráns közéleti szereplésbe bekapcsolódhattam volna, pénzt is kereshettem volna, de ez a dolog egyáltalán nem érdekelt. Valahogy nem éreztem az életemben ennek a jogosultságát. Egyszer éreztem még kísértést, nyolcvankilencben, de akkor is észrevettem, hogy mennyire más vagyok, mint a magyar társadalom. Magamban átgondoltam, hogy gyakorlatilag két lehetőség van: ha be akarok kapcsolódni a politikai életbe, akkor hazudnom kell. Éjjel-nappal. És egy olyan képet kell kialakítani magamról, ami nem valós. Ehhez egyáltalán nem volt kedvem. Az volt bennem, hogy ha én a diktatúra idején sose hazudtam, akkor a demokráciában miért hazudjak néhány szavaza-

tért vagy egy pozícióért? Rosszul érezném, és különben is elszólnám magam előbb-utóbb.

Ötvennyolc után már sokat mentem mindenfelé, mivel kezdtem nagyon rosszul érezni magam Bécsben. Ennek alapvetően két oka volt, az egyik, hogy a tél rettentően hideg volt. Az ötvenhatos telet még át tudtam vészelní az eufóriával, az ötvenhetest is úgy-ahogy, de aztán elegem lett belőle. Másrészt rájöttem arra, hogy volt ugyan egy kis kör, amelyben jól éreztem magam, de hát az eufória véget ért, és a nép elkezdett utálni. A magyarság többé nem volt fedezék. Többnyire villamoson közlekedtem, néha taxin, autót vezetni nem tudtam. Ha villamosra kellett várni a hidegben, még nem volt metró annak idején, a rettenetes bécsi nép egyre jobban idegesített. Attól fogva ugyanis, hogy jártam Olaszországban és Franciaországban, megkezdődött bennem az elvágyódás, és rájöttem, hogy el akarok menni Ausztriából.

Az angol college szóba jöhetett volna, kaphattam volna ösztöndíjat is, de miután Bécsben másfél évet szabad emberként eltöltöttem, és a saját lakásomban összevissza basztam, nem volt se erőm, se kedvem arra, hogy oda menjek. Az ilyen college-okban akkor még kontrollálták, hogy ki jön, ki megy, mikor és hol van, ráadásul férfiakkal kellett volna flörtölnöm teázás közben, plusz partik és egyenruha, meg nem is tudtam úgy angolul, szóval ebbe képtelen lettem volna beletörni. Életem egyik nagy traumája, hogy nem voltam képes megváltani a belépőjegyet az angolszász világhoz. Ugyanakkor tény, hogy különösebben nem is volt kedvem Angliához, mert London nem ugyanaz, mint Párizs, gentleman meg különben sem óhajtottam volna lenni. A hadonászó közép-európai értelmiségi pedig végképp nem sokat ér Angliában. Ha zenész, akkor esetleg elfogadják, de ahhoz nagyon jó zenésznek kell lenni. Vagyis Anglia kiesett. Persze nem abban az értelemben, hogy nem lehetett oda elnézni olykor-olykor.

Ehhez járult az anyámmal való viszony. Az anyai családom viktoriánus volt, elfojtották az érzelmeiket, kemények és hidegek voltak. Legalábbis a keménységet és a hideget játszották. Ez számomra egész életemben nagy frusztráció volt, és ezt mindig összekötöttem az ő angol neveltetésükkel. Anyai nagybátyám szintén sokat volt Angliában, de ő valahogy jobban kiheverte. Azt hiszem, ezt egy férfi jobban ki tudja heverni, mint egy nő. Ez az irodalmukból is kiderül. Így hát maradt Amerika. Valamikor ötvenkilencben elmentem New Yorkba egy ösztöndíjjal. Nem azért, hogy ott maradjak, csak valahova el kellett menni Bécsből, hogy emancipáljam magam, mert a bécsi provincializmus már borzasztó volt.

A másik, hogy a művészetkritikában a helyiek azért jóval többet tudtak. Ez érthető, mert ott nőttek fel, én pedig még nem dolgoztam kellőképpen bele magam. Néztam, jártam, tudtam, de nem annyit, mint ők. Ez egyéb-

ként csak a színházra és a zenére vonatkozhatott, a képzőművészeti élet nagyon redukált volt. Volt, volt, de még nem olyan fokon, hogy érdemes lett volna vele foglalkozni, meg különben is, az nagyon belterjes társaság volt. Tehát egyre kevésbé éreztem jól magam a kicsi és provinciális Ausztriában. Németországba nem akartam menni, mivel borzasztó volt a hangulat. Persze Németországban is voltak szép kisvárosok, de ki akar egy német kisvárosban élni? El lehet oda menni egy hétre egy nővel, és mondjuk megnézni a templomokat. Ha az ember megnézi a környék összes templomát, és délután kel, az maximum két hét, de akkor már nagyon megengedő voltam. Heidelbergben az életforma ugyan tetszett egy ideig, de hosszasan már azt sem bírtam volna. Merthogy mindig ugyanazokat a po-fákat látja az ember, előbb-utóbb felismernek, látnak valakivel, aztán egy másik lánnyal, szóval ez az egész nem az én világom. Mert egyszer már megszoktam a nagyvárost, mint a Bartók szarvasai a tiszta vizet, és nem volt kedvem máshoz.

Az írás mint kísértés nem létezett számomra. Nem szerettem írni. Esetleg diktálni még igen, de az önálló alkotásra gyakorlatilag soha nem volt bennem igény. Egyszer például egy interjút kellett készítenem Kéthly Annával, mert Bécsbe jött valami szociáldemokrata ügyből kifolyólag, valamikor ötvenhét-ötvennyolcban. Egy munkásszállón lakott, nagyon kellemes nő volt, akkor még ilyen volt a világ. Ismertem őt és a családját is, és tudtam mindent róla, ezért azonnal kaptam tőle időpontot, de mégis rettentően szenvedtem, mert nem volt igazán libidóm az egészhez. Az apám-ról meg a nagyapám-ról szívesen kérdeztem volna, de a jelenről kellett vele beszélgetni, hogy milyen perspektívák vannak Kelet-Európában. Mind a ketten tudtuk, hogy nincs semmi esély. Ötölt-hatolt, borzasztó volt.

Mindig úgy éreztem, hogy mecénás vagyok. Én voltam az úr, a vers csak cifra szolgálja. És ha más írja a verset, akkor még inkább cifra szolgál. Vagyis én alapvetően fogyasztó vagyok, ha tetszik, Esti Kornélként. Gondolom, nem véletlen, hogy a kultúra, amelyből jövök, néhány ilyet kitermelt. Utólag teljesen világossá vált számomra, hogy az eldzsentrisedést, tehát a dekadens dzsentrivé válást a zsidó asszimiláció legfelső fokának tekintettem. Azáltal, hogy nem pénzt keresek, nem akarok milliomos lenni, nem okoskodok, nem akarok mindent megmagyarázni, nem akarok aktív lenni, hanem kifejezetten az élvezés világába helyezem a zsidó felettes ént, ezzel beilleszkedem a Rezeda Kázmérok, Esti Kornélok, tehát a legkitűnőbb, számomra legrokonszenvesebb keresztény dzsentri elit vonalába. Ezáltal pedig a családtörténetet méltó módon fejezem be, hiszen az asszimiláció magasabb fokára jutottam, mint a táblabíró nagyapám vagy a végtelenül elegáns és társadalmilag beilleszkedő apám. Valahol úgy éreztem, hogy az őseim azért igyekeztek, hogy aztán a gyümölcs kiteljesedjen, és eljuthassunk a semmittevés boldogságába.

Az *utolsó mohikán*, amit hat-hét évesen olvastam a bajai udvar farakásai-ban, hogy ne kelljen a többi gyerekkel játszanom, meghatározó identifiká-ció volt számomra. Nagyon korán megértettem, hogy nem lehet javítani a társadalmon. Ennek ellenére a forradalom és a Petőfi körös világ egy rövid időre kibillentett ebből az állapotból, vagyis volt egy történelmi pillanat, ahol visszajöhetett volna a másik, az aktív társadalomalakító modell, na de hát azt kell mondanom, hogy ebbe alaposan beletapostak.

OBLOMOV az életem könyve. Tizenöt-tizenhat éves koromban olvastam, Krúdyval és Kosztolányival párhuzamosan, és a hatvanas években min-den német és francia lánynak ezt adtam. Csakhogy az volt a baj, hogy po-koli rosszak voltak a fordítások. A német még elviselhető, de a francia ka-tasztrofális. Alapvető, hogy Oblomov folyton becsukja az ajtót, nehogy bejőjön a hideg. Bent ül a szobában, házikabátban, és nem megy ki. Ez a legalapvetőbb! Az első dolgunk, hogy minden ajtót és ablakot becsukjunk. Pesten végig így éltem a kommunisták alatt, teljesen Oblomov voltam. Vele kapcsolatban csak egy probléma van, mégpedig az, hogy nagyon kell vigyázni, nehogy elvegyük a takarítónőt vagy a szakácsnőt. Oblomov eb-ben követte el a nagy hibát. Ráadásul még gyereket is csinált neki. Szeren-csére a hatvanas években kotont már mindenhol lehetett kapni, noha én nagyon utáltam. Fogamzásgátló pirula akkor még nem létezett, de azért akkor tényleg valódi nagy csoda volt, hogy szexuális értelemben a lányok egyre szabadabbak lettek, és elkezdtek felnőtté válni.

Két esetről tudok, amikor teherbe estek tőlem. Mindkét lányt lényegé-ben köteleztem az abortuszra. Ezzel természetesen a kapcsolatok szét-mentek. Megmondtam nekik, hogy nem, én ezt nem akarom, nem szere-tem a gyerekeket, nem vagyok hajlandó szembenézni ezzel. És ha ez sem volt elég, kijött belőlem a legvégső érv. Többször is elmondtam Kertész Im-rének, hogyha – a kurva istenit! – a *Kaddis a meg nem született gyermekért*et korábban írta volna meg, az én életem mennyivel egyszerűbb lett volna. Csak oda kellett volna adni a lányoknak a könyvet, és kész! Mivelhogy ne-kem is az volt a végső érvem, hogy nem vagyok hajlandó a következő mar-havagon-szállítmány számára utánpótlást termelni. Na, ettől mindenki teljesen kibukott. Szóval ez volt a végső érv, és erre már nehéz volt bármit is válaszolni. Mondtam, hogy dekadens vagyok, elmebeteg vagyok, nem óhajtom ezt genetikailag tovább vinni. Erre még mondták, hogy ők egész-ségesek, majd ők mindent megtesznek. Az egyik egy amerikai, gyönyörű csodanő volt, aki rettentő szerelmes volt belém, máig ír nekem időnként, csak hát most már öreg, fogalmam sincs, hogy néz ki, de nem is kívánom látni újra, és szerintem ő se lásson engem. Nem vagyok híve a felmelegí-tett káposztáknak, noha annak idején én is imádtam, vele szerettem az intravaginális szexet. De az abortusz után nem élvezett úgy. Csak akkor

élvezett, ha azt mondtam neki, hogy lehet még gyerekünk. De tudtam, hogy a részemről ez hazugság, és nem is bírtam sokáig, aztán hamar mondtam neki, hogy vége, nincs tovább.

Akkor jöttem rá arra, hogy nekem nagyon kell vigyázni, és a nőknek rögtön az elején meg kell mondani, hogy nagyon szeretlek, de nem akarok veled együtt élni. Mert rengeteget gyötörték a lelkemet ezzel a hülyeséggel, hogy csináljunk gyereket. Ezt én egyetlen egy esetben tudtam volna elképzelni. Ha garantálják nekem, hogy lány lesz, és nem hasonlít rám, hanem arra a kedves és szép lányra hasonlít, és annak a karakterét örökli, akivel csinálok. De ezt ugye nem tudták garantálni. Általában nem mondtam nekik a zsidóságot, de azért sokan tudták. Csak a háborút mondtam, hogy aki gyerekként ilyen szenvedéseket élt át, az nem is tudja elképzelni, hogy ez másnak, más körülmények között jó lehet. Ahogy öregedtem, és egyre nagyobb lett a korkülönbség a lányok és köztem, ez egyre kevésbé volt probléma. Akkor már könnyebben megúsztam, hogy ilyesmivel baszogassanak, de előtte állandóan szembesülnöm kellett vele.

Amikor Amerikában voltam az ötvenes évek vége-hatvanas évek elején, volt egy jó szövegem, arra az esetre, ha a lányok kérdezték, mit akarok tőlük. Nem nagyon jött be, baromira nem szerették, de én provokatívan mindig elmondtam nekik. Volt valami hülye country-szám: „I want a house, I want a home, and I want somebody waiting for me”. És akkor én ennek a mintájára minden lánynak, ha megkérdezte a francia vendéglőben, ahova azért nagyvonalúan elvittem őket, hogy mit akarok, azt mondtam, hogy nem tudom, de azt pontosan tudom, mit nem akarok: „I don't want a house, I don't want a home, and I don't want anybody waiting for me”. Na, ez is Rezeda Kázmér, ha tetszik. Ő ugyan nem mondja így ki, miképpen Esti Kornél sem, de mindenki számára nyilvánvaló, hogy ők is nagy magányosok. Tudjuk, hogy mind Krúdy, mind Kosztolányi elég rossz házasságban vergődött, és ezekben a figurákban a másik énünket írták meg. A lumpoló, az elmenő énünket, akinek egy porcikája sem kívánja a házasságot. Erősen bennem volt az is, hogy az önmegvalósítás az én esetemben is a magányt jelenti. Barangolni át a világon. Egyébként Lenin is használja az oblomovizmus kategóriáját. A fogalmat nem ő találta ki, hanem talán Dobroljubov, nevezetesen, hogy létezik az úgynevezett „oblomovcsina”, amit életvitelekre és politikai viszonylatokra lehet alkalmazni. Akármit is gondoljunk Leninről, annyit azért adjunk meg neki, hogy Oroszországot elég jól ismerte. Az más kérdés, hogy egy borzalmas maszszát akart csinálni belőle. Kétségtelen, volt benne valami tatár undor az oroszoktól. Meg hát nemes is volt.

Lényegében itt a fölösleges ember jelenségről van szó! A „lísnijs csilovek”-ről! És nyilvánvaló, hogy nemcsak Oblomov, hanem Ványa bácsi és Anyegin is ide tartozik! Ugyanaz a magatartás a fiatal lányokkal: ha szerel-

mesek belénk, akkor elmegyünk, aztán utána nem tudunk dönteni, majd megint visszatérünk hozzájuk, de nagyon rövid időre, csakhogy akkor már késő. Ugyanakkor köztem és közöttük az a nagy különbség, hogy én a barátaimmal igyekszem jóban lenni, és nem komplikálom az életet olyan pszeudo-homoszexuális módon, ahogy a fölösleges emberek. Én nem akarok nézeteltérésbe keveredni Lenszkijjel, a belterjes szerelmi ügyeket nem konfliktualizálom. Ugyanakkor persze hiába léptünk ki a romantikából, mégiscsak romantikus az emberi személyiség bázisa. Igen, érző kis csilovekek vagyunk! Én magamat az első pillanattól fogva ebben az összefüggésben határoztam meg. És mindig is úgy éreztem, hogy sok tekintetben a fölöslegesség az, ami a kultúrát kultúrává teszi. Ha nincs csilovek, ha nincs csábítás, vágyódás, akkor mi a fenének az egész? Utilitarista, egymásnak termelő hangyákra semmi szükség nincsen!

Persze fölfoghatjuk a dolgot úgy is, hogy az egészet, ha tetszik, a krémek kréme, a „crème de la crème” legitimálja, akárcsak a méheknél vagy a hangyáknál. Azok a lények legitimálják ezt a berendezkedést, akikért a többiek dolgoznak. Itt van például Lytton Strachey, aki az első háború alatt nem vonul be, miközben a barátai közül többen elesnek a Garda-tó mentén. A törökök vannak az egyik oldalon, nagyon klasszul harcolnak, a másikon az angolok meg a franciák, akik minden ok nélkül hepciáskodnak, és a közelharcokban meghal egy csomó ember. És Strachey, a közismert buzi, a bloomsburyi szalonjában egy ezredes özvegyével beszélget. Az özvegy azt mondja neki, hogy nem szégyelli magát, amiért itt van Londonban, míg a honfitársai életüket áldozzák a civilizációért? És akkor Strachey azt a közismert, sokat idézett választ adja, hogy „I am the civilisation for which all those brave young men are fighting”, vagyis hogy én vagyok a civilizáció, amelyért ezek a bátor fiatal emberek harcolnak. Nem vitás, hogy itt nagyon erős a gőg. Származási gőg, osztálygőg, de elsősorban antropológiai gőg. Strachey nem a múltra hivatkozik, hanem arra, hogy ő kiváló, az elitbe tartozik, meg hogy ő képviseli a magasrendű kultúra folyamatoságát. És nincs igaza? Kétségtelen ugyanis, hogy nagyon kevesen voltak képesek arra, amire ő és a többi zseni a Bloomsbury Körben! Mint ahogy nem mindenkiből lehet Rezeda Kázmér vagy Esti Kornél sem! Merthogy az egy borzasztó nehéz hivatás! Műveltnek kell lenni, utazni, ismerni egy csomó dolgot, cipelni a civilizáció valamennyi terhét, egyenrangú félként beszélni az alkotókkal és megérteni őket, ez mind-mind hozzátartozik. Ez nagyon komoly feladat, nagyon komoly! Csak hát ők még védve voltak, és ezért a néppel sem voltak harcban.

Én úgy érzem, hogy a lehetőségeimhez képest ezt a munkát valahogy magam is elvégeztem, jóllehet nem azon a fokon, ahogy kellett volna. Ez itt a probléma. A legnagyobb fájdalom számomra, hogy nem volt lakásom négy-öt városban. Persze az életszínvonalam nem volt olyan rossz, de

azért sokkal jobb is lehetett volna. Csakhogy ezt az egészet családilag kellett volna megszervezni, nagybácsik, nagynénik kellett volna hozzá, főképp pedig megfelelő szolgaszemélyzet, no meg egy egészen másfajta társadalom. Mindennek ellenére mégis azt mondanám, hogy ez nekem ment, legalábbis a lehetőségekhez képest, ezt nem győzőm hangsúlyozni. Esti Kornél-osan, Rezeda Kázmér-osan, hotelszobák lakójaként a nyolcvanas évek elejéig. De utána egyre nehezebb volt fenntartani ezt az életformát, lényegében nem is voltam rá képes, mivel az anyagi nívóm nem tette lehetővé. De nem panaszkodom. A lényeg, hogy minden idő, amikor nem tisztán a szellemi és a fizikai gyönyöröknek éltem, számomra elveszett idő volt.

Magyarországon mindig úgy éreztem, tudom, hogy ez pimaszság, kamaszos önteltség volt, de mindig úgy éreztem, hogy a magyar kultúra bennem van, a magyar kultúra én vagyok, és ennek semmi köze nincs ahhoz a moslékhoz, aminek Magyarországot egészében érzékeltem. Vagyis ezek a világok nálam mindig nagyon élesen elváltak egymástól, akárcsak Krúdynál. Krúdy sem abban az óbudai kis lakásban élt, vagy az elején Spiegler Bellával a Pekáry-házban, hanem a saját álmvilágában. Ezek az álmok összekötődtek az ő gyerekkori nyírségi világával, miképpen az én esetemben is összefonódtak a bácskai és budapesti gyerekkorommal. Tehát volt reális alapjuk, de mégiscsak az elveszett paradicsomot jelentették. Krúdy egész írói műve valahol az elveszett paradicsom újrastilizálása. Az összes könyve ott volt a könyvespolcunkon. Amikor huszonkét éves volt, a nagyapám több novelláját megjelentette. Nagyon jó kapcsolatban voltak, nem merem azt mondani, hogy barátságban, mert nehéz megítélni, hogy hol kezdődik, vagy hol végződik a barátság, de mindvégig nagyon jó kapcsolatban voltak. Volt egy csomó dedikált Krúdynk, és voltak első kiadások is, azoknak egy része aztán eltűnt. Ezeket én még az ötvenes években olvastam. Szinte mindegyiket elolvastam. Teljesen magam fedeztem fel Krúdyt. Annak idején ő még nem nagyon volt divatban, noha Szerb Antalnál is találunk utalásokat rá, és a bennfentesek mindig is pontosan tudták, hogy nagyon nagy író. Főleg az írók tudták, hogy óriási író. És minél többet olvasott az ember, annál inkább megerősödött ebben a meggyőződésében. Persze előtte ott volt még nekem Jókai és Mikszáth, őket sem szabad elfelejteni! Meg Török Gyulát sem, akinek fő regényét, *A zöldköves gyűrűt* nagyon szerettem. Jaj, de szerettem azt a könyvet! Amikor felfedeztem, talán jellemileg az állt a legközelebb hozzám.

Móricz is többször volt nálunk, egy-két könyvét szerettem is, főleg azokat, amelyek a dzsentrikről szóltak, de sohasem lelkesedtem érte azon a fokon, ahogy Krúdyért. Pedig a családban Móriczot jobban szerették, mint Krúdyt. Vagy talán nem az a pontos megfogalmazás, hogy jobban szerették, hanem inkább nagyobb írónak tartották, mint Krúdyt. A nagyapám

szerette Krúdyt, de én őt már nem ismertem, nagyanyám is nagyon szerette. A szüleim nemzedékének tagjai, nyilván azáltal, hogy huszadik századi moderneknek tartották magukat, Móricz realizmusát és társadalmi érzékenységét nagyobbra értékelték. Ehhez jött a nagyon erős személyes barátság. Krúdy a nagyszülőkkel volt jóban, Móricz pedig a szüleimmel, ami azért nagy különbség. Amikor a szüleim összeházasodtak, és havonta egyszer-kétszer elkezdtek fogadásokat tartani, tehát az első éveikben, mielőtt még a náciizmus megerősödött volna, élénk társasági életet éltek. A vendégkönyvük első oldalát Móricz nyitotta meg. És nem véletlen az sem, hogy negyvennégyben a nagyanyám és én is a Móricz Erzsi által készített hamis papírokkal bujkáltunk. Móricz tehát nagyon erősen benne volt a családban, mint élő emberi kapcsolat, és mint szellemi-erkölcsi nagyság. Talán ezért is volt nekem könnyebb Krúdyt felfedezni, kvázi a szüleimmel szemben, mert ő még a nagyszülöktől maradt jószág volt. Krúdy tulajdonképpen lerövidítette, élesen fejezte ki a Magyarország iránti hozzáállásomat, mivel mindig úgy éreztem, hogy Magyarországon az asszimiláció egyetlen értelme, ha az ember úrrá asszimilálódik, mert polgárrá asszimilálódni lehet Nyugaton is. És ha nem adatik meg az úri asszimiláció lehetősége, mert nincsenek már urak, akkor megette a fene az egészet! Számomra a magyar kultúra nem paraszti kultúra, hanem úri kultúra, ahogy ezt Babits is világosan megfogalmazza a Németh László elleni polemikus cikkében. Ebből a kultúrából engem az első pillanattól fogva az úri rész érdekelt.

GYEREKKOR

AMIKOR MEGSZÜLETTEM kétévi házasság után, apám harmincöt, anyám huszonöt éves volt. Elég klasszikus módon majdnem tizenegy év volt köztük. Anyám nagyon szép lány volt. Egy évben kétszer-háromszor párizsi ruhát hozattak. Ezeket meg lehetett rendelni Pesten a divatlapokból, követte a párizsi hullámokat. Több *Színházi Életben* is lehet őt látni így másokkal a nagyon szép francia ruhákban. Anyám nem volt exhibicionista, gondolom, csak felkérték, mint szép nőt, és bekerült. Párizsi ruhákat viselni viszont nagyon szeretett. Apám nemigen kedvelte ezeket a dolgokat. Nagyon jó kapcsolat volt köztük, nagyon szép szerelem. Az anyám szemmel láthatóan később, már a halála után is szerette gondolatilag apámat. De nagyon megviselték őt a háborús évek, különösen az utolsó, a német megszállásé. A Vas utcai Pajor Szanatóriumban születtem 1935. március 23-án.

„JAJ, DE SZŐRÖS!” – ez volt anyám első mondata, amikor meglátott. Ezt egy távoli rokon jóval későbbi, ötvenhat utáni elbeszéléséből tudom. Ez volt az első mondata, hogy „Jaj, de szőrös!”. Mármint hogy én. Ami úgy nagyjából jelzi is az ő énhozzám való viszonyát az életem során, tehát hogy őbenne mindig is volt egy meglehetősen iszony és visszautasítás velem szemben. Ezek szerint már a születésem pillanatában. Ugyan nem vagyok tökéletesen bizonyos a dolog autenticitásában, másrészt viszont miért találta volna valaki ezt ki, amikor a jóval későbbi találkozásunkig nem is ismert engem. Úgyhogy valószínűleg így történt.

Elemi boldogságképekről az apámmal való érintkezések kapcsán beszélhetek. Valami nagy boldogság egyébként nem volt bennem, inkább kíváncsiság és érdeklődés. Én ezekben az első években nem voltam boldog. Fegyelmezett és adaptált gyerek voltam, és alkalmazkodtam a világhoz. Egyetlen gyerek vagyok, amit a szüleim részéről is megérttek, és nekem se volt soha problémám vele. Egyrészt ugye apám is egyke volt, tehát ez volt a modelljük. Másrészt normális, ép ésszel gondolkodó közép-európai zsidónak harmincnyolc után nem az volt az első gondolata, hogy rögtön csinál egy második gyereket. Az Anschluss óta ők inkább azon gondolkodtak, hogy elmenjenek-e vagy itt maradjanak. Azután bevándorolni és új

életet kezdeni egy gyerekkel is éppen elég nehéz, nemhogy kettővel, ha az ember el akar menni.

Apám és anyám nagyon meleg, szerelmi házasságban éltek, és ebben nekem akkor nemigen volt meg a helyem. Feltehetőleg azért, mert a tradicionális, az arisztokráciából a nagypolgárságba és a szabad foglalkozású értelmiség jómódú részébe átment családmodell az volt, hogy a gyerekkel a nevelőnők és a személyzet foglalkozik. Anyám háztartásbeli volt, ahogy ezt akkoriban az úrinőknél mondták, és a háztartással foglalkozott, ahogyan otthon látta. Az ő szülei jómódú földbirtokosok voltak Bácskában, ami azt is jelentette, hogy minden évben kétszer-háromszor jöttek a hatalmas élelmiszerszállítmányok az óriási spájzba erről az igazi őstermelő vidékről. Anyám állította össze hétről hétre a menüt, amit aztán a szakácsnő elkészített. Ez volt az ő munkája. Ezen kívül semmivel sem foglalkozott, és a legkevésbé énvelem. Vagy ha igen, akkor csak olyan formában, hogy a nevelőnőt ellenőrizte. Kiválóan beszélt három nyelvet, szeretett és tudott úgy-ahogy zongorázni, és az első öt évben nagyon sokat jártak apámmal koncertre és színházba.

Az apám modelljében pedig valahogy úgy nézett ki ez, hogy mint kisgyerekkel keveset foglalkozik velem, érjem el a tizenkét-tizenhárom éves kort, amikor már tudok írni, olvasni, és már a művelődés útján vagyok, majd akkor. Mert ővele is ezt csinálta a nagyapám. Tizenkét éves korában, tehát még a békében, még a katasztrófa előtt elvitte magával Olaszországba, Hollandiába és Németországba. Tíznapos, kéthetes közös vakációk voltak ezek, amelyeken még a nagymama sem volt ott, hanem csak előbb-utóbb megérkezett hozzájuk ő is. És az apámnak ezekről nagyon jó emlékei voltak, nekem ezt a nagyanyám mesélte is később. És ő nyilván ezt akarta reprodukálni velem, csak az történt, hogy kilencéves voltam, amikor elvitték, és ez így nem valósulhatott meg. Harminckilencetől kezdve engem is vittek magukkal vakációzni, külföldi utakra is, de én csak Jugoszláviára és Kassára, Késmárkra és Ungvárra emlékszem, amelyek akkor már magyar területek voltak. Meg Leibachra, azaz Ljubjanára Szlovéniában. Legmélyebben a bajai utak és nyaralások maradtak meg bennem. Volt, hogy kocsival mentünk, a Chevrolet-vel – ez egyébként az egyetlen típus, amelyet felismerek ma is –, de többnyire vonaton. Furcsa összekötetés volt Baja felé, valami gyorskocsi. Sárbogárd, Bátaszék, ilyen emlékeim vannak erről a vonalról, és a végén át kellett menni a bajai hídon. Meg hogy nagyon gyorsan kellett átszállni valahol. Több ilyen traumatikus emlékem van, hogy a nagymamával kell átszállni, jön a hordár, de valahogy feszültség van, mert az apám nincs ott. Bizonyára azért volt a feszültség, mert nem volt velünk férfi. De voltunk Pécsen is a Mecsekben, és Lillafüreden és Mátraházán is, negyvenkettőben vagy negyvenháromban. Galyatetőn is, de ott talán csak negyvenöt után, nem tudom. Apámék har-

minchárom és harmincnyolc között minden évben elmentek Ausztriába – az Anschluss óta már nem –, Svájcba vagy Németországba, láttam a fotóalbumokat, vagy az olasz Riviérára. Velencébe is minden évben elmentek. Akkor is, amikor én már megszülettem, csak nem vittek magukkal. Mindemellett az apámmal én mindvégig éreztem a melegséget és a szeretetet. Keveset foglalkozott velem, de ha ott volt, akkor mérhetetlenül barátságos, meleg és szeretetteljes volt. Nagyon szerettem. Rendkívül értelmes, okos, finom, megnyerő, jó modorú és ugyanakkor pulzáló ember volt. Hirtelen haragú, de ez ritkán derült ki, és nekem az is tetszett. A természetes eleganciája és kedvessége néha dührohamba is átsapott, és ha valami nem tetszett neki, akkor tudott kemény lenni. Emlékszem, egyszer a Wagner vendéglőben lehúzta a megterített abroszt, mert nem jött a pincér. Bizonyos attitűdökben, kávéházakban, vendéglőkben bennem is töle jön ez, hogy ha valami nem tetszik, akkor azonnal mondom és mutatom. Hatéves koromig én még külön ettem a német nevelőnőmmel, Tettivel a gyerekszobában, és nem is feltétlenül ugyanazokat az ételeket, mint ők. Tehát még étkezéskor sem láttam őket, legfeljebb az apám bejött egy percre, esetleg nekem volt szabad egy percre az ebédlőbe mennem, vagy utána az úri szobába a kávéhoz.

Ez nagyon erős viktoriánus tradíció volt az anyám családjában. Őt is így nevelték, ezt elmondta később, amikor én szemrehányást tettem, hogy őt és a nagybátyámat is ilyen szigorúan nevelték, először ők sem lehettek ott az asztalnál, és később, amikor már odaengedték őket, akkor csendben kellett lenniük. Pálcat kellett tartaniuk a hátuk mögött, hogy egyenesen üljenek, ezt a nagymama még velem is csináltatta Baján, és velem is így viselkedett. Emlékszem, amikor negyvenháromban nálunk volt Pesten, mert attól fogva, hogy egyedül maradt, többet járt hozzánk Pestre, és mi is többet mentünk Bajára. Lázas voltam, feküdtem a szobámban, és azt mondtam Mádinak, a francia nevelőnőnek, hogy Mádi, almakompótot szeretnék, ha lehetne, mert nem volt szabad mást ennem. És utána a nagymama is bejött a szobába, és megkérdezte, hogy mit akarsz, kisfiam. Mondtam, hogy a Mádinak én már szóltam egy órával ezelőtt, hogy almakompótot szeretnék estére, mert csak úgy enni nem lehetett, ha beteg voltam, rendet kellett tartani. És erre a nagymama azt mondta, hogy hát miért a Mádinak mondod, hát miért nem nekem, hogy mit kérsz? És én akkor hatalmas csodálkozással magamban azt gondoltam, hogy hát ez a nagymama szeret engem egy kicsit? Mert addig ennek semmi jelét nem adta. Baján csak az egreciroztatás volt, evés közben nekem sem volt szabad beszélnem, csak ha kérdeztek. Később a pszichoanalízisben kijött, hogy ekkor ölték meg a fiát, a nagybátyámat, Pétert Ukrajnában, és hirtelen én lettem az egyetlen fiúörökös. Anyám tehát megörökölte a nagymamától a viktoriánus nevelést.

HOGY SEMMIFAJTA MAJOMSZERETET, semmifajta kimutatása az érzelmeknek, az érzelmek nem arra valók, hogy az ember mutassa őket. Egy intim szerelmi viszonyban esetleg ki lehet mutatni, de a szülő-gyerek kapcsolatban a gyerek tiszteli a szüleit, azok meg eltartják őt, gondoskodnak róla, és megteremtik számára a maximális lehetőségeket, de mindenfajta érzelemnyilvánítás és főként mindenfajta fizikai, testi gyengédség ki van zárva. És ez az anyám részéről teljesen ki is volt zárva. Amikor én ilyesmit kértem, mondjuk négyévesen vagy ötévesen az ágyába akartam bújni, akkor azt keményen és kegyetlenül visszautasította. Soha meg nem engedte és visszautasította. A puszkodás sem volt divatban, nagyon nem szerette. Volt, hogy csinálta, de olyan ímmel-ámmal, és olyan pofával, hogy aztán már én sem akartam. Pedig tizenkét-tizenhárom évesen még magas, szép, jóképű fiú voltam. Ez a hidegség és tartásosság egyébként – ami szerintem az angliai vezető rétegek hülyeségéből származott át a családba –, az anyai nagymamát is jellemezte. És erre az anyámnál bizonyára az a két év is rá-tett egy lapáttal, amit Eastbourne-ben egy lánykollégiumban töltött. Ugye ott fegyelem volt, korán kellett kelni, korán feküdni, hideg vízben mosdani és mindig glédában állni. Amikor kérdeztem később az anyámat, hogy mi a hétszentséges istennek kellett kínozni engem, akkor azt mondta, hogy hát ez volt a modell, ezt kapta ő is. És mindig elmesélte azt is, hogy tizennyolc éves korában a bajai főutcán – mondom, nagyon szép lány volt az anyám, és a nagyanyám is szép nő, gyönyörűek voltak – ő egyszer valamiben visszafeleselt a nagymamának. Nem tudom, mit mondhatott, de ezt a kifejezést használta. És ekkor az anyja őt a vasárnapi korzón, Baja fő-utcáján felpofozta. És hogy neki ez szörnyű szégyen volt a fiúk előtt, meg minden, hát ezt el is lehet képzelni. Ezt mondta mindig, hogy ilyen fegyelem volt, és hogy őt sem vették soha az ágyba, és a nagybátyámat sem. Apám a kevés alkalommal, amikor ilyesmire sor kerülhetett, mert a szobájába nem mehettem, de amikor találkoztunk a lakásban, akkor megcirógatott és megsimogatott. Különben mást vár az ember egy férfitől, nem oda-bújást, hanem csak bizonyos melegséget, és én ezt tőle megkaptam.

BAJÁRÓL ÉRKEZTÜNK HAZA 1939-ben, a háború kitörése előtti nyáron. Későn, talán már tíz óra felé értünk be a városba, és én azt láttam így filmszerűen a kocsiból, hogy tele van kivilágított, tükrös kávéházakkal és jól öltözött emberekkel a Nagykörút. Ez óriási hatást tett rám. Láttam, hogy van élet egy olyan időpontban, amikor nekem sosem volt szabad fent lennem, és fogalmam sem volt, hogy azalatt, amíg alszom, mi van a világban. És nagyon tetszett nekem az egész. Úgy tűnt, hogy ez az élet, amire nekem igényem és kedvem van. Az éjszakai kávéházi teraszok. Addig legfeljebb az volt, hogy messziről a szobámból hallottam hazajönni éjjel kettőkor a szülőket. Apám, anyám későbbi elbeszélése szerint, ezekben a háború

előtti időkben mindig azt mondta, hogyha kettő előtt megy az ágyba, akkor kiröhögi őt a párna. Nagy éjszakai életet éltek, színházba, Operába, koncertre jártak, s utána kávéházakba, ez hozzátartozott a politikához is. Ott megismerkedett és beszélgetett bohém újságírókkal, színészekkel és mindenféle emberekkel, akik gyakran szintén terézvárosiak voltak. A terézvárosi kávéházakban ugye érthetően sok terézvárosi ember fordult meg. Mint ahogy a nagypapa is nagyon szeretett kávéházba járni, és gyakran magával vitte a nagymamát, úgy apám is vitte magával az anyámat, az első időkben. Ez a háborúval azután igen megritkult, úgyhogy mire én nagyobb lettem, már alig került ilyesmire sor. És ha mégis, én ebben abszolút nem vehettem részt, azt a bizonyos éjszakát azonban a kivilágított erzsébetvárosi és terézvárosi kávéházakkal soha nem felejtettem el. Onnantól az volt bennem, hogy ott folyik az élet, miközben a gyerekek aludni kell, ami rendben is lenne, de elhatároztam, hogy amint lehet, én is így szeretnék élni. És ezt el is értem, igaz, nem Budapesten, mert ott közben szétrombolták a kávéházakat. Azóta is szeretem az éjszakát, a nagyvárosokban az éjjelnek nagyon sok előnye van. Ha dolgozni akarsz, nyugodtan dolgozhatsz, olvashatsz, írhatsz, zenét hallgathatsz, mert nem zavar senki. Ha embereket akarsz látni, bizonyos negyedekben ezt is megteheted, ahol a nagyváros összes előnye viszonylag kevés ember számára van jelen.

MÁR GYEREKKOROMBAN UTÁLTAM A TÖBBIEKET, és az egyetlen igényem az volt, hogy felnőttek között legyek. Próbáltam elérni, hogy sokat lehessen egyedül, ha már az anyám nem szeret. Tetti mesélte később, hogy a babakocsiban nyugodt voltam, de ha betettek hozzám egy másik gyereket, addig kiabáltam, amíg ki nem vették. Én mindig emberkerülő, mizantrop gyerek voltam. Akkor voltam boldog, hogyha senki nem vacakolt velem, senkit nem kellett látnom, ha nyugodtan ülhettem, és nem kellett semmit sem csinálnom. Na most ennek a módja a képeskönyvek nézegetése volt, mert akkor békén hagytak. Nagyon szerettem a képeskönyveket, és négyéves koromban megtanultam olvasni. Írni nem, azt csak öt-hat éves korban. Már tudtam írni, amikor iskolába mentem, de primitíven, nagy betűkkel, rossz helyesírással. Imádtam az olvasást. És mindkettőt németül és gót betűkkel is. De továbbra is szerettem a képeskönyveket. A kiállítások, a festészet, a művészet iránti érdeklődésem valószínűleg ide megy vissza, ezekhez a gyerekkori színekhez és illusztrációkhoz. Nem szerettem játszani, csak képeskönyveket nézni és olvasni, és felnőttekkel beszélni arról, amit olvastam. Engem más nem foglalkoztatott. Azt, hogy a gyerekek összevissza rohangásznak, és rombolnak meg piszkítanak, neveletlen hülyeségnek tartottam az első perctől fogva, és megvettem. A világ iránti megvetésem máig ebből az élményből származik, hogy én más vagyok. Nem azért, mert másképp neveltek. Hanem azért, mert én,

személyemben nem kívánok futkosni, rohángászni, nem vagyok exhibicionista, nem vagyok szadista, nem kívánok semmit szétörni, nem kívánok ródlizni, utálok ezt az egészszet. Mindenfajta felesleges mozgást abszolút megvetek. A hiperaktivitásukat utáltam, olyanok, mint a patkányok, hogy folyton mozognak, meg az egerek. Később a kommunistákban is ezt utáltam, ezt a hiperaktivitást. Mármost a rákosistákban, a Kádárék, azt hiszem – mert azt már nem láttam –, nem voltak ilyenek. A rákosisták állandóan akcióztak. És a gyerekek is mindig akcióznak. Nem tudnak nyugton maradni, nem tudnak csendben maradni, nem tudnak melankolikusan ülni és maguk elé nézni. Nincs gondolatuk, folyton valami aktivitásra van szükségük, mert nincs gondolatuk, utálok őket. Irracionálisak és kiszámíthatatlanok, meg feleslegesen bepíszkítják az ember ruháját. Mikor olyan nyugodtan lehet álmodni, meg rajzolni, meg képeskönyvet nézni, minek kell komplikálni az életet, abból csak ütések lesznek, beütések, sérülések, komplikációk.

Tetti mesélte, hogy négyévesen el kellett menni valami zsúrra. Mert hogy az olyan család volt, akikkel a szülők kapcsolatot tartottak, és nem lehetett, hogy a nem tudom kiékhöz mi nem megyünk el, ha meg vagyunk hívva. Gyerekzsúr. Divat volt ez akkor polgári és nagypolgári családokban. Megérkeztünk némi késéssel, mert én igyekeztem szabotálni az egészszet, amennyire lehetett. Bevezettek egy nagy, szárnyas ajtóval egymásba nyíló térbe. Az egyik teremben a felnőttek ültek fotelekben, a másikban voltak a gyerekek. Engem ugye be akartak tuszkolni közéjük, de én álltam az ajtóban, néztem két percet ezeknek az állatoknak az ügyködését, majd bementem a felnőttek közé, fölültem egy üres fotelbe, és azt mondtam: „Die benehmen sich wie Affen”. Ezek úgy viselkednek, mint a majmok. Ebben minden benne volt. Mondom, még nem voltam négyéves. Természetszerűen vonzott a felnőttek civilizáltsága, míg a gyerekek zabolátlansága taszított. Tehát a felnőttek közé pozicionáltam magam, közéjük vágytam. Persze ezek a felnőttek általában szabadfoglalkozású, tehát könyvekkel foglalkozó, lassan és nyugodtan, érdekes dolgokról beszélő, titkokat tudó, művelt, jól nevelt emberek voltak. Más felnőtteket nemigen láttam addig, illetve azok alárendelt pozíciókban voltak. Vagyis a felnőttek iránti vonzódásom nem valamennyi felnőtt iránti vonzódás volt, hanem az apám figurájának a kiszélesítése. Később aztán az analízisben is kijött a gyerek és a majom közti kapcsolás, mivelhogy a viktoriánus anyám mondogatta mindig, amikor közelíteni próbáltam hozzá, hogy nem szereti a majomszeretetet. Gondolom, az sem lényegtelen, hogy apámat sohasem láttam sportolni vagy futkosni. Olvasni láttam őt, és telefonálni is gyakran. És ez az a két dolog, amit máig is szívesen teszek. Tehát akit imádtam, azt többnyire úgy láttam, hogy újság, könyv vagy jegyzet fölé hajol, esetleg sétál, telefonál, vagy okos emberekkel beszélget. Nekem ezért ezek lettek az úriember

számára megengedett foglalatosságok. A többi nem. És énnekem nem kell ez a „saját házamban, saját véremből”, elég nekem az, hogy mások ilyenek, én nem óhajtok ilyet reprodukálni. A lányok persze jobbak voltak. Azok csak intrikáltak, hazudtak kicsit, de nem mozogtak folyton. Nekik nem volt ez a teljesen elmebeteg, totalitárius mozgás-szindrómájuk, akció-hogyhívjákuk.

WIMFEL ERIKA VOLT ÉLETEM ELSŐ SZERELME. Voltak fényképek, amiken háromévesen állunk meztelenül egy patak partján, ő szőkén, én barnán, és nézzük, és imádjuk egymást. Ez volt az első szerelem, valahol a Hűvösvölgyben vagy Zugligeten, valahol Pest környékén, nem tudom. Német származású arisztokrata lány volt, és a szőke kékszeműsége akkor engem teljesen megigézett. Érdekes, hogy hagytak bennünket meztelenül állni, valahol tetszhetett nekik, valószínűleg az apám jelenléte tompította a dolgokat. A következő szerelmem a távoli rokon Weidinger Marika volt Baján, de ő nem szeretett viszont, hanem hagyta magát a gonosz bátyjától, Misitől manipulálni, és játszott velem. Ott felfedeztem tehát ezt, hogy hogyan játszanak a lányok az emberrel, úgylátszóan öt évesen már sokat tapasztalt férfiúvá értem ezáltal. Úgy éltem köztük, mint egy római szenátor valahol Afrikában, vagy egy angol gyarmati tiszt Indiában. Volt a boldog szerelem, ugye az Erika egy nyáron át, és volt ez a Marika vagy két héten át, aki ugyan puszkodott picit, de aztán nem jött el a randevúra. Ő egy évvel idősebb volt nálam. És valaki még volt közben, most igazságtalanul majdnem elfelejtettem, Scheer Zsuzsi, ugyancsak Baján. Nagyon kedves, szép testű lány volt, érdekes, hogy ezt mondom egy nyolcéves kislányról, de hát én is nyolcéves voltam, és úsztunk a Sugovicában, és akkor ez a testiség erősen előjön gyerekkorban is. Nagyon szép szájvonala volt, pisze orra, és abszolút semmi zsidós nem volt rajta, csak egy kicsit nyávogva beszélt. Gyönyörű kapcsolat volt, csak jártunk és sétáltunk nyolcévesen Baján, minden kimondott dolog nélkül. Az apja orvos volt, azt hiszem, fogorvos vagy gyerekorvos, nagyon kedves emberek voltak. Egy év múlva mind megölték őket Auschwitzban.

BESZÉLTEM MÁR AZ „UTOLSÓ MOHIKÁN” FANTAZMÁRÓL, ami meghatározó elem volt a gyerekkoromban. Baján mindig kikergettek játszani, mert a nagyanyám nevelési elveihez hozzátartozott, hogy játszani, de én nem akartam ezekkel a vad, vidéki gyerekekkel játszani, a zsidó gyerekekkel sem. Sok keresztény gyerek nem volt köztük, de a vidéki zsidó gyerekek ugyanolyan vadállatok voltak, mint a keresztények. Egy csendes és nyugodt keresztény srác volt, Bánhidi Attila, Tilu, nem tudom mi lett vele, őt kedveltem. Úgylátszóan elbújtam a farakásba. Minden nyáron rám bízta egy állatot, hogy megtanuljak bánni velük, mert hogyha föld-

birtokos vagy, akkor ugye értened kell az állatokhoz, meg hogy legyen állandó felelősségem. Ötéves koromtól fogva volt kanárim és aranyhalam. Ez is szokás volt polgári gyerekeknél. Énnekem kellett etetni őket, és a vizet cserélni alattuk. Amikor Baján nyaraltam, ott is volt egy fél nyúl, meg egy fél kecske állatom, a Dani, azt is rám bízta. És én nagyon szerettem ezeket az állatokat. Az aranyhalak tiszta, növény nélküli akváriumban voltak, ma sem kedvelem a túlzottan indás glóbuszokat. És bevittem magammal egy fehér tyúkot is, szóval két fehér állattal mentem be, már akkor is ez volt bennem, hogy ami világos és szőke, az az igazi. Ez a két állat egymással semmilyen viszonyban nem volt, nem tudtak egymással mit kezdeni, de elviselték, hogy velük vagyok, meleget adtak nekem ott a farakásban, és én *Az utolsó mohikánt* olvastam a réseken keresztül bejövő fényben. És miközben *Az utolsó mohikánt* olvastam, hihetetlenül identifikáltam magam vele. Én vagyok az utolsó mohikán – ezt gondoltam. Most ebben az a fantasztikusan érdekes, és ez is az analízisben jött ki, hogy én negyvenháromban az utolsó mohikán figurát valamilyen szinten valószínűleg összekötöttem a zsidókra irányuló fenyegetettséggel. Úgy értem, hogy az apám és az anyám egymás között elejtett szavaiból, amiket elkaptam, hogy Lengyelországban már ez meg az, meg amaz történik, amiket apám nyilvánvalóan tudott. Ugye legkésőbb Kamenyec-Podolsk óta tudni lehetett, hogy mi folyik Galíciában. Amikor a hontalan zsidókat negyvenegyben oda deportálták, és tömegével legyilkolták őket a németek, onnantól tudni lehetett, hogy mit terveznek a többivel. És ez *Az utolsó mohikán* identifikáció egész életemben meghatározó maradt, hogy én nem akarok gyereket, hanem utolsó akarok lenni a családban. Később teljesen elfelejtettem, Rómában jött ki a pszichoanalízisben a gyerekkérdéssel kapcsolatban, mert akkor egy lány éppen terhes volt, és én nem akartam, hogy gyerek legyen. És nem tudom, vajon a jó Isten adott-e nekem ehhez sugallatot, vagy pedig tudtam-e, sejtettem-e már többé-kevésbé borzadva tudat alatt, hogy ez lehet és ez folyik, és így éreztem rá az utolsó mohikánra. De én azon a negyvenhármán nyáron mást se csináltam, mint ezt a könyvet olvastam, és mindent elkövettem, hogy elkerüljem a többiek, akik nekem a származásuktól függetlenül ellenségként jelentek meg, merthogy vadak voltak.

IMÁDTAM TETTIT, ő az életem meghatározó libidinális emléke. Bajorországban született 1894-ben vagy 1896-ban, Starnbergben, a tó nevét viselő kis városkában. Énvelem tehát a negyvenes évei elején lehetett. Életvidám, egészséges, szőke, nagy mellű, mélyen katolikus nő volt, tetszett a férfiaknak. Az életvidám katolicizmus Magyarországon ritka, de Bajorországban és Ausztriában igen gyakori. Tehát nem a rossz ételeket evő, térdeplő, nyavalygó, hanem a kis Jézust gyerekként, a férfi Jézust férfiként, Szűz Máriát szép nőként imádó, az egész katolicizmust életvidám, barokk,

kiteljesedett módon, igen jó kapcsolatokkal megélő, csodálatos, egyszerű paraszti közezből érkezett. Felfelé menő családba született, az apja asztalos volt, és ő nagyon fiatalon, tizenhat éves korában hozzámment egy másik asztaloshoz. Az csinált is neki nagyon hamar – katolikus családban vagyunk a század elején –, négy fiúgyereket. Tizenkilencben vagy húszban a bajor polgárháborúban kiment a gyerekeknek tejért, eltalálta egy eltévedt golyó, és Tetti egyedül maradt a négy gyerekkel.

A Weimari Köztársaság különös perverziója jóvoltából joga volt egy két-éves, ingyenes átképzéshez, nevelőnő lett. A saját gyerekeit be kellett adnia egy állami otthonba. Évente kétszer találkozhatott velük, amikor szabadságra engedték, télen és nyáron egy pár hetet. Először Bécsben volt Hofmannsthaléknál, a Hugónak az unokaöccsénél. Úgyhogy amikor kicsi voltam, gyakran mondogatta, hogy a Hofmannsthaléknál ez így volt meg úgy volt, meg hogy bezzeg, ők voltak mindig a bebbegek. Nekem persze fogalmam se volt, hogy kik azok a Hofmannsthalék, de nagyon utáltam őket, mert csak arra voltak jók, hogy valami gyötrelmem legyen, amíg aztán valamikor tizenegynéhány éves koromban a könyvtárban megtaláltam a Hofmannsthalékat. És kiderült, hogy ezek ugyanazok. Nem teljesen ugye, mert ez csak az unokaöcs volt, de mégis, és akkor hirtelen elkezdtem teljesen más szemmel nézni a dolgot. Később, mert a Tetti akkor már nem volt nálunk. Pesten előtűntünk a Kenedi Misiéknél szolgált, ők utóbb Alexandriába mentek üzletemberként, nálunk a születésemtől fogva volt ott, öt éves koromig. Nemigen tudott magyarul, ennek folytán nekem a német is anyanyelvem, hát hiszen az apám nagyrészt azért is fogadta fel, hogy németül beszéljen velem.

Teljesen kétnyelvű voltam, az első szavaim németek voltak. Három éves koromtól azután az anyám egykori francia nevelőnője, Mádi is elkezdett járni hozzánk, egy csúnya, idős lotaringiai néni. Közel, a Lovag utcában lakott, és amikor Tetti szabadságon volt két napra egy héten, néha csak egy napra, mert szeretett velem lenni, akkor a Mádi, így neveztük, a mademoiselle-ből lett a Mádi, már anyám így nevezte őt, jött, és tanított franciául. Úgyhogy eredetileg két nyelven, aztán három nyelven beszéltem, tőle kaptam meg az első La Fontaine-meséket, és tanultam meg francia irredenta dalokat. Tetti jellemző módon már négyéves koromban Goethe-versikéket tanított nekem. Érdekes módon mind a két nevelőnőm erősen vallásos katolikus volt, a bajor német és a lotaringiai francia nevelőnőm is, és a kettő közül a lotaringiai volt sovínisztán francia, míg a bajor nevelőnőm nem volt különösebben németbarát. Mondjuk ez azért is volt, mert Németországban akkor már náciizmus volt, és ő gyűlölte a náciakat. A szobájában kint volt XII. Pius pápa képe. Rajongott XII. Piusért, és mindig mondta, hogy mennyire hasonlítok a pápához.

A pápa így nagyon fontos figura volt a számomra, egészen intim viszonyom volt vele a Tettin keresztül. Tetti megmagyarázta, hogy ne szégyell-

jem az orromat, mert az egy római sasorr; a pápának is ilyen orra van, aquilinus római orr, és nem kell szégyellni. Nem sikerült neki elérni, hogy ne szégyelljem, de ő volt az egyetlen, aki észrevette, hogy ez nekem probléma, és aki tudta, hogy így kell velem róla beszélni. Na most, már három-négy éves korban, ahogy beszélni kezdtem, voltak imák. Én istenem, jó istenem, lecsukódik már a szemem, ez volt az esti ima. Ezek különben ugyanazok az imák voltak, amiket, azt hiszem, a keresztény gyerekek is mondanak. Volt aztán egy német nyelvű esti ima is, azt is el kellett mondan. És ennek következtében lett egy istenképem, egy személyes istenben hittem, és hiszek a legmélyebben mindmáig, anélkül, hogy ez a hit tudás lenne, tehát nem állítom, hogy így van, de a számomra mindmáig így van. Én a személyes istenen kívül nem nagyon tudok létezni. Tudom, hogy nem így van, hogy számtalan más formában is lehet, de én így gondolkodom, hogy nekem van egy személyes istenem. Infantilis kép, de hát így van. Ahogyan mondjuk káromkodom, ugyanúgy beszélek állandóan Istennel. Nem egy konkrétan elképzelt, de egy bennem szemantikailag és pszichológiailag létező Istennel. Tetti engem azután már három- és ötéves korom között mindig becipelt misére a Teréz-templomba, merthogy ott laktunk a Liszt Ferenc téren, és vitt, mert ő rendszeres miselátogató volt. Tartottuk a karácsonyt és a húsvétot is vele együtt, azok már egyszerűen általános ünnepszámba mentek, és mivel a Tetti vitt, én ezeket hagyományos templomi módon is megéltem. Nem volt apámnak ez ellen kifogása, az volt a véleménye, hogy ismerni és tisztelni kell a körülöttünk lakó más vallásúak vallását, és hogy azok komoly értékek. Hagytak engem a Tettivel templomba járni, sőt, amikor feltettem nekik a kérdést, hogy ha mi zsidók vagyunk, akkor miért járok oda a Tettivel, azt mondták, hogy az emberek többsége ilyen meg olyan vallású, keresztény vallású, ugyanazt az istent imádják, mint mi, de másképp, és nem baj. Ha ismerem, hogy milyen az emberek vallása, meg hogy néz ki az egész, és egyszer majd, ha felnőtt leszek, amihez sokat kell látnom és tanulnom még, akkor majd magam dönthetem el, hogy miképpen kívánom imádni az Uristent. Hogy semmiképp sem imádom majd, az fel sem merült.

Tehát itt normálisan és józanul viselkedtek. Sokkal normálisabban és józanabban, mint az evés vagy a lefekvés kérdésében, hogy nyolckor ágyba kell menni és villanyt kell oltani. Az igaz, hogy Jézus-képet én sose kaptam, mármint Jézusról nem beszéltek, csak Tetti. De hál' Istennek ő se Jézust nyomta, hanem inkább az angyalokat, meg a szenteket, meg a pápát. És ez nekem jobban tetszett, mert Jézus engem személyében nem igazán érdekelt akkor. Később aztán rokonszenvessé vált bizonyos aspektusaiban, de máig sem igazán az. Ehhez a családhhoz nem igazán ragaszkodom. Máriát végképp nem szeretem, és ez az anya-bimbó, az olasz szót értem, tehát ez az anya-gyermek kapcsolat nekem így nem jött be, mindig na-

gyon idegesített. Ez a zsidó anya-gyerek kapcsolat, ami a kereszténységben ilyen központi szerepet játszik, engem nem igazán foglalkoztat. Igaz, a protestánsoknál kevésbé van. Ha például Szent Ágostont olvasok, vagy amikor Jézusról beszélek, mindig az atyaistenre gondolok.

TEIZMUS VOLT A CSALÁDBAN, KOMOLY ISTENHIT. Tehát pontosan az a képlet, ami a mendelssohni reformból kialakult közép-európai neológiaiát jellemezte a 19. században. Az a tézis, hogy annyi közös etikai értékünk van a nem zsidókkal Európában – a tízparancsolat, a Biblia, tehát az Ótestamentum –, és a közös isteni forrás révén ezek mindenki számára alaptörvények, hogy ezeket kell előtérbe helyezni, és nem azokat a rituális és egyéb, folklorisztikusnak tekintett bibliai, mózesi előírásokat, amelyek elválasztanak. Hogy a közös értékeket kell hangsúlyozni. Hogy egy isten van, ugyanaz az isten, csak az egyik így imádja, a másik meg úgy. Ami tehát nem jelenti azt, hogy ne lehetnének meg a saját ünnepeink, de megünnepeljük a környezetünkben kialakult keresztény ünnepeket is. És persze az, hogy ezeket a közös erkölcsi értékeket mind a két oldalon emberek megszegik, és hogy ezt egymás fejére lehet olvasni, nem jelenti azt, hogy ne legyenek közös értékeink. Ezt én máig is így gondolom.

A közös értékvilágnak ez a hangsúlyozása egyébként a protestáns felekezeteknél is megvolt. Van ebben némi szinkretikus hajlam, ami nyilvánvalóan hozzásegített bizonyos rétegeket a kitéréshez. Mert ahol szinkretizmus van, ott egyszerűbb aztán átmenni. Na most nálunk erről szó sem volt. Én nem tudom, hogy a családban mikortól fogva tartották a karácsonyt is, de gondolom, hogy a maguk módján régóta. Ők persze keresztény templomba nem jártak, legfeljebb mint művészettörténeti látványt nézték meg, de ebben a formában már a nagyszülők és a dédszülők is minden további nélkül megnézték. A Reichek egészen biztosan nagyon régen, mert ők régtől szekularizált család voltak. Szekularizáción ebben az esetben valóban csak az ortodoxiából való kilépést értem, tehát semmiképp sem az istenhit földadását. Mert az istenhit a szekularizációval tökéletesen összeegyeztethető valami, és a zsidó ünnepek egy részének tartása is tökéletesen összeegyeztethető vele. Apám is hitt Istenben, anyám is hitt.

Nagyon erős, személyes istenkép volt tehát mindenütt. Valószínűleg hittek a sorsban, és valahol az isteni igazságban is, ami megfelelt az elmúlt kétszáz év szociális tapasztalatának, hiszen itt egy kétszáz éves felemelkedésről van szó, ezt nem szabad elfelejteni. És hogy éppen a közép-európai zsidóság egészen a húszas évekig úgy élhette meg mindezt, mint a felvilágosodás korát, mint pozitív korszakot a régi üldözésekkel és a gettó évszázadaival szemben. Hogy lehetünk ezek, meg lehetünk azok is, és utazhatunk, és így tovább. Erről így nem volt szó, de gondolom, hogy innen jött vallásilag is a nagyon erős ragaszkodás ahhoz, amiről azt gondolták, hogy

összefügg a szociális emancipációval. Erősen sokkultúrájú miliő volt a családban, amiben a zsidósághoz való tartozást is mind a ketten természetesen tekintették, egy modern, európai formában. A rítusokat nem tartották, de ismerték, sok könyvünk volt a témáról. A több ezer kötetes könyvtárunkban – a mindenféle nyelvű szépirodalmi, filozófiai, történeti és jogi anyag mellett – voltak keresztény teológiai munkák is. Ravasz László például a nagyanyámnak egy ideig, úgy a húszas évek elejéig elküldte a könyveit dedikálva. Ők, nagyapám és Ravasz 1911-ben együtt léptek ki a szabadkőművesektől, mert a magyar szabadkőművesség akkor döntött úgy, hogy ateista lesz, amit ők istenhívőként nem vállalhattak. Hangsúlyozom ezt az istenhitet, mert számomra nagyon fontos volt, hogy van egy erkölcsi világrend, vannak köteleességek, szigorúság van, hogy nem szabad összevissza válogatósnak és komplikálni lenni, hanem alkalmazkodni kell.

A Teréz-templomot szerettem, része volt az életemnek. Tetti tehát megantótt a katolikus imákra németül, a templomban egy kicsit megtanultam magyarul is őket, de nem szerettem a magyar katolicizmus atmoszféráját. A térdeplést sem szerettem, ami akkor még kötelező volt. Azt mondhatom, és ez 1945 előtt fontos volt, hogyha te tudtad, hogy hogyan kell viselkedni a templomban, akkor nem volt antiszemitizmus. Ha bent voltál a templomban, és részt vettél a misén, akkor hiába néztél ki zsidónak, ez ott nem zavart senkit.

AMÍG A MISE FOLYT, NEM VOLT GONOSZ TEKINTET. Ott úgy viselkedtek, mintha emberek lennének. Nem voltak túl jók se, de semlegesek voltak, és ez már számít. Mert van a magyar katolicizmusnak, mint ahogy a franciának is, egy nyomasztó része is, az irigység és a kicsinyesség. Tehát épp a bővérűség ellentéte. Tettinél ezt sohasem láttam, és a Teréz-templomban sem láttam, csak hát életem folyamán azért időnként tapasztaltam, meg ismerjük az irodalomból is. Ugye *Édes Anna*, a Vizek. Ami nem is igazán keresztény miliő, Vizek csak formális, szociológiai keresztények. A Teréz-templom papja egy időben Huszár Elemér volt. Még előttem, de mi ismertük, mert járt hozzánk. Végtelenül attraktív, hódító, és azt hiszem, a nőket igen szerető pap volt, legendák keringtek róla. Amikor én láttam, már nem volt a Teréz-templom papja. Van egy dal, operettdal, sanzon, talán Zerkovitz, nem tudom: „Van a Bajza utcán egy kis palota, szép kisasszony, jó kisasszony, jöjjön el oda!” Na most ennek a paródiája volt a Huszár Elemérre, hogy: „Van a Terézvárosban egy kis plébánia, szép kisasszony, jó kisasszony jöjjön el oda!”

Nekem ez tetszik. Szóval én erre nem azt mondom, hogy húú, micsoda erkölcsi fertő, nekem ez borzasztóan tetszik. Én szeretem a katolicizmus nagyvonalúságát, az ilyen típusú papokat meg pláne. És többször volt az életemben, hogy papokkal kiválóan tudtam beszélgetni, és nemcsak az

ilyen típusúakkal. Spirituális ember spirituális témával, ha ezt összehasonlítom egy marxista hülyével, hát elnézést kérek. Akkor százszor inkább beszélek Szent Ágostonról vagy a Bibliáról egy pappal. Az rólam is szól, teljesen mindegy, hogy milyen eszmerendszerben, de az a lélekről és az emberről szól. Az az én problémám is. Van-e értelme, nincs értelme, miért, ezek emberi alapkérdések, ezeket azért kicsit jobban körbejárja egy Szent Tamás vagy egy Szent Ágoston, mint a különböző progresszívek. Szóval jó ez a metafizika iránti vonzódás és spiritualizmus. És ezért szeretem és tisztelem ma is a katolicizmust. Akkor a Tetti katolicizmusát szerettem meg. Az angyalokat, a tömjént, a szobrokat, a szenteket. Avilai Szent Terézről persze nem tudtam, hogy zsidó, hogy Kohen-családból származik, a nagyszülei voltak zsidók. Mert a pesti Szent Teréz-templom, az az avilai Szent Teréz temploma. Erre nagy súlyt helyeztek mindig.

1938-ban Budapesten volt az Eucharisztikus Kongresszus, és az Andrássy úton ment a menet a kardinálisokkal. Tetti kivitt, felemelt, hogy beláthassak a tömegbe, és én néztem a gyönyörű bíbor kosztümöket, és láttam a Tetti elragadtatását is. Maga a pápa, XI. Pius nem jött el, a pápák akkoriban egészen XXIII. Jánosig még nem mozdultak ki a Vatikánból. De ott volt Pacelli kardinális, akiről akkor már tudni lehetett, hogy ő lesz a következő pápa, és 1939-ben XII. Pius néven tényleg trónra lépett. Ámulva néztem a bíbor ruhás kardinálisokat, és utána a szobámban betérítettem a kezemet egy piros selyemkendővel, és becsúszttam egy bíbor papucsba, eucharisztikus körmenetet játszottam, a papucs és Pacelli szavak tudniillik azonosak voltak a számomra. Nagyon erősen katolikus fantáziákban élek, de nem a nemi elnyomás hülyeségeiben, hanem a kiteljesedett szépségben, ami nem volt a zsinagógában.

A KATOLIKUS EGYHÁZ SZÉPSÉGKULTUSZA életre szólóan elbűvölt. A művészettörténetet is részben azért választottam később. A zsidósághoz egyébként közelebb álló protestantizmus sosem lett ilyen fontos a számomra, jóllehet tudom, hogy nagyapám nagyon otthon volt a magyar protestantizmusban is. Szerette és ismerte a Károli Gáspár féle Ótestamentum-fordítást, és Szenci Molnár Albert zsoltárfordításait is. Mindebből természetesen az apám is kapott valamit, de én már nemigen. Értem a magyar protestantizmust, és van bennem melegség iránta, mégis sokkal jobban szeretem ezt a latinos, osztrákos, katolikus barokk pompát és szépséget, és engem nem zavar annyira, hogy korrupt és hatalomelvű, mint amennyire Luthert zavarta. Dehogy zavar az engem. Azt szeretem, ha kifinomult, okos kardinálisok jó ételeket esznek gyönyörű Tintorettók alatt. Nem érdekelnek az erkölcsi problémák, nem érdekelnek engem ebből a szempontból ezek a teljesen nevetséges és banális protestáns objekciók. Kell a fenének! Aki nem hisz a szépségben, aki nem a szépségen keresztül

ismeri meg a Jóistent, az az én számomra nem is ismeri. Ugyanakkor el kell ismernem, hogy ők is ismerik, a zsidók és a protestánsok, más utakon ismerik. Mert a zsidók se szépségelvűek. Az egyik probléma a zsidósággal kapcsolatban pontosan ez. A szefárdoknál van még némi természetes népi kultúra és szépség, az askenázeknél már nagyon ritkán. Szép a zene, igen, de nem szép, ahogy gajdolnak. A ruháik, a testtartásuk sem különösebben megragadó. Igaz, emellett pittoreszk, érdekes, és egy expresszionista esztétika szempontjából abszolút izgalmas lehet. De azért mégiscsak, Tizian vagy Veronese, szóval nem tudom. Vagy ha problémákat keresünk, metafizikát a festészetben, akkor Michelangelo és Leonardo. Ne legyen félreértés, Tetti nem volt műértő, de ez az életvidám katolicizmus megvolt benne. Jókat enni, véleményem szerint jó nemi életet is élni, miután ugye elvesztette a férjét, és elszakadt a gyerekeitől, gondolom, harmincéves kor körül megszólalt benne az ösztönvilág, és a charme, a charme. Bécsi meg magyar lovagjai is voltak, gondolom, énelőttem ezt nem mutatta, csak néha a játszótéren láttam, az Erzsébet téren vagy a Városligetben, hogy úgy jön valaki, két szót szól, és azután eltűnik. Gondolom, a szabadnapot beszélték meg. A gyerekkorból az apám mellett ő a legnagyobb szerelme az életemnek.

Imádta a gyerekeit, és különösképpen a zsidó gyerekeket. Vele kapcsolatban azt kell mindenképpen elmondani, hogy a négy általa nevelt – mert azért minden télen és nyáron velük lehetett egy ideig – fia közül három elesett a szovjet fronton, egy pedig ötvenegyben jött vissza súlyos betegen a hadifogságból, és pár év múlva meghalt. Úgyhogy az én számomra rajta keresztül kezdettől nyilvánvalóvá vált, hogy a németek is mit szenvedtek a háborúban. Mindegy, hogy kinek és minek a bűnéből, de én egy egyszerű, a nácizmust mindig is gyűlölő asszonyt láttam. Amikor harmincnyolcban hazalátogatott Starnbergbe és Münchenbe – akkor volt ott utoljára, legközelebb már csak a háború után ment –, rettenetesen összeveszett a családjával. A gyerekei már kikerültek az intézetből, már dolgoztak, de ő továbbra is küldött nekik mindenfélét. Akkor írták alá szeptember végén a müncheni egyezményt, és ő látta, ahogy a nők hisztérikusan Hitler kocsija elé vetik magukat, hogy megpusztilhassák a kerekeket, és hogy a bátyja megrészegült nácivá vált. Nem voltak eredetileg azok, de a sikertől csatlakoztak. Halálosan összeveszett a testvéreivel.

HITLERT ANTIKRISZTUSNAK TARTOTTA, és amikor a gyerekei is elkezdtek szidni a zsidókat, akkor azt mondta, hogy ti nem tudjátok, miről beszéltek. Én most már tíz éve különböző zsidó családoknál vagyok, és nem engedem, hogy így beszéljeteek róluk. Ezen végképp összevesztek, ő visszajött Budapestre, és nem is látta többet őket. És ennek az asszonynak az a sors jutott, hogy a négy gyereket elvitték, és elpusztították a há-

borúban, és ez nekem azért volt borzasztó fontos dolog, mert a németiséget a Tettin keresztül kaptam, és pontosan tudtam, hogy nekik is, akik nem voltak nácik – vagy egyszerű emberek voltak, akiket nácivá neveltek –, mit jelentett az egész. Empátiát ébresztett bennem azokkal kapcsolatban, akiket egyébként mindig csak a gonosz oldalról nézünk, mert csak a gonosz részüket szoktuk látni. Én viszont ezt néztem közelről, a Tetti bánatát negyvenöt után, amikor visszajött hozzánk. És én attól fogva tudtam, amit most is tudok, és amit Kertész Imrénél is látunk, hogy a németekkel lehet beszélni. Igen, a németekkel százszor jobban meg tudom beszélni mindezt, mert a németek szenvedtek, mert a németeknél ugyanúgy minden családban több halott volt, mert a németek nem önsajnálók. Mert a németek képesek felfogni és megérteni mindezt. Szembenéztek a metafizikai részével.

Az angolokkal úgy, ahogy van, meg tudom beszélni, mert ők legalább ellenálltak, és bátrak voltak. A franciákkal nem tudom megbeszélni, mert a franciák narcisztikusak, és ugyanolyan erkölcstelenek, mint a magyarok. Talán nem olyan erkölcstelenek. Annyira azért nem élnek az erkölcsön kívül, mint a magyarok, de önmagukat szeretik felmenteni. A németek nem. A németekkel ezt meg lehetett beszélni. Én minden országnak a szeméremvetem, ha nem szenvedett. A franciák szinte semmit nem szenvedtek. Az olaszok a polgárháború révén szenvedtek, ezért jobban megértik, különben is van bennük megértőkészség, mert emberi lények. Az angolok rengeteget szenvedtek, kitartottak a bombázások alatt, nagyon sok halottjuk volt, és nem hagyták magukat. És ha nem is értik, miről beszélek, legalább együtt vagyunk.

CSALÁD

Vilmos anyai dédszülei, Oblath Sára és Reich Vilmos
apai nagyszülei Vázsonyiné Szalkai Schwartz Margit és Vázsonyi Vilmos

RÓMÁBAN AZ 1960-AS ÉVEKBEN JÁRTAM Franco Rasetti előadásaira, aki az oral history és a belőle származó élettörténetek nagy teoretikusa, Oscar Lewis amerikai fő teoretikus kollégája, és a munkássága egyik európai meghonosítója volt. A személyes életrajzok, emlék- és családtörténetek a számára mindig kiegészítették az úgynevezett hivatalos történelmet, amennyiben a magántörténelemben egészen más dátumok fontosak – születésnapok, házasságok, halálesetek és ezeknek az évfordulói –, míg a hivatalos történelemben megint egészen más a hozzáállás az idő kezeléséhez.

A mi esetünkben a család három nemzedéke az apai ágon közéleti funkciót töltött be, ami annyit jelentett, hogy a történelmi-politikai események hihetetlen mértékben befolyásolták a magándöntéseket és magándátumokat is. Szóval itt nagyon erős a marzs, a kettő közti átfedési sáv. Továbbá fontos, hogy egy – illetve több – alapvetően magyarországi zsidó családról van szó, vagyis a családjaink története nagyon erősen összefüggött a zsidóság mindenkori közjogi státusával. Tehát azzal, hogy mikor volt egyenjogú, mikor nem ez a közösség, hogy mit engedélyeztek és mit nem a számára, mikor voltak szabadok és mikor üldözték őket. Ezek az általános külső behatások a család mind a négy ágánál igen komoly szerepet játszottak. Most más szempontból ugyan, de nagy egészében ez az európai lakosságra is érvényes. Érvényes mondjuk a betegségek és járványok, és érvényes a háborúk, háborús események szempontjából is. Mielőtt részletekbe mennék, a négy nagyszülővel kezdeném, apai nagyapám Vázsonyi Vilmos, a nagyanyám Szalkai Schwartz Margit, anyai nagyapám Milkó Mátyás, anyai nagyanyám Reich Erzsébet voltak. Elmondom tehát sorban ennek a négy személynek, ennek a négy családnak a származását, már amit tudok róluk.

VÁZSONYI VILMOS MÉG WEISZFELD VILMOSKÉNT SZÜLETETT Sümegen 1868-ban. A Weiszfeldek, nagyon egyszerű zsidó családként a 18. század közepe-vége felé tűnnek fel a Dunántúlon. Valószínűleg már régebben ott éltek, de a sírok addig mentek vissza, amikor a harmincas években az apám kereste őket. Tudjuk, hogy a dunántúli zsidóság relatíve kis számú volt, de kontinuumban élt, csak néha kellett elhagynia az egyik

helységet a másikba menet, amikor innen vagy onnan elűzték őket a 16–17. századi ellenreformációs hullámok során. Mások pedig az ősrégi burgenlandi Hét hitközség tagjaiként az Eszterházy-birtokok védelmét élvezték a 17. század óta. Nagyon erős zsidó közösség élt a középkortól folyamatosan Pozsonyban, valamint a Felvidék más városaiban is. Általában arisztokraták védelme alatt álltak, akiknek szükségük volt a kereskedelmi tudásukra. A Weiszfeldek azonban független, szabad kisegyzisztenciákként éltek.

Azon a vonalon, amelyből a nagyapám jön, gyertyaöntők voltak, és nagyon szegény emberek. Vallásos zsidók lévén – és ezt a 18. század végéig követni tudjuk – tíz-tizenkét gyermeket neveltek nemzedékenként. Ez egyébként a katolikusoknál is gyakran így volt, de ott nagyobb volt a gyermekhalandóság, valószínűleg azért, mert a zsidó rituális törvények a higiénikus előírásokon keresztül egy kicsit több gyerek számára biztosították a túlélést. Az ükapám, tehát a nagyapám nagyapja még Csabrendeken, a gyönyörű rokokó zsinagógában volt kántor és rabbi. Ez a templom, miután mindenkit megöltek, és negyvenöt után nem törődött vele senki, összeomlott. A köveit meg széthordták, gondolom. Kár érte, szép fényképek maradtak róla. Sajnálom, hogy nem maradt meg, mert akkor lenne egy nyom, hogy itt volt rabbi az ükapám. A sírja még megvan, állítólag. Ő maga a legenda szerint a pressburgi jesivában, Mordehaj Panetnél tanult, és a felvilágosult rabbi közé tartozott, azok közé, akik a Moses Mendelssohn-i vallási reformot támogatták.

Ez a reform annyit jelentett, hogy nemzeti nyelven, tehát jelen esetben németül vagy magyarul prédikálnak, és nem csak héberül, hogy az imakönyvek egy részét kezdik lefordítani nemzeti nyelvekre, és hogy a vallási törvényeket igyekeznek a megfelelő ország szokásaival összhangba hozni. Ez volt a mendelssohni reform lényege, tehát elsősorban az erkölcsi törvényekre és kevésbé a rituális törvényekre koncentráltak. Maga Mendelssohn persze betartotta a rituális törvényeket, de ennek a felvilágosult, egységkereső szellemnek a jegyében úgy gondolta, hogy zsidók, protestánsok, katolikusok az egy Istenben és bizonyos erkölcsi törvényekben közeledhetnek egymáshoz, mert hiszen lényegileg ugyanazt vallják. Most én nem tudom, hogy a Weiszfeld Dávid csabrendeki rabbi mennyiben volt elkötelezett híve ennek, de az biztos, hogy a tradíciókhoz erősen ragaszkodó jesiva szellemével szemben ő a felvilágosultság oldalán állt. Neki lehetett valami tíz gyereke, fiúk, lányok, ez megvan valahol egy családfán, nem emlékszem már, tíz-tizenegy-tizenkettő, nagyon sok. Fia, a dédapám, Weiszfeld Adolf már szekularizált tanító volt, tehát magyar tanító a 19. században. Ez annyit jelentett, hogy ugyan zsidó iskolában, de magyar nyelven tanított, utóbb aztán magyar népiskolában, mert tanítóképző oklevele is volt. Nagy kultúrájú, művelt, széles látókörű, felvilágo-

sult ember volt, akit elsősorban a pedagógia érdekelt. Beleszeretett egy igen jómódú dunántúli zsidó cukorgyáros lányába – annak is több gyereke volt –, Engel Katicába. Nem akarták hozzáadni, minthogy ő csak szegény tanító volt. De a szerelem olyan nagy volt, hogy azt hiszem, miután mindenki mondta, hogy kiváló férfiú, kitűnő tanító és nagy tudású, becsületes ember, hozzáadták.

És azt hiszem, hogy ők – a dédszüleim, Weiszfeld Adolf és Engel Katica – költöztek Sümegre, ahol a dédpapa a hitközség elnöke lett. Most ehhez tudni kell, hogy Sümegen mindig nagyon kevés zsidó élt, mert azt azért a püspökök nem akarták, hogy túl sokan legyenek. Tehát átjárhattak Csabrendekről és kereskedhettek, egy-kettő le is telepedhetett, de nagyobb közösség nem jött létre. Ott lett a dédapám a hitközség elnöke, és a zsidó iskola igazgatója. Nagy köztiszteletnek örvendett, mint kiváló tanító, és állítólag nagyon szép pedagógiai eredményei voltak. A dédanyámat Kádi néninek hívták, nagyon okos nő volt, és az emberek jártak hozzá különböző döntőbíráskodási ügyekben. Az ő unokaöccse nagykereskedő volt Szolnokon. És 1919-ben, amikor a vörösök elpucoltak a románok elől, de a románok még nem jöttek át a Tiszán, és nem foglalták el Szolnokot, az alatt a két-három nap alatt megalakult ott egy polgári bizottmány a volt közigazgatás tagjaiból, és néhány tekintélyes nagykereskedőből meg városi emberből. Azért, hogy ha a románok bejönnek, akkor franciául beszéljenek a vezető tiszttel, és felajánljanak neki valami összeget azért, hogy ne legyen szabadrablás. Tehát e mögött nem „ellenforradalmi” szándék, inkább csak a város és a saját maguk mentésének a szándéka állt. Ennek érdekében azonban három volt direktórium tagot őrizetbe vettek. Nem bántották, csak őrizetbe vették őket. Helyieket, akik nem mentek el a vörösökkel. Pár nap múlva, miután a románok nem jöttek be, a vörösök Szamuely vezetésével visszatértek, statáriális bíróságot alakítottak, és ennek az úgynevezett ellenforradalmi mozgalomnak a tagjait felakasztották. Így halt meg a nagyapám unokatestvére, és annak a veje, egy Sugár nevű főhadnagy, a polgárőrség vezetője, aki nagyon szépen dekorált tartalékos tiszt volt az első világháborúban.

Én mindig örültem ennek a sümegi múltnak, mert Sümeg gyönyörű régi város, úgy vagyok vele, mint Bajával, csak más miatt fontos. Baja ugye liberális kereskedelmi központ volt, Sümeg pedig csodálatos katolikus püspöki székhely, Pannónia, vulkán, bor, és hát a Maulbertsch-freskók és a szép templomok következtében a magyar barokk egyik legszebb központja, osztrák nívón. Mindig örültem, hogy egy ilyen városhoz valami közöm van. Életemben kétszer jártam ott, de mind a kétszer eufórikus hangulatba kerültem, ugyanakkor nagyon szomorú voltam, mert nem találtam a zsidó temető kulcsát. Ezek szokásos magyarországi történetek. Egyszer még le szeretnék menni megnézni a Weiszfeld-sírokat ott, amennyiben még megvannak.

Apai nagyapám, Vázsonyi Vilmos tehát ott született. Kilencven vagy kilencvenegy óta utcája is van Sümegen, és emléktábla azon a házon, amelynek a helyén a szülőháza állt. Erről nekem sokáig fogalmam sem volt. És nagyon jónak tartom, hogy nem kellett tudnom róla, hanem maguktól csinálták meg. A város közepén állt a ház, az óváros határán. Nyolcvanban bontották le a modernizáció jegyében, az új épület se különösebben csúnya, egy áruház. A dédapámnak hat gyereke volt, három fiú és három lány. A legidősebb fiú kereskedelmet végzett, és gyorsan dolgozni ment, hogy hozzájáruljon a család költségeihez. Annak ellenére, hogy a dédapa hitközségi elnökségével sokkal jobb anyagi helyzetbe kerültek, és hát ott volt a hozomány az anyai oldalon, a cukorgyáros Engelek részéről. Magát a cukorgyárat persze a fiúk örökölték. A legidősebb fiú elég fiatalon meghalt.

Weiszfeld Adolf dédapámék így öt gyerekkel érkeztek Pestre 1869-ben, a nagyapám tehát egyéves volt ekkor. Beköltöztek egy Eötvös utcai kis lakásba a Terézvárosban, ami annyit jelent, hogy mi 1869 óta terézvárosi lakosok vagyunk – ami elég ritka –, már amennyiben Magyarországon valahová tartozónak vallom magam. A nagyapámnak három nővére volt. Az egyik sohasem házasodott meg, de nagyon szerette a nagyapámat, és törődött és foglalkozott vele. Nagyapám is nagyon-nagyon szerette őt. A másik kettő közül az egyik hozzáment egy Krausz nevű kereskedelmi igazgatóhoz, aki valami jogi cégnek volt a kereskedelmi igazgatója. Káldorra magyarosított, és az ő fia lett lord Káldor Miklós, közgazdász később Angliában, aki a munkáspárti kormány idején gazdasági főtanácsadó volt lord Balogh barátjával együtt, oxfordi professzor, a harmincas években került ki. Őt én is ismertem, nagyon kedves volt hozzám ötvenhat után, akart ösztöndíjat adni és minden, de nem volt kedvem odamenni.

Róla van egy nagyon jó történetem. Amikor Angliában tanult, megismerkedett egy Goldsmith lánnyal. A Goldsmith család a legrégibb angol zsidó családok egyike, 19. századi, nagyon gazdag, jómódú család. Ott is voltak lordok, és a híres Jimmy Goldsmith például, aki úgy negyven éve lett sajtószupercézár. A Miki szerelmének és menyasszonyának az anyja bécsi Rothschild lány volt. Az esetet Varannai Aurél is érinti a nyolcvankilencben kiadott – kicsit konfúzus és szerkesztetlen – memoárkötetében, aki szintén rokonunk, de már nem tudom, hogyan. Elég az hozzá, hogy amikor a harmincas években Káldor Miki eljegyezte és aztán elvette a Goldsmith lányt, apámat kérte, hogy menjen ki hozzá házassági tanúnak. Hogy felmutathasson valakit, aki szintén jól beszél angolul, képviselő és minden fene. De apám nem tudott menni, mert ott voltam én, meg a parlament – szóval nem volt kedve. Londonba menni akkor még két vagy három nap fárasztó vonatutazás volt. És akkor Varannai Réli bácsi ment helyette tanúnak, aminek köszönhetően a Reuters tudósítójaként jött vissza. Az is maradt mindaddig, amíg Rákosi le nem csukatta, nem kis részt éppen

ezért. Na most leírja, hogy ő mint műértő és műgyűjtő nagyon tetszett a Rothschild mamának, a bizalmába fogadta, és elmondta neki, hogy nagyon nem örül ennek a házasságnak, de hát tudja, hogy Miki a barátja, és már úgysem tud mit csinálni a Chloénál: „Immer diese schrecklichen Braunen da unten!” – mindig ez a borzalmas vonzódás lefelé –, mondta. Ami mutatja, hogy a mi nagy társadalmi sikereink Angliából, egy Rothschild-Goldsmith család oldaláról nézve mennyit értek.

De hozzáengedtek a lányt Mikihez, azért mégiscsak felvilágosult zsidó emberek voltak. Jó házasság volt, van egy lányuk, aki már semmiről semmit nem tud, Miki nem adta tovább a dolgokat. Réli bácsi apja volt rokon valahogyan a Mikivel és velünk is, aki Óbudán volt közjegyző. A régi óbudai zsidó család. A dédapám másik lánya egy Páder nevű emberhez ment hozzá, aki Bársonyra magyarosított. Két lánya lett, az édesapám unokatestvérei, Bársony Dóra és Bársony Margit. Bársony Dóra a bécsi és a budapesti opera tagja volt mint énekes. Ez annyiban érdekes, hogy a csabrendeki kántor ükapámat, tehát a nagyapám nagyapját úgy emlegették, mint arany hangú kántort. És hát a Dóra néni mint énekesnő, nagy operai karriert csinált. Úgyhogy a nagyapám szónoki talentuma valószínűleg valamifajta genetikai adottságból következik, mert mikor ő elkezdte a pályáját, akkor idős dunántúli emberek mondták, nem is csoda, hogy ilyen szépen beszél, hiszen annak a szép szavú kántornak az unokája. A báty halála után maradt tehát a két fiú.

AZ IDŐSEBBIK, VÁZSONYI JENŐ DOKTOR 1864-BEN SZÜLETETT. Vasúti mérnöknek ment a Műegyetemre. A saját erejéből tanult, mivel a lányokat ki kellett házasítani, és a fiúk iskoláztatására már nem maradt elég pénz. Ők már gimnáziumba is úgy jártak, hogy közben házitanítóskodtak. Részint a tandíj, és egyáltalában maguk miatt, hogy meglegyenek és előre menjenek. Jenő bácsi és a nagyapám is a saját erejükből tanultak. Jenő bácsi az egyetemről a MÁV-hoz került, mint vasúti mérnök, majd a vasúti baleset-elhárítás európai hírvé szakértőjévé vált a századfordulón. Több könyvet publikált, némelyiket közülük németre és olaszra is lefordították. Jenő bácsi az 1960-as években, Olaszországban köszönt vissza az életembe Halász Gábor muzikológus és zenekritikus barátom kapcsán, aki akkor a római Santa Cecilián tanult mint csellista és karmester, és hogy kisegítő pénzhez jusson, órákat adott németből. A tanítványa egy idősebb olasz bácsi volt, akinek egy napon véletlenül megemlítette a nevemet, hogy velem találkozik majd az óra után. A bácsi az olasz államvasutak nyugalmazott igazgatójaként teljesen odalett a név hallatán, mert emlékezett Jenő bácsi olasz nyelvű könyvére a vasúti baleset-elhárításról.

Szóval néha hatvan évvel később visszajönnek dolgok, amikre az ember már nem is gondol. Jenő bácsi – és ez a család mentalitásáról is sokat

elmond –, a doktoriját a Műegyetemen ezzel a címmel írta: *A mérnök munkásvédelmi hivatása*. Ez mondjuk az 1900-as évek Magyarországon nem tekinthető tipikus jelenségnek. Jól mutatja, hogy benne – mint az egész családban –, nagyon mély szociális impulzus volt, ami belőlem teljesen hiányzik, de hát ez volt az örökség, talán ezért is mentem annyira el tőle. Antiszociális vagyok, mert a családban már le lett tudva a szociális érzék, köszönöm szépen, nekem már nem kell. Semmi hálát nem kaptam érte. A Jenő bácsi karrierjében érdekes volt az 1904-es magyarországi vasutassztrájk, ahol a nagyapám védte a sztrájkoló vasutasokat, mert elvben állami pozícióban, állami alkalmazottként nem lett volna szabad sztrájkolniuk. Akkor ez hál' Istennek még így volt. De be lehetett valahogy bizonyítani, hogy ez a munkakörülmények, illetve a biztonság javításának érdekében történik, úgyhogy emlékezetem szerint felmentették a vasutasok többségét. Hogy a nagyapám megkapta és vállalta a védelmüket, illetve hogy a vasutasok bíztak benne, ez azon múltott, hogy Jenő bácsit borzasztóan szerették. Ez fogadtatta el velük a nagyapámat, és vice versa. A per – a szociáldemokráciával való együttműködés miatt, amely hol ment, hol nem ment – a nagyapám pályájának fontos állomása volt.

Jenő bácsi mint a MÁV elnök-vezérigazgatója fejezte be a karrierjét. Ami szintén azt mutatja, hogy a történelmi Magyarországon azért hihetetlen pályát lehetett befutni magán- és állami poszton is. A MÁV ugye állami poszt volt, döntően egyszerű családból jövő embereknek. Csak nagyon kellett dolgozni és tudni, de hát ez nem feltétlenül rossz szelekciós módszer. Persze volt egy csomó hülye, aki csak a születése révén volt ott, ezt sem kell elfelejteni. Nem mindenki volt közülük sem hülye, úgy a fele dolgozott és jó volt, a másik fele meg kevésbé, ahogy az lenni szokott. Na most minthogy a Jenő bácsi valamivel kevésbé volt forradalomellenes, mint az állami bürokrácia általában, a Károlyi-kormány első időszakában még vállalta a közlekedési államtitkárságot, miután a háború alatt az egyik kormánybiztosa volt a vasútnak. Ami azt jelentette, hogy hihetetlen megfeszített, éjjel-nappali munkával kellett biztosítani részint a katonák és a sebesültek mozgását, részint azt, hogy a Magyar Államvasutak koordinálva működjön az osztrák, illetve részben még a német vasutakkal is. Hiszen a Kárpátoknál volt a front, illetve Galíciában, és Magyarországon keresztül mentek igen gyakran a katonai szállítmányok, a sebesültek, a muníció és az élelem.

Na most én soha nem hallottam, hogy itt a közlekedésen múltott volna bármi is, soha erről nem volt szó. Szó volt arról, hogy rossz az uniformisok vagy a muníció minősége, de hogy ne idejében érkezett volna meg bármi, vagy hogy itt fennakadás lett volna a ki- és beszállításokban, azt soha nem lehetett hallani. Az ellenforradalom sem beszélt róla, ami arra mutat, hogy Jenő bácsinak ott is egészen nagyot kellett teljesíteni. A kommün alatt

Bécsbe menekült, mégpedig igen vicces módon. Három gyereke volt, apám unokatestvérei. Az egyik dr. Vázsonyi Endre, az író, fordító, szerkesztő. A másik, dr. Vázsonyi Sándor az orvosi egyetemen lett kutató adjunktus, elvitték munkaszolgálatba és megölték Ukrajnában. A harmadik gyereke, dr. Vázsonyi Ibi, az első magyarországi pszichoanalitikus nemzedék jeles tagja, aki azonban nem publikált, csak gyógyított, és ezért eléggé elfelejtették. A lánya festőművésznak indult, és nagyon fiatalon halt meg Párizsban. Az én tudomásom szerint öngyilkos lett, de azt is hallottam, hogy valami gyógyíthatatlan betegségben halt meg. A kettő ugye nem zárja ki egymást. Nekem mint gyereknek erről annak idején természetesen leg nem nagyon beszéltek. Ez mindenesetre negyvenben történt, tehát akkor, amikor a német megszállás után itt összeomlott a világ, és tökéletesen el tudom képzelni, hogy Párizsban sok magyar öngyilkos lett a németek bevonulásakor, mert papírproblémáik lehettek, Magyarországra visszamenni pedig nyilván nem volt kedvük.

Tehát Jenő bácsi úgy ment el tizenkilencben, hogy a vasutasok két három nappal a kommün után szóltak neki, jobban teszi, ha elmegy, mert burzujként rajta van valami túszerződés. Ők vállalják, hogy kiviszik Bécsbe az egész családjával együtt, már Landlerrel is beszéltek az ügyben. Landler Jenő ugye akkor főkomisszár volt, de persze emlékezett a vasutassztrájk idejéből Jenő bácsira. Csomagoljon rendesen össze, kofferekkel, mindennel, mondták neki, vigye, amit tud, ők beteszik majd egy szalonkocsiba, az ő hűségese vasutasai a szalonkocsi előtt állnak, és ha a vörös őrség jön, akkor elküldik a fenébe azzal, hogy itt ők szállítanak valamit. És így teljes cók-mókkal, családdal, mindennel együtt a vasutasok jóvoltából mentek át az osztrák határon. Valamikor tizenkilenc végén vagy húsz elején jöttek vissza a Pannónia utcába, és éltek tovább. Jenő bácsit nyugdíjazták, ami nem volt probléma számára, mert ötvenöt évesen a MÁV elnök-vezérigazgatójaként ment nyugdíjba. Használta igen gyakran azt a kártyát, amivel akkor az I. osztályon egy volt MÁV-elnöknek utaznia lehetett.

Néha édesapámmal együtt mentek, és miután nem akarták, hogy a kupéba bejöjjön valaki, a következő játékot játszották. Félrevonta az egyik bizalmasan azt, aki épp be akart ülni hozzájuk az I. osztályú kupéba, hogy ki tudna-e jönni vele egy percre a folyosóra, és ott azt mondta neki, hogy ő az ő, és aki vele van, az súlyos elmegyógyintézeti ápolott, és jobb lenne, ha az illető egy másik kupéba menne, mert nem tudja garantálni a biztonságát. Hol az apám játszotta azt, hogy ő az ő, és a Jenő bácsi az elmebeteg, hol megfordítva, és így utaztak Németországba. A történet a családi legenda része lett, és nekem nagyon tetszett, mert sokat mond a család mentalitásáról. Ne felejtjük el, hogy egy politikusi pályára készülő fiatal ügyvéd-ről és egy nyugdíjas MÁV elnök-vezérigazgatóról, egykori államtitkárról van szó, akik ilyen formában hülyéskedtek, ami a társadalommal szem-

beni distanciának és az általános értékrendszerrel szembeni bizonyos humoros tartózkodásnak nagyon jó kifejezője. Ugye szerették és élvezték, ugyanakkor kritikával is nézték ezt az egész világot.

NAGYANYÁM SZÜLETETT SZALKAI SCHWARTZ MARGIT. Az ő édesapját, Szalkai Schwartz Jakabot nemesítette 1887-ben I. Ferenc József. Ezek a Schwartzok eredetileg pozsonyi ortodox zsidók voltak, akik a 18. században kerültek a Károlyi grófokon keresztül egy nagyobb kolóniával Nagykárolyra. A családi legenda szerint – minden magyar családban van valami legenda –, a Nagykárolyban maradt rész az, amelyből való az a lány, akihez Petőfi valamelyik versét írta. Mindenesetre, a Nagykárolyban élő, Pozsonyból már régebben odatelepített Schwartzok a 19. század elején Mátészalkára mentek át, valószínűleg szintén a Károlyi grófok ösztönzésére. Ott aztán, ahogy ezt később egy tanulmányban írják, szinte ők rakták le a nagyközség infrastruktúráját. Ők alapították meg, ez a pár oda került ember a mátészalkai hitközséget, és nagyon meggazdagodtak a 19. század folyamán.

A század közepén a virilisták, tehát a legnagyobb adófizetők között az első ötben már három Schwartz van. Mezőgazdaság, szeszgyár, cukorgyár, malom, tehát a szokásos élelmiszeripari akkumuláció. Merthogy vitték fel mindig Bécsbe az árut, a marhát, ez érdekes módon a családnak több ágán is így van. Komoly földbirtokot szereztek. A nagyanyámnak volt egy nővére, aki beleszeretett egy zavaros dzsentribe, összeházasodtak, majd a dolgok annyira nem mentek, hogy a lány fiatalon öngyilkos lett. Nagyanyám egyik bátyja, Zoltán viszont teljesen eldzsentrihedett, és a dédapám, Szalkai Schwartz Jakab halála után elverte a birtok egy részét. Valamikor az 1910-es években került fel Budapestre, és városi tisztviselő lett. Egy napon felment a nagyapámhoz, és azt mondta, kellene neki egy rendes állás a fővárosnál. És minthogy mindenféle végzettségei voltak, a nagyapám azt mondta, jó, de meg vagy örülve, miért kell neked ez, hát ott van a birtok. Ő meg azt mondta, már nincs birtok, minden jelzálogon van, minden el van veszve, úgyhogy dolgoznom kell. Rendes ember volt, mert a pénz egy részét lekötötte úgy, hogy ahhoz nem nyúlhatott hozzá ő sem. Örült volt, beleszeretett egy tót parasztlányba, a Riviéráról hozatott neki ajándékokat, meg virágokat a mezőről, és fűttette a vonatot ott valamelyik pályaudvaron, hogy akkor jöhessen Pestre, amikor akar. Szóval ilyen teljesen dzsentri allűrjei voltak, amik nagyon szép tettek különben, mert így legalább nem a kommunisták kezére került a birtok, bizonyos értelemben azt mondanám, ügyes húzás, megérezte a történelmet.

A lekötött pénzből a fia, tehát édesapám unokatestvére, Szalkai Jani Brünnsben végezte el a műegyetemet – Magyarországon ugyanis már numerus clausus volt –, a Csehszlovák Köztársaságban, mert ott akkor még

német volt az oktatás nyelve. Visszajött Magyarországra, és a Western Electric főmérnöke lett. A Rózsadombon laktak, a Vérhalom téren egy nagyon szép villában. Volt egy húga, Szalkai Vera, aki – emlékezetem szerint – ahhoz a Heltai Györgyhez ment feleségül, aki Nagy Imre sajtófőnöke volt és külügyminiszter-helyettes a forradalom alatt. 1956-ban aztán Amerikába mentek.

Szalkai Janiról két szép történet is maradt. A harmincas években bevásárolták a Western Electric képviselőjeként egy nemzetközi bizottságba, amelynek az volt a dolga, hogy kiderítse, miért ilyen veszteséges a Román Államvasutak, amely akkorra több nyugati kölcsönt is felvett. És miként lehet ilyen alacsony a hivatalos utasszám, miközben a vonatok utazókkal telezsúfolva közlekednek. Na most a Jani bácsiék nagyon hamar kitalálták, hogy azért, mert az emberek nem vesznek jegyet a kalauztól, hanem a jegy árának a felét egyszerűen odaadják neki. A nyugati investoroknak ez nem jutott volna eszébe, ehhez kelet-európainak kellett lenni. A másikkal magam is többször a szemtanúja voltam, hogy a Jani bácsi nemcsak mérnökként hordott nemesi címeres inget, de az ötvenes években is, amikor a börtönből Nagy Imre révén ötvenháromban vagy ötvennégyben szabadulva kocsikísérőként tudott csak elhelyezkedni. A villát persze már elvették tőlük, a Rákóczi út 54-ben laktak. És ő kocsikísérőként is nemesi címeres inget meg pecsétgyűrűt viselt, ami abban az időben nekem hallatlanul imponált. Egyébként csendes, nyugodt, normális, sok nyelven beszélő mérnök volt. Megpróbáltak elmenni már negyvennyolc-negyvenkilenc fordulóján, de elfogták őket, és mind – Jani, a felesége és a fia, Szalkai Jenő, aki az én másod-unokatestvérem volt – börtönbe kerültek. Ötvenhatban aztán sikeresen elmentek. Minthogy a Western Electric főmérnöke volt Magyarországon, Amerikában nem volt problémája az elhelyezkedéssel, végül pedig remek nyugdíjat kapott a cégtől.

A nagymama tehát ebben a nagyon jó módú, nagyon kevert mátészalkai világban élt, ahol ők a város leggazdagabb családjai közé tartoztak. Övék volt a szeszgyár, övék volt minden, és ők, a dédpapa és annak az apja, a nagyanyám nagyapja a saját zsebükből vezették be a villanyvilágítást a mai Kossuth Lajos utcában, amit akkor Piac utcának neveztek. Magyarországon először közúti villanyvilágítás Mátészalkán volt, mert ők a saját zsebükből kifizették. Jóval Budapest előtt, 1888-ban. Na most ebben az az érdekes, hogy Mátészalkán természetesen megmaradt a legenda, hogy ők voltak az elsők, de hogy ki csinálta és ki fizette, azt már nem tudják. A zsidóság egykori jelenlétét és múltját ugyanis a nem zsidó, sőt részben még a zsidó hagyomány is elfelejti, mert egy katasztrófára mutatna vissza. Mert mindenkit elvittek és megölték onnan azokon kívül, akikről az előbb beszéltem.

A dédapám ott a Tisza Kálmán-féle Szabadelvű Klub elnöke volt egy időben, tehát kormánypárti. Az összképhez tartozik ugyanakkor, hogy az

egyik unokatestvére, Szalkai Béla függetlenségi párti képviselő volt, aki Kossuthoz, Turinba vitte nászútra a feleségét, a Tokaj környéki dzsentrí zsidó családból származó kántorjánosi Mándy Etelkát. Tehát ugyanazon a családon belül van egy 67-es szabadelvű és egy 48-as Kossuth-párti jelenség. Vázsonyi Vilmos is ellenzéki politikus volt akkor, a dédapám mégis szeretettel fogadta a közeledését. Ismert vezércikkíró a *Pesti Hírlap*nál, ami inkább ellenzéki napilap volt. Hol kedden, hol pénteken írta oda a vezércikkeit, és azokon a napokon az újságot sokkal nagyobb példányszámban adták el. Tehát Légrádyék, a lap tulajdonosai nagy örömmel tartották őt mint vezércikkírót. És 1898-ban ment le Szalkára hozzájuk, ahogy ezek a házasságok kötődtek akkor, különböző ajánlásokon és ismeretségeken keresztül. A nagyapám harminc, a nagyanyám tizenkilenc éves volt ekkor, és a dolog összejött.

NAGYANYÁM EGY ÉLETRE BELESZERETETT A NAGYAPÁMBA, halálosan szerelmes volt belé egész életén át, a nagyapám pedig nagyon szerette nagymama esztét, tetszett neki az értelme, és valahogy egy kitűnő, modern, európai kritériumokkal nézve is csodálatos partnervizony alakult ki közöttük. Ez nem zárta ki azt, hogy a nagyapámnak számtalan barátnője volt közben, jelentős mértékben a nagyanyám tudtával. Én is ugye tőle hallottam ezt először. De a nagyapa vigyázott arra, hogy sose sértse meg a nagyanyámat, a fontosabb dolgokat általában elmondta neki. Azt már csak én feltételezem, hogy előbb-utóbb aztán a késői években a nagyanyámnak is volt szeretője, erről persze ő nekem soha nem beszélt, és akkor énnekem sem jutott eszembe. Egy bizonyos antipátia, amellyel valakiről beszélt, akit nem akarok megnevezni, bennem sokkal később, már az élettapasztalat ismeretében azt az érzést keltette, hogy az talán egy időben a szeretője lehetett. De lehet, hogy tévedek.

Nagyon okos, nagyon ambíciózus, nagyon aktív asszony volt, és rendkívül emancipált valaki. Írt egy könyvet *Az én uram* címmel, ami századfordulós magyar női társadalom elég jó dokumentuma. Véleményem szerint stilárisan rossz könyv, a nagyapám halála, 1926 után írta, és 1931-ben jelent meg. Igen kevés női emlékirat született ebben a korszakban, úgyhogy én mindig mondom, hogy ideje lenne újra kiadni. Főleg a mai feminista korban, ahol a nők szerepe elvben fölértékelődik. De ezzel sem foglalkozom, mert ez sem az én dolgom. Olyan kevés könyv van Magyarországon, ahol valaki, aki részt vett az életben, hogy úgy mondjam, női szempontból megírta volna ezt. Nagyon érdekes, főleg a nemi szabadság szempontjából, amit én a nagyanyámtól kaptam, mint ideológiát, anélkül, hogy akár ő, akár én tudtam volna róla, csak a mesék mindig ilyen irányba mentek.

Ötvenhat után Bécsben, amikor a nagyanyám már rég öngyilkos lett, Esterházy Móric bácsi, a Péter nagyapja, aki akkor már felnőttnek vett, na-

gyon a szememre vetette, hogy hát ezt azért mégse kellett volna, nem kellett volna a nagymamának a nagypapa magánéletéről, meg a saját álláspontjáról így nyilvánosan beszélni. Móric bácsi erősen katolikus, nagyon nemesen, szépen katolikus, puritán ember volt. Igen jóban voltunk vele, néha nálunk aludt, amikor Pestre jött. Mert különben spórolási okokból, noha negyvenötezer holdja volt, amikor megérkezett vonattal a Keletibe fáradtan, ő is bement az első kicsi vasúti panzióba, mint Genet. Azt akarta, hogy békén hagyják, ezért nem ment nagyobb szállodába, ahol rögtön elkezdődött volna, hogy hát gróf úr, és izé. És amikor a nagyanyám egyszer meglátta, akkor azt mondta, hogy ez rettenetes, és legközelebb jöjjön inkább hozzánk. Van egy vendégszoba a Lendvay utcai villában, aludjon ott. És Móric bácsi csak azért, hogy jobban beszélgethessenek éjjel, egyszer kétszer megtette, hogy nálunk maradt. Úgyhogy nagyon jóban voltak.

Esterházy Péter megírta különben egy cikkben, hogy ő úgy nőtt fel, hogy a falon az ágya felett ott volt az Esterházy-kormány fényképe, rajta a nagyapám is, mint tekintélyes személyiség. És volt még egy kép, ahol csak ők ketten voltak, Móric bácsi és a nagyapám. És hogy ő mindig kérdezte az apjától, hogy ki kicsoda, és így tudta a nevünket. Nekem nagyon szép, hogy így volt, annál szomorúbb lettem, hogy aztán mik derültek ki. A *Javított kiadás* katasztrófa volt nekem. Már nem a könyv, hanem a tény. Mert én érthető módon szerettem a Mátyást is. Mindenesetre nekem Móric bácsi Bécsben ugyanazért a modernizmusért tett szemrehányást, ami aztán a Péter szövegeiben hatványozva ott van. Hogy hát most már elmondhatom neked, fiam, hogy azért nem kellett volna, hogy a nagymama ezt megírja. Alig írt meg valamit. Mai szemmel nézve szinte semmit, de 1931-ből nézve nagyon is sokat, és hát a pusztá tény, hogy megtette. Negyvenhétben azután írt egy második emlékiratot is, ami a Hatvany Lajos javításaival, illetve megjegyzéseivel meg is van nekem, abban is van egy-két érdekes részlet. Annak a megjelenéséről akkor persze már szó sem lehetett. A Demokrata Kör egyébként kezdettől egyaránt nyitva volt férfiak és nők számára, és hogyha képeket lát az ember kerti vagy kávéházi összejöveteleken, akkor ott mindig egy csomó nő is jelen van. Általában házaspárok mentek, nem volt szegregáció. Ha megnézi az ember más pártok gyűléseit – kivéve a szocdemeket –, de bármilyen nyilvános alkalmat, ott többnyire vagy csak férfiak, vagy csak nők vannak együtt. Merthogy ekkor ez volt a magyar társasági érintkezés lényege.

A Szalkai Schwartzokról el kell mondani még, hogy nagyon erősen beleilleszkedtek a magyar életformába. Így volt ez a dunántúli Vázsonyiaknál is, de azt mondanám, hogy Mátészalkán ez dzsentrisebben mutatkozott meg, nem véletlenül, mint a másik oldalon, a Dunántúl bizonyos értelemben józanabban szocializáló asszimilációs mechanizmusában. A nagymama anyját Schönberger Jozefának hívták, róla csak annyit

tudok, hogy sziléziai származású volt. Már Szalkán voltak, amikor összeházasodtak a dédpapával. Ez szintén érdekes, mert a zsidókról általában azt szokták mondani, hogy a 18. században érkeztek Magyarországra, de tudjuk, hogy ez a nem zsidó lakosság jelentős részére is érvényes. Szinte minden családban találni ilyen ágot, mert Magyarország a török megszállás következtében olyan fokon alullakott, néptelen világ volt, hogy oda aztán mindenhol települtek be az emberek, és nem csak a határvidékekre. A különbség csak annyi, hogy a mai Magyarország területén sokkal hamarabb elmagyarosodtak, mert azért ott közel voltak a magyar államsághoz, és jelentős magyar nyelvű lakosság is volt. Na most nálunk elég érdekes földrajzilag a helyzet, mert az apai ágon a Dunántúl, Pozsony, Nagy-károly és Szilézia keveredik.

SZOMORY DEZSŐ *A LEVELEK EGY BARÁTNŐMHÖZ* című ciklusában, amit a *Nyugat*-ban publikált hosszú hónapokon keresztül, azt írja, hogy szerelmes volt a nagyanyámba, aki nem volt szép asszony, csak nagyon szép szemei voltak. És azzal fejezi be ezt a levelet, hogy végül férjhez ment egy miniszterhez azzal a két szép szemével, amellyel mindig engem nézett. Amiben csak annyi a tévedés, hogy amikor a nagymama 1898-ban férjhez ment a nagyapámhoz, akkor a nagyapám még messze volt attól, hogy miniszter legyen. Én Szomoryt nagyon szeretem. Nagyanyám is szerette Emilt és Dezsőt is. Sok művésszel tartották a kapcsolatot, írókkal és festőkkel, a nagyanyámban is igen erős volt a szellemi érdeklődés. Ha most azt nézem, hogy rá mi hatott, ott ugye nőről lévén szó inkább a vizuális dolgokról kell beszélni. Én csak azt láttam, hogy a szecesszióig elment, a szecessziót szerette, régi kelták, satöbbi, de minden, ami a szecesszió után jött, az neki már túl modern és túl sok volt. A prózában Jókait és Mikszáthot kedvelte, Móriczcal nagyon jó viszonyban volt, de a könyveit már kevésbé olvasta. A költészetben modernebb volt, Adyt és Kosztolányit szerette. Ady mint ember is vonzotta, sokat látta az Abbazia kávéházban, ahová ők is jártak. Ami a nyelveket illeti, az ő németje ugyan kitűnő volt, de talán egy kicsit akcentusosabb, mint a nagyapáé, ez ugyanaz a különbség, ami nagyjából Mátészalka és a Dunántúl között van.

A dunántúli családok természetesebben beszélnek németül, akár zsidók, akár a nem zsidók, míg a Duna másik oldalán ugye nem. Németül tehát volt egy kis akcentusa, franciául viszont jól tudott, és relatíve rosszul angolul. Neki is volt francia nevelőnője. Ő azután már semmilyen zsidó nevelést nem kapott. Ennek két oka is van. Egyrészt a lányokat a zsidóságon belül eleve kevésbé tanították vallási szokásokra, másrészt már az ő szülei sem tartották a vallási törvényeket. Tehát a Szalkai Schwartzoknál az ortodoxiától való, illetve a vallási élettől való elszakadás hamarabb kezdődött. Persze Jom Kippurkor böjtöltek, Újévkor azért elmentek a zsinagógá-

ba és a hitközség fő adófizetői közt voltak, de otthon már semmit nem tartottak. Szemben az apai dédszüleimmel, a Weiszfeldekkel, akik péntek esténként mindig gyertyát gyújtottak. És a nagyapám is még zsidó iskolába járt, ő még mindent megkapott. A nagyanyám már szinte semmit. Hogy az ő apja megkapta-e vagy nem, azt nem tudom. Az anyja nem. Tehát náluk igen hamar bejött a szekularizáció. Mátészalkáról egyébként én e tekintetben is sokkal kevesebbet tudok. Életemben egyszer, negyvenhétben jártam ott a nagymamával, három évvel a Soa után. Neki is, nekem is traumatikus látogatás volt. Azóta is foglalkoztat a gondolat, hogy egy táblát talán mégis érdemes lenne a főutcán állítani a közvilágítás emlékére. Mert Szalkán olyan kevés igazán figyelemre méltó dolog történt, hogy ha valamilyen első volt Magyarországon, akkor az mégiscsak megérdemelne azon az utcán egy emlékeztetést. De én ezt csak akkor támogatom, ha a dédapánk nevével szerepel, tehát hogy ezt és még nagyon sok mindent ott az utolsó szálig kiírtott Szalkai Schwartzok csinálták

A MILKÓK AZ ANYAI NAGYAPAI ÁG, Bácskából. A Milkók a családi legenda szerint – és ennek megvan a valószínűsége – a török idők óta vannak Dél-Magyarországon, tehát spanyol, szefárd eredetű a család. A név keletkezésére két változat van a a családi hagyományban, az egyik szerint a német-szláv tej szóból, milch-mleko, jött volna, a másik szerint a héber molho-ból, ami királyt jelent, és igen elterjedt családnév az arab-szefárd zsidók között. Voltak Milkók Vukováron és voltak Szalonikiben is, de egy nagyon híres orvosprofesszor a harmincas-negyvenes években még Bukarestben is. Tehát egy az ottomán birodalom balkáni részén elterjedt, feltehetőleg valóban szefárd eredetű családról van szó. Az okiratokkal bizonyítható dolgok a 18–19. század fordulójára mennek vissza, ahol a Milkók már földbérlők, majd átmennek részben az élelmiszeriparba, és igen hamar a szabadfoglalkozásokba is. Nem a bajai ág, nem az enyém, hanem a szabadkai és a szegedi Milkók. Ma is van valahol egy Milkó palota a Tisza partján. A második magyarországi zsidó vallású tisztiorvos is Milkó volt. Ez sem szégyellnivaló, mert az első Korányi Frigyes, aki később ráadásul kitért, és báróságot kapott. A Milkóknál nem volt nemesítés, a mi águnkban kitérés sem, de vannak ágak, amelyek tudomásom szerint kitértek. A bajai ág kevésbé gyorsan emelkedett, de az 1880-as évekre az én ükapám, Milkó Mór, illetve a dédapám, Milkó Vilmos már tehetős polgárok voltak különböző bácskai kisközségekben: Bácsbodrogon, Bácsborsódon, Bácsalmáson, Nagybaján. Amikor a zsidóknak már lehetett földbirtoka, tehát lényegileg 1848-tól, akkor mindenütt nagyon hamar átálltak a földbirtokra. A szabadkai Milkókból én még láttam párat, sőt távoli leszármazottakkal, akik Brazíliában élnek, ma is kapcsolatot tartok. Hágában egy zenész lány is van ugyanebből a családból, tehát kicsit szétszóródtak azok, akik túléltek.

A szabadkai ágból került ki Milkó Izidor költő, író, 1855-ben született – az ő apja volt a tisztifőorvos –, és elég fontos kritikus volt a századfordulón. Vázsonyi Vilmos nagyapámhoz hasonlóan ő is a *Nyugat* előtti, *A Hét*-tel összekapcsolódó irodalmi nemzedék tagja volt, azzal a fontos különbséggel, hogy ő nem Budapesten, hanem a vidéki polgárosodásban élen járó Szabadkán élt. Róla, tehát az én dédnagybátyámról nagyon szépen ír Kosztolányi a *Kortársak* című kötetben, amelyet Illyés Gyula rendezett sajtó alá már Kosztolányi halála után. Két és fél oldalon egészen gyönyörűen megírja, hogy milyen szerény, kulturált, nemes ember. Hogy gyerekként néha belesett az ablakán, és nem értette, mi értelme van annak, hogy ilyen emberek is élnek vidéki városokban. Aki a több ezer kötet könyve közül időnként elmegy Olaszországba, aztán visszajön, és az önképzőkörben tart egy előadást a római templomok építészeti arányairól.

Milkó Izidor jó barátja volt egyébként Kosztolányi apjának, a szabadkai iskolaigazgatónak is. Hozzáteszem, hogy szegény Kosztolányinak később, miután elszakították Szabadkát Magyarországtól, már kellemetlen volt az öreg Dóri bácsi, aki rég kikerült az irodalmi közéletből, és bombázta őt, hogy a cikkeit helyezze el itt-ott-amott. Kosztolányi már nagy ember volt akkor, amitől furcsán megváltozott a viszonyuk, egy hatvan-hetven éves ember fordult a harminc-negyven éves nagy költőhöz és íróhoz. Dóri bácsi magánzóként élt. Ő írta annak idején a *Bácsmegyei Napló*ba, ha jól emlékszem, Dél-Magyarország egyik legfontosabb napilapjába Móricz Zsigmond *Hét krajcárjáról* az első pozitív kritikát is. Innen van az anyai család nagyon mély és hosszan tartó kapcsolata Móricz Zsigmonddal. Mert ezt akkor Zsiga bácsi megköszönte, és jóba lettek. Dóri bácsi valóban nagyon ráértett a *Hét krajcár* fontosságára.

Móricz Dóri bácsi és a család bajai ága mellett a nagyapámat, Vázsonyi Vilmost is szerette és tisztelte. Azt írta vagy nyilatkozta valahol a nagypapa halálakor, hogy ő volt az egyetlen politikus, akivel úgy lehetett beszélni az irodalomról, mint egy szakmabelivel. Ezt ugye nem lett volna kötelező mondania. Tehát az ükapám, Milkó Mór, illetve a dédapám, Milkó Vilmos szedték össze a birtokot. Előtte bérlők voltak a Latinovits családnál Bácsborsódon és Bácsbodrogon, az ő számukra gazdálkodtak. Nagy legendák keringtek nálunk a Latinovits családról, például hogy a Latinovits nagypapa meztelenül fogadta az ispánokat a fürdődézsában. Beleöntötték a meleg vizet és abban dögönyözték, közben bejött az ispán az utasításokért, akin keresztül ő a néppel érintkezett, és úgy beszélt vele, hogy észre sem vette, hogy meztelen. Ami ugye mutatja a Latinovitséknak ezt a szintén partikuláris hozzáállását a világhoz. Ez legenda volt, de szerintem igaz, mert ilyet nem lehet kitalálni. Bennünket kizárólag ruhában fogadott. Aki paranoiás, azt mondhatná, hogy ez antiszemitizmus, én azt mondanám, hogy jó módor. Na most persze nálunk azért pénz is volt. Tehát a bérlő az

más, annak nem lehet csak úgy utasításokat adni. De valahogy jó volt a viszony mindig, én csak jókat hallottam róluk.

Furcsa emberek voltak, nagyon érdekes és furcsa emberek. Az én nagybátyám, Milkó Péter ráadásul hasonlított a színész Latinovitsra. Amikor később feltűnt, és valaki lett, a fényképét látva mindig azon gondolkodtam, hogy a nagypapa is meg annak az apja is mind ilyen bajuszos magyar emberek voltak, tehát tulajdonképpen az is lehet, hogy egyszerűen a Latinovitsokra stilizáltak. Amihez hozzá kell tegyem, hogy a Latinovitsok származásilag horvátok. A név nagyon érdekes, a latino olasz dalmátot jelent, a -vits pedig az elszlávosodás. Zrínyiskedtek a török ellen, ezért kapták, ha jól tudom, a nemességet és neoacquistica comissióként a birtokot. Mi a bérletet, amikor lehetett, részben tőlük vettük, de belőlük nem lett elszegényedett dzsentri, mindvégig jómódúak maradtak. Latinovits Zoltánt én kétszer láttam gyerekkoromban, velem akkor végtelenül udvarias és kedves volt ez a dúvad. Nagyszerű ember volt, és hihetetlen dúvad, úgyhogy szomorú voltam, amikor öngyilkos lett, mert nekem ő is hozzájárult Bácsborsód mitologizálásához.

Volt még valaki fontos Bácsborsódról, ott született Moholy-Nagy László. És ez azért nem akármilyen, hogy egy kis magyar faluból csak úgy kijön valaki világraszóló génusz. A rendszerváltás után végre eldöntötték, hogy az iskolát róla nevezik el, és egy reprodukciós szobrot is felállítottak. Ami szép dolog. Ugye a szülőház megvan. Most már emléktábla is van rajta. A Kádár-rendszer ezt se favorizálta, és nem nagyon törődött vele. Nem szeretek csak köpködni rá, mert az értékeink elhanyagolása transzhisztórikus dolog, csak nem értem, hogy ha van egy Moholy-Nagyunk, akivel még ideológiai bajunk se igazán lehet abban a percben, amint a szociálhülyeségből kilépünk, akkor miért nem lehetett őt egy kicsit jobban forgalmazni. Most végre elkezdték csinálni. Épp most lesz itt a Magyar Intézetben egy Moholy-Nagy kiállítás, merthogy Londonban a Bauhaus kiállításról a Financial Times megírta, hogy ő volt a Bauhaus legnagyobb zsenije.

Milkó Mátyás nagyapám 1880-ban született, már igen jó módba. A Milkók imádták a földet. Ugyanez érvényes különben a Szalkai Schwartzokra is. A bajai Milkókat nem érdekelte az élelmiszeripar, bennük a föld iránti szeretet volt az erősebb. A szegediekénél megvolt a malom, a cukor és a szesz, a szabadkaiaknál is, de a bajai Milkók nem mentek be a mezőgazdasági iparba, hanem földbirtokosok maradtak. A nagyapám 1900-ra körülbelül kétezer holdig jutott. Ez igen komoly vagyont jelenthetett. Megmaradt 1906-ból és akörül két-három levél, amelyeken a táviratcímük Milkó – Baja, és a telefon, azt hiszem, Baja – 5. Ami ugyanúgy mutatja a komoly státuszt. Viszont a nemesítés nem érdekelte őket. Milkó nagypapa ellenzéki volt, szemben a Szalkai Schwartz dédpapával, aki ugye Tisza Kálmán

féle szabadelvű. Imádta a földet. Hajnalban kelt, ötkor már kint volt a földön, és kettőre általában be is fejezett mindent. Utána aludt egyet, és aztán törődött azzal, ami érdekelte. Nagyon szerette a szép keleti szőnyegeket.

A vidéki portákon, tehát Bácsborsódon, Bácsbodrogon és Baján is a házban nagyon szép szőnyegek voltak. Na most Mátészalkával szemben fontos különbség, hogy ott negyvenöt előtt én nem jártam. Baján viszont sokat, Bajáról éles emlékeim vannak. A felkelés és föld iránti mérhetetlen szeretet egyébként azóta is visszaköszön nekem a volt sofőrünk fiában, Pityuban, aki Stockholmban csinált nagy karriert, és akivel időnként telefonon beszélgetünk. Három éve újra felfedeztük egymást. És akkor ő beszélt nekem ezekről az emlékekről, hiszen az édesapja a nagyapám személyi sofőrje volt, aminek következtében Pityu nagyon sokat tud azokról a dolgokról, amiket otthon hallott a mi családukra, mert nekik meg az volt a legenda, hogy földbirtokosnál volt sofőr az apja. Ráadásul nagyon jó viszonyban voltak. A nagyapám adta a hitelt is, hogy házat vegyenek a feleségével. Hogy sofőr lett, azt is a nagyapámnak köszönhettem. Ő ugyanis a húszas években fiatalon belekeveredett valami illegális kommunista szervezkedésbe. Baján ugye nem volt kommün, mert a szerb megszállás a kommünt kivédte. Következésképpen több illúzió maradt a kommunizmussal kapcsolatban. Úgyhogy ott lehetett még szervezkedni, Berei Andor és főleg Andics Erzsébet csinálta ezt, aki szintén bácskai szerb családból jött, talán horvátból, nem tudom.

Parádés kocsis volt ekkor még István bácsi. De problémái voltak, mert rendőri felügyelet alá helyezték. Nem zárták be, mert nem csinált semmit, de felügyelet alá helyezték. És hát egy olyan egyszerű embernek, mint ő, nem volt könnyű ezek után állást kapni. És a nagyapám felvette, és kitaníttatta sofőrnek. Azt mondta neki, István, maga ért a mechanikához, tanulja meg. És ő egy év alatt megtanulta, a közlekedési szabályzatot is megtanulta, mert tehetséges, okos fiú volt, és attól fogva ő lett a nagyapám sofőrje. Már az első autónkat, a Buickot is ő vezette. Kellett az autó, hogy gyorsabban ki lehessen jutni a birtokra, csak ha nagy sár volt, akkor mentek megint lovakocsival. És persze István bácsinak nem volt akármilyen jó simléder sapkában egy Buickban, illetve később egy Chevrolet-ben közlekedhetett Baján. Ez a lányokban is némi hatást keltett. Aztán elvette Mariska nénit, aki fiatal lányként a Latinovitséknál volt szobalány, merthogy ők, Wlassicsék is borsódiak voltak. Szóval István bácsi mindent tudott a családról. Nagyon mély, belső viszony volt köztük és a nagyapámé között, ami negyvennégy-negyvenötben sem omlott össze. Mindvégig kitarítottak mellettünk. Tehát Bajára van rálátásom egy másik nézőpontból is, ami Szalkáról sincsen, mert nem tudok senkit, aki közlekedéssel ismert volna a nagymamáikat.

Volt egy nagy ház a borsódi birtokon, rengeteg szobával. Volt valami ilyesmi Almáson is, a birtok másik felében, de azt nem láttam. Ez ugye

mind Bács, amit mondok. Mert automatikusan így mondom én is, mint ahogy a kiskunhalasiak is azt mondják, hogy Halas, ha beszélsz velük. Ugye Bácsalmásról és Bácsborsódrról van szó, amit ott ráadásul mindenki röviden mond, pedig hosszú ó-val kell írni, és kellene mondani is. Tehát az észak-magyarországi Borsodhoz az égvilágon semmi közünk nincs, és őszintén remélem, hogy ez így is marad, amíg a család létezik. Már hogy nem kívánom, hogy közünk legyen hozzá. Mátészalka a maximum, ameddig elmegyek. Na most ez mindjárt mutatja a bácskai pimaszságot is. Mert a bácskaiak azért nagyon tudják, hogy ők a magyar táj civilizált része, hogy ők nagyon magyarok, és ugyanakkor civilizált, Európába beilleszkedni akaró és tudó emberek. Bár ugye Kosztolányinál *A szegény kisgyerek panaszaiban* úgy van, hogy: „Ez a beteg, boros, bús, lomha Bácska. / Itt félve jár az úri kisgyerek.” Ez tökéletesen érvényes arra, amit én megéltem a negyvenes évek elején Baján. És főleg Borsódon.

Na most ott a nagy ház, az autó, és több hintó. Ez volt Milkó Mátyás nagyapámnál, és ez lehetett Milkó Vilmos dédapámnál is, már autó nélkül, mert akkor az még nem volt. Ő, tehát a dédapám a dúsgazdag bajai Weidinger Lujzát vette el, akik közül nagyon sokan már ebben a nemzedékben vagy egy kicsit később áttértek, aminek következtében jórészt túl is éltek a negyvennégyet, mert már három nemzedék óta keresztények voltak, amikor az üldözések jöttek. A bajai zsidó temetőben irtózatos nagy kriptáik, síremlékeik vannak már 1870-ből, tehát már akkor nagyon jó módúaknak kellett lenniük földből, iparból, terménykereskedésből, nem tudom pontosan, miből. Nem szabad elfelejteni, hogy Baja mint város a 18. században tört fel, mert komphídja volt. Később állandó Duna-hídja is lett, könnyen oda lehetett szállítani, ki-, be- és átrakodni és vinni a Dunán Bécsbe a dolgokat. Amikor átvezették rajta a vasutat, az a városnak bizonyos értelemben már rossz volt, de a híd következtében Baja továbbra is kereskedelmi központ maradt. A kutatások szerint a 18–19. századi vásárok alkalmával a lakosság nyolc-tízszeresére nőtt pár napra. Baja tehát hihetetlenül fontos kereskedelmi központja volt az akkori Magyarországnak, aminek következtében a polgárság, ezen belül a zsidó és a szerb polgárság hamar meggazdagodott.

WEIDINGER DÉDMAMA feltehetőleg sok vagyont hozott a dédapához, hiszen a Milkók nem tartoztak a polgársághoz. A dédapának ugyanakkor földbirtokosként már egy bizonyos státusban kellett lennie ahhoz, hogy odaadjanak neki egy Weidinger Lujzát. A Weidingerek pedig – éppúgy, mint anyai nagymamai ágon a Reichek – egészen bizonyosan németországi, württembergi zsidók voltak, és náluk a kereskedelem révén a polgári jólét már az 1830-as évekre megvolt. Szóval volt egy nagy ház Borsódon, ahogyan ezt akkoriban mondták, kúria, de ők nem lettek dzsentrik, és ez na-

gyon fontos. Nem utánozták a Latinovits-stílust, talán azért sem, mert Latinovitsék fokozatosan veszítettek a birtokaikból ezzel az életmagatartással. Milkó nagypapáéknak Baján a Szent Antal utcában volt egy nagy házuk, amely a város prominens polgári utcája volt. Jelentős mértékben, de messze nem csak zsidó lakosokkal.

Ott lakott például Major Máté, a későbbi építész is, aki *Egy gyermekkor és egy kisváros emléke* címmel 1973-ban érdekes könyvet publikált Bajáról. Az ő sváb származású, keresztény jogász és közigazgatási hivatalnok családja is része volt ennek a miliőnek, papok is voltak köztük. A könyvben sokat ír a ciszter gimnáziumról, és a bajai úri társadalomról, hogy milyen érintkezés folyt vagy nem folyt zsidók és nem zsidók között, s egyáltalában ki kivel érintkezett. Óriási ház volt a miénk gyönyörű kerttel ott a Szent Antal utcában, lehetett vagy húsz szobája. A hátsó traktusa már a Mészáros Lázár utcára nyílt, ott élt a cselédség, nem is tudom, hányan lehettek, de sokan voltak. Lekvárfőzés, hihetetlen spájzok, szalámi, bennem ennek kapcsán él ez az egész krúdys, Móricz Zsigmond-os vidéki Magyarország. Ott szerettem meg a magyar ételeket, és egészen egyszerűen jól éreztem magam.

Na most hogyan éltek ők? Minden évben legalább kétszer elutaztak, többnyire Ausztriába vagy Szlovéniába, a hegyekbe vagy a tengerpartra. Ritkábban Olaszországba is, ahol inkább a kulturális rész volt vonzó. Járta Angliában, tudomásom szerint a Riviérán és máshol Franciaországban, illetve Ostendében is, de azt nem tudom, hogy voltak-e Párizsban. Nem érdekelte őket igazán, bár a Reich nagymama kitűnően beszélt franciául. Milkó Mátyás persze perfektül tudott németül, a bajai szekularizált zsidó polgárságra ugyanúgy jellemző volt még a német-magyar kétnyelvűség, illetve a többnyelvűség. A sofőrünk fia, Pityu szerint a dédapám, Milkó Vilmos az ő apja elmondása alapján, aki ezt még hallotta, szerbül is igen jól tudott. Ők, Pityuék szerb származásúak, ennyiből is autentikusnak tűnik a tanúbizonyság. Ez ugye abból következhetett, hogy a vegyes lakosságú Baján szerbek is éltek, és a gyerekek az iskolában és játszás közben könnyen fölszedik egymás nyelvét. A nagypapa tehát jól beszélt és olvasott németül, franciául kevésbé, és azt is valószínűleg csak a nagy franciás felesége révén. Nem tudom, hogy tudtak-e angolul. A felesége szintén perfekt német is volt.

Milkó Mátyás egyébként mezőgazdasági akadémiát végzett, nem egyetememet. A leveleit szép magyarsággal írta, nagyon szép magyarsággal. Oná is nagy magyar könyvtár volt, elsősorban klasszikusok, érződött is, hogy ezt a mikszáthos, jókais Magyarországot szerette, ez szórakoztatta. Később Móriczot is olvasott – akit Dóri bácsin keresztül ismert meg –, őt is becsülte és tartotta a könyveit. Erről a nagypapámról még nekem is vannak személyes emlékeim. Nem tudom már, hogy tavasz volt vagy nyár, együtt

volt harmincnyolcban az anyai család Kranjska Gorán. Jó idő volt, az biztos. Ott volt a nagypapa, a nagymama, az anyám, én és rövid ideig apám, aki azután visszament, mert Budapesten volt dolga. Hároméves voltam. Ami nekem megmaradt, az csak annyi, hogy közelről látom a nagyapámat, aki nagyon szeret engem. Ugye egy hároméves gyerek öncentrikus, és arra emlékszik, hogy szeretik. Míg a nagymama nyársat nyelt volt, és nem engedett közel magához, ugyanúgy, mint az anyám, még úgyabbul, addig a nagypapa megfogott és felemelt a levegőbe. És láttam azt a kedves bajuszát, meg emlékszem az érintésre is, ahogyan a bajusza csiklandozott, amikor megpuszilt. Ez maradt meg, nem több, de ez élesen. Láttam, ahogy jó étvággal megeszi reggelire a lágy tojást, megnézi a lapokat, olyan pátriárkás, Ferenczy Károly-os, keresztapa reggelizik hangulat maradt meg róla bennem ott a nem budapesti dombok, és nem a lapos magyar alföld, hanem a valódi hegyek és szakadékok között. Ezt a tájat a nagyapám nagyon szerette, szerintem ő vezette be, hogy minden évben oda menjenek.

És aztán egy egészen mély megdöbbenés, mert nem tudtam, mi az, hogy valakinek szívrohamja van, és később a halál. Engem ugye nem tájékoztattak erről, én csak azt láttam, hogy valami szörnyű történik, és aztán a szomorúságot az arcukon, hogy meghalt a nagypapa. Szóval nagyon korán, háromévesen találkoztam először a halállal. Sokkal később az anyám elmondta, hogyan kapta a szívszélhűdést nagyapa. Megjöttek a budapesti lapok, és ő ott, a reggelinél, lágy tojás mellett olvasta őket – mert mindig így, kávé és lágy tojás mellett szerette nézni a budapesti és a bécsi lapokat –, és látta bennük, hogy újabb zsidótörvény készül Magyarországon. És erre evés közben, lágy tojás közben jött az infarktus. Elvitte. Úgyhogy ennyiből ő volt a magyar különút első halottja. Nagyon tiszteltem őt, mert belém nevelték a tiszteletet, de nem félttem tőle. A nagymama félelemgerjesztő személyiség volt, ő nem. És minthogy a másik nagyapámat már nem ismerhettem, ennyiből ő volt a nagyapa. A másik nagyapa csak mítosz volt, nem létezett, illetve csak a nagymamán keresztül létezett. Azt is láttam, hogy az anyámat is szereti a nagypapa, és hogy az anyámnak jót tesz valahol, hogy ott van a nagypapa. De hát nagyon kicsi voltam. Ezek lényegében az első emlékeim a családról, előtte semmi sincsen.

Reich Erzsébet nagyanyám egyetlen lány volt, de Milkó nagyapáék négyen voltak testvérek. Három fiú, Milkó Mátyás, Milkó Imre, Milkó Lajos és egy lány, Milkó Flóra. Ebből a rokonságból is nagyon kevesen maradtak életben. Flóra nénit én is ismertem még, nagyon életvidám valaki volt. Mésalliance-ot csinált, egy nem diplomás gabonaügynökhöz ment, ami kisebb katasztrófát váltott ki a családban. Nagyon szerettem őket, nem volt gyerekük, jártam hozzájuk negyvenöt után. Olyan autentikus, természetes atmoszféra volt náluk. Lajos bácsi, Flóra néni férje, a gabonaügynök, egyszerű zsidó családból jött. Számomra rokonszenves volt, hogy sokat

olvasott, okos ember volt, kicsit maníros is, és a Flóra néninek ez roppant tetszett. Flóra néni viszont megkapta a családban szokásos francia nyelvű nevelést, amiért Lajos bácsi folyton froclizta őt, hogy a felesége milyen előkelő. Istenien ment köztük a dolog, így cukkolták és szerették egymást a halálig.

Nem tudom, mi lett velük ötvenhat után, mert elmentem, de tudom, hogy szerelmi házasságban éltek, ami tökéletesen működött. Gyerekük nem volt, nem is akartak. Ez is érdekes, és a számomra rokonszenves döntés volt akkor Magyarországon, mert rendhagyó volt. A család tehát elfogadta a házasságot, és a nagypapa aztán persze őket is támogatta. A másik két fiútestvért nem kellett támogatni, azok éltek az életüket, és ott is lettek gyerekek. A nagyapám egyik testvérének a lánya nem ment egyetemre, de szintén jól tudott nyelveket, és kulturált volt. Hozzáment egy sárbogárdi származású zsidó útépitő mérnökhöz, aki túlélési okokból kitért a harmincas években, noha cionista volt. Erős Nándornak hívták, mindenkijét elvitték és kiirtották. A két fiuk közül Péter, aki tehát a másod-unokatestvérem, nagyon jó barátom is. Most is az ő pesti lakásába megyek pár napra, mert ő Bécsben él. Szintén mérnök, Lausanne-ban végezte el a műszaki főiskolát, ott kapott diplomát, ami a legjobb Svájcban a zürichi DPA mellett. Nagyon rokonszenves, értelmes fiú, házas, angol felesége van. A gyerekeik angol-svájci dupla állampolgárok, az egyiket éppen most, egy évvel ezelőtt avatták fel katonatiszté az angol hadsereg elit tisztképzőjében. Őket is meghívták az avatásra, van is egy fénykép, ahol a királynő kezét fog velük mint a felavatott tiszt szüleiével. Valamennyi felavatott tisztnek a szüleiével kezét fogott. És hát ahhoz képest, hogy hogyan éltük át a negyvennégyet, azért ez szép dolog. Angol katonatiszt, ez nekünk még mond valamit, ugye. Ez tehát a Peti. Milkó ág, de ő Erős, az anyja volt Milkó lány.

A másik Milkó testvér, Milkó Lajos bácsi lánya, Milkó Zsuzsi pedig úgy került egyetemre, hogy az apám harminckilencben interveniált az érdekében Kornis Gyulánál, úgyhogy a zsidótörvények ellenére felvették. Megvolt nekem apám Kornishoz írott levele, aki kiváló ember volt, a felsőház alelnöke és egyetemi professzor, kiváló szellemtörténész és történész. Remek publikációi vannak a magyar művelődéstörténetről. És mivel apámmal elég jó kapcsolatban voltak, a kérésére fel tudta vetetni Zsuzsit az egyetemre. Zsuzsi férjét – vagy a szerelmét, nem tudom a részleteket – megölték, utána Zsuzsi hozzáment a Forgó Laci bácsihoz, aki a Heller-Forgó-féle nem tudom micsoda révén lett híres. Nagy ügye volt ez annak idején a Kádár-rendszernek, valami nagy mérnöki találmány. Nem tudom mi, mert a mérnökség végképp nem az én világom. Ennyit a Milkókról.

REICH ERZSÉBET NAGYMAMÁM kiválóan tudott franciául, és igen jól angolul. Úgy látszik, hogy a francia nevelőnők, a regényesség, a párizsi divat és a divatlapok olvasása révén a múlt századfordulón a nők, és nagy mértékben már a kamaszlányok voltak, akik a francia mintát éltették Magyarországon. Ez volt a vidéki Magyarországon a kitörési lehetőség, amit a maga módján Ady is leír, ugye a Párizs-álom. És megfordítva is, ha tesszük, a kamaszlányok Ady-vonzódásának is ez lehetett az egyik fő oka. És persze a konzervatív országban elfojtott, de ugyanakkor nagyon erősen meglévő erotizmus. A nagymama angomán is volt, a nagypapa nem tudom, mennyire, de azért jellemző, hogy mindkét gyereket, tehát az anyámat és a nagybátyámat is kiküldték Angliába tanulni. Ez nagyon jellemző attitűd.

A Reichek, éppúgy, mint a Weidingerek, Würtenbergből jöttek Magyarországra Mária Terézia alatt, tehát Stuttgart környékéről. Ahonnan a valódi svábok, mert Magyarországon szokás minden német bevándorlót svábnak nevezni. A gazdasági megerősödésük – és az egész Bácska fellendülése – Mária Terézia azon rendeletével kezdődött, amely kimondta, hogy csak a Monarchia alattvalói exportálhatnak és importálhatnak. Ez tíz-tizenöt éven belül megszüntette a kereskedelemben a görögök és a szerbek hegemóniáját, akik török alattvalók voltak. Ez a családjaim közül inkább a Weidingerek számára volt fontos, akik gabona- és élelmiszer-kereskedelemmel foglalkoztak, de a Reichek megerősödéséhez is nagyban hozzájárult. 1821-ben alapították meg öt dél-magyarországi városban a Reich Farkas és Fiai (akkor még: Wolfgang Reich und Söhne) céget, és a boltjaikban posztót és angol szövetet árusítottak. Na most ha valaki öt városban meg tud alapítani egy ilyen céget, ahhoz már egy bizonyos felhalmozásra van szükség. Szabadka, Baja, Ujvidék és Vukovár mellett Zenta vagy Zombor volt az ötödik hely.

Általában a város központjában vagy a fő utcában nyitották meg a szép, úri posztóüzletet, mert akkoriban úgy volt, hogy az emberek megvették a szövetet, és elmentek a szabóhoz megcsináltatni az öltönyt. Vagy a szabó már eleve mintákkal rendelkezett, mert összedolgozott a posztóssal, és ő javasolta, hogy mit vegyenek meg. A cégnek volt ugyanakkor a külvárosban egy másik üzlete is, ahol a parasztnak meg az egyszerűbb embereknek árultak még mindig igen jó minőségű, de olcsóbb anyagokat. Mind a kettő nagyon jól ment. Sőt, az utóbbi boltokban tartósabb anyagoknak is kaphatónak kellett lenniük, mert az urak megengedhették maguknak, hogy évente egy-két öltönyt csináltassanak, a paraszt nem, és az irodalomból, így Móricztól is tudjuk, hogy nemzedékeken át örökölték a kabátokat. Vagy hogy hat gyerek hordta ugyanazt a kabátot, ami kicsit kopott lett ugyan, de a hideg ellen még tökéletesen tartott. Szóval hihetetlen minőség volt náluk, és ez nemcsak Magyarországon volt jellemző, ez akkor így volt

Európában mindenütt. Volt még minőségkultusz, amit a kapitalizmus a nagyipari formáival, az állandó csereberével és a pazarlásaival lejáratt. Ennek megisszuk majd a levét, de ez más téma, most ne menjünk bele. Én mindent nagyon szeretek a kapitalizmusban, ami a polgári erkölcsökön alapszik, tehát ha ugyanaz az ember ugyanott él, és tíz év múlva is mondja a boltosnak, hogy milyen jól tart a maga áruja. Mert akkor az annyit jelent, hogy aki dolgozik, az megkapja az elismerést, ha jól csinálta a dolgát. Szóval ez esetben emberi viszonyok vannak, és semmi elidegenedés.

A Reichek tehát 1821-ben alapították meg a céget, és szolid, finom, nagypolgári családdá váltak Baján. Gondolom a többi helyen is, de azt kevésbé tudom. Mert ugye nagyjából mindenkit kiirtottak. Kivéve azt, aki idejében meghalt. A bajai boltokat a dédapám, Reich Vilmos vezette. A nagyanyám mellett ott is több testvér volt, Reich Áron és Reich Matyi bácsi, aki a bécsi Rothschild kórház belgyógyász főorvosa lett. Reich Áron az ötvenhatból közismert Tánczos Gábor nagyapja volt. Tánczos Gábor – akit valami okból mindenki Gyurkának szólított –, tehát anyám másodunokatestvére jó pár évvel idősebb volt nálam. Az apja, festékkereskedő volt Baján a belvárosban, Tenczerből magyarosított. Mindenféle anyagok voltak a boltjában, lombikokban keverték a legkülönösebb színű festékeket, és ez engem hihetetlenül vonzott. Vegyi cikkek, mindenféle dolgok, amikkel a ciánózástól a patkányirtásig mindent el lehetett végezni. Gyurka hét évvel volt idősebb nálam, és én rajongtam érte. Mert amikor én lent voltam Baján, akkor a nagymama mindig a kortársaimmal akart játszani engem, de én a nálam sokkal idősebb, okos, bölcs fiúkhoz vonzódtam, akik komoly dolgokról beszélnek, és komoly dolgokkal foglalkoznak. Gyurka és a két barátja, Hegedüs Viktor és Szász Máté együtt jártak az ottani katolikus gimnáziumba. A bajai polgármester jóvoltából mindketten túléltek negyvennégyet, majd elmondom, hogyan. Mindketten ki is mentek utána, Szász Máté negyvenhétben Ausztráliába, ahol valamikor az ötvenes években autóbaleset áldozata lett, Hegedüs Viktor pedig Koppenhágába, ahol egyetemi tanár lett. Bűvészmutatványokat készítettek elő a festékkereskedés vegyi anyagaiból, hogy hogyan tudnak a reagensek megváltozni lilából kékre, meg ilyenek, nagyon jók voltak a kémiában.

És ez a három fiú megengedte nekem, hogyha nem szólok egy szót sem, csak a földön ülök, akkor jogom van ott lenni, miközben ők a mutatványokat készítik elő, amelyekből aztán estéket csináltak a közönség számára. Okos beszélgetéseket folytattak filozófiáról meg mindenféle szellemi dologról, és én nyolc-kilenc évesen ittam a szavaikat, mert végre olyan emberek között voltam, akik között lenni akartam. Ez a vonzódás mindig nagyon erős volt bennem. Ez, és a lányok. A férfivilág másképp nem is érdekelt, mint ezen a szublimált vonalon. Gyurkát nem érdekelte a futball, de én szívesen néztem a meccseket felnőttek társaságában, úgyhogy

Gyurka édesapja mindig engem vitt ki a futballmeccsre a fia helyett. Előfordult olyasmi is, hogy lázat mímeltem, hőemelkedést, hogy ne kelljen a Weidinger-gyerekekkel játszanom, de amikor egy órával később Tánczos bácsi megjött, hogy ő most megy a Baja harmadosztályú futballmeccsére, akkor hirtelen meggyógyultam. A nagyanyám tűrte ezt, pedig nyilván átlátható volt. Akkor azt mondta Tánczos bácsi, aki szintén érthette a helyzetet, hogy a gyerekek jól tesznek, ha sétál egy kicsit. Őt aztán munkaszolgálatban ölték meg. Gyurka és az anyja viszont visszajöttek, mert őket Alsó-Ausztriába vitték, és nem Auschwitzba. Szerencsénk volt. Valahogy Bécsbe kerültek, ahol a Rothschild kórház főorvosaként épp Reich Matyi bácsi segített rajtuk, ott tartotta őket a kórházban hullaszállítónak. Így elték túl a negyvennégy-negyvenötöt, Matyi bácsinak hála, aki maga árja párjaként maradhatott életben, sőt a kórház élén.

A családi legendárium szerint még különös, hitleri védettsége is volt. Eszerint, bizonyíték persze nincs rá, egyszer Linzben, ahol segédorvos volt, ő kezelte a vezért, aki akkor még senki sem volt. Matyi bácsi persze emlékezett erre, és a felesége, egy nála harminc évvel fiatalabb keresztény ápolónő, levelet írt az Anschluss után a Führernek, amelyben kérte, hogy mentesítsék a férjét. A levélre soha semmi választ nem kapott, azonban két hónappal később a bécsi Gauleitertől jött egy mentesítő irat, hogy ő árja párja, egyébként pedig szükséges és hasznos, és ezért őhozzá ne nyúljanak. Ha így volt, nyilvánvaló, hogy ez annak a levélnek az indirekt eredménye volt. De mondom, erre semmi bizonyíték nincs. Csak nem volt divat, hogy a Gauleiterség magától adjon ilyen felmentést, tehát valószínű, hogy annak az eredménye volt. Ami ugye egy elég érdekes szituáció.

A Rothschild kórházban a háború alatt irtózatos körülmények voltak, nagyon gyakran nem kaptak ételmezt sem ők, sem a betegek, de Matyi bácsi végigcsinálta ezt, és végig irányította a kórházat. Úgy, hogy közben a zsidó orvosokat, akik nem voltak árja párja, elvitték negyvenháromban, és megölték. Előbb Theresienstadtba, majd onnan Auschwitzba. Ez volt általában a bécsi zsidóság nem rögtön deportált részének a sorsa. Bujkálók voltak, akik túléltek, köztük igen érdekes emberek. Elfriede Jelinek, az írónő, vagy Hundertwasser, a festő. És annak az anyja is. Nagyon szegény emberek voltak, és más szegény keresztény emberek bujtatták őket éveket. Tehát minden volt. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy a világ nagyon tágas, és nem lehet általánosítani. És ezek szegények voltak, tehát semmit nem tudtak adni érte, a Hundertwasserék. És hát a Matyi bácsinál meg ez a különös történet. Szóval a világ tele van ilyen rejtéllyel. De ez azért nem változtat azon, hogy Bécs zsidóságát szinte teljes egészében kiirtották, az elmenekülteket pedig, ha európai országba kerültek, akkor onnan vitték el, és ölték meg.

Reich Matyi bácsit még én is ismertem, a Lothringer strassén lakott, az Akademietheater és a Konzerthaus mellett egy gyönyörű nagy lakásban.

Ötvenhat után jártam nála, már haldoklott, úgyhogy rajtam segíteni sajnos nem tudott, ami nekem akkor óriási csalódást jelentett, mert én úgy mentem ki, hogy őhöz megyek. Túlélte a náciakat, mert az az édes, egészen fiatal keresztény lány hozzáment, és átmentette mindenem. Matyi bácsinak nem volt gyereke. Dédapám unokatestvére volt Rajk Aladár, aki Baja 48-as, függetlenségi párti képviselőjeként 1901-től 1910-ig ült a Parlamentben, majd az első világháború katonájaként halt meg. Nem tudom, mikor magyarosította a nevét, de bizonyosan a jogi-politikai karrier kedvéért tette. A családra ez is jellemző. Ő ugyanis részint Bécsben, részint Párizsban járt egyetemre, két évet tanult a Sorbonne-on jogot, majd letette Magyarországon az ügyvédi vizsgát, és ügyvédi irodát nyitott Baján. Most az, hogy akkor valaki Nyugaton tanulhasson, szintén komolyabb családi akkumulációt feltételez. A Reich család tehát Baján sokkal elismertebb volt a 19. században, mint a Milkók. Amikor képviselő lett 1901-ben, akkor a hivatalban lévő Plósz Sándor igazságügyi minisztert buktatta meg, aki jogtudósként 1911-ben a híres polgári perrendtartást írta.

REICH VILMOS DÉDAPÁMAT én még láthattam volna, de nincsen emlékem róla. A fényképein nagyon szép ember. A Reichek mind szép emberek voltak. Gyönyörű, szálás, sovány, sokáig élő, abszolút bécsi urak és hölgyek. Matyi bácsi is ilyen volt, és Reich Vilmos dédapám is. Nagykereskedő létre nyitott valaki volt, egyebek között hozzám került az általa jegyzetelt Szabó Ervin-féle két Marx–Engels kötet. Ez is érdekes egy bajai nagykereskedő részéről. Abszolút nem volt baloldali vagy ellenzéki, sőt, inkább kormánypárti volt, csak éppen érdekelte a modernség. A Reichéknél, amennyire látom, a férfiak oldottabbak voltak, de az életet a fegyelem uralta. Egyébként a Milkók is melegszívű emberek voltak. Tehát, ha tetszik, egy ilyen Max Weber-i, csak éppen földdel, illetve üzlettel összekapcsolt hivatássetika és feltörekvési vágy volt náluk. Hogy tágítani kell a lehetőségeket, majd a gyerekeknek is megadni, egyben pedig megkövetelni tőlük, hogy ők is elsősorban a munkának és a családnak éljenek. A fegyelem tehát központi dolog volt. A Reicheknél ez talán német zsidó hagyományként maradt meg, ami azért össze tudja kötni a liberalizmust a kemény polgári önfegyelemmel, ez a weberi attitűd végső fokon. A Milkóknál egyenesen workoholizmusról beszélhetünk. Látam Milkó Mátyás nagyapám tizennégyben írt két levelét a saját anyjához, amelyekben tanácsokat ad neki gazdasági ügyekben, hogy mit kell csinálni, és ő viszont ezekhez ezt és ezt megcsinálja és garantálja. Írja, hogy milyen áldott, csodálatos év volt, hogy a termés milyen jó és milyen nagyszerű, hogy ezt a nyolcvanezer koronát ide helyezzük, azt a hatvanezret pedig helyezzük oda, és még külön javasolom ezt meg azt, szóval egy ilyen levél.

Mi volt még ebben az ethoszban? Egyrészt a dzsentriség elutasítása az életmódban. Semmi adósság, semmi alkoholizmus. Az adósság csak in-

vesztáció lehet a földbe, és akkor annak megvan a kiszámított racionalitása, de semmi bohémia. Mások rovására ne legyünk bohémek, se a családtagok, se pedig valaki más rovására. Egy nagyon erős, szekularizált etika. Valószínűleg ez benne volt a magyar köztisztviselő és a magyar sváb polgárság egy részében is, szóval azt hiszem, hogy itt volt egy közös elem. Minthogy azután az évtizedek folyamán ez a magatartásforma akkumulációhoz, jóléthez és társadalmi felemelkedéshez vezetett, gondolom, megerősítette önmagát. Ha nem járt volna társadalmi sikerrel, akkor valószínűleg kevésbé maradt volna meg. De a Reichek és a Milkók is hosszú időn át felfelé mentek, visszajelzések jöttek az asszimiláció sikeréről is, ami nem csak a magyarsághoz, hanem az európai kultúrához, és egyáltalában a kultúrvilághoz való asszimiláció is volt. Nem véletlen, hogy Reich Vilmos lánya, a nagymamám több nyelven tanult. Igaz, csak lánygimnáziumot vagy polgárit végzett, nem ment egyetemre. Nem is volt szó róla.

Erdekes még azon az ágon a dédmama, Oblath Sára, Reich Vilmos felesége. Ők Ómoravicára valók, az egyik oldalon szefárd, a másik oldalon szintén a német-zsidó bevándorlásból jött család. Náluk is nagyon erős magyar elkötelezettség és szekularizált élet van mindenütt. Nagyon régen nem tartanak semmi zsidó szokást. Nyilván ők is fizetik a hitközségi adót, és a nagy ünnepeken kétszer egy évben elmennek a zsinagógába, de ez minden. A vallási hagyomány a Reich családban szerintem már az ükapámnál, Reich Farkasnál meg kellett, hogy szakadjon, és talán még hamarabb a valódi vallási transzmisszió. De az alapvető identitásuk a magyar nacionalizmus. Baján a kommün hiánya miatt semmi sem volt olyan kiélezett, mint az országban máshol. Vagyis a zsidóság egy ideig illúziókban élhetett tovább. Én nagyon szerettem Oblath Sára dédanyámat, nagyon csendes, finom lény volt. Mindig azt mondták, hogy Ominál a földről lehetne enni, olyan tisztaság van. Mert Ominak hívtuk, mindenki úgy hívta. Még hetvenöt éves korában is hihetetlen tisztaságot tartott. Nagyothallott, de megtanulta, hogy halkán kell beszélnie, nehogy nagyothallóként a kiabálásával zavarjon valakit, ezért szinte túl halkán suttogott. Ő viszont mindent megértett, ha halkán beszéltél is, leolvasta az ajkaidról. És ezt hetvenöt évesen még abszolút luciditással tette. Édes, szép feje volt, gyönyörű volt hetvenéves korában is, fehér haj és egy édes csoda, én nagyon szerettem. Őt és a nagyanyámat, tehát a dédanyámat és a nagyanyámat, a hetvenhat éves Oblath Sárát és az ötvennyolc éves Reich Erzsébetet negyvennégyben együtt vitték el marhavagonban Auschwitzba, és együtt ölték meg őket. A számomra legszörnyűbb veszteség a dédmama volt.

Egyetlen visszatért unokatestvére maradt a nagyanyámnak, Reich Tóni bácsi, aki negyvenöt után átvette az üzletet. Ötvenegyben államosították, és erre neki mindig volt egy vicces megjegyzése. Hogy amikor a zsidók jókívánságot mondanak, akkor azt mondják, hogy „Bis hundert und

zwanzig!" , százhusz évig tartson. Ezt általában az életkorra értik. És ő mindig mondta, merthogy 1821-ben alapították a céget, hogy neki milyen szerencséje volt, mert nemcsak százhusz, hanem százharminc éven át volt talpon a cég, mielőtt államosították. Két lánya volt, anyám másodunokatestvérei, azok is túléltek, mert őket Alsó-Ausztriába vitték. Tónit is, azért jöttek vissza. Tehát négyen voltak testvérek. A nagyanyám, Reich Erzsébet viszont egyetlen gyerek volt. Na most az az érdekes, hogy az ő szülei, Reich Vilmos és Oblath Sára vagy első, vagy másodunokatestvérek voltak. Nagyon szép emberek, a dédmama és a dédpapa is, és nagyon szerették egymást. Mindent elkövetett a család, hogy hát csináljanak valami mást, merthogy nem jó az édes unokatestvérség. De olyan szerelmesek voltak egymásba, hogy kivárták a két évet, az alatt nem is volt szabad látniuk egymást, és akkor meg kellett engedni, hogy összeházassodjanak, mert nem voltak hajlandók mást elfogadni. Ez meg is látszott a nagyanyám karakterén, és részben az anyámén is, hogy unokatestvér-házasságból származnak.

Összefoglalva azt lehet mondani, hogy ha megnézzük a dédszülők nyolc ágát, akkor egyrészt Sümegen van egy tanító, aki később ott a hitközség elnöke lesz. A szegény családból, tízgyerekes családból származó dédapa elveszi egy dunántúli cukorgyáros lányát. Az apai nagymamám édesapja a Tisza Kálmán-féle Szabadelvű Pártnak a helyi elnöke, Mátészalkán virilista nagybirtokos, nemesített szesz- és cukorgyáros. A Ferenc József-i Magyarországon talán ők vannak a legmagasabban a társadalmi hierarchiában, de még mindig messze nem a dzsentrí vagy az arisztokrácia rangján, legföljebb gazdaságilag. Szalkai dédpapa elveszi a sziléziai származású polgár lányát, már Szalkán. A másik oldalon az anyai ágon az egyik dédapám földbirtokos, de még nem nagybirtokos, aki elveszi egy nagyon régen meggazdagodott bajai családnak a lányát, ami újabb ugrásszerű emelkedést jelent gazdaságilag és társadalmilag is, itt tehát a föld és a különböző polgári gazdasági foglalkozások összetalálkozásáról van szó. A Milkók mindig csak földdel foglalkoztak, a dédapám ága, bár ott is voltak egyetemet végzett szabadfoglalkozásúak. A szegedi és a szabadkai ágon viszont túlnyomó többségben voltak a szabadfoglalkozásúak. Az anyai nagymama ágán pedig van egy nagykereskedő, aki egy 1821-ben alapított céget vezet, és aki elveszi a saját édes unokatestvérét. Ebből a családból kerül ki Baja 1848-as függetlenségi párti képviselője a kilencszázas években. Az apai és az anyai oldalon is a női ágak az integráltabbak és a gazdagabbak, ám Vázsonyi Vilmos személyében a legjobb összteljesítmény mégiscsak a szegény apai nagyapai ágon található.

VÁZSONYI VILMOS ÉS APÁM

Vázsonyi Vilmos feleségével és fiával, Krakauer Samu és „Vielwenig bácsi” társaságában az Aréna (ma Dózsa György) út 106. alatti Kéményseprő vendéglőben 1916. június 8-án.

A kép hátoldalán Vázsonyi kézírása:

„Öreg pajtás! A mai szép estén kívánom: Sokáig ne jöjjön még – az este!”

APAI NAGYAPÁM, VÁZSONYI VILMOS volt az egész család történetének legismertebb és legfontosabb alakja. Ő éppúgy, mint a bátyja, Jenő, a Síp utcai zsidó elemibe járt. Nagyon szerette a szüleit, mérhetetlenül szerette. Abszolút kétnyelvűségben éltek, mint akkor a dunántúli származású emberek döntő többsége, nem zsidók és zsidók egyaránt, ebben nincs semmi specifikus. Láttam a tizennyolcadik születésnapjára a szüleitől kapott Heine-összest, láttam a különböző, tíz-, tizenkettő, tizenhárom éves születésnapokra kapott Arany János-, Petőfi-, Vörösmarty-köteteket, és láttam, ahogy behúzta a versekhez a saját ceruzavonásait. Tehát ebben a kettős tradícióban élt, és nagyon erősen az ószövetségi hagyományban. Nem annak a rituális részében, de ha az ember a beszédeit nézi, rengeteg bibliai példa van. Ami annyit jelent, hogy eléggé otthon tudott lenni a magyar protestantizmus világában is, mert annak is nagyon erősen megvan ez a bibliás, ószövetségi vonatkozási rendszere. És azt hiszem, hogy ez a retorikai sikereinek is az egyik oka. A Síp utcában tehát megkapta a zsidó műveltséget, nemcsak imákat tudott olvasni héberül, de az egész Tórát, és pontosan ismerte a vallás rituális részét.

De ugyanilyen mélyen benne élt a magyar hagyományban, ami mellett a hazai zsidóság megmagyarosításának támogatójaként – magyar nyelvű prédikációi révén – már a rabbi ükapa, tehát az ő nagyapja erősen elkötelezte magát, aztán magyar tanítóként az én dédapám is, akit a Bach-korszakban üldöztetés is ért emiatt. Nagyon erős 1848-as magyar elkötelezettség és magyarságkép volt ez, ami a nagyapámban a német kultúrán keresztül kapott felvilágosodással és egy szintén nagyon erős magyar táblabírói tradícióval élt együtt. Időben ez volt a következő fázis, ami a gimnáziummal és az egyetemmel jött, ugye a latinosság és az ókor. Mert nagyon szerette a latint, latin példákkal is tele vannak a beszédei, írásai, cikkei, ennyiből valahol ötvözete annak a 19. század végi közép-európai, még nem modernista kultúrának is, amely erre a nemzedékre nagyon erősen és pozitívan rányomta a bélyegét. Cicerót meg Tacitust is tudott idézni latinul minden további nélkül fejből, és ógörögből is annyit, amit megkapott a gimnáziumban. Tehát Ótestamentum, latinitás, magyar jogász múlt, amely a Corpus Jurison és a

Tripartitumon keresztül a latinitástól is elválaszthatatlan, és irodalmi és történelmi tradíció is egyben. Azért hangsúlyozom ez utóbbi kettőt, a történelmi és az irodalmi hagyományt is, mert az mára elfelejtődött. Ami az élő nyelveket illeti, Vázsonyi Vilmos az anyanyelvi szintű németen és magyaron kívül a későbbi éveiben jól megtanult olvasni angolul, mert az angol politika volt a modellje. Részesen volt ezáltal a magyar politikában annak a 18. századdal kezdődő, Széchenyivel folytatódó és még Teleki Pálban is meglevő politikai angломániának, ami a parlamentarizmusból és a habeas corpusból is következik, tehát ami híve a tradicionális szokások fenntartásának – királyság, lordok, s a többi – ugyanakkor teljes mértékben tiszteli a személyi szabadságot és a demokráciát. Ezért tanult meg angolul. Tudott franciául, de nem különösebben jól, bár a felvilágosodás és a Gironde klasszikusai mellett olvasott már Balzacot és Zolát is, tehát olvasta a 19. századi francia nagyregényeket, de gondolom, ez utóbbiakat magyarul. Benne még teljesen vitálisan éltek, és még az apámban is éltek a magyar történelem hősei. A nagyapám minden epizódot és gesztust tudott, Mátyás királyról sem csak a legendákat, de azt is, hogy ekkor és ekkor milyen törvényt írt és hogyan, és ezekre emlékezetből hivatkozni is tudott. Ez még a számára teljesen élő valóságnak tűnt. A Berzsenyiben végzett, kitüntetéssel. Több visszaemlékezés is van, hogy az érettségije milyen nagy feltűnést keltett, mert a tanárai nagyon szerették. Közben a saját erejéből tartotta fent magát.

Aztán a jogi karra ment, azt végezte el. Mikor egyetemre járt, akkor voltak az úgynevezett véderőmozgalmak, amelyek a magyar nyelvűség bevezetését akarták elérni a közös hadsereg magyar részében is. Ugye volt egy kis honvédségünk, ott magyarul lehetett beszélni, de ők azt szerették volna, hogy a közös hadseregen belül minden magyar katona önálló magyar egységekbe kerüljön, magyar vezényleti nyelvvel. A mozgalom részletei bonyolultabbak, különböző megoldási módok, illetve követelések voltak, de mindegyik a nemzeti önállóság és az akkori magyar nacionalizmus jegyében, amelynek ő is elkötelezettje volt. És itt, ezeken a gyűléseken tűnt ő fel, mint fiatal diák. 1889-ben, huszonegy évesen tartott az egyetemi ifjúság nevében egy hatalmas feltűnést keltő beszédet, ezzel indult el a politikai karrierje. Cikkeket már közölt, még Weiszfeld Vilmos néven, és akkor Rákosi Jenő, aki a legfontosabb újságírók és főszerkesztők egyike volt, írt egy vezércikket a *Budapesti Hírlap*ba, ami egy konzervatív, de magyar nacionalista orgánus volt. Az a címe, hogy Weiszfeld, és van benne egy mondat, hogy ma még Weiszfeldnek hívják, de a magyar szív, a magyar nemzet, s a többi.

A nagyapám persze megértette a célzást, és ekkor magyarosított. Miután a család több tagja lakott Nagyvázásonban, mert Sümeg és Nagyvázáson szomszédos helységek, és ő is gyerekkora óta átjárt oda, ezért

Vázsonyira magyarosított. Annál is inkább, mert volt egy pályatársa, szintén újságíró-politikus, aki két-három évvel azelőtt Sümegi Vilmosra magyarosított. Így tehát, mivel még az utóneve is Vilmos volt, a Sümegi név eleve nem jöhetett volna szóba, meg nem is volt hozzá kedve. Viszont szerette Nagyvázsont, ez volt a szomszéd község, és ott is éltek már igen régóta sok gyerekes rokonok, éppúgy, mint Csabrendeken. Az apám ezekről a szegény régi gyertyaöntő Weiszfeldekről mindig azt mondta, hogy már akkor is a magyar világosságot terjesztették. És hát ez is igaz, mert gyertyára az elektromosság előtti korszakokban állandóan szükség volt minden házban, és nem volt hivatalos gyertyaöntő céh, vagyis a zsidóknak módjuk volt gyertyaöntéssel foglalkozni. Nem tartozott a számukra tiltott tevékenységek közé, mint a céhes iparok. Ha menni kellett, akkor lehetett, ha jól tudta csinálni, akkor máshol is csinálhatta. És ez számított. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a Weiszfeldek a Dunántúlon olyan sokáig meg tudtak maradni.

Bizonyára erre a családi múltra megy vissza az is, hogy a nagyapám mint fiatal ügyvéd az 1890-es években sokat foglalkozott a szegényekkel. Hivatkozott is mindig Jean Paulnak egy regényére – sokat olvasott Jean Pault, E. T. Hoffmant, tehát német romantikus regényírókat –, amelynek *Siebenkäs, der Armen Advokat* (Siebenkäs, a szegények ügyvédje) volt a címe, akit nem honorálnak az ügyfelei. Ezzel a regényhőssel identifikálta magát. Nemsokára megalapította – előbb a Terézvárosban, majd budapesti szinten – a Községi Demokrata Kört. 1894-ben került be először a terézvárosi törvényhatóságba. A kör kisemberek, kispolgárok, szabadfoglalkozásúak, magán- és köztisztviselők, tehát a középosztály és a kis-középosztály mozgalma volt, de egy csomó értelmiségi, újságírók, írók és művészek is szimpatizáltak vele. Ez terjedt el és erősödött meg Pesten az akkori kávéházakban, és 1898-ban már egy nagyon komoly frakciót juttatott be a fővárosi törvényhatóságba. A Terézváros pedig, miután a nagyapám túlhaladt a törvényben előírt harmincadik életéven, 1901-ben országgyűlési képviselőjévé választotta őt. A szellemi hatások közt beszéltem a zsidóságról és a latinitásról, beszéltem a német felvilágosodás és a romantika szelleméről, a Corpus Jurisról és a magyar történelemről, valamint a magyar költészet-ről és irodalomról.

REVICZKY GYULA ÉS KOMJÁTHY JENŐ NEMZEDÉKÉNEK ő is tagja volt sok tekintetben, amely schopenhauerista, elég pesszimista világlátásából nőtt ki a magyar irodalomban. Közeli barátai voltak a két Palágyi, Lajos és Menyhért, a filozófus és a költő, Makai Emil, a költő, jól ismerte a fiatal Heltai Jenőt, tehát ez a század végi, *Nyugat* előtti, *A Hét*-ben induló szabad szájú és modern, ugyanakkor pesszimista, schopenhauerista szellemenben induló társaság. Diákként ő is köztük, Vajda János asztalánál kezd-

te a Kammon kávéházban. Ott kapta az első hatásokat. Vajda János keményen ellenzéki, szélsőségesen negyvennyolcas, az egész hatvanhetes rendszerrel erősen szemben álló magányos farkas volt. Írt néhány nagyon szép verset, és sok nagyon rosszat is. Szép és nemes figura volt. Mindenestre az egész nemzedékre jellemző, hogy irodalommal és költészettel is kezdik. Fontos számukra az irodalom és a költészet.

A nagyapám, bár írt verseket, nem volt irodalmár, de nagyon szerette az irodalmat. Ez azért érdekes, mert nem olyan régen Tőkéczi László, aki monográfiát írt a nagyapámról, felolvasta két versét a *Hitel* szerkesztőségében, és megkérdezte Csoórit és másokat, akik ott voltak, hogy szerintük ezeket ki írta. És mindnyájan Vajda Jánost mondták. Szóval ők is rátaláltak erre a hangra, hogy hát ez az a hang. A politikába Irányi Dániel vezette be a nagyapámat mint diákvezért, úgyhogy a negyvennyolcasság meg az öreg Madarász József szelleme nagyon erős volt benne, az a tudat, hogy negyvennyolc a magyar demokrácia öröksége. És amikor 1895-ben a zsidó recepciót megcsinálták, akkor ez a fiatalokból álló kis írói-költői kör roppant aktív volt ebben. Mert hát majdnem mind újságírók is voltak, és ezen keresztül befolyásuk lehetett, mert a magyar liberalizmus nem zsidó tekintélyei kérték fel őket, hogy ebben az irányban írjanak, és hogy a recepció mellett kötelezzék el magukat.

Nagyapám és nagyanyám 1898-ban házasodtak össze. Mindvégig a Terézvárosban laktak. A Lendvay utcai villát a nagymama hozományából vették, ami aztán nagyon fontos politikai és társadalmi központ lett Budapesten, az angolok bombázták le 1942-ben. A nagyapám onnan járt be a Teréz körút 24. alatti irodájába. A lakhelye mellett a Terézvárosban volt a Fővárosi Közgyűléstől meg a Parlamenttől eltekintve valamennyi munkahelye is. Az is köztudomású, hogy akkor szinte minden terézvárosi választópolgárt személyesen ismert. Ha besétált a Parlamentbe, az órákig tartott, mert mindenütt megállt és beszélgetett az emberekkel, a gesztenyesütőkkel, a kereskedőkkel, az utcai árusokkal, hogy hogyan élnek, és mi a gondjuk-bajuk. A Terézváros roppant összetett, szegényekből és gazdagokból álló kerület volt, és minthogy egészen 1920-ig nyílt szavazás volt, tudni lehetett, hogy ki kire szavazott. És a kutatások egyértelműen megmutatták minden antiszemita előítéllettel szemben, hogy Vázsonyi Vilmos szavazóinak többsége keresztény vallású kisemberekből állt. És erre ő nagyon büszke is volt. Ha valahol Budapesten mindenféle faji előítéletet le lehetett küzdeni, az a Terézváros volt. Amíg élt, nem is nagyon próbálkoztak ezzel, mert annyira köztudott volt, hogy a korrupció meg sem érintheti őt, és hogy egyszerűen, szegényen és természetesen szereti az embereket. Jellemző, hogy 1920-ban, amikor először volt titkos szavazás, és a fehérterror egyik központja épp a Terézvárosban, a Britanniában volt, őt a távollétében is képviselővé választották nagy többséggel úgy,

hogy éppen a fehérterror miatt kényszerült emigrációban maradni. Ami ismét azt mutatja, hogy ez egy alapvetően demokratikus kerület volt és maradt.

A Teréz-templomban egy-egy választás előtt katolikus miséket mondat-
tak Vázsonyi Vilmos érdekében. Tehát a Terézváros szociálisan és vallásilag
éppoly összetett kerület volt, mint kulturálisan, amit az állami intézmé-
nyek, az Opera, a Zeneakadémia és a sok színház jelenléte is kiemelt. En-
nek következtében rengeteg színész, művész, író és újságíró összpontosult
itt, főleg a kerület híres kávéházaiban. Közülük is a legfontosabb az Abbazia
volt Eötvös Károly és Vázsonyi Vilmos törzsasztalával, ami a Vajda 1916-os
halála, illetve már előtte a betegsége és a politikából való visszavonulása
nyomán Vázsonyi-asztallá vált. Ők részben földiek is voltak, Balaton kör-
nyékiek. Eötvös Károly írt is egy nagyon szép könyvet a Balatonról, és va-
lahol még a tájszólásuk is hasonlított egymáshoz az elején. Mind a kettő
nagy szónok is volt. Érdekes, hogy Eötvös Károly nem a Terézvárosban,
hanem a Tűzoltó utcában lakott, onnan járt be az Abbaziába, amely a ma-
ga 1888-as nyitásával Budapest egyik első modern nagykávéháza volt.

És itt meg szeretnék emlékezni a Steuerekről, akik létrehozták és fenn-
tartották. Az egyik testvér éhenhalt a gettóban, a bátyja túlélte, és amint
megjött negyvenötben a munkaszolgálatból, újra kinyitotta a kávéházat.
Negyvenkilencben egy pillanat alatt államosították, őt pedig kitelepítették
a Hortobágyra, ahol a szó szoros értelmében éhenhalt. A lánya visszajöhe-
tett a Nagy Imre kormányprogram után, de nem Pestre, csak valahová
Csepelre egy kis albérlete, ott élt ötvenhatig, amikor elment Izraelbe. Ők
tehát szintén a számtalan eset közé tartoznak, akiket a kommunisták
ugyanúgy kínoztak és üldöztek, mint a nácik. Molnár Ferenc azt írja vala-
hol az öreg Steuerről, hogy ő csinált Budapestből kávévárost, és hát az
Abbaziába az elején nagyon sok képzőművész járt. Róluk van az a törté-
net, hogy Steuer bácsi megunta, hogy vendégei ellopják az előfizetett kép-
zőművészeti folyóiratokat, és ezért a lapokra rápecsételte, hogy „ezt az
Abbaziából loptam”, amitől a képzőművészek megharagudtak, és átköl-
töztek a Japánba. De ettől az Abbazia még nagyon fontos kávéház maradt.

Ugye, Ady. Kávéházba ő is oda járt. Kocsmázni a Három Hollóba meg
mindenhova, de kávéházba oda. A nagyanyám leírja az emlékirataiban,
hogy sokat beszélgetett vele ott, mert Ady hajlandó volt vele beszélgetni,
miközben a politizáló férfiak külön asztalnál ültek, és nem nagyon szeret-
ték még akkor a részvételt. Mindez megváltozott valamennyire a húszas
és harmincas évekre, volt egy bizonyos női emancipáció, nem utolsósor-
ban a nagyanyám befolyására. Hosszú szünet után ma újra van tábla a ká-
véházon, pontosabban a bank Oktogon felőli falán, de azok a táblák illet-
ve a bronzplakett, amelyek Eötvös Károly és Vázsonyi Vilmos halála után
kerültek a kávéházba, előbb a nyilas idők alatt, majd az államosításkor vég-

leg eltűntek. Nagyapa is persze nagyon sokat járt kávéházba, és elsősorban szintén az Abbaziába. Amikor nagymamát megismerte, még újságíró volt a *Pesti Hírlap*nál, de már törvényhatósági bizottsági tag Budapesten. Azt lehet mondani, hogy ott tulajdonképpen egész életében igen befolyásos marad. A család mindent elveszített, amikor emigrációba mentek 1918-ban, ami lényegileg – rövid visszatérésekkel tarkítva – 1921 tavaszáig tartott. Két és fél éven keresztül emigrációban éltek, mert a személyes biztonságuk Budapesten nem volt garantálva. Nagyapa külföldön írt ugyan cikkeket, de elsősorban azért a megtakarított pénzekből éltek.

Ötvenkét évesen jött vissza Magyarországra, és lényegileg mindent újra kellett kezdenie. A villa megvolt, de kifosztva, és az ügyvédi teljesítmények ellenére már nem sikerült visszahozni a régi életnívót. Azelőtt ügyvédként a szegényeket mindig ingyen védte, de hát voltak gazdag kliensei, akikből élni lehetett. A miniszteri fizetését viszont sosem vette fel, mert ragaszkodott a szó eredeti értelméhez, hogy ő csak szolga, szolgáló, és ezért a fizetését szétosztotta a minisztérium hadiözvegyei és hadiárvai között. Persze a miniszterség bizonyos előnyöket azért mégiscsak jelentett. A halála után nagyanyámra maradt a villa, ő azonban nem tudta volna fenntartani, és miután apám néhány év múlva elköltözött, nagymama eladta a villát, és egy kis lakásba ment az Andrássy úton.

AZ ÉDESAPÁM az én megítélésem szerint a nagyapámnál is műveltebb és felkészültebb volt bizonyos értelemben, mert ő már beleszületett egy politikai miliőbe. Örökölte a nagyapám jogi elkötelezettségét és képzettségét, a magyar jogrend, a Tripartitum, a Corpus Juris ismeretét, de azért harminckét év van közöttük, annyi idősebb volt a nagyapám – és huszonegy éves a nagymama –, amikor apám egyetlen gyerekként 1900-ban megszületett. Az első években ő is nyelveket tanult, tökéletesen tudott németül, a nyaralások következtében még gyerekként felszedte a legkülönbözőbb német dialektusokat. Igen jól tudott bajorul és poroszul is, aszerint, hogy mit akart éppen játszani, utánózni. A nyaralások alatt kezdett olaszul beszélni, ahhoz aztán hozzátanult utána egy kicsit könyvből is, a franciája a nevelőnő révén jött, és nem tudom pontosan, hogy mikor és melyik korszakban, de igen jól megtanult angolul is. A latin neki is megvolt az iskolából, az ő vallási nevelése viszont – bár persze járt hittanórára – már kevésbé volt erős, mert amíg a dédszülők tartották a zsidó törvények egy részét, a nagyszülők már abszolút semmit nem tartottak.

Nagyapámnál a magyar nemzeti elkötelezettség – és ezen belül a Corpus Jurishoz, a 16–17. századi klasszikus protestáns kultúrához, a táblabíróvilághoz, Jókaihoz való ragaszkodás – nagyon mély volt. És ők még ugye a 18. századi klasszikusokat is olvasták. Ezért is volt, hogy a modernitásban már csak Vajda Jánosig ment el. Megszállottan ragaszkodott a

Terézvároshoz, a hazához, a magyar kultúrához. Tisza István mondta róla, hogy fanatikus hazaszeretet él benne a nagyon erős szabadságszeretet mellett. Ennek a kettőnek az ötvözete adta az életét, és apám ezt örökölte tőle. Nála mindemellett már egy sokkal modernebb világkép van. Ő a Lendvay utcai villában született, ott nőtt fel, és a Munkácsy utcába, a Kölcseybe járt gimnáziumba. Egy kicsit a fasori evangélikus gimnáziumba is. Az emigrációban Münchenben, majd Bécsben tanult, kereskedelmi tanulmányokat folytatott, és érdekelte a technika is. Német lapoknak is dolgozott abban az időben. Volt egy svájci menyasszonya, akit aztán nem vett el. Sokkal modernebb volt a nagyapámnál, aki a technikával szemben teljesen elzárkózott. A manualitásig ő sem ment el, de a technikai és gazdasági problémákat tanulmányozta. Sokat olvasott a gazdaságról, közgazdaságtant is, amit a nagyapám sosem tett és nem érdekelte. Nagyapámmal szemben ő a konkrét pénzügyi-gazdasági kérdésekben is tájékozott volt, el lehet olvasni a parlamenti felszólalásait, amikor büdzsé-kérdésekről van szó, a tejárakról vagy mezőgazdaságról, ért hozzá, és okos, értelmes javaslatokat mond ezekben az ügyekben is. Mindig hangsúlyozta a mérnök-képzés és a közgazdász-képzés szükségességét. Tehát ő nem kifejezetten csak jogász volt. Még kicsit japánul is tanult, ebből, azt hiszem, nem maradt meg sok, de az érdeklődésére jellemző. Őnála bizonyos értelemben már éppen a klasszikus magyar jogászvilágnak a lebontására irányuló törekvés figyelhető meg.

Karakterében az apám talán kevésbé volt kombattáns típus, inkább a meggyőzés és a kedvesség embere volt. Bizonyos melankólia is volt benne, és állandó bölcs keleti mosoly az arcán, mindamellett roppant elkötelezettség jellemezte. Antall József, aki beadványokat és beszédeket is publikált tőle több gyűjteményes kötetben, nekem azt írta, hogy rendkívül képzett, felkészült és korszerű politikusnak tartja. Antall igen jól ismerte a kort, tehát meg tudta ítélni a húszas és a harmincas évek tendenciáit és politikusait. Szerintem is roppant erős volt a politikai felkészültsége. Aztán színdarabokat, vígjátékokat is írt, be is mutatatták bizonyos kritikai sikerrel különböző terézvárosi kis színházakban a darabjait. Én nem olvastam és nem láttam őket, mert nem voltak már meg otthon, mire kézbe vehettem volna őket, tehát nem tudom, hogy milyen fokon csinálta ezt. Ő is írt verseket, mint nagypapa, magánhasználatra. Strófák voltak ezek inkább, mint versek. Az ő felkészültségében és világképében ugyanúgy ott van az angol kultúra politikai része, megvoltak otthon az angol alkotmánytörténeti munkák, Carlyle, a történész Macaulay, ezt a nagyapám és a nagyapám könyvtárán keresztül nagyon erősen magába szívta. Őt is megérintette a magyar táblabíróvilág és a latinosság, de karakterében sokkal kevésbé determinálta, mint a nagypapát, aki klasszikus mikszáthi figura volt.

Az apám ennél sokkal modernebb alkatú valaki volt. Irodalomban már integrálta a *Nyugatot*, nagypapa lényegileg megállt Krúdynál, ami a *Nyugat*nak a legtáblabíróssabb része bizonyos értelemben, bár irodalmilag nagyon modern. Az akkor huszonnégy éves Krúdnyak több novelláját és publicisztikáját is közölte az *Új Százaadban*, amit 1900-ban indított el. Apámnál már Karinthy és Kosztolányi is, tehát a *Nyugat* tízes és húszas évekbeli kultúrája is megvolt, Somlyó Zoltán is. Persze másoknál is, az 1900 körül született nemzedék – bárhonnan jöttek is – már inkább ezen nőttek fel. Megérintette őt a harmincas évek elején induló szociográfiai irodalom is, megvoltak a szerzők az úgynevezett népi irodalomból, Féja, Szabó Zoltán, Erdei és a többiek. Ez persze a politikai pozíciójából is következett, fontos volt neki az agrárreform, ezért ezeket is olvasta. Franciául inkább regényeket olvasott, Balzacot például, érdeklődésből, kedvtelésből, időtöltésből. Talán a képzőművészet iránt is fogékonyabb volt valamivel, mint a nagyapám, aki nem igazán, bár szerette a klasszikus görög-római művészetet és a nagy reneszánsz festőket, ez az olaszországi utakból előtűnik. De a képzőművészet azért egyikükre sem volt döntő befolyással. Apám járt koncertre, a nagyapám ritkán. A klasszikus zenét szerette, de ez nem volt központi kérdés a számára. Apám, minthogy tanult zongorázni fiatal korában és kottát is olvasott, azért erre nyitottabb volt. Az anyám és az anyai nagyanyám is nyitottabb volt, mint az apai nagymama. És érdekes módon az anyai nagyapa is, aki, mondtam, szőnyeggyűjtő volt. Sem apám, sem anyám nem voltak felhalmozó típusok. Valahogy nem érdekelte őket. Az életforma sok szempontból ugyanaz volt, tehát a kávéházi élet, és azért a húszas-harmincas évek már egy kicsit jobban lüktettek.

Apám politikai pozíciója messzemenően nem volt olyan erős és fontos, mint a nagyapámé, mert közben politikai átrétegződés ment végbe. Budapesten ugyan ők voltak a legnagyobb párt, de nem volt többségük, vagyis a közgyűlésben nagykoalícióban lehettek, vagy pedig ellenzékben. Na most mindvégig ellenzékben voltak, mert amikor a kormánypárt kisebbségbe került volna, akkor a kormányzói kinevezések révén – amelyekre a Bethlen-féle törvényhatósági törvény lehetőséget adott – mégis megszerezték a többséget. A törvény ugye pont erre az esetre született, hogyha netán – mint 1925-ben – kisebbségbe kerülnek, akkor a többség mindig biztosítva legyen. Ennyiből az apámnak hatalom nem volt a kezében, csak befolyás, míg a nagyapámnál időnként hatalom is volt, nemcsak befolyás. Mindez apámnál nem volt így. Nála is megvolt viszont az a nagyon erős szociális elkötelezettség, ami a nagyapámat és a nagybátyámat, Vázsonyi Jenőt jellemezte. Apám nyitott volt. Míg a nagyapám elsősorban a feljövő budapesti kispolgárság képviselőjeként értelmezte magát a műveltségi szinttől függetlenül, az édesapámnál megvolt a keresés mindenféle irányban. Filozófiailag ő már integrálta Nietzschét is, és nagyon erősen hatott rá a spengleri és az ortegai

pesszimizmus. A húszas években Spengler, a harmincas években Ortega kultúrpeszimizmusa. Ez sem volt egyébként valami rendkívüli, csak rá jellemző dolog, közrejátszott benne az akkori idők budapesti és általános magyarországi közszelleme is, hiszen a trianoni katasztrófa erre a nemzedékre is roppant erősen hatott. Nagyapámat is hihetetlenül felforgatta.

Pontosan érezte, hogy a magyar demokráciának ezzel hosszú időre befellegzett, hiszen a nyugati demokráciák tették ezt Magyarországgal, amivel a továbbiakra mindenfajta szabadelvű kibontakozás lehetőségét nagymértékben megnehezítették. Azonkívül azt is tudta, hogy csak egy nagy ország széles viszonyai között van lehetőség reformista társadalmi aktusokra, és hogy minél kisebbek a körülmények és a lehetőségek, annál inkább elmérgesednek a dolgok az egyik és a másik oldalon egyaránt, mert hiszen sok az eszkimó, és kevés a foka. És hát tényleg ez volt a trianoni Magyarország egyik alapvető problémája, mert egy menekültekkel roppantul megnövekedett államigazgatást kellett eltartani állásokkal és nyugdíjakkal. Az apám tehát, miután a szülőkkel együtt visszajött az emigrációból, vidám agglegényéletet élt a húszas és a harmincas években, amelyek az ő húszas és harmincas éve is voltak egyben. Valamikor az ügyvédi vizsgát is letette, és a nagyapám mellett kezdte a munkát mint a titkára, illetve az iroda egyik ügyvédje. Amikor a nagyapám meghalt, akkor ő már az ifjú demokraták vezetője volt. Néhány évig a párt még együtt maradt mint fontos fővárosi párt, azután különböző frakciókra bomlott, hiszen nem volt már ott a nagyapám integráló személyisége, apám pedig nagyon fiatal volt még. Mindamellettt őt is azonnal bevásztották a húszas évek végén a fővárosi törvényhatósági bizottságba, 1931-ben pedig, amikor elérte az eligibilitási határt – mert még akkor is harmincévesnek kellett lenni ahhoz, hogy valaki megválasztható képviselő legyen – ő lett a legfiatalabb honatya, a parlament Benjáminja, ahogyan mondták. Erről számtalan karikatúra és szobor készült, az egyiket még én adtam oda a Nemzeti Múzeumnak, miután az eredetit az egész Parlamenti Múzeummal együtt szétverte az ÁVÓ. Kettőjükről összefoglalólag azt mondhatom, hogy a Terézvárosban tényleg valami rétegeken és meggyőződéseken túli népszerűség és rokonszenv irányult feléjük. Ami annak is szólt, hogy valóban végtelen tisztességes emberek voltak. Tehát soha semmiért nem fogadtak el semmit, ingyen védték a szegényeket, mint ügyvédek, vagy ha nem védték, akkor is tanácsot adtak, hogy kihez, hová forduljanak, mert mindenkit védeni ugye nem volt módjuk. Tehát szinte ingyen jogi tanácsadást folytattak ötven éven át a Terézvárosban. Az emberek ezt tudták, és tettett nekik, hogy erre adták az életüket.

A Parlamenti Múzeumot ötvenben vagy ötvenegyben verte szét egy éjszaka az ÁVÓ mint polgári csökevényt. A szó szoros értelmében, kidobálták a dolgokat. De a Nemzeti Múzeumot aznap hajnalban értesítette vala-

ki a Parlamenti Múzeumból. És ők kimentek, és ami még megvolt, azt mint történelmi emléket az ÁVÓ ellenére beszállították a Nemzeti Múzeumba. Na most egy meggyfabot sokat kibír. Voltak ott törékeny tárgyak, azokat szétzúzták, tönkretették, de a nagyapám meggyfabotja megmaradt, és így került be a Nemzeti Múzeumba. Az a meggyfabot, amellyel a Vannay segédjének a kezéből kiverte a pisztolyt a merényletnél. Szép Ernőnek másnap megjelent egy gyönyörű vezércikke az *Esti Kurirban Meggyfa-pálca* címmel, amelyben azt a polgári becsület kardjának nevezi. Nagyapám ötvenhét éves volt, amikor ez történt, és hát azt lehet mondani, hogy részben ennek a merényletnek a következtében halt meg. Mert lőni nem lőttek, de megütötte őt a Vannay, halántékon ütötte egy boxerrel. Több merénylet is volt ellene a húszas években.

Az ellenforradalmi rendszer szélsőségei – akiket Horthyék, főleg Bethlen, igyekeztek kiszorítani a hatalomból, hogy ne veszélyeztessék a konszolidációt, a népszövetségi kölcsönöket és egyáltalán, hogy ne legyenek állandó randalírozások –, azért folytatták a tevékenységüket. Volt egy bombamerénylet 1922-ben az Erzsébetvárosi Demokrata Kör ellen, amely lényegileg a nagyapámnak és Rassay Károlynak szólt. Sok halottja volt, de a nagyapám és Rassay szokás szerint késtek, következőképpen a merénylet pillanatában nem voltak ott. Akkor csapott le rájuk Bethlen. Végképp elege lett, merthogy ez veszélyeztette az egész konszolidációt, és az ország hírét is rontotta. Meg hát már hatalmon voltak, és nem volt kedvük eltűnni ilyesmit. Na most az a merénylet, amiről beszélek, az 1925-ös frankhamisítás után volt, amelyet lényegében a nagyapám leplezett le. Ő fogalmazta meg és adta be a végén a Parlamentben az ellenzéki különvéleményt, ami normális parlamenti munka volt, ez az ellenzék dolga. Ekkor erős megfélemlítés és uszítás indult ellene, mert nagyon sok terhelő adat volt a birtokában. A perben ő védte ugyanis a frankhamisítással vádolt Windischgrätz Lajos herceget, aki régi barátja volt, 1918 előtt többször miniszter is. Rengeteg terhelő adat volt a birtokában, amelyek arra mutattak, hogy Nádoszi Imre rendőrfőkapitány – akit miniszterként még ő nevezett ki 1917-ben – is tudott a dolgokról, valamint Teleki Pál is, hiszen a hamis frankokat az általa vezetett Térképészeti Intézet helyiségeiben és gépein nyomták, tehát egy állami intézetben, szóval hogy itt egy olyan akció folyt, amely az egész rendszert kompromittálta. És a nagyapám azt is tudta, hogy maga Bethlen miniszterelnök is tudott a dologról, aki ezt persze mindvégig tagadta, de az irataiból ma már pontosan tudjuk, hogy tökéletesen tudta. Egyesek ugyanis ezt valamiféle patrióta gesztusnak szánták, a nagyapám viszont úgy gondolta, hogy ilyen eszközöket alkalmazni nem lehet, mert lejáratják az országot. Mindegy. Na ekkor egy nagyon erős sajtókampány indult ellene, és valószínűleg megfélemlítési célokból a Teréz körúton, ahol huszonhat februárjában kijött fényes délben az irodájából, két különítményes figura

megtámadta. Az egyik, az volt még a rendesebb, ráfogott egy pisztolyt. Nem azért, hogy megölje, arról nem volt szó, hogy ott fényes nappal a járőrök előtt megöljék, hiszen elkapták volna őket, és elítélték volna gyilkosságért. Ők abban bíztak, hogy a nagyapám megfutamodik, és evvel nevetségessé teszik.

IDE LŐJ, TE KUTYA, HA MERSZ – mondta a nagyapám, noha ötvennyolc éves volt, nemcsak hogy nem futamodott meg, hanem kitárta a kabátját. Minthogy ennek nem arra volt utasítása, hogy lőjön, ilyen reakcióra viszont nem volt felkészülve, elkezdett habozni, és ekkor a nagyapám a mindig vele lévő meggyfabottal kiütötte a revolvert a kezéből. Erre mögötte a másik, aki addig nem lépett akcióba – az egész fél perc alatt történt –, előreugrott, és boxerral halántékon vágta a nagyapámat. Na most a nagyapám már addig is szívbajos volt, keringési zavarai voltak, és ettől az ütéstől a halántékér megdagadt és begyulladt. Még be tudta kísérni a merénylőket a kapitányságra, mert az emberek a Teréz körúton összecsoportosultak, és megfogták és bekísérték őket a kapitányságra. Valószínűleg lincshangulat is támadt, amit a nagyapám csitított le. Az egyikük az a Vannay László volt, aki 1944-ben egy különítmény élén gyilkolta Budapesten a zsidókat. Tehát szép karriert futott be. A másik viszont magához tért a nagyapám gesztusától, és néhány év múlva, a nagyapám halálozási évfordulóján levelet írt a nagyanyámnak, virágot küldött a sírra, és elnézést kért azért, hogy ebben az akcióban részt vett. Ami mutatja, hogy minden csoportban különböző típusú emberek vannak, és hogy soha semmi sincs lezárva. Ugye itt az egyikből tömeggyilkos lett, és azt hiszem, elesett negyvenötben, a másikkal nem tudom, mi lett azután. Szóval mondom, ez az ütés vérkeringési zavarokat okozott a nagyapámnál, szanatóriumba kellett mennie Badenbe, ahol egyszer úgy-ahogy kikúrálták, visszajött Pestre, másodszor viszont meghalt. Nem a merénylet közvetlen konzekvenciájaképpen, de azért mégis. Nem szabad elfelejteni, hogy egy szívbajos embernek mit jelent az ilyesmi, hogy revolvert fognak rá, akkor is, ha jól reagál. Mert azért ezt fel kellett dolgozni, ugye.

Szóval erre a merényletre írta Szép Ernő azt a gyönyörű vezércikket a Rassay lapjába, az *Esti Kurirba Meggyfa-pálca* címmel. Név nélkül, amint az a vezércikkek esetében szokásos volt, de mi persze tudtuk, és sokan mások is tudták, hogy ő írta. És ez a meggyfabot – minthogy egy bot elég sok mindent kibír –, megmenekült az ÁVO vandalizmusától, és máig a Nemzeti Múzeumban van. Én hetvennyolcban, anyám halála után láttam is egyszer. Akkor a Nemzeti Múzeumnak ajándékoztam különböző dolgokat, más dolgokat eladtam. És kijött a lakásra tőlük egy vásárló bizottság, aminek a tárgyfelelőse meghívott engem, hogy menjek be vele a múzeumba, mert valamit szeretne mutatni. Én nagyon meg voltam hatva, hogy végül

is a Nemzeti Múzeumba kerülnek a dolgok. Meg voltam hatva, mert a Nemzeti Múzeum iránt transzhisztorikusan és rendszertől függetlenül mély tiszteletet érzek. Azt a neoklasszikus épületet mégis Széchényi Ferenc alapította, és Pollack Mihály építette, tehát ez valami szép és fontos dolog, ami valahogy a rendszereket túlélve megmaradt. Úgyhogy az árakban is koncessziókat tettem, mert nem akartam, hogy bármi akadálya legyen, hogy oda kerüljenek a dolgok. A hölgy azután, Németh Annamáriának hívták, nagy ékszer- és bútorszakértő, kiváló személy, elvitt engem a Nemzeti Múzeumba le a föld alá, a raktárba. És ahogy ott sétáltunk, egyszerre kinyitott egy szekrényt, és ott volt a nagyapám meggyfabotja. Regisztrálva, szépen. Számomra hetvennyolcban ez rendkívüli élmény volt. Még szebb azáltal, hogy a nagyapám meggyfabotja mellett, ugyanabban a szekrényben ott volt Bárczy István pipagyűjteménye is, akivel a nagyapám nagyon sokáig a legjobb barátságban működött együtt a főváros vezetésében. Úgyhogy a halálon túl a nagyapám és Bárczy, a bot meg a pipák tovább tudtak beszélgetni. Na most én akkor már az anyám halála miatt is eléggé fel voltam dűlva, és ott ez engem annyira meghatott, hogy azt mondtam, hogy ha így őrzik a dolgokat, ilyen szépen, és ő tudja, hogy ez itt van, akkor mindent megérdemelnek. És akkor mesélte el, hogyan mentette meg a múzeum az ÁVO-tól azt a pár dolgot. Ott volt az apámnak az a szobra is – már az általam beadott másodpéldány, mert az eredetit az ÁVO összetörte –, amelyben táskával a hátán iskolás gyerekként gyalogol a parlamentbe, merthogy ő volt a legfiatalabb honatya. Nagyon jó karikatúraszobor. Nagyapámról és apámról – főleg a nagypapáról persze – ezer és ezer karikatúra van, mert vicces figurák voltak, könnyű volt róluk karikatúrát csinálni. Mert a karikaturista szereti a karakterfejeket.

A BOHÉMIA ÉS A TEHETSÉG táplálja bennem a nagyapám személye iránti mély szeretetet a leginkább. Az egyszerre tehetséges, figyelmes és bohém ember iránti szeretet. Ő a szónak nem abban az értelmében volt polgár, amiben ma divat annak lenni. Nem érdekelte, hogy a nyakkendője jól menjen a zakójához, nem kultiválta ezt az egész pojácás megjelenés bulit. Spontán volt, és éjjel szeretett élni. Jó, ez a fajta bohémia a 19. században és a 20. század első felében engedélyezett volt a polgári társadalomban, ha megfelelő tehetséggel rendelkezél. Számomra ez roppant vonzó magatartás, mert autentikus, mert azt jelenti, nem törődöm azzal, hogy mit várnak el tőlem. Én nyújtom a képességeimet, de nem alkalmazkodom bizonyos nagyon is merev, hierarchikus formákhoz, amelyeket az a társadalom többé-kevésbé elvárt. Mert ott nagyon hierarchikus formák voltak. De ő ezt a bohémiát a hierarchia peremén megengedhette magának. Az más kérdés, hogy amikor a társadalomban semmifajta fegyelem és forma nincsen, akkor ez már nem érdem, de akkor sem könnyű fenn-

tartani. Akkor az az érdem, hogy az ember nem züllik bele sem a kommunista-fasiszta, sem a nyugati konzumista a tömegkultúra butaságaiba. Ő önmagát polgárnak nevezte, de ismétlem, a bohémia nagyon fontos volt az életében. Előfordult, hogy a nagyanyám kétségbeesésére két különféle zokni volt rajta, néha elfelejtette, hogy már van a fején kalap, és két kalapot vett fel, szóval hihetetlen szórakozott személy volt. Nem figyelt az élet gazdasági és gyakorlati dolgaira, meg persze nőzött is, bár azt hiszem, elég későn kezdte. Ugye, nagyon sokat tanult, nagyon szublimált valaki volt, és akkor egy idő után, ahogy jött az elismerés, a nők elkezdtek közeledni hozzá. Ha azon a Budapesten megjelent mondjuk a *Pesti Hírlapban* egy vezércikked, és azt a számot egyszerre húsz-harmincezerrel többen megvették, akkor te, mint huszonhat-huszonnyolc éves jogász, hirtelen népszerű lettél. Akkor a lányok is kezdtek lassan érdeklődni. De igazából, azt hiszem, a házasság iránt kezdtek érdeklődni. Szóval ahogyan belerázódott egy bizonyos ritmusba, ugye éppen a nagymama révén. Mert a nagymama ezekről a dolgokról nem csupán tudott, de nagymértékben támogatta és kultiválta őket, ami elég érdekes dolog. És nekem még ráadásul nagy szeretettel mesélte. Érezni lehetett, hogy ezt is szerette. De ő így is megtalálta magának, ami neki kellett. Nagy szerelem volt az övék, a szónak abban az értelmében, hogy a nagymama valóban megtalálta és megfogta magának azt az embert és életet, aki és ami neki kellett. Apám már jobban gondozta a megjelenését. Vigyázott a külsejére, angol öltönyöket csináltatott. A nagyapámat a nagyanyám kétségbeesetten próbálta valahogy rendben tartani, és nem sikerült neki, az apám viszont rendben tartotta önmagát, ő már egy második nemzedéki ember volt ebből a szempontból is.

A kantiánus teizmus kötötte össze őket a környező társadalom jelentős részével, mert az is istenhívő, rendhívő és morálhívő volt. És persze ott volt a felvilágosodás és a liberalizmus. Az ateizmust elutasították és nem szerették. Toleránsak voltak iránta, de nem szerették. A tudományos alapozásúnak gondolt ateizmust és a fanatizmust végképp nem szerették. Olvasták például a szocialistákat – az utópisztikus szocialisták ugye nem is voltak feltétlenül ateisták –, Marxot is, és a kapitalizmus kritikája rájuk is hatott, de az istenhit és a magántulajdonhoz való viszonyuk alapvetően elválasztotta őket ettől a gondolatvilágtól. Iszonyodtak a hazugságtól, a becsületesség alapattitűd volt mindkettőjükénél. Fanatikus hívei voltak a kisemberek magántulajdonának. Úgy gondolták, hogy a magántulajdonhoz való jog alapvető emberi jog, mert tulajdon nélkül nem létezik szabadság. Ez ugye liberális alaptétel, ami mindkettőjükénél megvolt. Ugyanakkor nagyon erősen az is, hogy a tulajdont korlátozni, és a szabad versenyt úgy is biztosítani kell, hogy a kartelleket és a túlzott monopóliumokat el kell tiltani állami vagy önkormányzati kontrollal. Tehát ne legyen egy kartell vagy monopólium, amelyik diktál, vagy kettő se legyen, hanem

lehetőség szerint kisvállalkozások. Ez egy kicsit elveszett gondolat ugye. Ennyiből mind a ketten kétségtelenül annak a kistulajdonos rétegnek voltak a képviselői, amely akkor még igen elterjedt volt, de ahogy a gazdasági fejlődés mutatja, sajnos pusztán gazdasági eszközökkel nehezen megőrizhető, mert a végletek irányába mentek el a dolgok.

Én az ötvenes-hatvanas évek Európájában azért voltam különösen boldog, mert ott szintén a középosztály gyarapodott, és a kistulajdon lett egyre elterjedtebb. És azt lehet mondani, hogy a nyolcvanas évek óta a tendencia megfordult, és bizonyos értelemben megint egy vadkapitalizmus és rablókapitalizmus felé is megyünk, és hát ez kevésbé felel meg a családi tradíciónak. Van a nagyapámnak egy nagyon jó mondata, ami összefoglalja ezt a világképet, hogy a kapitalizmus védelme nem polgári érdek. Ami nem azt jelentette, hogy szocialista lett volna, szó se volt róla, hanem hogy a kistulajdonos polgárságnak más érdekei vannak, mint a nagykapitalizmusnak. Van, hogy egybeesnek a tulajdonhoz való jogok és a szabadságjogok, de gyakran nagyon is ellentétesek. Na most ezeket az ellentéteket a negyvenéves kommunizmus alatt ugye nem lehetett látni, ott a tulajdon és kapitalizmus összemosódott, és nem lehetett érzékelni ezeket a nagyon fontos nüanszokat. Az adópolitikájukban például erősen megmutatkozott ez a szemlélet. Mert a nagyapám és az apám is a progresszív adózás hívei voltak, ami egy bizonyos redisztribúciót jelent, de őket nem a redisztribúció érdekelte, hanem hogy a progresszív adózás révén tartani lehet bizonyos hátrókat. És mindig támogatni a kezdő tőkét, a kezdő vállalkozást, és a kisipart és a kiskereskedelmet. Na most a kisipar és a kiskereskedelem kiszorulóban lévő valami a világ gazdaságban, és ennyiből kérdéses az ő ötvenéves közéleti működésük. Nem tudom, én úgy gondolom, hogy az elkészített termékkel való identifikáció azért ma sem egy utolsó dolog, és talán majd visszajön a gazdaságba a minőség és a tartósság iránti igény.

Ezek már az én gondolataim, de az apám gondolatairól is beszéltem ezen keresztül, mert ez a kapitalizmuskritika nála is megvolt. És persze a magyar nagybirtokrendszer kritikája is hihetetlen erős volt, mert a harmincas években nagyon szétment az olló, és ez sok szociális nehézséget okozott. Azt is nagyon jól látta, hogy ez a fajüldöző demagógia melegágya lehet, mert ott, ahol nincsen józan redisztribúció, ott előbb-utóbb mindenféle demagógok a lopás és a fosztogatás gondolatával népszerűvé válhatnak. Ennyiből a józan redisztribúció hiánya előbb-utóbb mindent és mindenkit fenyeget, hiszen az erős gazdasági ellentétek és életszínvonalbeli különbségek eleve a demagógiának kedveznek. És a közvetlen erőszak amúgy is meglévő hagyományai könnyen lehetővé teszik a katasztrófát, ami be is következett.

A nagyapám és az apám iránti ragaszkodásom egyik legfőbb oka mindemellett valószínűleg az, hogy egy bizonyos jó lelkiismeretet köszönhetek

nekik. Tehát az az érzésem, hogy ők megtették, amit kellett és amit lehetett, ez nem sikerült, és ezért nekem semmi okom nincs arra, hogy bármit is tegyek. Mert hiszen legmagasabb fokon bebizonyosodott, hogy nincs mit tenni. Ez az én számomra egy életre szóló felmentést adott a kellemetlen kötelezettségek alól. Ők égették az életüket, energiával, tisztességgel és intelligenciával, vagyis megvan a bizonyíték arra, hogy – legalábbis, ebben a térségben és ebben a században – sok értelme a közéletben a dolgoknak nincs, és egyáltalában másutt se feltétlenül. Ez nekem jó lelkiismeretet adott, és ez nagyon fontos, mert velük szemben nem jó a lelkiismeretem. De azáltal, hogy ápolom magamban az emléküket – ezt legalább megteszem –, jó lelkiismerettel lehetek az, ami vagyok. Mert ezt annak köszönhetem, hogy ők annyit tettek. Na most nyilvánvaló, hogy még jobb lett volna, ha ennek az anyagi vetülete is megvan, és kényelmesen élhetek abból, amit ők dolgoztak, mert hiszen a nyugati társadalmakon belül ez a természetes rendje a dolgoknak. Hogy azért dolgoznak az előző nemzedékek, hogy aztán néha egy-egy nemzedék kevesebbet dolgozzon. Mert kevesebb a tehetsége, a rátermettsége, az ambíciója, és kevesebb az energiája. Ez klasszikus modell egyébként a polgári családoknál. Az arisztokráciánál is, de az amúgy egészen más dolog. A Buddenbrook-szindróma, hogy a harmadik-negyedik nemzedékben kifáradunk. Na most épp ez a kifáradásideológia volt az én központi ideológiám gyerekkorom óta. Tehát, ha tetszik, a degeneráció természetesen összekötődik azoknak a tiszteletével, akik még nem voltak degeneráltak, de azért már megvolt bennük a kifinomultságnak az a foka, amely lehetővé teszi, hogy ne tekintsük őket unalmas átlagembereknek.

FÖLDES PISTA BÁCSI története ebben az összefüggésben egyáltalán nem érdektelen, ráadásul hosszan végigkísérte a család történetét. Mert ő már a kilencszázas években a nagyapám ügyvédbojtárja volt. A nagyapám általában szegényebb családokból való ügyvédbojtárokat vállalt. Utánanézett, hogy kik a fakultáson az egyszerű sorsú és okos növendékek, beszélgetett velük, és ha tetszettek neki, akkor felvette őket ügyvédbojtárnak egy-két évre. Mert aki jómódú házból jött, annak volt irodára pénze, meg a kapcsolatait is könnyebben felépítette. Vagyis a saját múltjára emlékezett, hiszen ő ugyanígy kezdett annak idején Visontai Sománál.

Földes Pista bácsi szegény újpesti zsidó családból jött. A szülők, Fleischmannék, ha jól emlékszem, még többé-kevésbé ortodoxok voltak. Fiatalkorában dolgozott, korrepetált, hogy letehesse az érettségit, és hogy a jogi karra mehessen. Na most a híres Désy-Lukács per idején már a Pista bácsi volt a nagyapám ügyvédbojtárja. Désy Zoltán Zubolynak, vagyis Bányai Elemérnek volt jó barátja, aki ugye Adyval is közeli barátságban volt, és Krúdy is többször írt róla. Külön érdekes, noha itt nincs jelentősége, hogy

gimnáziumi vagy még korábbi barátja volt Bethlen Istvánnak is, akinek tudvalevőleg igen kevés jó barátja volt. Désy makulátlan, nem korrumpálható, negyvennyolcas dzscentri volt kis birtokkal, aki Lukács László hivatalban lévő miniszterelnököt Európa legnagyobb panamistájának nevezte 1912-ben a Parlamentben. Ez olyan formula volt, amit a korabeli világsajtó is átvett. Lukács bankár volt eredetileg, és a Tisza-párt merkantilis, liberális frakciójához tartozott. Őt nem zavarta volna különösebben Désy beszéde, de Ferenc József a szokásos heti kihallgatáson ragaszkodott hozzá, hogy az ő miniszterelnökét nem nevezhetik panamistának a Parlamentben. Fölszólította ezért Lukácsot, hogy vagy adja be a lemondását, vagy indítson pert Désy ellen. Désy első és másodfokon is elveszítette a pert, mindkétszer elítélték rágalmazásért, és ekkor a nagyapámhoz fordult. Na most a Pista bácsi elmesélte nekem, hogy a Kúriához kellett beadni egy fellebbezést, hogy az egyáltalában helyt adjon a legfelsőbb tárgyalásnak, tehát minden ezen múlt. Az ő számára nagyon nagy dolog volt az egész, hiszen az újságok nap mint nap erről az ügyről beszéltek. Désy az Abbaziában ült a határidő előtti utolsó estén, és idegesen nézte a nagyapámot, aki beszélgetett és kártyázott. Másnap délelőtt tízig kellett beadni a fellebbviteli kérvényt. A nagyapám még nem volt kész, addig csak vázlatokat diktált a titkárnőnek. Pista bácsi a másik asztalnál várt. Elő volt készítve éjfélről egy konflis is, hogy hazavigye őket. Amikor a nagyapám befejezte a partit, elhajtottak a Lendvay utcai villába. Désy roppant ideges volt már, hogy mi lesz, hiszen az életéről volt szó. Három termoszkávét fogyasztott el a társaság együtt, Désynek nem járt, mert neki nem kellett dolgoznia, ő csak azért volt ott, mert ő volt az ügyfél. A többiek, Pista bácsi, nagyapám és a gépirónő megitták éjjel a három üveg forró, Abbaziából hazaszállított erős kávét, a nagyapám pedig közben lediktálta a hosszú beadványt. Amikor készen lettek, reggel kilenc körül újra konflisba ültek, behajtottak a Kúriába, és egy elismervény ellenében leadták a fellebbezést, amit a Kúria elfogadott, és aminek következtében Lukács Lászlónak 1913 júniusában végül le kellett mondania. A tárgyaláson a nagyapám elérte, hogy felmentsék Désyt a rágalmazás vádjától, mert bebizonyította, hogy igazat mondott a Parlamentben. Úgy érvelt, hogy az exageráció nem büntethető, ha a benne foglaltak megfelelnek a tényeknek. Tehát az, hogy Lukács valóban Európa legnagyobb panamistája-e, vagy sem, nem érdekes, mert a bíróságnak nincs módja bekérni, ahogy ő mondta, az irlandi és a svéd adatokat, itt a panamistát kell megnézni. Sikerült elfogadtatni tehát, hogy a „legnagyobb” jelző csupáncsak epitheton ornans, és a lényeg az, hogy panamista. Mert bizonyítani lehetett, hogy Lukács még kereskedelmi miniszterként hatalmas pénzeket kapott a magángazdaságból a Munkapárt számára. Be tudták bizonyítani hihetetlen nyomozómunkával – ami egyébként azóta is mindenhol így van –, hogy a pártkasszában egy

csomó tisztázatlan eredetű pénz volt. Na most ez a győzelem két dolgot jelentett. Egyrészt, hogy ehhez nagyon jó ügyvédnek kellett lenni, másrészt hogy Magyarország jogállam volt, ahol a hivatalban lévő miniszterelnökkel szemben is be lehetett egy ilyesmit bizonyítani. Nem volt százszázalékos demokrácia, de jogállam volt. Az uralkodó pedig azt az alkotmányos hivatását töltötte be, amely miatt uralkodó az uralkodó, vagy bizonyos esetekben köztársasági elnök a köztársasági elnök. Azt a fékszerepet, hogy kérem szépen, ez így nem megy, hogy egymásról ilyeneket mondunk, és tovább folytatjuk a dolgot, hanem tessék megnézni, hogy igen, vagy nem. A Pista bácsi ekkor halálosan beleszeretett a nagyapámba mint ügyvéd. Tehát neki ez borzasztóan imponált. Mert elmondta, hogy azon az éjszakán az ő dolga volt a Corpus Jurisból meg az ott lévő különböző más helyekről kontrolálni a nagyapám idézeteit, amiket a nagyapám fejből mondott. És minden idézet az utolsó szóig megfelelt a leírt alaknak. Latin és német nyelvű dolgok is, amelyekre a nagyapám hivatkozott, a német büntető törvénykönyvre, ilyenekre. Mindig megállt egy-egy idézet után, Pista bácsi lapozott, megnézte, és szó szerint egyeztetette, hogy pontos legyen. És mindig pontos volt, amit fejből mondott. És a Pista bácsi még nekem is ámuldozott, hogy ő még ilyet nem látott. És hogy ez milyen nagy tiszteletet ébresztett benne. Mindemellett szocdem lett, majd a kommün alatt Szamuely államtitkára a belügyi népbiztosságon. Ő mint szocdem, Szamuely pedig mint kommunista. Hiszen ugye egyesült a két párt. Nem csinált semmi rosszat, a belső utazások és útlevelek embere volt. Annál is inkább szükség volt az útlevélosztályra, mert ezek az örültek, mint tudjuk, bevezették, hogy országon belül is útlevéltre van szükség az ötven kilométert meghaladó utazásokhoz. Bevezették, mert Kun Béla elvtárs ezt látta Lenin elvtársnál. Emiatt tizenkilencben nálunk is egy csomó ember, aki utazni akart, és félt, hogy a Vörös Őrség leszedi a vonatról, a belügyhöz fordult. Különösen akkor, ha határ menti zónákba akartak menni – amelyek akkor már szorultak, mert jöttek a csehek, a franciák meg a románok –, és onnan aztán lelépni valahová a kommün elől. Ezeknek az ügyeknek az intézése volt a Pista bácsi feladata.

A kommün bukásakor menekülnie kellett Bécsbe. Merthogy a többiekkel együtt ő is ment, amikor vége lett a dalnak. Előzőleg azonban – mint rekvirált lakásba – beköltözött Engel Duci néniék villájába a Lendvay utca–Bulyovszky utca sarkára, srégen szembe a nagyapám és a nagyanyám villájával. Meghagyta őket is benne, de egy emeletet lefoglalt magának. Tehát tizenkilencben azért őbenne is megvolt a nyüzsgés. Nagyon udvarias volt, így Duci néni apja később már örült is, mert ez annyit jelentett, hogy más vörösök nem mentek be hozzájuk. Ők ugye nem tudták, hogy örüljenek vagy sírjanak, amikor meghallották, hogy a belügyi népbiztos-helyettes jön, ehhez képest jött egy sánta, udvarias fiatalember. Így legalább egy

félig-meddig civilizált valakinek a védelme alatt álltak, mert azzal, hogy ő ott volt, vége lett a veszélyeztetettségnek. Korrekt volt, udvariasan köszönt, és vigyázott mindenre. Szóval mutatta, hogy nem akar nekik bajt, de azért egy emeletet elvett tőlük. Én ezt nem tudtam Pista bácsiról, nekem ezt nyilván sose mondta volna el, mert akkor már halálosan szégyellte, hogy lakást rekvirált. Nekem ezt Duci néni hetvennyolcban mesélte el Pesten, anyám halálakor. Mert ő nagyon jó barátnője volt anyámnak. Nyilván tetszett a környék Pista bácsinak, mert egy vagy két év után vége lett az ügyvédbojtárságnak, és ő valahol ügyvédi irodákban kezdett el dolgozni, vagy nyitott egyet, nem tudom, hogy volt. És amikor jött a kommün, államtitkárként befészkelte magát a Duci néniékhez, hogy ott legyen a közelben. Már nagyon szép dolog az is, hogy nem a nagyapám villájába. Ennyi azért volt benne, hogy oda nem. Mert az üresen állt, és a vörös katonák után még mások is kifosztották, mialatt a nagyapámék emigrációban voltak. Az alkalmazottak, a szobalány és a szakács nem tudták megmenteni a dolgokat.

Földes Pista bácsi ezek után tehát Bécsbe menekült. Ott élt néhány évet, de boldogtalan volt, merthogy a szülők meg a rokonok itthon maradtak, és ő valahogy nem volt kozmopolita típus, ragaszkodott Magyarországhoz. Azok közé a magyar zsidó emberek közé tartozott, akik visszavágytak. És még a nagyapám intézte el neki a személyi amnesztiát. Mert amikor huszonötben kijött az amnesztia, az a népbiztosokra – egyébként teljesen érhetően – nem vonatkozott, csak a kis kommunistákra, de volt mód személyi mentességet kérni. És akkor Pista bácsi a nagyapámhoz fordult segítségért. Nagyapám azt mondta neki, hogy rendben, de becsületszavát kell adnia, hogy kommunista tevékenységet többé Magyarországon nem folytat. Ha ezt akarja, akkor ne jöjjön haza, merthogy ő nem adhatja a nevét és a presztízsét valakinek, aki Magyarországon illegális kommunista tevékenységet folytat. Pista bácsi becsületszavát adta, amit be is tartott. Visszajött, mert amúgy is nagyon kiábrándult a kommunizmusból, mint sokan mások. Ugye az elmenések mögött nemcsak a megtorlásoktól való félelem volt egy csomó értelmiséginél, hanem olyasmi is, hogy most már menjünk Nyugatra, mert itt ez se így, se úgy nem jó. Ez is volt, de ő nem, ő nem maradt nyugatos, ő vissza akart jönni. Visszajött, és Pesten egy irodában jogi tanácsadással kezdett el foglalkozni. Na most az volt a helyzet, hogy Földest attól, hogy visszajöhetett, még nem integrálták az ügyvédi kamarába. Azt már az apám intézte el neki a harmincas évek elején. És ami érdekes, hogy Pista bácsi ettől fogva fokozatosan visszatalált a zsidósághoz. A hitközségbe ment, és mint ügyvéd, szegény zsidó embereket védett, és a hitközségen belül a szociális ügyek előjárója lett a harmincas években. Nem politizált többé, a szocdemekhez sem ment vissza. A sántasága miatt apám mindig úgy nevezte, erre pontosan emlékszem, hogy Föl-

des, a sánta előjáró. Negyvennégyben is állítólag nagyon rendesen viselkedett, nem magát igyekezett menteni, hanem az embereket, mindenki szeretettel beszélt róla.

Ilyen alak volt egyébként Stöckler Lajos is, aki viszont nagyon lejáratta magát valamikor az ötvenes években, Pista bácsi nem. Tehát azok közé az emberek közé tartozott, akiken a nagyapám és az apám is segített. Na most ezeknek a nagy többsége negyvenöt után nem feltétlenül emlékezett erre, de ő igen. Ő mindvégig járt hozzánk, és én neki köszönhettem, hogy felvettek harmadik pótlistán a Trefort utcai gimnáziumba. Mert negyvenöt után már képzett, jó eszű gazdasági ügyvédként visszalépett a szocdemekhez, és amikor a Hitelbankot államosították, annak ő lett a vezérigazgatója. Amikor jött negyvennyolcban a pártegyesítés, akkor őt a bolsik átvették, talán azért is, mert mégiscsak tizenkilences volt. Ez néha nagyon rossz volt, de Rákosi órá valahogy pozitívan emlékezett, ő pedig megadta Rákosinak a kellő tiszteletet. Ha jól emlékszem, ötvenig vezette a Hitelbankot, utána persze leváltották, és visszament a hitközséghez. Miután ismét hitközségi előjáró lett, irtózatos dolgokon ment át ötvenkettő végén és ötvenhárom elején. Ugyanis Magyarországon is elkezdtek egy orvosper előkészítését. Le is tartóztattak e célból már néhány embert.

Az egész itt is kifejezetten zsidóellenes akció volt, ami nem a párton belülről indult, hanem moszkvai utasításra. Rákosinak pedig azért is jól jött, mert megmutathatta, hogy ő a zsidókat sem kíméli. Pista bácsit ugyan nem tartóztatták le, de éjjel-nappal kihallgatták, sokszor egyenesen onnan jött hozzánk. Halálfáradtan leült egy fotólyba, ült és szendergett, majd hazament. Hihetetlen nyomásnak vetették alá, egyebek között azt akarták, hogy a hitközség nevében mondjon le bizonyos épületekről és bizonyos jogokról. Ő ezt valamennyire bírta, de ráment. Rengeteget járt akkor hozzánk, azt hiszem, kicsit bele is szeretett az anyámba, mintha lett volna köztük valami szellemi-plátói vonzódás. Az anyám csendes, keveset beszélő valaki volt, és ez Pista bácsinak nagyon tetszett. Tetszett neki, hogy eljön valahová, leül, néz egy nőt, aki még mindig szép, és emlékezteti a régi időkre. Ő már korábban elvált. A felesége Földes Lenke volt, kiváló szobrász, aki több évig Bourdelle-nél tanult Párizsban. Lenke néninél én is jártam, a Sas-hegyen volt egy nagyon kedves atelier-je, ahol megmutatta nekem a nagyapámról készült szobrait, amelyek jó ideig a Lipótvárosi Demokrata Körben álltak, de negyvennégyben – amikor elkobozták ezeknek a szervezeteknek az összes vagyonát, mindenét –, kidobták őket. A szobor aztán soha többé nem került elő, nem tudom, hogy mi történt vele. Viszont érdekes, hogy a róluk készült fényképeket Martin Munkácsi csinálta, aki világhírű képzőművész. Ezek a fotók a Széchényi Könyvtárban ma is megvannak, és hozzáférhetők.

Pista bácsi ötvenháromban az egyik ávós kihallgatáson kapott szívrohamot. Bevitték a zsidó kórházba, ott én még többször meglátogattam. Va-

lamelyik alkalommal átadta nekem a tizenkilences dossziéja egy részét. Úgyhogy nekem voltak Szamuely meg mások által aláírt levelek, hogy „Kedves Földes Elvtárs, nem tudom, izé elvtárs, ekkor és ekkor ide utazik, kérlek, azonnal add meg neki ezt meg azt!” Olyan tizenkilences papírokat láttam, soha a büdös életbe nem gondoltam volna, hogy nekem ilyesmi a kezembe kerülnek, ironikus volt. Otthon hagytam anyámnál persze, amikor eljöttem, de a halála után megtaláltam őket újra. Beadtam ezeket is a múzeumba. Aztán egy kis időre még kiengedték Pista bácsit a kórházból. Közben Sztálin elvtárs hál’ Isten idejében meghalt, mint Eszter könyvében Hámán, aminek Pista bácsi nagyon örült. Megélte még az Eisenhower beszédet is, amitől többet remélt, mint ami lett belőle. Ha jól emlékszem, hetvennégy évesen halt meg még azon a nyáron a kórházban, tehát lényegileg megölték. Úgy, ahogy a szerencsétlen anyai nagyapám a zsidótörvény olvasásakor kapta az infarktust, ami elvitte egy héten belül, Pista bácsit az ávós gyótrás után pár hónappal vitte el a második.

MOLNÁR FERENC EGÉSZ ÉLETÉBEN EGYETLEN EMBERT SZERETETT, és az Vázsonyi Vilmos volt. Ezt Molnár Gál Péter mondta, aki végignézte a Molnár archívumot Amerikában. Hát az biztos, hogy a nagyanyámnak negyvenöt után nejlonharisnyákat és kakaó- meg kávécsomagokat küldött, hogy a nagymama el tudja adni őket. Állandó levelezésben álltak a nagyanyámmal. Nekem kellett megírni Molnár Ferencnek, hogy a nagyanyám öngyilkos lett és meghalt. És kaptam tőle egy nagyon szép válaszlevelet. Nagyon óvatosan írtam meg, hogy mi történt, mert én is élve akartam maradni! Ugye negyvenkilenc végén vagyunk! Én nem tudom, hányan olvasták, de mindkét levél megjött, ő is megkapta, és én is. Ezen akkor is csodálkoztam. Úgy látszik, már elkönyvelték a nagyanyámnál, hogy bejöhet az IKA-csomag, és arra gondolhattak, hogy majd én is kapom, és az deviza. Mert be kellett fizetni a magyar államnak mit tudom én mennyit azért, hogy a csomagok megjöhessenek. De még így is megérte. Többféle előre elkészített csomagot lehetett kapni, tea, kakaó, kávé, különböző opciók voltak, és ebből a magyar állam devizasápot húzott. Később még kitelepített is kaphatott ilyen csomagot. Molnár akkor már régen Amerikában élt. Nem tudom, melyik évben ment át végleg, de pontosan le van írva az *Úti-társ a száműzetésben*. Van egy nagyszerű mondata harminckilencből vagy negyvenből. Ott ül valahol a sok emigráns New Yorkban, és panaszkodnak a klímára, hogy nincs tavasz és tél, és a tél az túl ilyen, a nyár az túl olyan, Molnár hallgatja ezt egy ideig, ott van tizenöt különböző akcentussal nyávogó emigráns, ő csak szívja a szivarját a monoklija mögött, és azt mondja: „Uraim, szögezzük le, nem a klíma miatt jöttünk.”

Na most a nagyapám és Molnár viszonyához tudni kell, hogy Molnár húszévesen, tehát nagyon fiatalon demokrata városatya volt a Józsefvá-

rosban. Ennek a lenyomata *Az aruvimi erdő titka*, amelyben egy helyütt nevesíti is a nagyapámat, mint a város legbecsületesebb emberét. És értett is a városhoz, ez tökéletesen benne van ezekben a könyvekben. Ugye *Az éhes várost* is ekkor, 1901-ben írta, ami elég megdöbbenő, mert kitűnő regény. Nem sokáig csinálta a képviselőiséget, egy vagy két cikluson át, aztán abbahagyta, de egész életében nagyon hálás volt a nagyapámnak, hogy fiatalon ilyen pozícióba hozta. És végig megmaradt benne a család iránt ragaszkodás és szeretet.

Van egy kis írása, amiből sokat idézett anekdota is lett, hogy valamelyik éjjeli lumpolása után megy hazafelé a Stefánián, mármint ő, Molnár, és egy különös alakot lát, aki hajnalban colstokkal méri a fákat. És amint közeledik hozzá, látja, hogy Vázsonyi Vilmos az. Megkérdezi tőle, hogy mit csinál itt. Mire Vázsonyi azt mondja, hogy a fásítási programot ellenőrzi, hogy a fák rendesen nőnek-e, mert most lesz a közgyűlésben a fásítási vita, és nem akarja, hogy bárki valótlanúságot állítson. Látni akarja, hogy ezek a fák, melyeket az ültetésüktől fogva figyel, hogyan nőnek, és hogy valóban annyit ültettek-e belőlük, amennyit mondtak. Egy átutazóban levő társadalom közepén – írja Molnár – ő úgy nézi a várost, ahogy egy parasztgazda a birtokát, mert enélkül a szeretet nélkül a város nem fejlődik. És hát tudni kell, hogy a nagyapám akkor fedezte őt fel, amikor még nem volt Molnár Ferenc. Valahol ugye még *A Pál utcai fiúk* is ide megy vissza, erre a korai városismeretre. Meg hát a *Szénégetők* is budapesti karcolatokkal van tele, tehát a fehér kesztyűs, monoklis Molnár a külvárosi világot is tökéletesen értette, ami elég érdekes dolog. Ugye a Józsefváros erre is jó, a józsefvárosi átmenet. Egyébként Bródy is ilyen volt, ő is mindent értett és tudott Pesten. Bródy Sándor és a fia, Hunyady Sándor is. Nem tudom, hogy mitől, hogy az érzékenység önmagában elég erre, szóval van itt valami, amin én még sose gondolkodtam, pedig érdekes, mert a budapesti terek összekapcsolása is egyben. Így lesz város a város. Én parciális vagyok, én ódzkodom és iszonyodom bizonyos helyektől, de hát nem is vagyok író.

A nagyanyám a harmincas évek elején már nagyon akarta, hogy a fia megházasodjon. Talán azért is, mert ez a modell nála is megvolt, ugye, hogy egy jó házasság mégiscsak nyugalmat teremt. Állandóan intrikált, szervezkedett, hogy mutassanak be neki itt, ott, amott véletlenül lehetséges partnereket, az apám pedig védekezett ez ellen. Kedves volt velük, és aztán nem folytatta az ügyeket. Velem a kamaszkorom alatt állandóan előfordult, hogy a számomra akkor idősebb nők – a valóságban negyven évesek lehettek – nagy csalódással néztek engem, hogy hogy lehet ez a furcsa figura annak az érdekes, izgalmas embernek a fia, merthogy teljesen más. Az apám világos hajú és világos bőrű volt, és a szeme is világosabb volt az enyémnél. Abszolút nem volt benne ez a mediterrán jelleg, amit én az anyai ágról örököltem. Persze az apai nagyanyámtól kaptam a csúnya,

nagy orrot, de ez most más kérdés. Apámnak is relatív nagy orra volt, de minthogy világos bőré volt, ez kevésbé tűnt fel. És magasabb is volt nálam. Úgyhogy ezt a csalódást sokszor átéltem. Ezt most csak azért mondom, mert az apám így az országot járva-utazgatva ilyen kapcsolatokba került, amelyeket részint a nagyanyám, részint a fene tudja ki szervezett, talán ő maga is, merthogy miért ne, de hát ebből nem lett házasság. Tudniillik az apai nagyanyám mániája volt, hogy az apám már házasodjon meg, és mindig, amikor az apám előadaskörutakra ment vidékre, akkor ő ott arranzsált neki jómódú zsidó családokat, ahol eladó lány volt. És az apám valahogy irtózott ettől az egésztől, mert ez olyan szerep, amit egy férfi nem szeret, hogy már ebben a helyzetben kell odamenni, hogy háztűznézés meg ilyenek, szóval nem szerette.

MÓRICZ ZSIGMONDNAK VOLT KÖSZÖNHETŐ az, hogy anyámmal mégis találkozott, és ennek következtében én a világon vagyok. Zsiga bácsi ugyanis ezt nem tudta, csak mondta a nagyanyámnak, hogy Baján van egy nagyon jómódú család, és eladó lány, és zsidók, és minden. Móriczot ugyanis Milkó Izidor révén valahogy megörökölte a család, úgyhogy amikor lent járt Baján, ki is jött a birtokra, ott volt egy napot, és Bácsborsódon aludtak a feleségével, Simonyi Máriával. Az egyik ilyen látogatáskor fénykép is készült, amelyen ők a nagyapámékkal együtt láthatók. Képviselőként az apám tehát mindenfelé járt az országban konferenciákat tartani. Ez volt a dolog politikai része. Ideológiai és gazdasági kérdésekről is vitázott, sokoldalú ember volt, sok témáról tudott előadást tartani és vitatkozni, és a különféle körök és klubok gyakran hívták őt a különböző városokba. Szerette járni az országot, és ez mindig össze volt kötve leányismeretségekkel, mert nagyon életvidám ember volt. Éjszakázó, életvidám ember.

Na most az apám lement Bajára, és a nagyanyám annyit azért ebben az esetben is elért, hogy Milkóéknál szálljon meg az előadás után. De tovább nem erőltetett semmit. És az történt, hogy az apám beleszeretett az anyámba, és az anyám is őbelé. És nagy szerelmi házasság lett köztük. Valószínűleg azért is, mert a nagyanyám is olyan bőbeszédű volt, mint én, míg az anyám hallgatag, csendes, magába zárkozó, gyakran a hidegségig visszatartó és a lelki kegyetlenségig elfojtott személy. De az apámat megnyugtathatta, hogy azontúl nem két nő fog az életében állandóan fecsegni, mert az egyik, a felesége, csendes. És az is vonzotta apámat anyámban, gondolom, hogy ő nagyanyámmal szemben nagyon szép lány is volt. Nagyon szép. Az apámnak volt akkor már egy kézgyűjteménye. Igen, mégis gyűjtött bizonyos dolgokat, ha most visszagondolok. Volt egy nagyon szép kézgyűjteménye. Ez angol divat volt, ő is ott szedte fel, hogy porcelán-, réz-, bronz-, ezüst-, akár aranykezeket gyűjtenek. Angol arisztokrata, 18.

századi divat. Nehezeknek, álló kezet, fekvő kezet, ilyeneket. És apám, mivel az anyámnak nagyon szép kezei voltak, én mindig úgy értelmeztem, hogy a gyűjteménybe bevette az anyám kezeit is. Szóval ez volt az én interpretációm erről a dologról. Most kétségtelen, hogy ez a kapcsolat és nemsokára a házasság konszolidálta apám életformáját.

Harmincháromban házasodtak össze a Dohány utcai zsinagógában. A botos vőfélyük a későbbi kiskazda képviselő, sőt – Isten bocsássa meg neki – negyvenhétben rövid időre miniszterelnök is, Dinnyés Lajos volt. Mezőgazdasági szakember, abban az időben alsódabasi képviselő. Ott áll kalappal a zsinagógában, persze ő nem volt zsidó, a botos vőfély lehetett más vallású is. Ő is nagyon szerette anyámat. Amikor miniszterelnök volt, még küldött nekünk különböző alkalmakra szép meghívókat. Azon kevesek egyike volt, akik apám halála után sem feledkeztek meg anyámról.

Apám a házasságkötéskor vette ki a Liszt Ferenc téri lakást. Részben a Lendvay utcai villából megmaradt bútorokkal rendezték be, amit a nagymama megőrzött, részben Bajáról, és vásároltak is dolgokat. Úgyhogy itt egy új életszakasz kezdődött. Az apám szándékosan egy olyan lakást vett ki, ahol egy térben lehet az iroda és a lakás. A bíróság, a fővárosi törvényhatóság, a parlament és a különböző útjai miatt amúgy is állandó mozgásra volt készítve, ezzel szemben az irodájában mindig otthon volt, át tudott menni egy percre a feleségéhez, vagy átszólni. Oda befért nyolcvan-száz ember minden probléma nélkül, szerintem még több is, ha akarták volna, de nem vitték túlzásba, annál is inkább, mert a pártdolgozók a Demokrata Körben vagy a Demokrata Párt Jókai utcai helyiségben, a kerületi klubhelyiségekben, netán egy kibérelt kávéház kertjében folytak. Többször tartottak nagy magánpartit. Az első nagy parti vendégkönyve megmaradt 1934-ből. Ezt az emlékkönyvet Móricz nyitja meg. Azt a mondatot írja, hogy mégis legérdekesebb regény az élet. Mert ugye az információ megadásával a házasság mögött részben ő állt. A következő aláíró pedig Simonyi Mária színésznő, Móricz második felesége. Móricz Virág egy oldallal később jön, mert akkoriban éppen nem voltak jóban Simonyi Máriával. Móricznál a nőkapcsolatainak meg a gyerekeinek az egymáshoz való viszonya nem volt egyszerű.

A harmadik-negyedik bejegyzés Budai Goldberger Leó, a híres óbudai textilgyáros és a felesége. A Goldberger dinasztia a magyar ipar, és ezen belül a magyar textilipar egyik legfontosabb családja volt. Szociálisan gondolkodó, a munkásokért rengeteget tevő magyar zsidó dinasztia, akiknek külön is megrázó a sorsa. Azok között, akiket 1944. március 19-én, tehát a megszállás első napján szedtek össze és deportáltak a németek, tehát a politikaiak között kevés a halott, de ő is és az apám is köztük vannak. Akik nem jöttek vissza. Leó bácsit se ölték meg formálisan, ő is túlélte, de ő is abba halt bele, amit ott csináltak vele, mint apám. Erősebb szervezettel eset-

leg kibírták volna. De ez talán még szomorúbb, ha valaki hamar utána hal meg. Ennyiből közös lett a sorsuk. Az mindenesetre önmagában érdekes, hogy ők ott vannak a vendégkönyvben, hiszen politikailag más volt a profiljuk, Goldberger gyáros volt, a felsőházi tag, és régi, nemesített család. A dúsgazdag Budai Goldbergerek. Ők valóban nagypolgárok voltak. A 18. század óta ment a gyár, a Goli, ahogyan nevezték. Jellemző, hogy az államosítás után főleg a sporton keresztül maradt meg a nevük. Ők Horthyval is társadalmi érintkezésben álltak. Budai Goldberger Leó néha Horthy kártyapartnere is volt, ami a zsidó nagyburzsoázián belül is relatív ritkán fordult elő. A nagyapám, a mi családunk kifejezetten negatív viszonyban volt Horthyékkal, nem hogy magánérintkezésre, de semmilyen érintkezésre soha sor nem került, a kötelező találkozásoktól eltekintve. Ugyanakkor Budai Goldberger Leó és az édesapám nagyon közeli barátok voltak. Ez talán megint onnan is jött, hogy az apámnál megvolt a gazdasági érdeklődés is, tehát faszcinálta is őt ez az iparbáró, aki kiválóan vezette a cégét, sok nyelven tudott, és nagy kulturájú ember volt. Érdekes módon a bankárok közül egyedül a bohém Krausz Simivel tartott kapcsolatot a nagyapám, és részben még a régi, liberális Fellnerekkel és Ullmannokkal. De ott már nézetkülönbségek voltak, náluk ugye a klasszikus liberalizmus, nálunk pedig a szociális reform és a redistribúció. De ez nem zavarta köztük, kulturált emberek között, a magánérintkezést.

A nagyapám Lendvay utcai villájában ugyanúgy több író is jelen volt annak idején, mint később a Liszt Ferenc téren. Ott már csak azért is, mert közel volt a Japán kávéház. Ha valami írónak jogi problémája volt, akkor randevút kért a titkárnőtől, és beugrott tizenöt percre a Japánból. Általában ingyen kapott tanácsot, ha szegény volt. Karinthy válóperében például az apám volt a jogi tanácsadó. Ugyhogy ezáltal nekünk az összes Karinthy megvolt dedikálva, honorárium gyanánt is. Elég bolond volt ő is, a felesége is, tehát komoly szcénák voltak, úgyszólván nem lehetett könnyű ebbe az ügybe belefolyani. A válópert nem is vállalta, de külön konzultációkat azért igen. Na most nem szabad elfelejteni, hogy főként olyanok jöttek, akik a Terézvárosban laktak, hiszen ott volt képviselő az apám.

A nagyanyám a házasságkötés után egyedül maradt egy Andrassy úti kis lakásban. Kényelmesen, kellemesen, de nehezen bírta, hogy nem lehet aktív. Próbált az apám életébe beleszólni, de rosszul járt, mert a házasságtól fogva az apámnak további ürügyei voltak, hogy ne adjon módot erre neki.

OTTHON, ISKOLA, HÁBORÚ

A család 1941. december 27-én
Dorn Piroska felvétele

TÁN ÖTÉVES LEHETTEM, amikor először elvittek Újévkor a zsinagógába. Az elemiben rögtön jött a hittan, már az első osztályban. Mert ha valaki az akkori Magyarországon elemibe járt, márpedig mindenki járt elemibe, akkor a felekezetének megfelelő bizonyos számú hittanóra része volt a tanrendnek. A zsidóknál az általános tankötelezettség előtt is kötelező iskoláztatás volt, tehát ott többé-kevésbé minden gyerek legalább azt a hat-nyolc osztályt elvégezte a zsidó iskolában. Az én dédszüleim, nagyszüleim és a szüleim az iskolai hittanoktatás keretein belül mind részesültek ebben, s minthogy valamennyien egyetemet vagy legalábbis gimnáziumot végeztek, összesen tizenkét évnyi hitoktatást kaptak. Na most ez azért nem akármilyen. Tizenkét év alatt, bármilyen rossz is esetleg a hittantanár, de miért lenne rossz, akkor is sok mindent megtanulsz. Megtanulod, hogy van Isten, megtanulod az Ótestamentum számos dolgát, az ünnepeket, s rögtön az elején az imákat. Valamennyien tudtunk imádkozni a családban.

Vanda néni volt a hittantanár. Elkezdtek tanulni egyrészt a héber és magyar imákat, másrészt a zsidó nép történetét, ami nem történet volt valójában, hanem a bibliai legendák. Tízparancsolat, Mózes, Ábrahám. Nagyon tetszett nekem. Úgyhogy attól fogva már tudatosan vallottam és vállaltam, hogy zsidó vagyok. Tehát megtanultam a legfontosabb héber imákat, meg hogy mi a zsidóság. És ez azért volt fontos, mert ennek következtében azért sokkal egyszerűbben viseltem el az antiszemita mocskolódást, mert úgy éreztem, hogy ez egy régi dolog ismétlődése, tehát hogy itt egy olyan embercsoportról van szó, amelyet ok és jog nélkül sértegetnek, mert ugyanannyi benne a jó meg a rossz, mint a többiben, de nyilvánvalóan van valami speciális viszonya az értékekhez, és ez az isteni kiválasztottság az Ótestamentumból és a tízparancsolatból következik, és hogyha bántanak, akkor ennek ez az oka, és nem valami más. És tényleg imádkoztam is esténként németül és magyarul is. És miután nyolckor leoltották a villanyt, ami nekem katasztrofálisan korán volt, zseblámpával próbáltam olvasni még a takaró alatt.

A másik oldalon persze nagyon erős volt a magyarságtudat. Tehát a zsidóság is csak a magyarságon belüli egyik vallásként jelent meg, és ennek

a magyarságtudatnak az volt a lényege, hogy hát itt születtem, magyar vagyok, a magyarsághoz tartozom, itt vagyok otthon. Én egészen negyvenévig nem is gondolkodtam ezen különösebben, annyira természetes volt. Minden antiszemita megnyilvánulás ellenére. Ez akkor még csak úgy vetődött fel bennem, hogy vannak rossz emberek, az országon belül is vannak, és köztünk, zsidók között is vannak. És a zsidók között lévő rossz emberek sok bajt hoznak ránk, még többet, mint ami különben lenne, és hát vannak olyan rossz emberek, akik bennünket mint zsidókat külön üldöznek, és nekünk rosszat akarnak. Ezt nem a szülők mondták így, ezt én fogalmaztam meg magamban mindabból, amit ebből-abból-amabból össze tudtam magamnak vágni. Az is evidens volt, hogy a németek most a rossz oldalon állnak, és az is, hogy ettől még Goethét szeretjük, és Tettit is szeretjük. Indirekt módon nyilván megvolt bennem a halálfélelem, mert éreztem, hogy ideges az édesapám.

Nagyon erősen megvolt bennem a tájszeretet, apámon és a nagymamán keresztül a Terézváros és Budapest, és a bajai, bácsborsódi rokonságon keresztül az egész szülőháza iránt. Ahogyan Antall József mondta érdekes módon később: „tájba ágyazott patriotizmus”, hát én ezt akkor mindig éreztem, teljes mértékben jellemző volt rám. Másrészt már négyöt éves korban elkezdtem verseket tanulni, az apám azon kevés alkalommal, amikor foglalkozott velem, Csokonait, Petőfit vagy Vörösmartyt olvasott fel, ószövetségi zsoltárokat is különféle fordításokban, és egy-két Ady-verset. És ez nagyon fontos volt. Nem tudnám megmondani, talán éppen negyvennégy elején, mintha előre megérezte volna, hogy erre milyen nagy szükségem lesz, fölolvasta nekem Adynak *A bélyeges sereg* című versét, ami gyönyörű kiállítás a zsidóság mellett, és ami bennem nagyon erősen élt, amikor fel kellett tenni a csillagot. Ez nagyon fontos volt, ugye a cím, *A bélyeges sereggel* kapcsolatban tanultam meg, hogy van Dávid-csillag, azt az iskola nem tanította. Vanda néni beszélt Dávidról, de a csillagról nem.

AZ ORSZÁGOT NEM HAGYJUK EL, MERT ITT VAGYUNK ITTHON. Apámnak ez a döntése ebből a nagyon erős magyar patriotizmusból jött. Annak ellenére, hogy megvoltak a bevándorlótáborok Angliába, apám úgy döntött, hogy maradunk. Én persze a döntés részleteit nem tudom, de amikor megtaláltam ezeket a magyar királyi útleveleket anyám halála után hetvennyolcban a lakás fölszámolásakor Budapesten, akkor nagyon komoly szomorúság és düh fogott el, hogy nem mentünk. Mert nekem ezerszer jobb lett volna, ha kisgyerekként elmegyünk Angliába, ott nőök fel, angol leszek, és megkapom azt a típusú beilleszkedést egy számomra rokonszenves osztálytársadalomba, egy konzervatív-liberális osztálytársadalomba, ahol szellemi értékekkel érvényesülni tudsz. Hát az nekem nagyszerű lett volna. Ma is sajnálom, és abszolút nem értem az apám dön-

tését. Amikor megtaláltam az útleveleket, utólag is teljesen kétségbeestem, hogy miért nem lehetett nekem egy nyugodt, kellemes életem Angliában, apával egy civilizált országban, és miért kellett ezt az egészet Magyarországon végigélnem. El se indultunk, mert apám nyilván tudta, hogyha ki-megy, akkor kint is marad, tehát nem indult el.

Aztán valamikor negyvenben lepecsételték az útlevelet a magyar hatóságok, hogy érvénytelen, és attól fogva már nem lehetett utazni. Ugyanakkor, mondom, a patriotizmusa miatt értem is a döntését. Hogy mennyire ebbe nevelt bele engem is, azt jól jellemzi a hozzám szóló hazafias tanverse, amelyet a kilencedik születésnapomra írt. Fölolvasni nem tudta, mert akkor már mind a Mosonyi utcai toloncházban voltunk, de nyáron a nagyanyám elővette és megmutatta. Nincs meg, sajnos, de a lényege az volt, hogy ha ugatnak a kutyák, meg nem tudom, micsoda, az volt a refrén, hogy: „Fiam, te ne törődj vele! Fiam, te ne törődj vele!” És a mindenféle kutyaugatás után a vége az, hogy: „Magyar vagy, magyarnak születted, fiam, mindig törődj vele!” Mindez persze nagyon erősen hozzájárult ahhoz a csalódáshoz, ami a kilencven utáni Magyarországgal kapcsolatban él bennem. Mert én egy idealizált Magyarország-képet kaptam otthonról, amit negyvennégy teljesen elrontani azért nem tudott. Azt lehetett mondani, hogy ez az emberek megtévesztésén, a náci befolyáson és a német megszálláson alapul.

Negyvenöt a számomra a maga módján éppen olyan rossz volt, mint negyvennégy, de azt meg az oroszokra lehetett kenni. Mindkét esetben azt lehetett mondani, hogy vannak ugyan magyar gazemberek, van csöcselékünk, de a borzalmakért azért mégis a külső erők a felelősek. Akkor én még ugye nem tudtam, hogy a titkos szavazáson a szélsőjobboldali zsidóírtó politikára harminckilencben az országnak legalább a hetvenöt százaléka szavazott. Tehát kérte és akarta a zsidóság kiiktatását. Azokra a pártokra és jelöltekre szavazott, amelyek programszerűen hirdették – a gyilkosság szó persze nem szerepelt – a zsidóság kiiktatását és eltávolítását a gazdaságból és a társadalomból. A lakosság rájuk szavazott, mert a zsidótörvények hihetetlenül népszerűek voltak. Mindezt akkor, abban a védett miliőben, amiben éltem, így nem fogtam fel. Láttam ugyan negyvennégyben már, hogy ez folyik, de inkább az emberek passzivitását és a társadalom megosztottságát éreztem. És ehhez hozzájön, hogy azért volt egy csomó rendes ember is. A társadalom megosztott volt, és minthogy nem volt politizálásra nevelve, megadta a hatalmat a különböző zsidóírtó, szélsőjobboldali kormánycsoportoknak, az imrédystáknak, akik a kormányon belül átvették a hatalmat, majd hagyta, hogy a nyilasok hatalomra kerüljenek, ám az utcán, az emberek viselkedésében vagy az iskolában ennek nem volt nyoma.

Zsidóellenességet én lényegileg nem tapasztaltam a Szív utcai elemiben. Ebben az iskolában a hittannak sem az volt az éle, hogy ki jobb, ki

nem jobb, hanem csak az, hogy ki milyen módon imádja az Istent. Nem volt ott akkor ennek más aspektusa, a tanítók nem engedtek meg semmi ilyesmit. Egy nyilas fiú volt az osztályban, de az se hangoskodott, csak tudni lehetett, hogy ő nyilas. Az apja hentes volt a Szív utcában, és ott már negyvenkettő óta ki volt írva, hogy zsidókat nem szolgálunk ki. Ez marginális volt, az osztály körülbelül fele-fele arányban oszlott meg zsidó és nem zsidó vonalon, de a zsidó szó és a kinti dolgok soha nyíltan nem kerültek elő. Azok a tanítók, akik ott tanítottak, abszolút rendesek voltak, az iskolába a politikai gonoszság nem jött be, ott továbbra is egy tisztességes Magyarország volt. Lenkey Vilmosnak hívták az igazgatót, Kléh Kálmán és Zolnay néni voltak a tanítóim, emlékszem rájuk. Azt hiszem, hogy az egész Szív utcai elemi külön is megilleti a megbecsülés és a tisztelet. Itt az antiszemitizmusnak, a nácizmusnak és a fajgyűlöletnek nyoma sem volt. A legkisebb nyoma sem. Semmi ilyesmit nem toleráltak volna, és miközben kint már állandóan erről beszéltek, és az egyik aljas és gonosz megkülönböztető törvény és rendelet a másikat követte, az elemiben még egy megkülönböztetéstől mentes világ volt. Ezek az emberek ott a Szív utcában polgári demokratikus, tisztességes nemzeti szellemben nevelték a gyerekeket. Ma is meghatódom, amikor róluk beszélek. Nem tudom, élnek-e még hozzátartozóik, nem csináltak semmi rendkívülit, csak emberek maradtak. A keresztény gyerekek egy részével összejártunk magán-érintkezésben is. Nagyon jól emlékszem például Mandics Gidára, akinek az apja valami rendőrségi kapitány volt, vagy ilyesmi, és mi mégis jártunk hozzájuk. Ugyanakkor ismerősök, idősebb barátok azt mondták, hogy a gimnáziumok utolsó osztályaiban már nagyon erősen jelen volt a megkülönböztetés. Lóránt Frédi barátom például elmondta, hogy a piaristáknál, ahova ő járt, ez negyvenkettő-negyvenháromtól fogva már roppant erősen megvolt. Más barátaimtól is tudom, hogy több budai gimnáziumban kemény antiszemita hangulat mutatkozott. Aztán később láttam, hogy vannak zsidók, akik keresztények. Ezt is ekkor fedeztem fel. Egy-két fiú. Katolikus hittanra jártak, de mi jártunk hozzájuk, és akkor valahogy csak úgy nézett ki, hogy mégis. De lehet, hogy ez csak negyvennégyben volt, nem emlékszem pontosan. Szóval az imák, a zsidó nép története, a bibliai történet. A bibliai néppel való azonosítás, és ennek a büszkesége. Ez bennem akkor nagyon erősen megvolt.

Apám hatéves koromtól fogva elküldött ortodox családokba Széderestéken és sátoros ünnepen. Mert mi nem tartottunk semmit, és azt akarta, hogy lássam, milyen az, amikor tartják. Ragaszkodott hozzá, hogy a zsidó vallást is megismerjem. Hogy milyenek az ortodoxok, és milyen a zsidó vallási élet náluk. Spitzerékhez, Löwingerékhez és még egy családhoz jártam így negyvenegy és negyvenhárom között. Széder-este ott mindig volt kisebb gyerek, mint én, annak kellett a Kiddust mondani, de nekem is

megtanították: „Bóruh átó ádaajnoj elajhénu meleh hoajlom, hámajci lehem min hoórec...” Otthon volt Hágádánk, és volt egy nagy zsidó könyvtár, amit akkor persze még nem olvastam. Mikor negyvenöt után tényleg fel akartam dolgozni ezt az egészet, maradt még elég könyv rá. A gimnáziumban ráadásul kiváló hittanár volt, dr. Rosenblum Manó. Ötvenhatban ment ki Izraelbe, fiatal neológ, cionista hittanár volt. Nehéz lehetett neki velünk, hiszen negyvenöt után voltunk, de ő okosan, felvilágosodottan tanította a zsidó történelmet, az ünnepeket, az ünnepek értelmét, és ezáltal nekem a zsidó valláshoz végtelenül pozitív viszonyom volt, mert három kiváló forrásból kaptam meg.

Valamit azonban még el kell mondanom ehhez a témához, ami elég érdekes, én nem vagyok körülmetélve. Ennek köszönhetem, hogy túléltem. Az apám nem engedte. Nagyon jól tudta, hogy a dolgok mindenképpen ilyen irányba fognak menni. Megcsináltak, de arra vigyáztak, hogy ne hagyjanak bélyeget rajtam. Húzták a dolgot orvosi igazolásokkal a hitközség felé, ők meg behunyták a szemüket, aztán elfelejtődött az egész. A dolog ironiája, hogy az *Egyenlőségben*, a neológok hetilapjában, amit még 1881-ben alapítottak, és amit hosszú időn át Szabolcsi Miksa, majd a fia, Szabolcsi Lajos szerkesztett, a társasági hírek rovatban megjelent egy hír, hogy megszülettem, az ortodox *Zsidó Újságban* pedig emellett az, hogy a körülmetélési szertartást is elvégezték rajtam. Nyilván ki volt tűzve már egy időpont, ők lehozták, hogy megtörtént, az apám meg valahogy elérte, hogy ne történjen meg. És érdekes az is, már legalább hétéves voltam, amikor elég traumatikus körülmények között megtudtam, hogy ennek meg kellett volna történni. Az Erzsébet téren játszottunk, és elmentünk vizelni négy ortodox zsidó fiúval, a két Löwinger gyerekkel, az egyik bankár lett Svájcban, a másik építész a Szentföldön, és a két Spitzer fiúval, az egyiket megölték a nyilasok, a másik Kanadában csinált valami karriert, hozzájuk jártam a nagyobb ünnepeken. És ők észrevették, hogy nem vagyok körülmetélve, mire az egyik Spitzer fiú mondta, hogy ez nem maradhat így, nézd meg a miénket. És kivett egy bicskát a zsebéből, és azt mondta, hogy most körülmetélünk. Én persze állatira megijedtem, a négyből kettő ráadásul idősebb is volt nálam, és akkor a Löwinger Jancsi, aki sose emlékezett vissza erre a dologra, pedig ötször megköszöntem neki, ő volt a legszelídebb, és azt mondta, hogy hagyjátok abba ezt a hülyeséget, és akkor abbahagyták. Mindenesetre a Bar Micvát minden további nélkül meg tudtam csinálni, ott már senki se kérdezte tőlem, hogy körül vagyok-e metélve, nekem pedig később eszem ágában sem volt megcsináltatni. Abszolút nem szeretek olyan megkülönböztető jegyeket viselni, amelyek lehetővé teszik az identifikációt. Tehát apám nagyon jól látta, hogy ez veszélyes dolog, túlzott determináció, vagyis a reményei és az illúziói ellenére már harmincötben látta, hogy mi lehet ebből.

Ebben a tárgyban két vicces dolog jut eszembe, az egyik egy erdélyi vicc. Amikor a magyarok a második bécsi döntéssel visszakapták Észak-Erdélyt, akkor a Vasgárda ennek hatására bekerült a román kormányba, mert az jobbra csúszott. Addig Franciaország volt számukra a védőhatalom, az összeomlott, a franciabarát liberális politika csődöt mondott. Németország lett az ő védőhatalmuk is. Dél-Erdélyben, amely román maradt, nem élt annyi magyar, mint Észak-Erdélyben, de azért elég sokan, és kis vasgárdista kölykök elkezdtek randalírozni az utcán a zsidó polgárokkal. Nem volt ennek olyan nagy súlya, másutt, Bukarestben, Kelet-Romániában és Moldvában pogromok voltak és tömegével gyilkoltak is, Dél-Erdélyben csak utcai zaklatások voltak. És ezek a suhancok tudtak magyarul is, elég rosszul ugyan, de tudtak, mert még részben magyar közegben nőttek fel. Csak néhány hónapig volt a Vasgárda a kormányban, utána kirúgták őket, abból az időből való a vicc. Megállítanak egy magyar zsidó fiút az utcán, akin jó polgári öltöny van, hogy zsidó, add ide ezt meg azt. Mire az: nem vagyok zsidó. Hogy-hogy nem vagy zsidó? Zsidó vagy! De hát itt vannak a papírjaim, hogy nem vagyok zsidó. Nem érdekelnek a papírjaid. De hát mit mutassak, mutassam meg a faszomat? Egymásra néznek: „Nem érdekel tied fasza, akarok látni apja fasza!”

A másik történet sokkal viccesebb, de igaz. Egy barátom története, aki katolikusként nőtt fel, és persze negyvennégyben, ha már nem előbb, megtanulta, hogy zsidó. Túlélte valahogy, és negyvennyolcban vagy negyvenkilencben volt még egy utolsó izraeli kivándorlási lehetőség. De ehhez szabályosan vissza kellett térnie a zsidó hitre, és meg kellett csinálni a körülmetélést. Rabbnikusan, ami igen fájdalmas. Megcsinálta, ám addigra Rákosiék leállították a kivándorlást, úgyhogy teljesen feleslegesen, gondolta ő. Azután hatvan körül valahogy kiment Amerikába házasan egy magyar lánnyal. Elvégzett egy főiskolát, jó állása lett, de rájött arra, hogy ő tulajdonképpen homoszexuális. Gőzfürdőkben. És ott ez óriási pozitívum volt, mert abban az időben az volt a divat, és a sors véletlenül ezt megadta neki. Úgyhogy sose lehet tudni, hogy mi mire jó és mire rossz. Szóval nekem ez nincs, és máig örülök, hogy nincs. Jobban szeretem, ha én döntöm el, mit mondok el kinek. A biológiai determinációt sose szerettem. Végül is ez ugyanaz, mint a fogyatékoság. És majd egy francia kórházban sem szeretnék kiszolgáltatva lenni ennek a tudatnak.

Utáltam az iskolát, de a tanárokat és a gyerekeket nem. Nem szerettem, hogy fel kell kelni, be kell járni, és kemény fapadon kell ülni. Nem szoktam hozzá, és a fenekem se szerette, de hát az ember mindent megszokik, ugye. Amúgy igen népszerű voltam az osztályban, jó tanuló is voltam, és szétosztottam a tízórait, többnyire olyan zsidógyerekek között, akiknek a szülei a zsidótörvények következtében már elveszítették az állásukat. Ezt otthon nem tudták, de én tudtam, hogy ebédet kapok, és láttam, hogy

ki nem hoz tízórait, sőt előfordult, hogy valaki mezítláb vagy nagyon rossz cipőben jött iskolába. Ezeket mindig meg is hívtuk, két-három ilyen fiú volt. Kovács Dénes barátom és a felesége mesélték ezt el nekem hetvennyolcban, amikor otthon voltam. Mert ő nekem elemi iskolai osztálytársam volt. Kádárista lett, a forradalom alatt még forradalmár volt, aztán elfogadta a dolgokat, ügyész lett, és szívszélhűtésben hamar meghalt. Ez még tiszta fiúosztály volt, a lányiskola mellettünk volt, de a lányokkal csak negyvenöt őszen kerültünk egy fél évre egybe a kibombázottság miatt. Focizni nem kellett, hála istennek, semmifajta iskolai gyereksportra nem emlékszem. Vívтам viszont, egy vívóklubba jártam, Fodor Clubnak hívták, ez megmaradt egészen negyvennégyig. Volt vívósisakom meg kardom, és jól megtanultam vívni, gyereknívón persze. Nem szerettem különösebben, de nem is utáltam, mert nem kívánt semmifajta testi érintkezést a másikkal. Tisztelegtünk egymásnak, beadtuk a jeleket, egy bizonyos rítus volt és nevelés, nem zavart. És ez úri sport volt. Baján a birtokon próbáltak lovagolni tanítani is, azt utáltam. Félttem, hogy leesem, és a fenekem fájt. Szerettem nézni a lovat, de nem kívántam a vele való fizikai közösködést. Ennyiből nem vagyok magyar.

Egészen tizenhárom éves koromig én voltam a legmagasabb az osztályban. Ami annyit jelentett, hogy emiatt is népszerű voltam. Ez azért érdekes, mert később aztán mindenféle dolgok következtében tizenhárom éves kor után a növekedés megszűnt. Addig csak egy Szakács nevű fiú, akivel nem tudom, mi lett, volt a másik magas gyerek az osztályban. Kitűnő tanuló is voltam, ezt otthon el is várták tőlem. Nem érdekelt ez engem szívből-lélekből, de nem is zavart. Mert akkor még azt hittem, amit a szülők mondtak, hogy ez ugyan kellemetlen, de majd meglátod, ennek célja és értelme van. Elhittem nekik, hogy tanulni kell, hogy abból hasznom lesz, és hogy azt én majd kamatoztatni tudom. Sok minden érdekelt is. Emellett tisztának kellett lennem, pontosnak, és főleg soha-soha nem volt szabad hazudnom.

Pontosan tudtam, hogy ki vagyok, már öt-hat éves koromtól fogva. Nyilvánvalóan elég hamar meg kellett tudnom, hogy miért hívnak úgy, ahogy. Jó családokban úgy van, hogy akkor kapod a nagypapa nevét, ha a te születésed idején ő már halott. Tehát ha egy zsidó gyerek a nagyapja nevét viseli, akkor – már ha valamifajta köze van a családnak a tradícióhoz – az ezt jelenti. Ez egyébként a héber nevemre, a Rafaelre is érvényes. Sőt, elsősorban arra. A Vilmos nevet azonban én nemcsak az apai nagyapám miatt kaptam, hanem azért is, mert az anyai ágon is a két dédapámat történetesen Vilmosnak hívták. De nemcsak arról volt szó, hogy a Vázsonyi Vilmos nevet viseltem, hanem arról is, hogy Baján például Tominak neveztek mint kisgyereket. Tehát nyilvánvaló, hogy a név fontosságának tudatát, azt, hogy ez egy nagy dolog, már egészen kicsi koromban belém oltot-

ták. Három vagy négy évesen, amikor fent voltunk Kassán és Késmárkon, az egyik első mondatom az volt – ezt Tetti mesélte később –, hogy „Morgen gehen wir nach Késmárk, und dort bekommt der Tomi einen Dock.” Tehát harmadik személyben beszéltem magamról, hogy holnap Késmárkra megyünk, és ott a Tomi kap egy botot. A stockot docknak mondtam, mert nem tudtam még jól beszélni. És ez azért volt, mert az apám megígérte, hogy a hegyi sétához nekem is lesz majd botom, mert neki volt. Kaptam is egyet, és nagyon büszke voltam rá. Tehát nyilvánvaló, hogy volt egy ilyen kérdés a keresztnév körül, és ennek az egyik oka az lehetett, hogy a Vilmost még meg kellett érdemelnem. Mert több keresztnévem volt, a Vilmos után a Tamás, hogy miért, azt nem tudom. Szóval a Vilmos egy komoly dolog, azt még ki kell érdemelni. Még nem nőttem fel hozzá. A Tomizás azért elég hamar, úgy öt-hat éves kortól fogva megszűnt. Igazában azonban csak negyvenöt utánról emlékszem a Vilmosra, mint természetes megszólításra, és ehhez össze kellett omlania egy világnak. Nem tudom, hogy hívtak volna apám, ha életben marad. De az anyám részéről csak negyvenöt után emlékszem a Vilmosra.

Voltak beceneveim is, most jut eszembe. Az anyám a Wufit alkalmazta, amit kedveltem. Valahogy a Wilhelmből, Wolfból, nem tudom. De szerettem, szerettem a Wufit. Wufi, Wufikám, ezt megértettem. Apámra nem emlékszem, hogy néven szólított volna, bármilyen néven, nincs ilyen emlékem. A nagyanyám Vilmosnak és Vilinek, de főleg Vilmosnak szólított. Vagy Vilmoskámnak. Tehát a nagyanyám reprodukálta nálam a nagyapám megszólítását: Vilmoskám. Na most mit tudtam én a nagyapámról negyvenöt előtt? Már öt-hat éves kortól fogva, amikor iskolába menet bemehettem néha egyedül a különböző üzletekbe, például Ilka néni virágüzletébe, az Engel-féle papírkereskedésbe vagy valakivel a Lukács cukrászdába, megkérdezték, hogy én vagyok-e én, és hogy vajon az apám fia vagyok-e, és amikor mondtam, hogy igen, akkor elkezdtek végtelen kedvesek lenni. Rám néztek, és teljes áhítattal mondták, hogy mi ismertük még a nagypapát. Ez rengetegszer megtörtént. Vagy a szabó, aki házhoz jött méretet venni. Hogy hát, kérem, fiatalúr, én a nem tudom kinél dolgoztam, és én csináltam már öltönyt a nagypapának is. Szóval ez egy állandó leitmotiv volt ezekben az években. A Salamon bácsi, a cipész, akihez bementünk, ugyanígy. Ezzel azt is mondták persze, hogy ők már nagyon régen űzik itt a kerületben az iparukat, mert az iparos és a kereskedő abban az időben nem azt akarta mondani, hogy ő csak két hónapja van itt, akkor még azt akarta mutatni, hogy ő nagyon régóta tudja a szakmáját. Na most én ezt persze állandóan büszkén vettem, és örültem neki. Mi volt még ilyen? Kliensek egy üzletben: „A Vázsonyi gyerek, csak nem?” És nagyon diszkréten ugyanez volt a Szív utcai elemiben is, de az már követelményt is jelentett, hogy nekem mindent tudni kell.

Otthon is állandóan mondták – ez már egy másik összetevő volt –, hogy nekem nagyon jól kell viselkedni mindig és mindenütt, mert bármit csinállok, azt kihasználhatják az édesapám ellen. Állandóan mondták, hogy fiam, neked viselkedned kell, és a legjobbnak kell lenned, és nem szabad ezt, meg nem szabad azt. Ha néha beengedtek pár percre a nappaliba, amikor vendégek voltak, ők is mindig mondták, hogy „legyél méltó a nevedre, legyél méltó a nagyapádhoz!” Az apámat többnyire nem mondták, mert ő is ott volt, és az nyalás lett volna. Legyél büszke rá, mert Kossuth Lajos óta nem volt Magyarországon olyan aranyajkú szónok, és ilyenek. Tehát kezdettől az volt, hogy ez dicsőség de egyben nem feltétlenül kellems kötelezettség is. Még a játszótéren is vigyázni kellett, mert ha én csináltam valami rosszat, annak más volt a súlya. Valami teljesítendő norma, állandó élethelyzet volt a nevem, amiből ugyanakkor nagyon sok előny származott, hiszen az emberek jók és kedvesek voltak. Úgy emlegették a nagyapámat, mint aki hiányzik nekik. Hittanórán például Vanda néni a József-legendát is így zárta: „Hát így viselkedett Vázsonyi Vilmos nagyapja!” Meg máskor is, miközben az imákat tanította, hogy milyen jó zsidó ember volt a nagyapám. A gyerektársaságban erről persze nem volt így szó, de abban, hogy kedvesek voltak hozzám, meg hívtak ide is és oda is, közrejátszhatott. És hát ugye nekem jó néhányan már iskolába menet köszöntek az Andrassy úton, vagy mosolyogtak rám, és azután köszöntünk. Sok mindenkire ismertem is emiatt az út jobb oldalán.

A bal oldalra sose mentem át a nyilasház, a Hűség Háza miatt, azt mondták otthon, hogy azon az oldalon ne menjek, és én nem voltam örült, tehát nem mentem. A nyilasok harmincnyolcban vették meg azt a házat, és kitessékelték onnan a lakókat, merthogy a tulajdonjog az övék lett. Volt olyan osztálytársam, akinek akkor kellett kimenni onnan. Jellemző, hogy abban a húsz évben, amíg én Magyarországon éltem, ötvenhattól eltekintve sosem volt tanácsos az Andrassy út 60., a későbbi ÁVÓ-központ előtt közlekedni, mert ott mindig történhetett valami. Tehát a jobb oldalon mentem, nehogy valami nyilasnak eszébe jusson beráncigálni és megpofozni. Nem került sor ilyesmire, de nagyon erősen belém lett sulykolva, hogy legyünk elővigyázatosak. Jobb oldalt ott volt mindjárt a Ladányi patika, ők barátok voltak, Ladányi Andor és a Lidi néni, az máig patika ott az Eötvös utca sarkán. Ők adták a mérget apámnak, és ők adták a mérget a nagymamának is, amikor negyvenkilenc decemberében öngyilkos lett. És hála az istennek, rendes emberek voltak. Később aztán államosították őket. Akkor ott volt a Huber Ilka néni virágüzlete, azok mindig kijöttek és köszöntek, és virágot adtak, ha úgy adódott, hogy visszafelé vigyem haza. Volt ott még egy édességüzlet is. Máig sincs nagyon sok üzlet, ha kifelé mérsz az Andrassy út jobb oldalán, a Csengery utca után megszűnnek az üzletek. Ami megmaradt még mint emlék, hogy megállok a standok előtt,

és nézem az újságokat. Mindenütt a szélsőjobboldali sajtó dominált, borzalmas címekkel. Nyílt uszítás folyt az újságokban, címoldalon. Hetilapokban, napilapokban csak ezt láttam harmincnyolc óta, amióta olvasni tudok. Rengeteg szélsőjobboldali újság volt, az *Összetartás*, a *Virradat*, az *Új Nemzedék*, a *Magyar Futár*, és a fene tudja, mi még. És ki voltak téve mindenütt, a címlapjaikon undorító antiszemita karikatúrákkal, nem lehetett nem nézni és nem olvasni őket. Szóval ezen az oldalon menten, hiába volt ott a másik oldalon a Lukács cukrászda. Nekem oda egyedül bemenni amúgy se volt kapacitásom.

POLITIZÁLÓDNI MI AZ ELEMIBEN KEZDTÜNK negyvenháromban az olasz fegyverszünet idején. És az is vicces, gyerekes dolog volt. Negyvenhárom késő tavaszán megbukott Mussolini, és mi néhányan, akik különféle okokból érzékenyebbek voltunk a politikára, nagyon örültünk ennek. Volt egy osztálytársunk, bizonyos Láng Antal, barát is volt, zsidó fiú. Mentünk az utcán az olasz fegyverszünet után, és azt kiabáltuk öten-hatan, hogy mi „Láng Anti-fasiszták vagyunk!” Most ez nem azt jelenti, hogy éjjel-nappal ilyesmivel foglalkoztunk volna, utána elmentünk golyózni, meg nem tudom micsoda. De hogy jelen volt a politika, és nem csak a gyerekség, azt jól mutatja. Nyolcéves gyerekek voltunk, nem tudtuk, mit mondunk, a felnőttek csak néztek. Amikor aztán otthon elmeséltem a dolgot, akkor nagyon letoltak, és mondták, hogy soha többé. És akkor megértettem, hogy miről van szó, mert addig azt hittem, hogy ez csak játék, hogy vannak fasiszták meg antifasiszták. Nem Magyarországra vonatkozott a fejemben az egész, hanem Olaszországra.

A háború előtt még nem volt ez a hülyeség, ez az összemosás, hogy fasisztának nevezik a nyilasokat meg a náciakat. És emlékszem arra is, hogy pár napra milyen optimista lett mindenki az olasz fegyverszünet idején, hiszen a mi szövetséges modellországunk állt át a szövetségesekhez. Mussolini letartóztatása és az a lehetőség, hogy az olaszok kiléphetnek a háborúból, komoly reményt adott itthon minden náciellenes embernek, és persze a zsidók is elkezdtek bizakodni. Nem szabad elfelejteni, hogy a Badoglio-kormány egy ideig még szövetségesnek számított, amikor folytatta a háborút a németek ellen. Ha Olaszországban meg lehetett csinálni, hogy a fasizmuson belül a reformfasiszták lefegyverzik a fasiszta fasisztákat, és csinálnak egy reformrendszert a királlyal és a hadsereggel, ez valami hasonló lehetőséget adott volna a horthyizmus számára is. És hát ez hatalmas optimizmust keltett abban a tíz-tizenöt százaléknyi kisgazda, szociáldemokrata és liberális emberben, akik amúgy is németellenesek voltak, mindenfajta okokból. Minderről én így akkor nem tudtam, bár már kezdtem újságokat olvasni, és valahogy éreztem az apámban is a hirtelen fellendülő optimizmust, hogy itt most van egy lehetőség. Azt is nagyon

reméltük persze, hogy ennek következtében majd az angolszászok érkeznek meg a magyar határra. Azt reméltük, hogy nem tétováznak annyit, hanem megpróbálják keményebben kihasználni a helyzetet, és bevonulnak. Olaszországot meg lehetett volna menteni egy gyors, elszánt közbelépéssel. Ez esetben közel kerültek volna a határainkhoz, ott volt ugye a jugoszláv partizánmozgalom, azt is feldobták volna, ami egészen más helyzetet teremtett volna a számunkra is. Úgyhogy itt valódi, őszinte remény volt, amit mi, gyerekek is megéreztünk. Erre nagyon jól emlékszem. A beszélgetésekre, a kommentárookra az angol rádió hallgatása közben, és az elkeseredésre, hogy az angolszászok végül nem használták ki a lehetőséget.

Gyerekkoromtól fogva élt bennem egy Vár-nosztalgia. Mindig is volt, mert Tetti negyvennégy előtt többször felvitt az őrségváltásokhoz, amelyekben a Horthy-testőrség parádézott, és ez nekem nagyon tetszett. Mint ma is a Buckingham Palace-nél, valódi, szép, színes uniformisok, úri módon. A Horthy-rendszernek az efféle elemei tetszettek nekem. Ezek persze nem a rendszerből magából, hanem még a Monarchiából jöttek, és bennem nagyon mély, pozitív nyomként maradtak meg. A történelmi Magyarország különböző tollas, mentés, díszmagyaros elemeit én végtelenül szerettem. Nem szeretem, ha hülyék visszaélnék vele, de a dolgot, úgy ahogy volt, borzasztóan szeretem, mindig is szerettem. Összefügg ez az öröklött tekintélyelvűséggel is, amit szintén szeretek. Bennem máig van ilyen nosztalgia. Amikor a nyugati proli szemtelenkedik velem, akkor bizony előjön az osztrák–magyar hadseregben követett elv, a *drei Schritt vom Leib*, három lépés a testtől, három lépés távolság, ugye, tehát hogy a jelentéstevő alárendelt nem mehet három lépésnél közelebb a feletteséhez. De hát sajnos ennek is vége van.

Buda-élményként maradtak meg bennem az Erős Peti unokatestvéremék szüleinek villájában tett látogatások a Németvölgyi úton, szóval a Böszörményi út és a Kissvábhegy, ez a környék. Oda egyébként negyvenöt után is jártunk, mert miután apám meghalt, a különféle pénz- és jogi ügyeinket Péter apja, Erős Nándor bácsi intézte. Anyám szeretett odamen-ni, mert benne volt zöldség- és hegyszeretet, én viszont rosszul éreztem magam Budán. Valahogy mindig érzékeltem ott, hogy mondjam ezt, egy bizonyos régi budai társaságnak az antiszemita jellegét. Nem az Erősnél, az istenért, de például az utcai gyerekeknél. Nem valami verbális vagy gondolati antiszemitizmus volt ez, hanem egy életforma-antiszemitizmus, vagyis budaiaiak voltak, vadabbak voltak. Tehát ródliztak meg síltek, és még vadabbak voltak, mint a pesti gyerekek. Nálam ez az élmény persze összekötődött a hideggel is, amit nagyon nem szeretek, és ugye amikor ródli van, akkor hideg is van, tehát borzasztóak voltak a számomra ezek az alsó-svábhegyi dolgok. Nemcsak a gyerekek miatt, hanem hogy ott el lehet

csúszni, hasra lehet esni, ott senki sincsen az utcán, vagy ha van, azok sem olyanok, mint a pestiek, szóval nem. Bármilyen szép hely, ugye, nem az én világom. És mivel ezek középosztályi gyerekek voltak, nem prolik, ezeket nem lehetett nyakkendővel fegyelmezni, mivel az nekik nem imponált úgy, mint amennyire a pestieknek. A proliktól viszont amúgy is félt az ember. Nem volt semmi bajom velük, szóval sikerült ezt is kivédeni, csak nem igazi örömmel jártam oda. Meg ez a friss levegő duma, hogy jó lesz neked ott fiacskám, a hegyen, ez is nagyon idegesített. A Japán kávéházban sokkal jobb lett volna nekem, de ahhoz még gyerek voltam. Szóval nem volt soha igazi örömöm Budában. Ma, felnőttként nagyobb örömöm van benne, mert distanciával tudom nézni. Már nem veszélyforrás. A Lágymányost pedig Karinthy, Ignác Rózsa, Bródy Miki bácsiék és az ugyancsak ott lakó Tompa József gimnáziumi tanárom miatt a háború után szintén megszerettem. Tetszik az art decós építésze és a tágassága is, szóval a sík része. Ott sosem kellett rődliznom vagy síelnem. Tehát ha síkság van, akkor én jól érzem magam. Óbudán sem félek.

Tetti akkor már nem volt velünk. Nem is lehetett, mert már nem volt módunk árja, német birodalmi alkalmazottat tartani, meg hát ő a kisgyerekekkel való foglalkozásra volt kiképezve, azt is szerette csinálni, és ahol a gyerek elérte az ötéves kort, onnan ő általában elment. Tőlünk a Nádasdy grófokhoz ment, valahová Zirc közelébe, egy kastélyba. Ott élte meg az összeomlást, szegény, a gyerekei halálhírét, mindent. És amikor ott is mindent elvettek, akkor jött vissza hozzánk, negyvennyolcban vagy negyvenkilencben. Volt még egy éven át egy magyar nevelőnőm, Irén. Zsidó lány volt, aki a zsidótörvények következtében munkát akkor már nem kaphatott volna szinte sehol, az apám így segítséget nyújtott neki azzal, hogy alkalmazta. Csinos, barna lány volt, emlékszem rá, az én szememben talán kicsit túl agresszív. Valószínűleg méltatlannak érezte, hogy ő nevelőnő. Én negatívan éltem meg a Tettihez képest, aki engem nagyon szeretett. Jellemző egyébként apám demokratizmusára, hogy amikor én egyszer az egyik szobalányunkat valami viccelődés közben hatévesen hülyének neveztem, apám este behívatott, és azt mondta, hogy hallotta ezt a dolgot, és ezért én holnap ekkor és ekkor ki fogok menni a konyhába, és az összes alkalmazott előtt bocsánatot kérek a szobalánytól. Mert én egy kis senki vagyok, aki abból él, hogy a szülei dolgoznak, tőlük kapja a megélhetését, és a szobalány meg a szakácsnő hosszú órákat dolgoznak itt azért, hogy egyebek közt nekem jó legyen, és kimondhatatlan szemtelenség, hogy én ilyen módon neveztem őt. Játék volt, ismétlem, nem világnézeti dolgok, hatéves voltam. És másnap nekem bocsánatot kellett kérnem előttük. Ők sem teljesen értették, hogy mi történik, hogy miért kell ebből ekkora ügyet csinálni, de azért szemmel láthatólag örültek neki. Szimbolikus fenyítés volt, de máig megtanultam. Az a baj, hogy utána már nem volt cselédsé-

gem, ha lett volna, biztos kiválóan bánok velük. A takarítónőknek így is mindig a dupláját fizetem, megkérdezem, hogy jól vannak-e, és miben segíthetek.

A Jókai térnek is volt egy kis játszótéri része, de az túl közel volt hozzánk, így inkább a Ligetbe vagy az Erzsébet térre vittek. Irén szeretett ott lenni velem, mert találkozhatott a német nevelőnői baráti körével. Így ismertem meg például a Krassó fiúkat, akik idősebbek voltak nálam, ezért nemigen foglalkoztak velem, abban a korban négy év különbség még jelentős. Emlékszem a játszótársak közül Cs. Szabó Andrisra is, aki Cs. Szabó László és Nagy Kati fia volt. Ő is a Szív utcai elemibe járt, és össze is jártunk akkor. Utóbb a BBC-hez került, azt hiszem, ma is Londonban él. Nagy Kati a Bonbonnière-es, kabaréalapító Nagy Endre lánya volt, nagyon szép, fekete lány. Egyszer megkergette Mandics Gidát, mert az meg akarta verni az Andrist. A Gida persze megijedt, gyerek volt, és ahogy a Kati utánavetette magát a kibontott, hosszú fekete hajával, látni lehetett a melleit. Ez volt az első ilyen élményem. A másik egy bajai rokonunk, Alice, a szép szőke Mici. Úgy vágott kenyeret, hogy a melléhez szorította a veknit. Ez volt az első két mellélmény az életemben, akkor nem tudtam, mire vegyem, de nagyon erősek lehettek, mert máig megmaradtak.

APÁM NAGYON JÓL ISMERTE A TERÉZVÁROST. Keveset sétálhattam vele, de ha mégis, akkor általában elmondta, hogy azt a házat, ahol éppen vagyunk, mikor és ki építette, és ki lakik benne. Kik érdekesek valami okból, kik vannak még, és kik nincsenek már ott, tehát a nagyapámhoz hasonlóan hihetetlenül jól ismerte a Terézvárost. Ugye ott volt törvényhatósági és országgyűlési képviselő, ami nem jelenti azt, hogy minden törvényhatósági és országgyűlési képviselő ilyen mélységben ismerte volna és ismerné ma a területét. Ahogy ment az Andrássy úton, és minden házról és villáról tudta, hogy mikor, hogyan, ki és miért építette, hihetetlen mély hatást tett rám.

A tágabb családban nem mindenki volt terézvárosi. Jenő bácsiék vígszínházi oldalán ott volt az Újlipótváros. Vázsonyi Bandi nagybátyám is ott lakott. Az én családom teljes mértékben terézvárosi volt, és mély terézvárosi gőggel nézte a gazdag Lipótvárost és a szegény Erzsébetvárost. Merthogy a Terézváros keverék volt, rengeteg kulturális intézménnyel, ugyanakkor kispolgársággal, egyszerű emberekkel. Nagyon egyéni környék, bár tulajdonképpen másutt is volt ez a keverék. Az Erzsébetváros csak 1882-ben vált önálló kerületté, addig a Terézvároshoz tartozott. Mindig azt szoktam mondani, hogy a Terézvárossal ugyanaz történt, mint Nagy-Magyarországgal. Először az Erzsébetvárost szakították le róla, aztán Zuglót. Ezek önálló kerületté kezdtek alakulni, és a nyakára nőttek. Tehát volt egyszer egy Nagy-Terézváros. Na most ez alkalmat adott egy

demográfiai csúsztatásra is, amit Jászitól a szélsőjobbig sokan szeretnek használni a nagyapámmal kapcsolatban is, hogy előhozzák a 19. század közepének a vallási statisztikáját, és azt bizonygatják, hogy a Terézvárosban milyen nagy a zsidó arány. Csak éppen elfelejtik megemlíteni, hogy a vallási arány egészen más lesz, amikor az Erzsébetváros elszakad. Továbbra is van egy masszívan jelenlévő zsidóság, de a többség messzemenően nem zsidó. És Budapest nagy zsidó intézményei és templomai, ezt is szeretik mondani, szintén a Terézvárosban alakultak ki, csak éppen később az Erzsébetvárosba kerültek. Tehát a Síp utca, a Dohány utca, a Kazinczy utca, a Rumbach, az összes fő zsinagóga. A Terézvárosban mindössze a Zichy Jenő utcai ortodox és a Hunyadi téri neológ imaház maradt, semmi több. Az viszont igaz, hogy a nagyvárosi demokrácia zsidóstigma-lehetősége a nagyapámhoz kötődik, ezért lehet olyanokat mondani, hogy terézvárosi demokrácia. Nem olyan rossz dolog különben az, nem ártana több belőle ma sem. Nem lehetett olyan borzasztó, ha Krúdynak is jó volt. És hogy mennyire nemcsak valami zsidó ügy volt, arra nézve megemlítem, hogy egyebek között a *Kelet Népe* szerkesztősége is ott volt, a Király utcával párhuzamos Szófia utcában.

El kell mondanom azt is, hogy egészen 1944. március 19-ig Budapest belkerületei példásan tiszták voltak. Se koldus, se hajléktalan, se szemét az utcán nem volt. Voltak koldusok, de fegyelmezetten kellett, hogy viselkedjenek. Megvoltak a napjaik, hogy mikor mehetnek a családokhoz, az utcán kéregetni, és piszkot csinálni nem lehetett. És le kell vennem a kalapomat a Horthy-rendszer rendfenntartó képességei előtt akkor is, ha tudom, hogy mi másra is lehetett őket alkalmazni. Le kell vennem a kalapomat, mert utálok a klosárokat, a hajléktalanokat, a szemetet, a piszkot, a moslékot az utcán. Hogy ez mennyire volt így a külterületeken, azt nem tudom. Nem jártam Angyalföldön, Csepelen, nem jártam Kőbányán. De ahol jártam, a Belvárosban, a Lipótvárosban, a Terézvárosban, az Erzsébetvárosban, a Józsefvárosban és a Ferencvárosban, ott rend volt. Jól öltözött vagy kevésbé jól öltözött, de rendesen viselkedő polgárok, kispolgárok éltek, munkások és szegények is, de azok is ismerték egymást. Nem volt kihágás, nem volt állandó zenebona. Fehér kesztyűs rendőrök, tökéletes köztisztaság. És én ezt igenis nosztalgiával nézem, minél inkább rothad a mai Nyugat.

Minél jobban rothad a mai nyugati civilizáció, annál nosztalgiásabban gondolok erre vissza, mert ez még Bécsben is, Rómában is így volt az ötvenes és a hatvanas években. És lényegileg New Yorkban is így volt a hatvanas évek elejéig. A belterületeken még rend volt. Aztán valamikor a hatvanas évek második felében az emberek elkezdtek Nyugaton az utcán enni. Addig például Franciaországban ez tiltott dolog volt, de még ételt árulni vagy vendégtérből elvinni se lehetett. Ha Párizsban egy kávéházban a

szendvicset úgy kérted, hogy elviszed, akkor azt kellett mondani, hogy beteg számára lesz. Egyébként nem is evett senki az utcán vagy a metrón, a közvélemény nem engedte volna. A klosárok a hidak alatt ették meg, amit kaptak. Az utca nem arról szólt, hogy ott az emberek étkeznek. Ez csak a borzalmas amerikai gyorsbüféknek és ennek az egész rettenetes hippí életformának az elharapózásából következett a hatvanas évek közepétől, mondjuk. Európában aztán a hetvenes években lett tömeges. Amerikában úgy hívták, hogy street-people, utcai nép. Úgy nézett ki, hogy a hajléktalanságnak hirtelen valami értéke lett, hogy jaj, de klassz, persze csak Floridában és Kaliforniában, ahol meleg van, hideg országokban ezt nem lehetett túlértékelni. Én soha életemben többé olyan szép tiszta rendet Budapesten nem láttam, mint ami 1944. március 19-e előttig volt, és mondom, máig nosztalgia van bennem az iránt a rend iránt. És ez annál furcsább, mert lehet mondani, hogy ekkor már zsidótörvények voltak, ekkorra már megölték a nagybátyámat munkaszolgálatban, és már rengeteg borzalmas dolog készült. De ha ez mégis így volt, valószínűleg azért lehetett, mert a rendszer nagyon sokat adott is azoknak az embereknek, akiknek rendigénye van. És meg kell mondjam, én azok közé az emberek közé tartozom, akiknek rendigényük van. Én szeretem, ha tiszta és rend van az utcán. És a növekvő évekkel egyre inkább. Párizsban sosem volt meg ez igazán, inkább csak bizonyos negyedekben, de ott legalább lehetett élni. A hatvanas évek Rómájában azonban roppant élveztem a fehér kesztyűs carabinieriiket és a tisztságot, no és azt a fajta feudális osztálytársadalmat, amelyet én szívemből szeretek. Akkor is szeretem, amikor éppen nem az én érdekeimet képviseli. Engem nem zavar az, hogy vannak rétegek, amelyeknek jobban megy, vagy amelyeket jobban tisztelnek, mint engem. Semmifajta ilyen irigység nincs bennem.

A LISZT FERENC TÉR 2. erősen polgári jellegű ház volt. Gyönyörű szőnyegek és csillárok a lépcsőházban, kovácsoltvas korlátok, és az ostromban elpusztult meg utána pusztulni hagyott színes, pompás díszek mindenütt. A korszak házait negyvenöt után tökéletesen elhanyagolták, rettenetes állapotba kerültek, ez a kommunista rendszer egyik legfőbb bűne. Csodálatosan és szépen restaurálták a Várat, hát adjuk meg nekik, amit megcsináltak, de jelentéktelennek tekintették és tökéletesen elhanyagolták a pesti belkerületek századfordulós építészetét, ami pedig a város karakterisztikus eleme, és európai mértékkel mérve is igen magas színvonalú. És ez nemcsak a rendszer polgárságellenességéből következett, hanem abból is, hogy a magyar művészettörténetesek jelentős része ezt a korszakot sohasem szerette, sohasem kívánta. Vagy az avantgárd felé, vagy egy klasszicista, nemzeti-népi világ felé mentek el, és ez egyikbe se illett bele, következésképpen egy szót sem szóltak az érdekében, és sokáig senki sem szólt.

Pedig a rendszer már nyitott volt, lehetett volna valamit tenni, ha egy komoly művészettörténész és építészettörténész lobby fellépett volna az érdekében. Mert nem a politika feladata, hogy erre magától rájöjjön. Úgyhogy a Liszt Ferenc tér 2., amit már az ostrom rettenetesen tönkretett, utána csak tovább rohadt, felismerhetetlen állapotokba rohadt bele. Most olyan, hogy egész egyszerűen nem lehet elképzelni, milyen volt a háború előtt.

Rómában több száz évig tart egy ilyen romosodás, a Budapest környéki mészakő mállékonyabb, hamarabb romlik, de nem erről van szó elsősorban. Gyönyörű szecessziós liftünk volt például, azután negyvenötől sokáig semmilyen lift nem volt, azután a szép régi lift még működött egy darabig. Bécsben megcsinálták volna, itt nem, itt a helyére raktak egy másikat, ami nem csúnya, de annak a régi liftnek a nyomába sem ér. A kaput az oroszok robbantották fel, azóta van egy új kapu, ez az egy, ami jobb, mint az eredeti. A szecessziós homlokzatelemeket, már ami megmaradt az ostrom után, később az új lakók verték le teljesen. Tele volt a ház színes szecessziós üveglablakkal is, ezekből ma csak a harmadik emeleten maradt meg valami az egyetlen régi lakó jóvoltából. Ez a szociológiai kontinuitás fontosságát is mutatja, a másik oldalról meg a betelepítések és a társadalmi szétzilálódás káros voltát pusztá építészeti, állagmegőrzési szempontból. Tehát hogy bekerülnek emberek, akiknek fogalmuk sincs, hogy mi van ott, nem tudják, nem érdekli őket, nem értékelik, nincsen ilyen típusú fogékonyságuk, másfelől meg elvisznek, kidobnak, elszegényítenek embereket, akik nagyon jól tudták, hogy mi van a kezükben, vigyáztak rá, és becsben tartották. Szóval az efféle szociális homogenizációnak nemzeti vagyonkárosodási konzekvenciái is vannak, függetlenül attól, hogy a dolog szociális részét helyeseljük, vagy nem helyeseljük. Az első tíz évben ráadásul tudatos vandalizmussal és barbarizmussal romboltak, volt egy ilyen szellem, hogy most megmutatjuk, hogy a múltnak vége, ezt csinálták a kastélyokkal éppúgy, mint a pesti bérházakkal, és nem is kellett sokat rombolni tudatosan, mert a barbárság általánossá vált. Sok évtizedes tatárjárás volt ez a Terezvárosban, ami nyolcvankilenc után, illetve főként az elmúlt tíz évben tovább folytatódott. Ezzel együtt Budapest ma is a világ egyik legszebb városa.

Simon bácsi, a házmester mindig ott ült a ház előtt a szép nagy bajuszával, csibukjával, sujtásos ruhában, egyensapkában, hogy ellenőrizze, ki jön, ki megy. Nyugalmazott csendőr volt, zsidó származású feleséggel és a félzsidó fiukkal, nekik így később sikerült megmenekülniük. Amikor láttam Emil Janningsot a *Der letzte Mann* című filmben – ahol egy szállodaportásról van szó, akit kirúgnak, de mégis minden nap elmegy otthonról, felveszi az egyenruháját, mert szégyellné, ha kiderülne, hogy kirúgták –, az ő alakja engem mindig Simon bácsira emlékeztetett. Az ő kiállására,

ahogy ott ősz bajusszal őrizte a házat, távol tartotta a házalókat, nyitotta és zárta a kaput, szedte a kapupénzt, kezelte a liftet, és felügyelte, hogy Farkasék, a viceházmesterék rendesen takarítanak-e. Ők az ötödik emeleten laktak. Az ő dolguk volt a ház takarítása, tisztán tartása. A kor már kevésbé rokonszenves emlékei közé tartozik, hogy nekik a cselédlépcsőn kellett járniuk. A földszinten a házmesterlakás kissé süllyesztett volt, lépcsőn kellett lemenni. Komfortábilis lakás volt, de sötét. Apám igen sokat vitatkozott ezen Vidor Emil bácsival, a ház építészével, hogy ilyet nem szabad csinálni. Emil bácsi azt mondta, hogy ez a területkihasználással függ össze, és megígérte, hogy ha majd újra házat épít, akkor többé ilyet nem tesz.

Nem tudom, épített-e még utána. Ő tudniillik a kilencszázas évek hazai szecessziójának az egyik legjobb budapesti építésze volt, legalább tizenöt bérpalotát és vagy ugyanennyi villát épített. A Liszt Ferenc tér 2. és 5. mellett megemlíteném a lipótvárosi Alkotmány utca 4-es számú házat, ezeket és a többi kiváló építészettörténészek, Bor Ferenc és mások térképezték fel. Az biztos azonban, hogy ő maga a házai közül ezt szerette a legjobban, mert itt választott magának lakást, a negyedik emeleten a feleségével. Először az ötödik emeleti műteremlakás is hozzájuk tartozott, de azt nemsokára Jaschik Álmos, az egészen kiváló szecessziós festő-grafikus, tipográfus bérelte ki. Nagyon szép könyvjelzőt tervezett nekünk is.

A harmadik emeleten lakott a fogorvos Brunner doktor a feleségével és a fiával, Brunner Tamással, ő az egyetlen terézvárosi polgár, aki a házban maradt. Ma már idős úr, a gyümölcstermelés és -oltás világhírű szakértője, sok nyelven publikált. A történetük érdekes. Valamikor a háború előtt még időben megvették valamelyik közép-amerikai államnak az állampolgárságát, és az egész negyvennégyet kihúzták vele a saját lakásukban. Ki volt téve az ajtóra számos nyelven, hogy ez a lakás, nem tudom már, Costa Rica, Nicaragua, El Salvador állam követségének a védelme alatt áll. Életük legbutább cselekedetét aztán negyvenötben követték el, amikor eltépték ezt a papírt, mert olyan magyarok voltak, úgy gondolták, hogy erre többé nem lesz szükség. Szóval ilyen a közép-európai sors. Túl magyarok voltak. Tamás francia szakos volt, Füst Milán egyik kedvence, kifinomult fiú. Amikor már nagyon nem bírta, és megpróbálta elhagyni az országot, elfogták, és tiltott határátlépésért hosszú-hosszú évekre elítélték. Előtte olyan fokon tönkrementek az ÁVO-n, a gyomrát egy életre kikészítették. Valamikor az ötvenes években, a Nagy Imre korszakban szabadult. Sokat beszélgettem vele akkor. Tőle hallottam, mások mellett, hogy mi van a börtönökben. Ami mondjuk hozzájárult ahhoz, hogy máig úgy gyűlölöm őket, ahogyan gyűlölöm. És hogy nem tudom elviselni, ha az ötvenhatban otthon maradtak azt mondják, hogy mi itt élünk, bennünket nem ért baj, mi jól élünk, megvoltunk, ne szidjon ezért bennünket senki. Ez ugyanolyan, mintha a náci Németországról mondja nekem valaki, hogy ő közben nagyon jól

megvolt, és minden, és ne beszéljenek neki arról, hogy mi volt. Tamással mi egyaránt mérhetetlenül gyűlöltük a rendszert, hát neki még nálam is több oka volt rá. És ő aztán a betegségei miatt valahogy nem indult útnak ötvenhatban sem, olyan traumát okozott neki, hogy az első kísérlete nem sikerült. Itthon maradt, sokáig fizikai munkát kellett végeznie, és mivel máshová nem engedték, a margitszigeti kertészetbe került. Ott aztán pár év után a főkertész felfedezte, hogy ez a dolgozó tud latinul, érti a növények latin nevét meg az egészet. Kiderült az is, hogy több egyetemi évet elvégzett, nyelveket beszélő ember, és akkor a munkahelyen keresztül javasolta őt esti egyetemre, a Kertészeti Főiskolára. Azt elvégezte, így ment lassan előre, és végül ilyen gyümölcsoltási, gyümölcstermesztési szuperszakértővé vált. Tehát egy egészen más szakmában lett világhírű, mint amire eredetileg készült. Mindezt azonban nagyon megszenvedte.

Mellettük, Emil bácsiék alatt lakott a Tószegi-Freund család. A Kőbányai sör, a Szerencsi csokoládé és a Szent István csokoládé volt az övék, tehát a magyar édesség- és szesziparnak voltak az egyik központi, korán nemesített dinasztíája. Persze Vidor Emil bácsiék is zsidó család, a felesége Tószegi Freund lány volt, így kerültek alájuk a harmadik emelet egyik felére. Ennek jelentősége volt az én számomra. Mert ők a születésnapomra meg karácsonyra egészen isteni csokoládécsomagokat adtak a gyáruk termékeiből. Viszont a szüleim, akik roppant puritánul neveltek, és a Tetti sem engedték, hogy én ezeket azonnal megegyem, hanem kimérték kisebb adagokra, és csak így *à coup de goutte*, ahogy a franciák mondják, cseppenként adagolva juthattam hozzá. Életemben egyszer ehettem volna ötvenhat előtt annyi csokoládét, amennyit akarok, mert az ajándékokon túl kaphattunk vagy vehettünk is volna még akármennyit tőlük, de nem, ez a puritán hülyeség megakadályozott benne. Ötvenhat óta ezért mindig tartok magamnál nagyon finom tejcsokoládékat. Tószegi Freundékről még föltétlen el kell mondani, hogy tizennyolcban ők finanszírozták Budapesten a pszichoanalitikai kongresszust, és Freud *Imago* című folyóiratát is ők pénzelték. Tószegi Emil bácsi fia, Tószegi Tóni egyébként ötvenhat óta Londonban hatalmas orvoskarriert futott be, Solti Györgynek, lord Baloghnak és ennek a nagypolgári, meg a tudós és művészcéteg számos tagjának lett a háziorvosa. Nekem a katonai felmentésem ügyében nagyon sokat segített gyógyszerekkel, tachycardia-jelek előidézésében, az ötvenes években.

A második emeleten Tápay Szabó László lakott a családjával, szintén nagyon érdekes emberek. Tápay Szabó a debreceni protestáns teológián is tanított, a klasszikus magyar liberalizmus és demokrácia kiváló tollú publicistája, közírója volt, aki többek közt nagyon szép könyvet írt – az meg is volt nekünk dedikálva – az amerikai demokrácia történetéről. Ez elég ritka dolog volt a húszas-harmincas években. Mert egy ilyen ízig-vérig kál-

vinista és demokrata ember volt. A felesége már meghalt, amikor én körül néztem náluk, viszont ott volt és továbbra is ott maradt a két gyereke. A fia, Pali, orvos lett, de nem praktizált, az első morfinisták egyike, akit láttam, érdekes, nagy műveltségű ember. Az a fajta álmokig kifinomult magyar dzsentrí, krúdys, Török Gyula-i figura, kedves, csendes, melankolikus ember, akivel én szintén nagyon jól tudtam kommunikálni. A lánya, Cimi, Tápay Szabó Gabriella kosztümtörténész volt, a Nemzeti Múzeum kosztümtárát vezette. Ő negyvennégyben eltett nekünk egy műtárgyat és ékszereket, amiket aztán vissza is adott, ami szintén rendkívüli dolog volt abban az időben. A legtisztább, legbecsületesebb emberek közé tartozott. Bár mindent neki adtunk volna. Akkor én ezt persze nem tudtam. Sosem volt divat a családban, hogy gyakorlati dolgokról a gyerek előtt beszéljenek, soha. Negyvenöt után egyébként az író-kritikus Kárpáti Aurél barátnője lett, aki így sokat járt a házba, szép kapcsolat volt köztük. Cimi komoly érdeme volt, hogy megmentette a Magyar Zsidó Múzeum anyagát. Bevitette még időben a Nemzeti Múzeumba, utána pedig visszaszolgáltatta a hitközségnek. Hosszú évek óta próbálom a mindenkori vezetőknek jelezni, hogy állítsanak végre egy emléktáblát Tápay Szabó Gabriellának, akinek köszönhetik, hogy a gyűjtemény és az anyag nagy része megmaradt. Én botrányosnak érzem, hogy ez még nem történt meg.

Ugyancsak a második emeleten élt – ott három lakás volt, nem kettő, nem tudom, miért – egy kisebb lakásban Leonhardt úr, a légóparancsnok, akire én az ostrom alatt rábíztam a kanárimat és az aranyhalaimat. Azt hiszem, magántisztviselő volt, katonás ember, és hagyta az aranyhalakat befagyni a vízbe, ami engem akkor nagyon megrázott. Mert levihette volna magával őket a pincébe, különösebb gondja nem lett volna velük. Ez engem akkor szintén arra emlékeztetett, hogy milyen ez az ország. Ugye több is veszett Mohácsnál, lehet mondani, de én valahogy az élőlényekhez ragaszkodtam, és jobban szeretem az állatokat, mint az embereket, talán ezért is. Ugyanazon az emeleten lakott Wiener Leó bácsi, bécsi tőzsdeügynök, aki az Anschluss elől jött ide, mert jól ismerte Budapestet, előtte már sokat járt itt. Gabonaügynök volt, jól tudott magyarul, és a felesége árja bécsi asszony volt. A Leó bácsit ennek ellenére, úgy tudom, elpusztították valahol, és ők így negyvenöt után már nem voltak a házban.

Az egész első emelet a miénk volt, kivéve egy kisebb, két szobás lakást, amely a Paulay Ede utcai front végén állt. Az építész öccse, Vidor Alfréd bácsi tőzsdeügynök lakott ott a feleségével, nagyon finom, úri család. Igen jól beszéltek franciául, amikor Lincsi néni és Mádi, az én francia nevelőnőm összetalálkoztak a folyosón, akkor franciául beszélgettek egymással, innen tudtam, hogy a Lincsi néni is milyen jól beszél franciául. És sokszor találkoztunk a folyosón, mert a mi lakásunk főbejárata a lépcsőházból nyílt, de a konyhai bejárat, amit én használtam, az a gangról. Alattunk

Szili-Steinék laktak, nemesített és, gondolom, kitért zsidó család. Nem tudnám megmondani, hogy mik voltak a szülők. A lányuk, Marika grafikus volt, ő volt a másik művész a házban. Közte és a házmester fia, Simon Jenő között viszony alakult ki, ami abban az időben elég ritka volt. Igaz, Jenő orvostanhallgató volt, később morfinista is, nem tudom, hogy a Tápay Szabó Pali példája befolyásolta-e. Nem emlékszem, lakott-e még a földszinten valaki. Másra nem emlékszem a házból.

A MI LAKÁSUNK az első emleten tíz szobás volt. Azért volt olyan nagy, mert az apámnak az irodája is ott volt. Fiatal házasként vette ki a lakást. Addig az Andrassy úton lakott, és akkor azért vett ki ilyen nagy lakást, mert abból indult ki, hogy miután a munkája a Parlamentben, a fővárosi közgyűlésben és a bíróságon egyaránt lakáson kívül van, legalább az iroda legyen együtt a lakással, hogy néha a feleségével is tudjon találkozni.

A lakás alapterületét négyzetméterben nem tudnám megmondani, sose tudtam ezeket a dolgokat, de elmondom, hogy nézett ki. Nagy L-alapja volt, két nagyjából azonos hosszúságú szárral, talán még a Paulay Ede utcai szárny volt a hosszabb. A gang mentén volt egy belső L, a Liszt tér és a Paulay Ede utca felé pedig egy külső, a kettőt belső folyosó választotta el egymástól. Ha megérkeztél a lifttel az első emeletre, mindjárt a lépcsőházból nyílt a főbejárat, ami bevezetett egy nagy előszobába, én ezen nem közlekedhettem. Az előszobából jobbra nyílt egy hatalmas hall, aminek az ablaka a gangra, tehát az udvarra nézett. Az előszobából előre felé nyílt az apám titkárnőjének az irodája, mellette pedig az apámé. Mind a két iroda a Liszt Ferenc térre nézett. Ugyancsak az előszobából balfelé nyílt egy kis vécé és fürdőszoba, és egy várakozóhelyiség. Az apám irodája után, a hallal paralell, de a térre nézve volt egy nagy úriszoba. Az átnyílt a sarokszobába, az ebédlőbe, ami a lakás legnagyobb helyisége volt. A Liszt Ferenc téri oldalon gyönyörű szép szecessziós üvegablakok alatt egy nagy dobogón volt a bár. Középen hatalmas asztal állt, annál körülbelül tizenketten férhettek el, és amikor már engem is megtűrték ott, akkor is általában csak hármasban ettünk rajta. Az ebédlőben szobalány szolgált fel, ő hordta be és vitte ki a tálakat. Ha fogadást adtak, akkor külön bejárók is voltak, általában a bárnál. Az egybenytott úriszobában és az ebédlőben így ötven-hatvan ember jól elfért. A hall akkor is nyitva volt, ha túl sok kliens várakozott az apámra, vagy olyasvalaki fontos ember, aki titkárnő nélkül, közvetlenül is bemehetett hozzá, az is a hallból ment.

A nagy ebédlő után, tehát már a Paulay Ede utcai fronton következett az apám és az anyám hálószobája, azok oldalról is egybenyíltak, velük szemben pedig a hozzájuk tartozó két gardrób, amelyek az L középvonalán futó folyosóból nyíltak a gangos oldalon. Csak át kellett lépniük a hálószobából a folyosón, ami nem volt széles, és már vehették is ki a gardrób-

ból a ruháikat. A gardrób fantasztikusan volt megépítve. Legalább három és fél méteres belmagasság volt a lakásban, nekem azóta is horrorom van a magas lakásoktól, én a kicsi, alacsony, meleg, védett tereket szeretem, klausztrófil vagyok, de ez felfogás kérdése. Tehát a gardróbban fent, magasan voltak az ágyneműk, gondolom, meg a mindenféle ritkábban használt holmik, oda kis létrán lehetett felmenni. Ezt nyilván nem ők maguk csinálták, hanem a szobalány ment fel. Ahogy beléptél, középen, szemben volt egy hatalmas szekrény. Ott voltak a tavaszi és az őszi, tehát az átmeneti holmik, jobboldalt a téliek, baloldalt pedig a nyáriak. Én ezt zseniális megoldásnak tartottam, mert ha szezonális utakra mentek, akkor ezeket a nagy, hajókofferszerű szekrényeket ki lehetett venni, és egy az egyben vonatra vagy hajóra vitetni. Az oldalukon monogramok voltak. Kisebb utakra persze volt kézipoggyász is, tehát nem nagyon kellett pakolni. Mondom, ez engem, amikor felfedeztem, rettenetesen fasciált. Annyira, hogy Bécsben az első dolgaim közé tartozott két szekrénykoffert venni, amikkel költöztem is még ott, azután egy atelier-ben maradtak, ez most lényegtelen. Elég fontos könyvekkel, de hát ilyen az élet. Az utcai oldalon anyám szobája után jött egy fürdőszoba, oda tőle és a kis folyosóról is be lehetett menni. Na most a gardróbok után volt egy hatalmas konyha, két kis cselédszoba meg a Tetti és az én fürdőszobám. Nem tudom, most hogy van, hiszen már negyvennégyben egy csomó lakás lett belőle. Ezek voltak tehát, és a spájz. A konyha a gangra nyílt, ott volt a lakás másik bejárata, amit én használtam és a cselédek.

Az ablakom a Paulay Ede utcára nézett, egy nagyon kedves kis palotára. Egy édes, idős, gyermektelen pár lakott ott, a híres bankárcsalád, a Wodianerek mellékági rokonai. Szinte egyszerre haltak meg. Egyemeletes kis magánpalota volt, tehát bejőhetett hozzánk a napfény, másrészt jó volt ránézni. Beláttam az udvarukra, ahol még kakas volt, tehát én kakasszóra ébredtem a harmincas évek második felében egészen negyvenegyig a Terezváros közepén, ami azért nem kis dolog, igazi bukolikus gyönyörűség volt. Amikor meghaltak, vagy az egyik meghalt, a másik meg elment más-hová, már nem tudom, akkor egy idő múlva, negyvenkettőben lázasan bontani és építeni kezdtek, és a palota helyébe emelték azt a modern házat, ami máig megvan a Liszt Ferenc tér és a Paulay Ede szemközti sarkán. Hamarabb húzták fel, mintha ma csinálnák, de azért sokáig tartott. Ott utáltam meg az építést, a proletariátust, a zajt, ezt a felesleges terpeszkedést-terjeszkedést, hogy mindent szétrondítanak, mindenütt ott vannak, hogy ott volt az a palota udvarral, szép kerttel, a két öreg emberrel meg a kakassal, és a helyébe most egy modern, négy vagy öt emeletes szemetet építenek. Nem olyan szemét, mint a maiak, de azért nem egy öröm. És nekem fél vagy egy évig kellett hallgatnom a kopácsot. Innen van a fizikai munka iránti mérhetetlen undorom, és a feleslegességéről való mély meg-

győződése is. A mély meggyőződése arról, hogy malthusianusnak kell lenni, és jobb két öreg és egy kakas, mint öt emelet, és nincs szükség arra, amit fejlődésnek neveznek. Ez ott, akkor alakult ki bennem, amikor a kopács volt, és a szobámba utána nem süttött be többé a nap. Aztán nemsokára jöttek a nációk is, ez a kettő teljesen összekapcsolódik a fejemben, és nem tudom elválasztani magamban a kopács-prolit, a modern bérházat és a náciizmust. Ahányszor látom, hogy valahol építkeznek, az nekem szörnyűség és borzalom, mert utána jön a német megszállás. Szóval az agyamban nekem ez mind összejött. És ma is azt gondolom, hogy ez így van, ezt láttam az életem során, ez a valóság. Talán ezért vagyok nagyon erősen zöldpárti városi értelemben, hogy minél kevesebbet rongálni, minél kevesebbet építeni, hagyni a dolgokat, ahogy vannak, és mindig rendben tartani őket. És sok zöld terület, sok nap, sok fény, sok fa, sok park, ezt szeretem.

Amíg egyedül ettem, addig három fogás volt, amit nyilván Tetti határozott meg. Nem tudom, mennyire voltak azonosak a szülőkével, de gondolom, nem feltétlenül. A törvény akkor és később is az volt, hogy amit az asztalomra tesznek, azt szó nélkül meg kell ennem. Éntőlem nem kérdezte soha senki, hogy mit akarok enni, vagy mit nem. Az édességet a végén csak akkor kaptam meg, ha az utolsó szálíg kikanalaztam azt a vackot, amit esetleg nem szerettem, és amiből nem volt kedvem annyit enni, amennyit elém tettek. Nem volt jogom azt mondani, hogy én ezt vagy azt szeretnék enni, nem voltam szubjektum. Tehát római jogi értelemben proli voltam, mert prolesz ugye az, akinek nincs jogalanyi helyzete. Nem reklamálhattam, és nem szólhattam bele semmibe, és ha az asztalnál felnőttekkel ülhettem, ami csak úgy öt-hat éves koromtól következett be, mert akkor már civilizáltan tudtam enni, akkor fegyelmezettnak kellett lennem, válaszolnom csak, ha szóltak hozzám, egyébként nem beszélhettem. Na most mindebben nagyon sok jó is volt. Ha azt az elkanászosodást nézzük, ami a világban folyik, akkor azt mondom, hogy bizonyos értelemben ez nem volt baj. De nagyon sokáig nem örültem, hogy ezt kellett csinálnom. Egyedül a születésnapom előtt mondhattam meg, hogy mi a kívánságom, hogy mit szeretnék enni, és akkor azt meg is kaptam. Különben nem. Tehát ebben is ez a porosz, viktoriánus drill volt. Nagyon jól jellemzi ezt az anyai nagyanyám egyik mondása. A Sugovicában fürödtem Baján, és ő kijött értem a hintónkkal. Felöltözve vártam, mert tudtam, hogy ha nem vagyok felöltözve, mire értem jön, akkor komoly letolás lesz. Megérkeztek, föl szálltam, és a kocsis megengedte, hogy mellé üljek a bakra, és én hajtsam haza a lovat. A ló magától hazatalált, nem volt érdekes, hogy én mit ügködöm a bakon, tehát megengedték, hogy úgy csináljak, mintha én irányítanám a dolgokat. És akkor megkérdeztem a nagyanyámat, aki felszedett engem, mint egy zsákot, mert feszélyezett a csend, hogy mi lesz ebédre. És mondja a nagyanyám, hogy kelkáposzta, meg nem tudom, micsoda. Én

ma szeretem a kelkáposztát, de akkor még nem szerettem, mert sokszor volt. És rávágtam rögtön, hogy jaj, azt nem szeretem. Mire ő nagyon keményen rám nézett, és azt mondta: „Fiacskám! Az ember a Jóistent és a szüleit szereti, az ételt megeszi.” És ezt azzal a kétezer, vagy akkor már csak ezerhatszáz holddal, szarvasmarhák tömegével, kitűnő ételekkel, jó szakácsnővel, temérdek vidéki magyar ízzel a háta mögött mondta. Tehát ez volt a szellemiség, ami így visszanézve is elég megdöbbentő. Nagyon jó módú emberek voltak, és ebben a fegyelemben és fegyelmezésben éltek és nevelték a gyereket, és eszükbe sem jutott, hogy másképp is lehetne csínálni.

Hogy lehet, azt először én is csak a hatvanas években, Olaszországban láttam, ahol a gyerekek éjjel kint voltak az utcán, kérhettek fagyaltot, vagy bármi mást a saját elképzelésük alapján. Ott láttam ezt először. Azóta nagyon elterjedt, és azt mondanám, hogy most már nagyon sokszor a másik végletbe esnek a nyugati civilizációban, ami nem jó, mert azt az illúziót adja, hogy elég kérni valamit, és akkor már mindent megkapunk életünk végéig, ami szintén hamis világképet ad. No de lennie kell egy bizonyos átmeneti sávnak, valami szabadságrésznek, hogy azért az örömeiv érvényesülhessen. A születésnapomra én egyébként általában halászlét vagy töltött parikát kértem, igazán magyaros ételeket, amik nálunk nem voltak túl gyakoriak. Inkább sertéssült, gombóc meg káposzta, ilyesmik voltak. Apám nagyon erősen a bécsi és a bajor ételeket szerette, és az anyám ehhez alkalmazkodott, vagy már ő is ezt hozta magával, nem tudom.

Úgyhogy hatéves koromtól, amikortól fogva velük ettem, mindig volt leves. Azt szerettem. A húsokat nem, mert apám a zsíros húsokat kedvelte, amiket én gyűlöltem. De legalább már megengedték, hogy ezeket a tányéron hagyjam. Akkor volt valami főzelék, tészta és gyümölcs. Ez volt az általános négyfogásos ebéd. Ezek azért kellemes emlékek. Néha a Ligetben a Weingrubernél, mondjuk, ha majális volt, kitűnő szódás málnaszörpöt kaptam, amit nagyon szerettem. Máskor a Corvin áruházban mustáros virslit, ugye tipikus gyerekdolog, mint a maiak a McDonaldsben a frites hamburgert, úgy én a mustáros virslit szerettem. Egyszerű népi eledelnek számított akkor, de a gyerek az ilyesmiért van oda. Nagyon szerettem a fagyaltot is, azt ritkán kaptam. Külön szakácsnőnk volt, és a szobalány szolgált fel. Májgombóclevesek, kelkáposztafőzelékek, tökfőzelék fasírttal, ezeket szerettem. Jó édességek, csúsztatott palacsinta, Istenem! Normális polgári menük voltak. Mindig volt egy gépelt menükártya is hozzá, egészen 1944. március 19-ig, ami elég érdekes szokás volt, tekintve, hogy hármasban ettünk a nagy ebédlőnkben. Anyám tervezte, beszélte meg a szakácsnővel, és írta le. Az alapanyagok közül sok minden ott volt a spejzban a bajai birtokról érkezett fantasztikus holmikkal, a szakácsnőnek így nem kellett sokat piacoznia. Apám mindig ivott bort is az étkezés-

hez, és ha éppen jó hangulatban voltak, én is megkóstolhattam egy keveset az ízéért. Utána ők még ittak konyakot és kávé, én nem. Akkor énnekem fel kellett állni, meg kellett köszönni az ebédet, el kellett búcsúznom és visszamenni a saját szobámba. Ha ebéd közben megszólalt a telefon, amire volt példa, akkor apám átment az úriszobába, felvette, beszélt, és hamar visszajött azzal, hogy majd később visszahívja. Azért volt ez, mert az irodakisasszonynak is ebédideje volt, és az apám nem hagyta, hogy csöngjön a telefon, hanem átment és fölvette.

A LAKÁSUNKBAN NAGY ÉLET FOLYT. Afféle szalonként is funkcionált, ahol különleges alkalmakkor száz-százhusz ember is elfért. Az én időmben már vigyáztak, már kevesebb ember volt, és előfordult, hogy angolul beszéltek, hogy azt az esetleg velük levő spicli ne értse. Számos rendőrségi jelentés született ezekről a találkozókról. A lakásról, a Magyar Társasköréről meg a Demokrata Köréről is. Negyvenegy után már igen visszafogott volt a légkör.

Engem persze az összejövetelekre általában csak percekre engedtek be. Kopogás nélkül belépniem eleve nem lehetett, az pedig csak néha volt, hogy rituálisan átvittek, valaki megbuksizott, aztán mondták, hogy most elköszönsz, kisfiam. Sok fontos ember megfordult ott, karizmatikus alakok. Jól emlékszem Móricz Zsigmondra, Márai Sándorra és Szent-Györgyi Albertre. Amikor először láttam Móriczot, négy- vagy öt éves lehettem. Élénken emlékszem rá, mert beengedtek a szalonba, megmutatták, és utána azt mondták, hogy nagyon becsüljem meg magam, mert ez a legnagyobb élő magyar író. De emlékszem Bajcsy-Zsilinszky Endrére is, ő egyszer az Andrássy út elején, mialatt többedmagával az apámmal beszélgetett, egy barackot nyomott a fejemre. Akkor persze nem tudtam, hogy később mennyire fogok örülni ennek.

A Magyar Társaskör az Andrássy út 3-ban működött, ott, ahol ma a Postamúzeum van. Jöttem haza az Erzsébet térről, nyolcéves koromban már egyedül jártam az Erzsébet térre és a Városligetbe is a Szív utcából, mint ahogy az elemibe is egyedül mentem. Jöttem haza valamikor negyvenhárom őszén, és látom édesapámat állni egy pár bácsival az Andrássy út elején. És amint így ott állnak, meglátnak. Apám üdvözlő, én üdvözlöm őt, és ragyogó arccal bemutat, hogy ez a fiam. Ez mindig így volt, mindig éreztem apámnál a büszkeséget, az örömet velem kapcsolatban – de sohasem az anyámnál. Az anyám azt várta, hogy tűnjek már el, idegesen gyúrta a kezét és játszott az ujjával, hogy menjek már a fenébe. Nem mondta, hogy menjek, csak érezni lehetett, hogy alig várja, míg az apám túláradó örömmel bemutatott, és büszkén mondta, hogy ez a fia. Ami nagyon érzékelhető valami egy gyerek számára. És hát jól tanulsz, kérdezte az egyik bácsi, én mondtam, hogy igen. És akkor egy nagy barackot nyomott a fe-

jemre. Nagyon kemény, erős barackot, máig érzem a nyomát. Pontosan tudom, hol volt a fejemen. Ő volt Bajcsy-Zsilinszky Endre. Olyan emlék ez, amit egy életen át nem fogok elfelejteni. Aztán apám otthon mondta, hogy ez a Zsilinszky bácsi, aki egy kitűnő ember, mert a telefonba a múltkor azt mondta, amikor beszéltek, hogy a németek kinyalhatják, és aki hallgatja, az mind kinyalhatja neki. Mindig azt mondja a telefonba, hogy aki hallgatja, az kinyalhatja. Ezzel kezdi a telefonbeszélgetést. És az apám ezt valahogy temperáltan mondta, hogy mindenfajta rosszakat kíván a telefonba, és nem fél. Anyám is mesélte később, már a háború után, Zsilinszky tudta, hogy figyelik, és ha felvette a kagylót, minden alkalommal ezt mondta a cenzúrának.

A politikusok közül Peyer Károlyról van még emlékem, neki kint a Ligetben, a Weingruberben mutatott be egyszer apám. Megmaradtak bennem mások is, például Krivátsy Miklós szobrász, aki Zsilinszky plakettjét csinálta negyvenöt után a róla elnevezett úton, és aki szintén karizmatikus figura volt. Emlékszem az egyetemi professzor Szladits Károlyra, szürke, visszahúzódo ember volt, de nagyon megfogott, és Misley Józsefre és Tersánszky Józsi Jenőre is.

Nagyon jól éltünk a veszélyérzet ellenére egészen negyvenegyig, amikor Magyarország szerencsétlenül bekapcsolódott a háborúba. Vége lett a város kivilágításának, és a lakásunkban zajló mozgás is visszaszorult. Bródy Miki bácsi, aki nagyon szép tanulmányt írt a nagyapámról, ő is beszélt nekem később ezekről az időről, hogy az összejárások, a klubélet és a kávéházi élet negyventől fogva fokozatosan háttérbe szorultak. A félelem, a szomorúság és a halottak, amelyek negyvenkettőtől, a második magyar hadsereg doni összeomlásától fogva már tömegével voltak, elvették az emberek kedvét a szórakozástól. És én azért már inkább ebbe nőttem bele. Más is tudok Bajcsyról, ami nagyon szép fényt vet rá. Többen meséltek nekem, hogy a nyilasok harminchéttől, amikor éppen nem voltak betiltva, nagyon aktívak voltak, és újra és újra beverték az Abbazia ablakait. Annyira, hogy ezután Bajcsy a saját kávéházából jövet egy héten legalább kétszer bement kávé inni az Abbaziába csak ezért, hogy kimutassa a szolidaritását, és azt, hogy ha a nyilasok jönnek, akkor ő ott lesz. Szegény Steueréknek, az Abbazia tulajdonosainak sokba került ezeket a tükrös ablakokat mindig újracsináltatni.

Sok újság járt édesapámnak. Több reggeli lap volt köztük, ezeket én is láttam, amikor iskolába mentem, vagy a konyhai bejárat vagy a főbejárat elé voltak letéve. Emlékszem az *Újságra*, ami valószínűleg apám legkedvesebb napilapja volt, oda nyilatkozott a legtöbbször, oda írt, ha írt, néha más-hova is, és onnan volt az ismeretség Márai Sándorral is. Emellett jöttek az *Est Lapok* és a *Magyar Nemzet*, ez volt a reggeli assortiment. A jobboldali újságokat nem járatta és nem olvasta. Az *Új Nemzedék* egy ideig jött, nyilván

informatív okokból. Nem járt a *Népszava* sem, viszont előfizette a *Szocializmust*, amit csak később vettem észre, mert abból címzékes számok maradtak. Elő volt fizetve sok más folyóirat is, ezekre már nem emlékszem, és persze a *Nyugat*. A külföldi lapok közül rendszeresen a *Pester Lloyd*, mint fő magyarországi német nyelvű lap, a *Neue Zürcher Zeitung* és harmincnolcig a *Neue Freie Presse*. A *Neue Zürcher Zeitung* semleges ország lapjaként a háború alatt is bejöhett Magyarországra. Más német nyelvű újság érdekes módon nem volt, és persze francia és angol lapok sem, bár előtte apám és a nagyapám is rendszeresen olvasták a *Times*t. A svájci lapok voltak a háború alatt az információ megengedett csatornái a valóságról, a katonai cenzúra minden mást a leállított. Persze apám hallgatta a BBC angol adásait, ez volt a fő tájékozási forrása. Gondolom, próbálta befogni a svájci Beromünstert, egy idő után pedig a magyar nyelvű adásokat is, amelyek megélénkültek a háború alatt. Annál is inkább, mert a BBC magyar osztályán Andrew Martin néven egy jogász évfolyamtársa, Márton Bandi adott le kommentárokat, egészen a hatvanas évekig. Ő kiment harmincnolcban, amikor az apám nem ment ki. Emlékszem, nagyanyám mindig mondta, hogy az apám ugyanazt csinálná a BBC-nél, vagy a barátja helyén dolgozna, ha idejében elment volna, és milyen kár, hogy nem ment el. Negyvenháromtól aztán, emlékszem, apám nekem is megengedte, hogy hallgassam vele ezeket és az akkortájt meginduló *Voice of Americát*, az *Amerika Hangját*. Ez nagyon komoly lépés volt a részéről az irántam való bizalom szempontjából, engem pedig roppantul impreszionált, hogy tudok valamit, ami igaz, miközben kint a valóságban hazudnak.

Apám illegalításban politizált harminckilenctől kezdve. Az első magyar zsidótörvényt harmincnolcban nem követelte senki, csak a magyar lakosság. A németeknek akkor még erre se kapacitásuk, se szemük nem volt. Oka volt a dolognak az is, hogy Olaszország – miután Ausztriát odaadta a németeknek – Mussolini színeváltozása miatt rasszista útra lépett, és zsidótörvényt csinált. És mivel Olaszország a Horthy rendszer legfőbb vonatkozási pontja volt, a magyarok úgy vették, hogy akkor ők is ezt csinálják. A magyarok kicsit mindig mimetikusak, mindig utánóznak, és miután ez divatos, izgalmas dolognak tűnt, ráálltak. Az, hogy aztán túl népszerű lett, és ennek következtében erről az útról letérni már nem lehetett, az más kérdés. Tehát ha a németeken kívül Európában egy másik ország is ezt csinálja, mégpedig egy olyan szövetségesünk, akit szeretünk – és minden okunk megvolt rá, hogy szeressük, mert nem szerettek bennünket olyan sokan Európában –, hát akkor ezt is leutánozzuk. Ennyiből a Mussolini felelőssége ebben a kérdésben nagyon fontos.

APÁM SZÁMÁRA A MÁSODIK ZSIDÓTÖRVÉNNYEL SZŰNT MEG a legalitás. Azt követően illegalitásba politizált, és ezt kifejezetten vállalta is. Azt mondta, hogy ő a jogegyenlőségnek ilyen fajta megsértését és a társadalmi gettók felállítását a magyar alkotmánnyal, a Szent István-i állameszménnyel összeegyeztethetetlennek tartja, és nem legitimálja a részvételével ebben a lényegét tekintve már sárga csillagos komédiában azt az illúziót, hogy ez még mindig ugyanaz a magyar állam, és ez még mindig ugyanaz a legalitás. Gyurgyák János történész az egyik könyvében idézi az apámnak egy harminckilences parlamenti közbeszólását a Teleki-féle második zsidótörvény tárgyalásakor, amelyet Makkai Ádám barátom apja, Makkai János terjesztett elő. Ő a püspök és a későbbi történész Makkai család tagja volt, félig erdélyiek. Teleki szellemi környezetéhez tartozott és ráállt erre a vonalra. Több jó könyvet írt – *Szép közélet és az Urambátyám országa*, ezekre emlékszem –, briliáns németellenes értelmiségi volt, el is fogták március 19-én. Egyszerre volt antiszemita és németellenes. És harminckilencben kiosztották rá a Parlamentben a második zsidótörvényt, és ő mint képviselő nagy elánnal előadta. A parlamenti vitában ugye az ellenzéki képviselők minden fejezetnél módosító indítványokat adhattak be, ilyen indítvány, olyan indítvány, ez a kettősség is jellemző volt a Horthy rendszerre, az apám is sokszor próbálkozott. És ott van a jegyzőkönyvben, hogy elnök csenget, csendet kérek, képviselő urak, és az apám közbeszólása, hogy: „Úgyis megölnek, akkor már csendesek leszünk.” Na most ilyet azért a magyar parlamentben nem volt szokás mondani, hogy „úgyis megölnek”. Ilyen nincs. Olyan van, hogy úgyis tönkre tesznek, meg nem tudom micsoda, de az, hogy úgyis megölnek, az nincs.

Ádám teljesen ki volt borulva, amikor legutóbb láttuk egymást Pesten. Azt mondta, hogy ő ezt nem tudja megbocsátani az apjának. Amikor az apám lemondott a képviselőségről, azzal indirekt módon felszólított minden zsidó vallású vagy zsidó származású politikust, hogy mondjon le, de senki nem volt hajlandó ezt megcsinálni. És úgy gondolta, hogy a tömegeket is fel kell készíteni arra, hogy illegalitásba vonuljanak. Vagyis vállaljanak nem legális aktusokat, mert a másik oldalon jönnek majd a szintén egyre kevésbé legális aktusok. Ameddig lehetett, végig harcolt a második zsidótörvény ellen számos módosító indítvánnyal, mindennel, paragrafusról paragrafusra, de amikor látta, hogy nem lehet velük beszélni, és amikor látta, hogy semmi értelme nincs az egésznek, mert nyíltan zsidónak a parlamentben, és undorító módon viselkednek, akkor úgy gondolta, hogy itt már csak illegális lehetőségek maradtak.

Mindezeket persze utólag rekonstruálom így, gyerekszemmel ez úgy nézett ki, hogy én őt az első négy évben nagyon-nagyon keveset láttam. Majd utána volt egy év, akkor egy kicsit többet, időnként még közös kirándulások is voltak, sajnos csak ritkán, aztán negyvenegyétől fogva megint

sok elfoglaltsága volt, amiről én akkor persze nem tudtam pontosan, hogy micsoda. Egyrészt nyilván folytatnia kellett az ügyvédséget, és megpróbálni például a KEOKH-nál valamifajta tartózkodási engedéllyel Magyarországon tartani a részint nem zsidó, részint zsidó menekülteket. Formálisan nem is mindig ő volt az ügyvédjük, többnyire keresztény ügyvédek dolgoztak, mert ekkor már fontos volt, hogy az ügyvéd, aki az ilyesmiket intézi, keresztény legyen, de ténylegesen ő dolgozott velük. Közvetített, és pénzt adott a keresztény ügyvédeknek, hogy azok lefizethessék vele a tisztviselőket. Részleteket nem tudok, csak később, a nagyanyám elbeszéléséből tudom, hogy ezekben az években az egyik legfontosabb munkája volt menteni próbálni ezeket az embereket. Hiszen tudni lehetett, hogy a negyvenegyben kiutasított hontalan zsidókat a németek Kamenyec-Podolskban azonnal lemészárolták. És ez, a pusztá tartózkodási engedély megszerzése és meghosszabbítása, mert rövid időre szóltak ezek az engedélyek, egyáltalán nem volt könnyű. Nagyon depresszált volt ezekben az években, és ezt én hatévesen is pontosan éreztem rajta. Másra, valamifajta politizálásra harminckilenc és negyvenegy között nemigen nyílt mód, mert a Sztálin–Hitler paktum teljes mértékben kikapcsolt minden politikai perspektívát ebben a térségben. Ez ugye azt jelentette, hogy még a kommunisták is vállalták a rendszert.

Akkor voltak a Szovjetunióval a zászlócserek, Rákosi és az 1848-as zászlók kicserélése. A másik oldalon a szociáldemokrácia természetesen részesült ebben a helyzetben, hogy ne tiltsák be, és az egyetlen lehetőség az volt, hogy a Teleki Pál-féle külpolitikának kell szurkolni. Mert a különbség a Teleki Pál-féle külpolitika és a Bárdossy és Imrédy által jelképezett politika között az volt, hogy mind a ketten rabiátusan antiszemiták voltak, de Teleki nem volt tömeggyilkos, csak apartheid antiszemita. Ami szintén súlyos dolog, de az apartheid azért jobb, mint a tömeggyilkosság, míg a Bárdossy és Imrédy-féle politika a tömeggyilkosság útja volt. Most utólag kiderült, hogy az apartheid antiszemitizmus majdnem mindenütt előbb vagy utóbb tömeggyilkos antiszemitizmushoz vezetett. De a konkrét szándéka azoknak, akik részt vettek benne, talán nem volt mindenütt és mindig ugyanaz, és azok, akik erre hivatkoznak, és azt mondják, hogy kérem, mi gyilkolni nem akartunk, azoknak lehet, hogy szubjektív meggyőződésből igazuk van.

Az persze más kérdés, hogyan viselkedtek akkor, amikor a gyilkolás megkezdődött. Hogy akkor hallgattak-e, támogatták-e a gyilkosokat, vagy hajlandók voltak esetleg tenni is valamit a gyilkosságok ellen azon az alapon, hogy ők csak apartheidisták. Mindenesetre a két antiszemitizmus együtt, az apartheid antiszemitizmus és a tömeggyilkos antiszemitizmus az ország hatalmas többségét adta ekkor már. Több mint ötven százalékát, ami bőven elég ilyenkor. És hát az államapparátusban jelentősen képvisel-

ve voltak. A Teleki Pál-féle külpolitika pedig abban különbözött a Bárdossy-Imrédy-féle külpolitikától, hogy míg belül csak apartheid és nem tömeggyilkos antiszemita volt, kifelé nem volt németbarát, mert a náci veszélyt felismerte. Tehát attól, hogy antiszemita volt, még nem lett volna hajlandó a németek oldalán háborúba lépni, és az országot megpróbálta volna a háborún kívül tartani. Ennyiből mégiscsak sokkal preferábilisabb lett volna, mert legalább a magyar nemzeti érdekek jegyében próbált volna politizálni külpolitikailag, és nem egyszerű csatlós pozícióban a németek oldalán. Itt ezért nem volt más lehetőség negyvenegyig, mint arra játszani, hogy Teleki külpolitikája tartható legyen. Amikor ez az ő öngyilkosságával összeomlott, mert a helyzet már nem tette lehetővé a folytatását, és amikor Bárdossy beráncigálta az országot az oroszellenes háborúba, akkor hirtelen más perspektívák nyíltak, de ezek sem voltak elegendők, mert a német hadsereg előrenyomulása olyan félelmetesen gyors volt Oroszországban is, hogy ez még mindig nem adhatott semmifajta inspirációt bármifajta illegális aktivitáshoz. Az angol ellenállás pedig nagyon messze volt. Mert előtte azt láttuk, hogy katonailag az összes nyugati polgári demokrácia percekben belül összeomlott a náciak előtt.

A helyzet csak akkor változott, és a magyar polgári ellenzék csak akkor aktivizálódott, amikor Amerika belépett a háborúba, tehát amikor Japán megtámadta Amerikát, ezt nem szabad elfelejteni. Ekkor utazott le például Fráter Iván, a németellenes külügyminisztériumi főtisztviselő Szegedre Szent-Györgyihez, és kezdődött valami mozgolódás, mert hirtelen perspektíva nyílt. Amerika az Amerika. Akkor már lehetett arra gondolni, hogy nemcsak az oroszok vannak, akik addig amúgy is csak visszavonultak, és egy olyan rendszert képviseltek, amelyik semmivel sem volt jobb hosszú távon, mint a náciizmus. Akkor is, ha a haláltól pillanatnyilag megmentik az embereket, lehetett tudni, hogy olyan viszonyokat hoznak létre, amelyek Magyarország számára sem örövendeteseek. Ezzel szemben az amerikai háborúba lépés a demokratikus kibontakozás lehetőségét ígérte, és azt is, hogy Anglia és Oroszország egyensúlya is más lesz már. Ettől fogva aktivizálódtak a polgári erők itt, és egyébként egész Európában mindennütt. Tehát ez hihetetlen lökést adott, annál is inkább, mert Amerikában ugye minden országnak van emigrációja, amely szintén elkezdett aktivizálódni, szóval itt egy más helyzet állt elő. Reménykeltő volt ez még akkor is, ha a japánok az elején szintén győzelmet győzelemre halmoztak, és a valódi öröm csak negyvenkettő nyaratól-végétől kezdődött, amikor a német offenzívák lassan leálltak. Elszenvedték az első katonai vereségeket előbb Észak-Afrikában, majd Oroszországban, végre látni lehetett, hogy a háború nem fog örökké tartani, és nem a németek fogják megnyerni. És onnantól már csak versenyt futás volt az idővel, hogy ki él tovább, hogy ki éli túl.

És hogy ki él tovább, az nagyon nagy mértékben a magyar vezető rétegek és a magyar hadsereg attitűdjén múlt. Hogy azok mit akarnak, és mit csinálnak. Most itt azt is hozzá kell tenni, hogy miközben a munkaszolgálatosokat már halomra gyilkolták Ukrajnában, Magyarországon zsidóellenes atrocitások még nemigen voltak. Zsidótörvények és rengeteg zsidóellenes rendelet már igen, de fizikai atrocitások még alig. A lengyel menekültek ugye negyvenkettőben érkeztek Magyarországra a gáz elől, és tőlük van az a megdöbbentő leírás, amiben nem értik, hogy negyvenháromban itt Hosszúnapkor a Dohány utcában a fehér kesztyűs rendőrök biztosítják a közlekedést. Őrzik a zsinagógát, biztosítják a közlekedést, és emberek mennek a zsinagógába nagy számban a zsidónegyedben, miközben Lengyelországban már rég gettók vannak, és tömegével gázosítják a zsidókat. A németek Európájában ez ugye csak sorrend kérdése volt, és mi későn kerültünk sorra. És részben kétségtelenül azért, mert a magyar kormányok külpolitikájában, illetve a kérdés kezelésében addig az apartheid antiszemitizmus dominált, amely nem óhajtott tömeggyilkosságokat és nem akart magyar állampolgárokat kiirtani. Zsidókat sem. Azért ezt meg kell mondani.

Ez nem jelenti azt, hogy az apartheid antiszemitizmus – még egyszer mondom – ne járult volna nagyon nagy mértékben hozzá ahhoz, hogy aztán, amikor megkezdődött a tömeggyilkosság, senki sem állt ellen, senki sem szólt egy szót sem, mert már hozzászoktak ahhoz, hogy a zsidók alsóbbrendű állatok, akikkel azt lehet csinálni, amit akarnak. És elég volt, hogy a kormány megváltozzon, és onnantól szabadon mehetek a tömeggyilkosság irányába dolgok. Tehát ennyiből ez hozzászoktatás is volt. Ezek, hogyha az angolok és az amerikaiak érkeztek volna a határra, akkor átálltak volna, és akkor egy egészen más helyzet alakult volna ki. Ha közel vannak az angolok és az amerikaiak, akkor talán még a zsidógyilkolást is meg lehetett volna gátolni. Bár ebben nem hiszek, mert a zsidótörvények olyan népszerűek voltak a társadalomban, hogy az együttműködés és a közös gondolkodás itt túl erős volt. Már tudniillik az az igény, hogyha egyszer és mindenkorra megöljük őket, akkor nem kell semmit visszatni. Tehát itt volt egy ilyen hozzáállás. De ismétlem, ha véletlenül másképp sikerül, akkor úgy álltak volna ott, mint akik tökéletesen megmentettek több százezer embert. Sajnos 1944. március 19. után ezt már nem csinálták, nem vállalták, és ez elsősorban Horthy személyes gyávaságán, gyengeségén és valószínűleg érdektelenségén múlt, tehát hogy nem érdekelte őt igazán ez az egész, sőt. Mert valószínűleg módja lett volna sokkal kevesebb embert deportálni hagyni, hiszen a budapesti zsidók deportálását le tudta állítani.

Na most ehhez persze látni kell, hogy az oroszok sem a horthysta vezető elit, sem a magyar polgárság számára nem voltak leányálom. Meg lehet

érteni, hogy ők az oroszok és a németek között a németeket választották, mert úgy érezték, hogy azokat fogják tudni jobban túlélni bizonyos körülmények között, hogy azok azért meghagyják őket a posztjukon úgyahogy, majd a náciizmus is enyhülhet egy napon, és akkor Magyarországnak és nekik megint lesz némi játékterük. Átmenthetik a vagyont, átmenthetik a pozíciót. Másfelől mindenki tudta, hogy a vagyonát el fogja veszteni, ha bejönnek az oroszok. Ám azok, akiknek az életét is elvették volna, azt mondták, hogy ha bejönnek az oroszok, legalább életben maradunk. Itt ugye ez volt a perspektíva.

Na most ha az angolszászok közeledtek volna az országhoz, akkor a horthysta vezető réteg egészen másképp viselkedik, ez evidens. Az apartheid antiszemiták egy része eleve angolbarát volt, Teleki maga is. Okkal remélhették, hogy az angolszászok nem veszik el a vagyonukat, nem veszélyeztetik a társadalmi pozíciójukat, sokkal nagyobb játékteret adnak az országnak, és nem vezetnek be egy teljesen idegen politikai filozófiát diktatórikus vagy akár nem diktatórikus módon, tehát az ő számukra posszibilis partnerek lettek volna. És azért azt elég pontosan tudni lehetett, hogy a szovjet rendszer mit jelent. Mi tudtuk, nálunk a családban tudták. Ami nem jelentette azt, hogy negyvenkettő-negyvenháromtól fogva az apám nagyon tudatosan, éppúgy mint Churchill és Roosevelt, ne vállalta volna a velük való együttműködést, egyrészt mert az életről volt szó, másrészt mert ő meg úgy gondolta, hogy talán az angolszászoknak valamifajta játékterük mégiscsak lesz. Hogy lesz-e vagy nem lesz, az pedig nagy mértékben azon múlt, hogy a polgári és a katonai erők milyen mértékben állnak egy ilyen vállalkozás mögé.

Mondjuk, ha sikerül a Hitler elleni merénylet negyvennégy júliusában, akkor minden egész másképp nézett volna ki. Akkorra a vidéki magyar zsidóság többségét már megölték, de az emberek egy része Auschwitzban még életben volt. Akik munkára képesek voltak, még éltek, hiszen épp akkor kerültek ki egy hónapja, Magyarország területe még épségben volt, szóval egy egészen más szituáció alakult volna ki. Mert azt aztán vállalhatták volna Horthyék, hogy a Wehrmacht-tábornokokkal együtt menjenek Hitler ellen, abban nem lett volna nekik semmi gusztustalan, hiszen azok is régi tábornokok volt, mellettük fel lehetett volna lépni. Szóval itt rengeteg ilyen komponens volt. Lehetett tudni, milyen az orosz rendszer, de hogy mit hoznak belőle ide, azt nem. Mert az már nagyon erősen a hatalmi egyensúlyon múlt. Hogy sikerül-e Közép-Európán belül egy öntörvényű ellenállást úgy kifejteni, ami az oroszokat esetleg megállítja. Megállíthatja, mert azért az oroszoknak nehéz lett volna egy ilyen hatalom fegyverszüneti kérelmét visszautasítani. Egy olyan Németországot, amelyik felszámolja a náciizmust. Márpedig mindenképp fel kellett volna számolniuk a saját életben maradásuk érdekében.

Ha Hitlert eltették volna láb alól, akkor a többi náci, a fanatikus náci-cikkal is mindenképp le kellett volna számolniuk. Az angolszászok valószínűleg azonnal elfogadták volna. Nem lett volna okuk nem elfogadni, ha a németek kijelentik, hogy visszavonulnak mindennemű nem német területéről. És a Wehrmacht ezt szerintem megtette volna, hiszen pontosan azért csinálták a puccsot, mert ők katonák voltak, akik tudták, hogy a háború el van veszve. Tehát ezek nem voltak örültek. Tíz évig együtt mentek a náciakkal, vagyis a puccsra valószínűleg nemcsak erkölcsi-ideológiai okokból szánták el magukat, hanem egyszerűen reálisan felmérték a helyzetet. Úgy, ahogy mondjuk a kommunisták egy része nyolcvannyolcban azt mondta, hogy ez a rendszer gazdaságilag nem működik, tehát fel kell számolni, és másképp kell csinálni, úgy mondhatta a Wehrmacht-katonatiszt, hogy ez így nem megy, ebből katasztrófa lesz, próbáljuk menteni a menthetőt. Ha elvesztettük a háborút, nem vagyunk örültek Belgiumért harcolni, amikor esetleg még megmenthetjük Németországot. Ha a német kormány felszabadítja a lágereket, amelyik hirtelen másképp kezeli a hadifoglyokat, amelyik a náciakat kezdi börtönbe csukni vagy kivégezni, akkor nagyon nehéz lett volna azt mondani, hogy mi nem tárgyalunk. És ezeket meg kellett volna tenniük, mert a náciakkal élet-halálra ment a dolog, azokkal nem lehetett tárgyalni. Tehát kénytelenek lettek volna változtatni.

És különben is, akkor ez lett volna a dolog logikájában. És ne felejtjük el, hogy a kormány, amit kiszemeltek, szociáldemokrata, kereszténydemokrata és konzervatív emberekből állt volna össze. A katonatisztek részéről esetleg lettek volna problémák, de a civil kormány részéről, amit odatettek volna, annak ez lett volna a célja belül is, csak esetleg nem rögtön mutatta volna. Ez teljesen evidens. A kancellárjelöltjük Goerdeler, a leköszönt leipzig-i főpolgármester volt. Nemzeti konzervatív ember, aki a náciakkal harminchárom után annyiban együttműködött, hogy a helyén maradt. De amikor harmincötben a nürnbergi törvények idején azt vette észre a városházából, hogy Mendelssohn szobrát, aki a város nagy fia mint komponista, ledönti valami csürhe, akkor felhívta felháborodottan a náci párttitkárt, hogy ez a szobor a város glóriája. És amikor a náci párttitkár azt mondta, hogy Berlinből van megengedve, akkor felhívta Berlint, és amikor megerősítették neki, hogy nem kell ennek a zsidó származású komponistának a szobra Leipzigben, akkor lemondott. Ez az ember volt tehát a kancellárjelölt. Szóval ez lett volna, ez volt az utópia. Ha a merénylet sikerül, akkor itt azért egy egészen más Közép-Európa van, de hát ez nem a magyarokon múlt.

Viszont a magyarok, a magyar vezető réteg és a katonai erők szemétül viselkedtek a korszakban. Itt nincs mese. És még valami a kommunizmus-tól való félelemről. Egyrészt azok, akik megtámadták a Szovjetuniót, telje-

sen függetlenül attól, hogy mi a szovjet rendszer, nagyon jól tudták, hogy a bőrükre megy a játék. Onkik másféle elveik voltak, ők megérdemelték a sorsukat, mert belementek a háborúba egy olyan ország ellen, amelynek Magyarországgal szemben semmifajta követelése nem volt. Nekik sem lehetett egyébként az oroszokkal szemben, és ezt az oroszok nyilvánvalóan akkor sem felejtik el, ha történetesen nem kommunisták. Semmilyen orosz rendszer nem bocsáthatta meg nekik, hogy beküldenek egy komoly hadsereget oktanul Oroszországba. Úgyhogy ők tudták, hogy a fejükkel játszanak. Másrészt azt, hogy a nagybirtokokat és a vagyont el fogják venni, szintén tudni lehetett. De hogy milyen rendszer alakul ki, az nagyon sok mindenen múlt. Múlt azon, hogy milyen közel lesznek katonailag a nyugati szövetségesek, mit tudnak csinálni, mennyire érdekli őket a térség. Itt komoly illúziói voltak a vezető rétegnek, tehát hogy Magyarország a Nyugat számára fontos térség lett volna. Sosem volt fontos térség. Semmi jelentősége nem volt. Akkor és annyiban volt fontos térség, amikor egy olyan nagyhatalom zónájába tartozott, amelyik maga mint nagyhatalom ellenség volt. Szóval amikor negyvenháromban látni lehetett, hogy a szövetségesek nem jönnek előre katonailag, akkor az optimizmus csökkent. Azonban nem esett teljesen vissza, mert közben igen nagy erővel és sebességgel jöttek előre az oroszok, és ekkor már a velük való szövetséget is vállalni kellett azoknak, akik németellenesek voltak. Úgyhogy itt kialakult egy nagyon specifikus helyzet. Érdekes politikátörténeti kérdés a szocdemeknél, a kiscgazdáknál, a polgári liberálisok egy részénél és igen erősen a legitimistáknál. No és hát bizonyos fokig erre az egészre, a magyar fegyverszüneti tapogatózásokra és a Vörös Hadsereg előrenyomulására adott válasz volt a derült égből jövő német megszállás. Amikor azt mondom, hogy derült ég, nem arról van szó, hogy ne vártuk volna már rég, csak az időzítésére gondolok. Ugye azért, hogy Horthy kint volt Klessheimben, sikerült nekik mindent probléma nélkül megcsinálniuk.

Egy negyvenkettes honvédelmi minisztériumi körlevél felszólította a katonai hatóságokat, különösen vigyázzanak, hogy a munkaszolgálatos századokba a jó módú, gazdag és befolyásos zsidó családok gyerekeit is besorozzák. Nehogy módjuk legyen pénzzel vagy bármilyen módon kiváltani magukat. Ennek az áldozata lett Milkó Péter nagybátyám, akit az epilepsziája ellenére a Paksi Kiegészítő Parancsnokság katonai szolgálatra alkalmasnak minősített. Kiteni Ukrajnába munkaszolgálatosnak egy epilepsziás embert önmagában gyilkosság, amely a magyar antiszemiták és a magyar hadsereg aljasságát mutatja. Péter MUSZ-osként kikerült Ukrajnába a második magyar hadsereggel, és negyvenháromban találta el ott egy orosz lövész. Hősi halottá nyilvánították, megkaptuk a papírt. Na most miután a magyarországi jóvátételi rendszerben csak az egyenes ági rokonok számítottak, a nagybácsi már nem, ezért még azt a szimbolikus-

formális elégtételt sem kaptuk meg egy papír formájában, hogy ártatlanul vitték ki és gyilkolták meg őt. Még ezt sem. Ez mondjuk Németországban elképzelhetetlen lenne. Ausztriában elképzelhető volt, ott ugyanolyan aljasul viszonyultak a népirtáshoz a nyolcvanas évekig, mint Magyarországon, akkor kezdtek felébredni.

Hogy a magyarok valaha felébrednek-e, ez komoly kérdés. A nagybátyám harminchárom éves volt, amikor halálba küldték. Most hozzáteszem, hogy legalább olyan fokon sajnálnám, ha egy keresztény emberrel csináltak volna ilyet, de ilyet keresztény emberrel többnyire nem csináltak, tehát, ha epilepsziás volt, akkor azért felmentették. Ami nem jelenti azt, hogy a Horthy-hadsereg ne tudott volna kegyetlenül és aljasul halálba küldeni egyszerű közkatonákat, csak azért, mert az úgysem számít. Ez most egy más kérdés. Ha azt megteszik, hogy csak hátországi szolgálatra ítélik alkalmasnak, akkor be tudta volna venni a gyógyszereit, és túlélhette volna. Tizenöt éves korában lett epilepsziás, nagyjából egy időben az anyám érésével, akivel nagyon szerették egymást. Gyerekként mitológikus közelségben éltek, saját nyelvvel, cinkosságban, és itt volt a fordulópont. A nagybátyám eleven, vad kamaszból az epileptikus tünetek megjelenésével melankolikus lett, az anyám pedig – akinek életében két szerelme volt, a bátyja és az apám – ezt nagyon nehezen viselte. És mivel az anyám nem szeretett engem, és én színekben-tónusban rájuk, nem a világos bőrű és hajú és kék szemű apámra hasonlítottam, így keletkezett bennem nyolc-kilenc évesen az incesztuózus fantázma, hogy én a bűn gyermeke, az ő gyermekük vagyok. Ez is később, a pszichoanalízisben jött ki. Pétert a betegsége kezdetétől semmi nem érdekelte, a földbirtok sem, zongorázni szeretett. Chopint szeretett játszani, ugyanúgy elfinomult, mint a maguk örült dzsentri és elmebeteg módján a Latinovits fiúk. Ugye Latinovits Zoltán dzsentris, alkoholista módon, ő pedig magába zárkózó, álmodozó, zongorázó, chopines módon. Negyvennégyben aztán az anyai család közvetlen ágán mindenkit megöltek.

MI MÁR TUDTUK, HOGY A NÉMETEK BEJÖTTEK, mert apámat értesítették azon az éjjelen. A miniszterelnök fia, Kállay Kristóf több embert megkért, hogy értesítsenek másokat, tehát hólabdaszerűen, telefonon terjedt egy bizonyos körben, hogy a németek szombatról vasárnapra virradó éjjel átlépték a határt. Úgyhogy ő ezt tudta már éjfél után, és akkor engem is megkértek, hogy égessek velük iratokat. Nekem ez nagy kaland volt, hogy én is fontos voltam, mert a két cserépkályhát, és főleg az én szobám nagy, zöld cserépkályháját én ellenőriztem. Na most mit kellett égetni? Fogalmam sincsen persze így visszamenőleg, de amennyire tudom, több Magyarország területén tartózkodó munkaszolgálatos században – vagy nem tudom, micsodában, mert nem ismerem a katonai felosztás kérdését – vol-

tak ifjú demokraták vagy a Demokrata Párthoz tartozó emberek. Ezeknek a listája megvolt, és ők pontosan tudták, hogy egy bizonyos pillanatban, amikor fegyverhez lehet jutni, akkor akcióba kell lépni. Ezek csak összeírt emberek voltak, ki hol szolgált, miképp, és ki az, aki erre alkalmas és hajlandó lesz, majd. Mennyien lehettek, fogalmam sincsen. Bármennyien is voltak, lehetőséget adtak arra, és itt pontosan erről volt szó, hogy a német megszállás pillanatában esetleg fegyverhez lehet jutni azáltal, hogy a katonaság egy része ellenáll. Erről ugye szó sem volt, utólag tudjuk. Tehát nyilván ezeket a listákat kellett elégetni, és valószínűleg menekültokumentumokat is, címekkel és egyéb információkkal.

Tömegdeportálásra mint ilyenre nem rögtön számítottak, tehát értelme volt a dokumentumégetésnek, hogy a menekült zsidókat, meg egyáltalában a menekülteket ne lehessen megtalálni. És gondolom számtalan más dolgot, amiről fogalmam sincs. Olyan értelmiségiek listáját, akiknél összegyűltek ezek az emberek, akiknek a nevét azóta tudni lehet, és nyilván azoknak a baráti köre is, kik azok, hol és hogyan. A Szent-Györgyi-csoportban alkotmány-előkészítés is folyt arra az esetre, hogy ha a szövetségesek a határra érnek, és Magyarország fegyverszünetet kér, kidolgozott alkotmányjogi javaslatokkal állhassanak elő. Hogy miként lehetne a békés átmenetet végbevinni, hogy ne legyenek megtorlások, de ugyanakkor ne legyenek hatalmon maradások, hatalomátmentések sem, és hogy miképp lehet gazdaságilag ezt úgy megoldani, hogy elejét vegyük egy szovjet típusú nacionalizálásnak. Tehát mi meddig, milyen kényszer-kisajátítások, milyen kártérítések legyenek, erre mind kidolgozott terveik voltak érdekes módon, ezzel is foglalkoztak negyvenkettő-negyvenháromban.

Kicsit abszurd és ugyanakkor érthető is. Mi mással foglalkozhattak volna, ha egyszer nem volt fegyver a kezükben, ugye. Hiszen nem lehetett tudni, hogy mi jön. Azt hitték, lesz egy népfrontkiáltvány, mert az már elő volt készítve. A náciellenes politikai erők, a legitimisták, a bethlenista konzervatívok, a kisczardák, a szociáldemokraták, a polgári demokraták és a kommunisták – akkor ugye Békepártnak hívták őket – közös kiáltványa, hogy legyen passzív ellenállás. És már ezt se lehetett kibocsátani, mert a németek és a kormányhűséget a németbarátsággal azonosnak tekintő elemek minden nyomdát az első percben megszálltak, a rádiót is, minden a kezükben volt. A kormány nagy részének menekülni kellett, Kállay Miklós miniszterelnöknek el kellett bújni, a belügyminisztert, Keresztes-Fischer Ferencet letartóztatták, a politikai rendőrség pedig a náci mellett állt. Együttműködött velük. Ez a típusú kollaboráció eléggé csúnya pontja a magyar történelemnek. A Hain Péter-féle politikai rendőrség közreműködése nélkül ugyanis nem sikerült volna a náciellenes politikusokat letartóztatni március 19-én délelőtt. A Gestapo magától nem tudta volna ilyenformán megtalálni a címeiket. Jó, Pesten már régen több száz, ha nem több

ezer ember működött háborús kooperációs célokkal, vagyis egy komoly német sejt működött, amelyik a megszállást tökéletesen előkészítette. A Margaréta-tervnek integráns része volt több ezer ember letartóztatása. Ezt megcsinálták. Megcsinálták, és ezzel minden ellenállást tökéletesen lehetetlenné tettek. Egy időre mindent megbénítottak, nagyon ügyesen csinálták. Ugyanígy volt Ausztriában is, ott ráadásul nagy tömegtámogatás mellett. Magyarországon a szélsőjobboldal és a kormány nácibarát részének a kemény támogatásával tömegpasszivitás volt inkább, és azért ez együtt a társadalomnak ekkor is még legalább a fele volt. A politikailag aktív társadalomnak pedig a többsége. Mert az, hogy a parasztok odahaza mit gondoltak, az egy másik kérdés, valószínűleg semmit. Hozzászoktak ahhoz, hogy Budapesten fent valakik valamit eldöntenek, és ők élnek, amit eldöntenek helyettük.

Szóval a családban éjjel mindenki papírokat égetett, én is. Hajnalban vagy reggel aztán apám azt mondta, hogy lemegyünk Bajára. A két nagymama éppen nálunk volt, az apai eljött hozzánk Pestről, az anyai pedig véletlenül látogatóban. És az apám akkori viselkedéséből derült ki a számomra, hogy neki itt is illúziói voltak, mert ő azért remélte – ez később azokból a feljegyzésekből is kitűnt, amiket a hannoveri kórházban írt –, hogy lesz valamilyen passzív ellenállás. Nem katonai, de passzív ellenállás, például bezárnak az iskolák. Nekem azt válaszolta hajnalban, amikor én mondtam, hogy nem mehetek velük Bajára, mert nekem hétfőn iskolába kell menni, hogy ne aggódjak emiatt, úgysem lesz iskola. Ezt én később sokszor felidéztem magamban, mert persze volt iskola hétfőn, csak én nem voltam ott.

A válaszom miatt emellett rám is jellemző a történet, hogy mekkora belémnevelt kötelességtudás volt ekkor bennem. A dologhoz az is hozzátartozik, hogy én gyerekként Magyarországon egészen 1944. március 19-ig jól éreztem magam. Mit tudhatott az ember? Az apám nyilvánvalóan azt remélte, ami szerintem is mindvégig benne volt a pakliban, hogy a magyar zsidóság megmenekülhet. Áprilisban és májusban még Horthyéknak is sikerülhetett volna ezt megcsinálni. Ha egy kicsit halogatják a dolgokat, és azt mondják, hogy a csendőrség nem alkalmas most még ezeknek az intézkedéseknek a véghezvitelére, a németeknek nem lett volna emberük. Ha valóban sikerül a magyar szélsőjobboldal egy kicsit semlegesíteni, mert Horthy ezt akarta, mint ahogy később a budapesti zsidóságot nagyrészt már életben tudták tartani. Ha pár hónapot ugyanígy sinkófálnak a vidéki zsidósággal, ha ez valóban céljuk lett volna, ha sikerült volna a nagyon erős gyilkos hajlamokat megfékezni a nyilasoknál és az imrédys-táknál.

Van újabban egy könyv a magyar zsidóság kiirtásáról, két német történész, Götz Aly és Christian Gerlach írta. Nem tudnak magyarul, de voltak

magyar bedolgozóik, és elsősorban a Nemzeti Bank és a német gazdasági szervek iratai alapján dolgoztak. Szerintük egész egyszerűen arról volt szó, hogy a németek a magyarokkal fiztették ki a megszállás költségeit, valamint arról, hogy a magyar kormány a rekvirált zsidó vagyonból fedezte a negyvennégyes nyugdíjemelések költségeit. Ez az ő tézisük. Hát, nem tudom. Mindenesetre ők is azt mondják, hogy a magyarok nélkül abszolút semmit nem lehetett volna csinálni. Eichmannt a románok ugye kirepítették az országból, amikor eldöntötték, hogy kiugranak. Igaz, hogy ők Besszarábiában és Bukovinában derekas saját öldöklést tudtak felmutatni. Nagyon kis időt kellett volna ráhagyni, de mind a kettő benne volt a pakliban. És ehhez hozzá kell tenni azt is, a magyar zsidóság nagyon régóta tudta, hogy Oroszországban és Lengyelországban időnként kemény pogromok vannak, ahol nagyon sok zsidót megölnek. De itt nem, és mi ezért jöttünk ide. Szóval, volt egy ilyen is. Hogy ami ott van, az ott van, és ami itt van, az itt van, és hogy nálunk ez nem történhet meg.

Befejeztük a papírégetést, úgy-ahogy összecsomagoltunk, és elindultunk a Vigadó térre. Mielőtt indultunk, még megmérgezték az utolsó kanárimat, mert mondtam, hogy a Csöpi nélkül én nem megyek. Azelőtt, mikor Bajára mentünk, a cselédekre lehetett hagyni az állataimat, de akkor már nem tarthattunk cselédet. Az apám azt gondolta, hogy a reggeli hajóval el tudunk menni Bajára. Taxival mentünk, a kocsinkat már negyvenkettőben elvette a hadsereg. De hát taxit akkor könnyű volt Pesten kapni. Mikor kiszálltunk, a hajóállomás előtt, a Vigadó téren volt még egy rendőr-kordon, ott az apámat igazoltatták, és mondták neki, hogy képviselő úr, a németek már megszállták a hajóállomást, és ott komoly igazoltatás folyik. Talán jobb lenne, ha megfordulna. Ezt én hallottam. Erre az apám teljesen elsápadva, nagyon helyesen azt mondta, jó, akkor nem maradunk, elmegyünk. Vasárnap reggel volt. Sokan még nem is tudták, hogy bevonnak a németek, de a rendőr persze tudta, valószínűleg azért is volt odaállítva. És akkor elég sokáig vártunk, ott már nehezebb volt taxit szerezni, és kettő kellett, mert velünk volt a két nagymama, meg mi hárman. De előbb-utóbb ott is lett taxi, és visszamentünk a Liszt Ferenc térre, mert akkor az apám mégis úgy döntött, mondta anyám később, hogy visszatesz bennünket a lakásba, és ő eltűnik. Elmegy valahová, megpróbál bujkálni, és minthogy nem tudtunk Bajára lemenni együtt, a két nagymama és én is az anyámmal a lakásban várjuk ki, hogy mi történik. Apám egyedül majd megoldja, elbújik valahol, vagy elmegy valahová vagy bármi. Egyébként ezt kellett volna rögtön csinálni.

Na most ezt úgy kell elképzelni, hogy fényes, szép tavaszi nap van az üres Liszt Ferenc téren, mert vasárnap délelőtt nem volt divat, hogy ott tömeg legyen, és nem tudom, miért, de nem volt nyitva a Japán kávéház se. Vagy lehet, hogy nyitva volt, és nem vettem észre. Megérkezik a két taxi,

mi cókémókolva kiszállunk, és a lakásból épp jönnek le hárman, a Gestapo és a magyar rendőrség, és mi a kapuban beléjük ütközünk. Persze rögtön látták, hogy mi van, azonnal igazoltattak bennünket, és betettek egy nem messze várakozó rabomobilba, ahol már ült néhány férfi. Csak férfiak, mert őket a lakásukból vitték el, és onnan nem jutott eszükbe cókémókos családtagokat vinni. De minket, minthogy együtt érkeztünk meg, betértek egyben, hogy majd bent kivizsgálják a dolgot. Komikus szituáció volt, egyben szörnyű és rettenetes is, ahogy kiszálltunk a taxiból, és egyenesen a karjaikba futottunk. Ha tíz perccel később jövünk, akkor megállapítják, hogy nincs ott a család, és kész. A szobalány azt mondja, hogy sajnos elmentek, nem tudom hova. És akkor elmennek. Szóval itt egy időkatasztrofa volt. Amúgy együtt lemenni Bajára nem lett volna életképtelen elképzelés. Apám úgy gondolta, hogy ott, a birtokon el lehet bújni, és ő majd átszökik a jugoszláv partizánokhoz, mert volt vonal. Mert tudtuk, hogy a bajai birtokon a szerb bedolgozók között voltak olyanok, akiknek volt szerb partizán rokonságuk a közelben, hiszen határvidék, Bácska, és ezen keresztül ők már üzengettek is, szóval itt volt egy vonal a Titóék felé. És szerintem ezt a vonalat akarta volna ő aktivizálni, hogy átmenjen valahogy valahová, valakikhez. Ő maga, egyedül. És ebből persze az is következik, hogy a vidéki tömegdeportálásokra ő akkor nem gondolt még, mindennek ellenére sem. Nem gondolt arra, hogy lehet olyan magyar kormány, amelyik ezt engedélyezi és lehetővé teszi. És ez itt a dolog lényege. Annak ellenére, hogy tökéletesen látta, kik ezek és mik ezek. Ha valaki szerintem tudta és érezte, hogy mi történhet, akkor ő volt az. De lehet, hogy negyvenháromtól fogva volt benne egy elképzelés, hogy mégse mennek olyan messze, mert a saját bőrüket is védeni akarják. És hát nyilván benne is volt kétség és hezitálás.

MÁRCIUS 19-ÉN délelőtt bevittek bennünket a Mosonyi utcai toloncházba. Apámat már a bejáratnál elkülönítették. A Gestapo és a magyar politikai rendőrség együtt, mindenhova így mentek. Tehát nem a Gestapo egyedül. A lista német volt, annyi kétségtelen. Rabomobilokkal gyűjtötték össze az embereket, és vitték őket, több helyre, tehát különböző emberek különböző helyre kerültek. Például nálunk a toloncházban, a börtönkórházban volt emlékezetem szerint Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Nem láttam, csak ezt susogták. Ő lőtt, azt hiszem, meg is ölt – vagy csak megsebesített – két letartóztatót, akik közül csak az egyik volt német. Mindig azt mondják, hogy németek, pedig a másik magyar volt, merthogy oda is így, keverékben mentek. Őt meg a lábán vagy a karján érte golyó, azt hiszem. Szóval nem tudom pontosan, de az biztos, hogy ott már legenda volt, hogy ő lőtt. Többen kellett volna, hogy ezt csinálják. Én nagyon szégyellem, hogy az apám nem csinálta, megmondom őszintén. Ezt kellett volna csinálni.

De hát ugye családdal volt. Egyébként ezt kellett volna csinálni, várni őket és lőni. Nem volt semmi más. Vagy pedig elmenni egyedül és bujkálni rögtön, és nem azzal törődni, ugye tipikus polgári reflex, hogy mi lesz a családdal. A család bénító elem ilyenkor, és nem szabad vele törődni, mert aztán csak maga fizet rá az, aki ilyenkor a családjával meg idős asszonyokkal törődik. Azokkal vagy lesz vagy nem lesz valami.

Szóval ott mindjárt az egész családot bevitték. Az anyai nagymama nagyon hamar kikerült, már pár nap után. Rögtön hazaküldték azzal, hogy menjen vissza az illetékességi helyére, Bajára. Előtte is többször volt már látogatóban nálunk, amióta a férje meghalt és a fiát megölték, azóta kézbe kellett őt venni. Anyámat másik cellába tették és más emeletre is, én a nagymamákkal kerültem egy cellába, és az apai nagymamámmal maradtam aztán együtt végig. Több hétig tartott, amíg kidobtak, és nagyon kellemetlen volt az egész. Semmi nem volt persze ahhoz képest, amit azóta tudunk. Szép vasárnap volt, és én a gyerekszobám után hirtelen megtudtam, hogy mi egy toloncház. Közbüntényesek, kóbor cigányok, szóval egy igen furcsa váltás volt. Engem elsősorban a jogfosztás viselt meg, és az, hogy a kövön kellett aludni. És hideg volt, mert kis cellában voltunk, amit fűtöttek ugyan, de nem eléggé, túlnépesült a Mosonyi.

Heteket tartottak bent, de persze nem lehetett tudni előre, hogy mennyi lesz. Nem adtak plédet se eleget, és egy cigányasszonnyal meg a két lurkójával voltunk összezárva, akik csavargásért vagy mi a fenéért voltak ott. A cigányasszony nem tudott beszélni, csak kiállt valami a gégejéből, amin át hörgött. Ötkor kellett kelni. Elkezdtek üvöltözni, és akkor hozták a levest. A kaja börtönkaja volt, de istenem. Reggel leves vagy kávé, aztán kenyér, aztán egy főzelék és néha feltét. Ki lehetett menni egy korridorra, ott volt a vécé, az egész persze be volt zárva, de azért ez csak toloncház volt, szóval itt még nem volt elítélve jogilag senki. Mindig volt egy-két poloska, ha csak úgy látatlanban a falra ütöttél, vagy bolha a kezed alatt, amik agyoncsípték az embert. Úgy vakaróztunk, mint a kutyák. Ez a Kádár-rendszerben már nem volt. A Mosonyiban Litván Gyuri is töltött pár napot, és azt mondta, hogy poloska már nem volt. Úgyhogy itt a Kádár-rendszer előrelépett, meglehet azért, mert ezek a modernebb amerikai rovarirtók már jobban működtek. Szóval ez a vakarózás rettenetes volt. A kő hideg volt. Akkor megpróbáltuk azt az egy-két terítőt használni, amit adtak, mert nem volt már pokrócuk sem. Nem voltak rosszindulatúak, csak nem volt elég pokróc. Úgyhogy váltottuk egymást, hogy ki kap pokrócot, ki alhat az ágyon és ki fekdjön a földön, olyan zsúfoltak voltak a helyek. Ez az örököt is megőriztette, mert ők sem voltak hozzászokva ekkora tömeghez. A maguk részéről ezt szintén kivételes helyzetnek, ilyen elbolondult világnak tekintették, és hát volt egy-két rosszindulatú dolog, de nem volt szadistáskodás, és különösebb gonoszság sem, csak szörnyű volt az

egész. Volt ott két szlovákiai zsidó fiú is, beszélgettem velük, akik átszöktek Szlovákiából a deportálás elől Magyarországra, és rögtön a pályaudvaron lekapcsolták őket.

Ott láttam utoljára az apámat. Volt ott valaki, egy közbűntényes ember, aki már többször volt bent sikkasztás miatt, és akit az apám védett egyszer. Valami Berkovics vagy Lefkovics, nem tudom. Amikor megtudta, hogy ott vagyunk, elintézte, hogy egy őrmester átvigyen engem a politikaiakhoz, és egy percre láthassam az apámat. Jött értem ez az őrmester 23-án, tehát a negyedik napon, egyébként a születésnapomon, és elindult velem a Mosonyi utcai toloncház összes gangján és folyosóján. Hosszan mentünk át egyik traktusból a másikba különböző kulcsokkal nyíló-csapódó vasajtókon, mint a filmekben, az őrmester közben jelentéseket tett, és eljutottunk egy terem elé, ahol azután szólt egy ottani őrnek, hogy mondja az apám nevét. És akkor az elüvöltötte. Bennem egy világ omlott össze, hogy egy ilyen senki, egy őr üvölti az apám nevét, és erre az apám előjön egy csomó ember közül, és borotvátlanul vigyázzban áll. Ettől bennem sokkal jobban összeomlott a világ, mint azért, amit velem ott addig csináltak, mert velem végül is senki sem volt gonosz.

Ez számomra a világ végét jelentette. És akkor az őrmester azt mondta neki, hogy itt a fia, és megöleltük egymást. Láttam a meghatottságot az embereken, szakszervezetiek és mindenféle politikaiak voltak, akik mögötte álltak. Csokikat is adtak, először nem akartam elfogadni, de aztán elfogadtam. Akkor újra megöleltük egymást, és én mondtam, hogy szűrsz, Api, szűrsz, ez megmaradt bennem, merthogy nem borotválkozhatott. Elsírtam magam, az apám csak majdnem, kérdezte, hogy mi van a nagyival, meg mi van anyával, én mondtam, hogy anyámat nem látom, de hallom, hogy megvan, a Berkovics tudja, hogy megvan és nincs baja, és mi is megvagyunk a nagyival, alszunk és nincs semmi baj. És akkor mondta az őrmester, hogy most menni kell. Ekkor láttam utoljára az apámat.

Amikor bekerültem, mindenemet elvették nekem is. Levetkőztettek meztelenre, benéztek a fenekembe is, és rabruhát adtak. De az órámat elfelejtették, nem jutott eszükbe, hogy egy gyereknek órája lehet. Ez akkor még nem volt divat. Az órámat Brüll Ali bácsi adta nekem, aki az MTK elnöke volt. A bérházak egy része az Andrássy úton az Opera és a Vilmos császár – utóbb ugye épp Bajcsy-Zsilinszky – út között az Opera oldalán az övé volt. Mert hát dúsgazdag család voltak. Ő volt az MTK elnöke hosszú időn át. Homoszexuális ember, aki súlyt helyezett arra, hogy a futballcsapat játékosai múzeumba is elmenjenek. Ha külföldre utaztak, elvitte múzeumba és nevelte őket, és próbált belőlük kultúrembert csinálni. Sokan szerették ezért. Auschwitzban pusztították el Ali bácsit. Mengele felismerte, felismerte valami németországi futballizéből. De nem ezért ölette meg, mindenképpen elpusztította volna, ez csak olyan pozitív, személyes vala-

mi volt, hogy igen?, doktor úr?, jó napot, nem tudom micsoda, balra. És, szegény, ő ajándékozta nekem ezt az órát, aminek az volt a specificitása, hogy a háta üveg volt. Tehát látni lehetett a mechanizmust, a szerkezetet az üvegen keresztül. Sok órát töltöttem úgy a börtönben, hogy azt nézgettem. Egyébként senkinek nem volt órája, így központi személyiséggé váltam, mert megmondtam a raboknak, ha kérdezték, hogy hány óra van, és ők kopogással adták tovább.

Nagyanyám egész idő alatt mondta, hogy ez egy politikai dolog, és hogy ne szégyelljem, mert én azért szégyelltem is az elején, hogy mi az, hogy mi börtönben vagyunk. Nagyanyám próbálta megmagyarázni, hogy miről van szó. Mert a számomra azért ez nem volt könnyen átlátható. Nem bántott engem senki, de a szociális ellehetetlenülés tapasztalata nagyon rossz volt. Akkor észrevettem, hogyan működik a társadalom, hogy milyen az élet, és hogy ártatlan embereket minden ok nélkül börtönbe lehet pofozni. Őt egyébként, amint megtudták, hogy kicsoda, onnantól kegyelmes asszonynak szólították a börtönőrök, szóval az oda tartozó, normális személyzet. Ez a Berkovics vagy Lefkovics figyelmeztette őket. Igen különös helyzet volt. És egyetlen egyszer sem hallottam, hogy zsidóztak volna. Furcsa módon nem zsidóztak. Szóval eléggé nehéz ezt a negyvennégy márciusi Magyarországot így a maga valójában felfogni. Vagy három hetet voltunk ott, már április második fele volt, amikor kiengedtek. A kilépésnél visszadták a ruhát, amiben behoztak bennünket. Végül is az apámra ment ki minden, mi felesleges koloncok voltunk, csak az adminisztrációnak át kellett mennie rajtunk. Azért tarthatott ilyen sokáig, mert azok az emberek, akik interveniálni tudtak volna, maguk is reszkettek, a nácibarátok pedig a belügyben és a rendőrségen épp átvették a főbb pozíciókat. Amikor kiléptem a kapun, akkor vettem észre, hogy a börtön után hirtelen minden színes lett. Ott nagyon eltompulsz, szürke minden, olyan ez, mint egy fekete-fehér és egy színes film. Az első percekben még a kihalt Mosonyi utca is hirtelen borzasztó izgalmas és érdekes volt.

ÉN ÚGY TUDOM, hogy akkor még nem voltak zsidó házak. Hogy miért voltak nálunk már a házban és a lakásban is idegen emberek, hogy azok honnan jöttek, azt én nem tudnám megmondani. A zsidó házak kijelölése és az összeköltöztetések, azt hiszem, később történtek, és akkor még többen kerültek a lakásunkba. Az elején nem voltak olyan sokan, és hihetetlenül jó volt fehér ágyban aludni és fürödni. Mert azért fürödtünk, és fehér ágyban aludtunk az elején, és később a zsidó házban is. Na most volt a csillag és volt a kijárási tilalom, ezek közismert dolgok. Napi két órát lehettünk kint az utcán. Én is mentem valahová, talán pékhez a körúton, mert be volt osztva a családban, hogy a két óra alatt be tudjunk vásárolni. Mentem, és a mutatóujjammal a csillagomra mutattam, úgy mentem fel-

emelt fejjel a körúton, és mutattam a sárga csillagot a nem csillagosoknak. Senki egy rossz megjegyzést soha nem tett, hanem elfordultak az emberek. Nem állítom, hogy boldogok voltak. Az emberek fele volt csillagos, a másik fele nem, azoknak kifejezetten a szemébe néztem, és mutattam a csillagot. Egyenruhás nyilassal persze nem csináltam. Voltak az Andrassy úton beljebb is, mert a Pálffy Fidél-féle nemzetiszocialista párt valamikor átvette a Párizsi Nagyáruház egy emeletét, és onnan szórták a röpcédulákat. Amikor pár nap múlva elmeséltem a nagyanyámnak a dolgot, azt mondta, hogy ne csináljam, mert találkozhatok gonosz emberrel, és akkor baj lehet belőle. Igazam van, mondta, de nem kell, hogy kimutassam, amit gondolok és érzek, elég, ha magamban gondolom. Akkor ugyanis már bennem volt a zsidó vallásoktatásból, hogy erre büszkének is kell lenni, és hogy szégyelljék magukat.

Nagyon erősen az volt a véleményem, hogy szégyelljék magukat, és mindmáig ez a véleményem, különben. Erre nincs mentség. De bennem akkor már nagyon erősen megvolt az embertelenségnek a másik oldala, tehát tudtam, hogy ez semmi ahhoz képest, hogy mi lehet és mi lesz még, és miket beszéltünk a börtönben arról, hogy táborok vannak, ahol még sokkal szörnyűbb dolgok történnek. Még valamire emlékszem az utcáról, a Terézvárosban a falakra több helyen felírták krétával, hogy „békét!”. Valószínűleg békepárti, tehát kommunista-szocdem feliratok voltak. Kérdeztem is otthon, hogy kik ezek a bátor zsidók, akik ezt csinálják, mire az anyám azt mondta, hogy miért zsidók? Valószínűleg nem zsidók. Tehát nekem szabad epizód volt, hogy úgy mondjam, már a zsidó ház is. Most ugye egyre több embert zsúfoltak össze, de a nem zsidók egy része is ott maradt, lassította-húzta az elköltözést, minthogy senki sem szereti a saját lakását csak úgy otthagyni. De dátumok voltak, hogy meddig kell elmenni, ezért határidő-hosszabbítást kértek, és elintézték maguknak a kerületi elöljáróságokon, hogy maradhassanak. Nem azért, mert úgy szerették a zsidókat, hanem mert szerették a lakásukat. Persze a rekvirált zsidó lakásokba betelepített mindenfajta nyilas prolik, akiknek addig nem volt rendes lakásuk, örömmel mentek. De az, akinek egy zsidóvá minősített házában rendes lakása volt, nem feltétlenül örült ennek a zenebonának. A mi házunkban is maradt keresztény.

Valakik tehát laktak már a lakásban, amikor megjöttünk anyámmal. Ugye ismeretlenek, de hamar megismerkedtünk velük. Üriemberek. Tökéletesen lehetett kooperálni, és hozzáteszem, hogy később, amikor már harmincan voltunk, és minden szobában lakott egy család, mert erre ment akkor már ki a dolog, még akkor is tökéletesen viselhető volt a helyzet. A város továbbra is szép és tiszta volt, és a házon belül mindenki igyekezett korrekten viselkedni. A teljes promiszkuitás ellenére „tiszteletem! Jó reggelt!” ment, kopogtak, mielőtt a másik szobájába mentek, soha egy

hangos szó el nem hangzott, tehát csupa úriember került a lakásunkba, akik igyekeztek fenntartani a polgári jó modor szabályait, amelyek negyvenöt után már nem léteztek, de itt léteztek még. Emlékszem például Fülöp ezredesre vagy alezredesre, az első világháború hihetetlenül dekorált tisztjére, aki minden nap felvette az egyenruháját, és kitette a fantasztikus kitüntetéseit, hogyha jönnek, akkor így fogadja őket. Fülöp ezredes ugye zsidó volt, és a többiek is zsidók voltak, az ő szépen berendezett és bebútorozott lakásaikba a nyilas, alnyilas klientúrát tették, őket viszont a zsidó házak zsidók által lakott lakásaiba zsúfolták be.

Szürrealista, teljesen abszurd helyzetek álltak elő, mert azért mindenki próbált valami cókmoikat hozni magával, és elhelyezni, hogy a saját holmijait használhassa. Na most én a humoros részét néztem a dolognak, valószínűleg azért, mert a Mosonyi utca után ez már nekem semmi sem volt. Ezt én már nagyon könnyen vettem. Mégiscsak fehér ágyban aludtam, és időnként fürödni tudtam, mert beosztottuk, nagyon akkurátusan, hogy ki hogyan, végtelen civilizált, rendes koegzisztencia volt. Senki sem hisztizett soha. Emlékszem azután Lévy Lajos bácsira, aki a zsidó kórház igazgatója volt, főorvos, egyike a legnagyobb magyar orvosoknak. Egyebek közt Krúdyt kezelte ingyen, és az egész magyar irodalmat. Igen, „múltunk mind össze van torlódva, s mint szorongó kivándorlókra, ránk is úgy vár az új világ.” Hát őt is ide telepítették a feleségével a saját házából. De Lajos bácsi azért továbbra is a zsidó kórház főorvosa maradt, volt egy passzusa, amivel ő mozoghatott a kijárási tilalom idején is, nemcsak abban a két órában, mint mi, ez rendkívüli pozíció volt. A felesége, Kata néni, ráadásul Tószegi Freund leány volt. Ők úgy kerültek oda, hogy a házban laktak a Tószegi Freundék, ahogyan elmondtam, a harmadik emeleten, és Tószegi Freund lány volt a Vidor Emil bácsinak, az építésznek a felesége is. Tehát ők tudták, hogy itt van egy szabad lakás. Valahová menni kellett, és ez zsidó ház lett, hát akkor idejöttek. Még volt két-három család, de nem emlékszem a többiekre, csak Fülöpékre és Lévy Lajos bácsira, minden szobára jutott többé-kevésbé egy-egy család. Fülöpék az ebédlőben laktak. Minden olyan szürrealistán megváltozott, mint egy Ionescu-darabban. Áthoztak egy-két holmit, az ebédlő nagy volt, elfértek. Sikerült nekik valami költöztető nem tudom kit találni, aki egy óra alatt áthozta a dolgokat.

Na most még valami a helyzet szürrealitásához. Az újságelőfizetések továbbra is tökéletesen működtek. Tehát a posta. Vagyis ezek az emberek itt, már úgy, hogy két órát mehetek csak ki az utcára sárga csillaggal, és irtózatossá sok megkülönböztető törvény és rendelet érte őket, azért továbbra is kapták a Magyar Postától az újságjaikat, és minthogy mindenki előfizetett újságokra, hihetetlen mennyiségű újság érkezett a lakásba. Mert a postán egyszerűen átírták, mint egy címváltozást, hogy most már nem a Podmaniczky utca nem tudom hány, hanem a Liszt Ferenc tér 2., és jött

tovább a posta, jött a *Zürcher Zeitung*. A posta a maga részéről próbálta fenntartani a normalitást. Ő nem kapott utasítást arra, hogy ki zsidó, ki nem, az nem volt regisztrálva náluk, és a zsidó házakba éppúgy járt a posta, mint máshova, ekkor. Na most ennek az eredményeképpen én rengeteget tanultam, mert a konyhába tették be az újságokat, és én reggelenként kikúsztam értük. Mert oda direkt utam volt, ott senkin nem kellett átmennem. Azért mondom, hogy kikúsztam, mert nem akartam, hogy bárki észrevegye. Kinyitottam a postaládát, kivettem az újságokat, és elolvastam őket. Átnéztem a térképeket, a hadijelentéseket, hogy hol mi van, elolvastam ami érdekelt, aztán visszatettem annak a számára, aki előfizette. Na most a dolog érdekessége az volt, hogy az apámnak járó posta egy idő után leállt. Az isten se tudja, miért. Lehet, hogy ők hivatalból azért a postát mégis értesítették, de az is lehet, hogy lejárt az előfizetés, és mi nem hosszabbítottuk meg, nem tudom. Viszont egy napon Lévy Lajos bácsi behívatott engem a szobájába – a saját lakásunkon belül –, ami azt hiszem, az apám szobája volt, és azt mondta: „Fiam, beszélnem kell veled! Fiam, te kiolvasod előlem a betűket!” –, mert rájött arra, hogy én mit csinálok reggelente. Mondom neki, de Lajos bácsi, hát én visszateszem utána az újságot. Igen, fiam, de én ezt nem szeretem. Negyvennégy nyarán. Mondom, Lajos bácsi, hát bocsánatot kérek, nem fog többé előfordulni, de meg tetszik engedni, hogy a Lajos bácsi után elolvassam? Jól van fiam, akkor elteszem neked esténként. Ez volt. És attól fogva legálisan olvashattam az újságjait, de reggel persze kénytelen voltam idegesen valaki másnak a kevésbé jó újságjáért küszni, hogy ne kelljen várnom estig az olvasással. Aztán szóltam Fülöpéknek is, és akkor Fülöp bácsi azt mondta, hogy jól van, gyere be, és majd együtt olvassuk. Ő direkt örült neki, hogy együtt kommentáljuk a dolgokat. Szóval így nézett ki ez a periódus. Most én viccelve mondom el mindezt, de nyilvánvaló, hogy hihetetlen izgalom és szorongás közepette zajlott mindez, hogy most mi lesz, mi következik. Hogy milyen irányba fognak menni a dolgok. Másrészt a félelem az apám miatt. És ez így ment elég sokáig. És akkor jött a fegyverszünet és a nyilas puccs október 15-én, és a gettósítás. Akkor az anyámat elvitték kényszermunkára a téglagyárba. De előtte a nagyanyám megszerezte nekem és önmagának a hamis papírokat, épp azért, hogy ne kelljen gettóba mennünk. Ezt én persze már csak negyvenöt után tudtam meg.

KÖZBEN MEGKEZDŐDTEK A BOMBÁZÁSOK, de engem az nem érdekelt. Ha nem zsidókat kérdezel, akkor erről a korszakról azt fogják mondani, hogy megkezdődtek a bombázások, és hogy ők attól mennyire féltek. Hát én a bombázástól egyáltalán nem féltem, én boldog voltam, hogy jönnek a bombázók. A szövetségeseimnek tekintettem őket, és az volt bennem, hogy a bomba legalább nem tesz különbséget ember és ember között. Máig

ezt mondom. A Lendvay utcai villát még negyvenkettőben, az angolok első figyelmeztető bombázása során érte találat. Közismert volt akkor, hogy két angolbarát ember villáját találták el, hogy figyelmeztessenek, nehogy náci-vá váljunk. Zilahy Lajos budai villáját, ahol a legtöbb kézirat megsemmisült, és a Vázsonyi-villát. Semmi nem maradt belőle, a pompás télikertből sem. Teljes romhalmazzá vált, később foghíjjá, ma pedig egy nem túl szép társasház van a helyén. Úgyhogy tárgyi emlék semmi, de semmi nem maradt, a szalon bútorainak kivételével, amit a Liszt térre való költözköztetésekor átvett az apám, és mivel túl nagy terjedelmű volt, nem vitték el az ostrom alatt. És amikor anyám hetvennyolcban meghalt, én a Budapesti Történeti Múzeumnak adtam az egészet, mint budapesti készítésű biedermeier bútort.

Riadó esetén a pincébe mentünk, a lakásokban a legkisebb fényt se lehetett hagyni. Az utcára akkor már nagyon veszélyes volt kilépni, reszkettem, amikor valahová menni kellett. A nyilasok még eltűrték az utcán a rendőröket, azok rendesebbek voltak, de már ők parádéztak mindenütt fekete egyenruhákban. Lezüllött a város, érezni lehetett a gyilkolásvágyat a levegőben. Az akkor megjelenő – még mindig nem csak nyilas – újságok így is tele voltak azzal, hogy a zsidók fényjeleket adnak, és azokkal irányítják az angolszász bombázókat. Hihetetlen uszítás folyt. Hogy a zsidók felelősek azért, hogy izé, másrészt ha Budapestet még nem bombázzák, akkor csak azért nem, mert még itt vannak a zsidók, és hogyha most mégis bombázzák, akkor meg miért nem öljük végre meg őket. Körülbelül ez volt a szöveg és a hangnem egész idő alatt. És hát a zsidó házak fenntartásának érve a józan jobboldal részéről az aljas jobboldallal szemben az az érv volt – ugye megint az apartheid és a tömeggyilkos antiszemitizmus különbsége! –, hogy jobb, ha a zsidók szét vannak szórva a városban, mert akkor talán nem lesz bombázás. Ez egy érv volt. És amikor mégis lett bombázás, akkor megveszekedtek, és azt mondták, hogy akkor most már minek? Szóval ez körülbelül így folyt. És látni kell, hogy ez így folyt. Abszolút nem volt mese, hogy az emberek ne tudták volna, mi történik.

A zsidók kiirtását követelte éjjel-nappal az újságok hetven százaléka. Amikor a vidéki zsidókat elvitték, örvendező cikkek jelentek meg a szélső-jobboldali újságokban, az *Összetartásban*, az *Új Magyarságban*, a *Harcban*, a *Virradatban*, az *Egyedül vagyunkban* és a többiben. Mert volt a zsidók között is, aki előfizetett ezekre a lapokra, hogy információkhoz jusson. És én láttam, állandóan a kezembe kerültek ezek a szemetek. Jött a *Signal* is valakinek, német katonaujság fotókkal, amiben nem volt antiszemitizmus, az csak katonai dolgokkal foglalkozott. De ezek nyíltan ünnepezték, hogy nem tudom, Hódmezővásárhelyen már jó a levegő, elszállították a zsidókat. Ez állandó téma volt.

A polgári lapok, már amit nem tiltottak be közülük március 19-én, persze nem ünnepezték. Na most lehet, hogy a rendesebb jobboldali emberek

relatív rendes újságot olvastak. A keresztény, becsületes jobboldali, nem tömeggyilkos újságok nem ünnepeltek. Aki viszont szélsőjobboldali volt, az tökéletesen értesült mindenről, mert ott percenként győzelmi jelentéseket adtak le, hogy friss a levegő Szolnokon, meg hogy most már végre lélegzik Kiskunfélegyháza, állandóan ünnepelték, ha valahonnan elszállították a zsidókat. Azt persze nem írták, hogy hová. Csak hogy el, munkára. Munkára. Talán annyit, hogy a keleti területekre munkára. De nem ez volt az érdekes. Ők tényleg azt ünnepelték, hogy felszabadultak, és az a pestises levegő, ami itten húsz éven keresztül mérgezte a várost, most végre kitisztult. És milyen boldogan sétál az újságíró, ugye kis kroki, hogy sétál a nem tudom, milyen utcában, ahol azelőtt az a sok hájas zsidó pöf-feszkedett, és ott most boldog, tiszta magyar nemzeti szél fúj, itt is már beszélünk özvegy, nem tudom én, Vincze Pálnéval, aki most kapta meg ezt a lakást, és milyen nagyszerű, hogy a sok mocskos zsidó helyébe most itt ez a becsületes magyar asszony költözhet, ez volt a hang. Szóval nem igaz, hogy nem tudták, dehogynem tudták, tökéletesen tudták, hogy elvitték őket.

És az is volt, Pesten, hogy az a zsidó ott még mindig milyen jól él, és most már igazán ideje, hogy becsületes magyar ember kezébe kerüljön a nem tudom, micsoda, ahol azok még mindig ezt meg azt csinálnak. Szóval állandó denunciació, üvöltözés, köpködés, mocskolódás, nem a mérsékeltekben, még egyszer mondom, azok hallgattak a dologról. Azok hozták a zsidó rendeletek szövegét, ott is volt egy-két ilyen nemes hangú kommentár, hogy a nemzet visszatalál önmagához, de az nem köpködött ilyen formában. Csak ez volt a különbség, hogy ki az, aki ezt ilyen nemes tónusban hozza, és ki az, aki köpköd. És a legrendesebbek próbáltak egy szót sem szólani róla. Az volt a maximum, hogy nem ujjongunk. Itt mondom el, hogy valamikor negyvennégy-negyvenöt telén a nyilasok a Liszt téren is csináltak egy kis gyilkolást, de ezt én csak sokkal később hallottam. A tér közepén lelőtt emberek közt volt például a nyelvész Gábor Ignác. A lánya, Gábor Mária később Rónai Mihály Andrásához ment, annak volt a felesége egész életében. Aki önmagában véve egy kiváló olaszos műfordító és újságíró volt, de ötvenhat után az elsők között feküdt le. Már decemberben ott volt a *Népszabadságban*, és ellenforradalmazott. Hetvenhatban, a nagyapám halálának ötvenedik évfordulóján ráadásul egy undorító cikket írt, amiben elismerte az összes érdemét, csak az volt az egyetlen vádja ellene, hogy antikommunista volt. Azt írja, hogy ha nem lett volna politikailag ilyen, akkor ma emlékeznénk arra, hogy..., és jönnek a pozitív dolgok, de nem lehet, mert ő volt Európa első antikommunistája, és mint ilyen, ellenforradalmár. Tulajdonképpen igazat mond, ha ezt most olvasom, és csak annyit tennék hozzá, hogy nem ő, hanem Churchill volt az első. Tudniillik ő már tizenhét elején, a nagyapám pedig tizenhét végén kezdett el bol-

sizni. Mikor megjöttek az első diplomáciai jelentések arról, hogy mit csinálnak Pétervárott. Szóval ő pontosan tudta, hogy nem lehet együtt menni azokkal, akik itt akármilyen módon összeomlást és forradalmat próbálnak csinálni, mert az bolsevizmussal fog végződni, mint Oroszországban. És ebben tökéletesen igaza lett. Hogy nem lehet megállni majd. Ez volt az óriási ellentét Károlyi és közte. A valódi politikai ellentét.

Valamikor június elején jött meg a nagyanyám május végén feladott lapja Bajáról, hogy hajnali három óra van, visznek bennünket. Előtte a gettóból is rendszeresen küldött leveleket, én ezeket akkor nem láttam és nem tudtam, csak később, anyám halálakor olvastam őket. De hogy vidékről elviszik őket valahová Németországba, azt megtudtam júniusban. Azt még nem, hogy ez a halált jelenti. Azt csak október 15-e után mondták, hogy azért kellene a hamis papírok, mert meg akarnak gyilkolni bennünket. Szegény nagymamát a bajai gettóból a dédanyámmal együtt a magyar királyi csendőrség volt kedves előbb egy napot vártni a tűző napon, vagy egy fél napot, majd nem megőrltek víz nélkül, minden nélkül a kis cókókjukkal, aztán berúgták őket a marhavagonba és vitték Auschwitzba, ott pedig azonnal a gázba. Nagymama ötvennyolc éves, a dédmama hetvenhét éves volt. Egy fia német nem volt a közelben. Tehát ehhez semmi közük nem volt. Mérhetetlen aljasság volt így tenni két öregasszonnyal egy városban, ahol addig, negyvenkettő-negyvenháromig legalábbis földbirtokosként társadalmi érintkezésben voltak a város vezetőivel.

Mindezt én így Pityu későbbi elbeszéléséből tudom. Hozzá kell tenni ugyanakkor, amit szintén később tudtam meg, hogy a bajai polgármester, dr. Bernhardt Sándor, körülbelül száz munkaképes zsidó férfit megmengett azzal, hogy szüksége van rájuk a városban, és nem engedi őket Németországban lazsalni. Jó hangot használt, és ezzel átmentette őket. Tehát nem akarok rosszat mondani a városra, mert nem a városon múlt. A polgármester még a gettósítás idején megpróbált úgy is beleszólni a dolgokba, hogy ezek a higiénikus állapotok a keresztény lakosságot is veszélyeztetik, mert járvány lehet. Így próbálta enyhíteni a helyzetet, tehát a régi városi hatóságok részéről emberséges jelek is voltak. Nem sok helyen, de itt igen. Mint ahogy volt néhány polgármester Magyarországon, aki március 19-én, vagy nem sokkal utána lemondott. Ez is egy nagyon nemes attitűd. Ezeket aztán az ötvenes években ki is telepítették, az igazán szörnyű ez, hogy aki rendes volt, azt utána még a kommunisták is bántották. Mert azoknak ők csak az előző korszak polgármesterei voltak. Baján nem mondott le a polgármester, de igyekezett emberségesen viselkedni, amiért megkapta a Világ Igazai elismerést a Yad Vashemtől kilencven után, talán előtte. Már nem élt, tehát posztumusz díj volt.

Negyvenöt után mint horthysta polgármestert kezelték, nagyobb baja tudomásom szerint nem lett, csak épp nem volt állása, nem volt semmije.

A túlélő zsidók támogatták, akik neki köszönhették az életüket. Kilencven után kapott egy utcát a városban, rendes ember volt, ez nyilvánvaló. Mikor ott voltam 2004-ben, akkor roppant megörültem ennek az egésznek. Az Igazaknak Hegedűs Viktor jóvoltából van most egy emléktáblája, csak a neveket nem lehetett ráírni, mert a családok elkezdtek egymással vitatkozni, hogy ki igen, és ki nem. Úgyhogy a végén az lett, hogy egy általános tábla van azoknak az emlékére, akik a városban zsidókat bújtattak és mentettek. Hegedűs Viktor a túlélő száz közé tartozik, aki akkor tizenöt-tizenhat éves volt. Koppenhágában lett egyetemi tanár ötvenhat után, és szívügyének érezte, hogy megörökítse a polgármesternek és ezeknek az embereknek az emlékét. Kilencvenig erről ugye szó sem lehetett, mert az állítólagosan antifasiszta kommunista rendszer hallani sem akart azokról, akik tényleg zsidókat mentettek. Negyvenöt után egy büdös szóval nem lehetett arról beszélni, hogy ki volt rendes és ki nem, csak arról, hogy ki volt kommunista és ki nem, és ki osztályellenség és ki nem. De arról egy szót nem lehetett beszélni, hogy a zsidókkal ki volt rendes. Ez egészen egyszerűen nem volt téma, és ezért én mérhetetlenül utálok a kommunistákat, amikor antifasisztáskodnak. Úgy utálok őket, még a náciknál is jobban utálok őket, mert hipokrita disznók.

És Pityu még mást is mesélt nekem. A Dömötör utca elején volt egy bútorüzem, ami szintén zsidó kezekben volt addig, közel a teherpályaudvarhoz, ott halmozták fel a zsidók egy részét a bevagónírozás előtt a cókmoikkal a tűző napon. Ő mint gyerek ezt nem értette, hogy a németek és a csendőrség nem igazán szervezték, hát miért hagyták az embereket ott állni? Aztán megbeszéltük, hogy épp ellenkezőleg, ez hozzátartozott az egészhez, rohadjanak csak a napon, mielőtt bemennek a vonatba. Azt mondta, a Dömötör utcában aztán napokig csak erről beszéltek az emberek, és körülbelül fele-fele arányban oszlottak meg aszerint, hogy emberekkel így viselkedni nem lehet, illetve hogy a legfőbb ideje, hogy a zsidók végre megkapják, amit érdemelnek. Na most ezt én egy gyerek autentikus tanúvallomásaként fogadom el. Ő különben jelentkezett Svédországban, amikor ott megindult valami kísérlet a náci népiertás revíziójára, és a televízióban azt mondta, hogyha valaki revizionista, akkor jelentkezzen nála, mert szétveri a pofáját. Hogy ő látta ezt gyerekkorában, nem látta azt, hogy mit csinálnak velük, csak azt, hogy viszik őket. És a svéd kormány aztán komoly kampányt indított ebben a kérdésben. Minden családnak elküldtek egy tájékoztatót a Soáról. Érdekes, hogy a svédek – akiknek a szerepe ebben a dologban mégiscsak mérsékelt volt – szükségesnek tartották ezt, és számos olyan ország, amelyeknek a szerepe nem volt mérsékelt, nem tartják annak.

A HAMIS PAPÍRT a nagyanyámnak és nekem Zsiga bácsi nevelt lánya, Csibe, Móricz Erzsébet szerezte. Csibe ugye Árvácska modellje a regényben, aki lelencgyerek volt, és emlékezetem szerint a könyvben is az. Nekik a férjével, dr. Keresztes Károllyal egy kis könyvüzletük volt a Baross utcában. Keresztes Károly Zsiga bácsi ügyvédje volt. Úgy lett a férje Csibének – mert óriási korkülönbség volt köztük –, hogy amikor Zsiga bácsi a halálán volt, akkor rábízta Keresztesre a Csibét. Aki neki nemcsak a fogadott lánya volt, hanem feltehetőleg a barátnője is. És Csibének volt egy kisgyereke. Ez a fiú hivatalosan ismeretlen apától származik, de a bejegyzéskor Zsiga bácsi elkísérte Csibét valahová Debrecen környékére, és ott kapta a gyerek a Móricz Imre nevet. Mert Csibe Móricz fogadott lányaként akkor már Móricz Erzsébet volt. Ebben a házasságban nagyon szép, mindvégig mély emberi kapcsolat volt Csibe és Keresztes között. Ők nevelték fel Móricz Imrét, aki feltehetőleg Zsiga bácsi vér szerinti fia. Ezt nem tudjuk biztosan, de nagyon hasonlít is Zsiga bácsira. Szóval Csibéék Baross utcai könyvkereskedésében volt egy kis nyomda, és azon készítették – amint én ezt később, negyvenöt után megtudtam, – a nagyon jól használható hamis papírokat mindenféle üldözött számára. Katonaszökevényeknek éppúgy, mint zsidóknak. És nekünk is ők adták a hamis papírt ingyen, nekem és a nagyanyámnak. Hamis születési anyakönyvi kivonatokat és a lakcímbejelentő papírokat.

És ezen az új születési anyakönyvi kivonaton én Vörös Vilmos néven szerepeltem. Minden egyéb adatom azonos volt, csak a nevem és a születési helyem lett más: Baja. Mert Baját akkor már az oroszok elfoglalták, tehát nem lehetett ellenőrizni. Sokan menekültek így meg Pesten, hamis papírral, hogy erdélyi vagy más vidéki, de valamilyen az oroszok által már elfoglalt területen levő adatot adtak. És minthogy én Baját ismertem, csak nagyon-nagyon nehezen lehetett volna megfogni, hogy nem oda való vagyok. A nagyanyám papírjára már nem emlékszem, de valószínűleg őt is Vörösnek hívták, hogy a kezdbetűk megmaradjanak. És Vörös Vilmos, ez egy olyan normális név. Más papír nem kellett, mert azáltal, hogy az ember bajai menekült gyerek, nem lehet követelni, hogy papírtengerrel rendelkezzen. Nem is ez volt a baj, hanem a rám kényszerített hazugság. Ez igazi katasztrófa volt, ez tönkretette az életemet. Jobban örültem volna, ha meghalhatok. Kiskoromtól arra neveltek, hogy soha, semmilyen körülmények között nem szabad hazudni, bármi történik, és azt is mondták mindig, hogy a nevemre és a családomra büszkének és méltónak kell lennem, és most egyszerre ugyanazok az emberek, mindenekelőtt a nagyanyám, akit nagyon szerettem, és akiben nagyon bízam, hiszen a Mosonyiban ő mondta el nekem röviden, de úgy, hogy rögtön tökéletesen megértettem, hogy ki volt itt, ebben az országban a nagyapám, és ki az apám, és hogy mi folyik a világban, szóval hogy pár hónap múlva a nagyanyám azt mondja

nekem, hogy most hazudnunk kell, és más néven kell élnünk. Ezt én soha nem emésztettem meg, jóvátehetetlen etikai törésként éltem meg. Ha tesszük, ettől lettem posztmodern. Máig felkavar és felháborít, és azt gondolom, hogy jobb lett volna bevonulni a gettóba. Lehet, hogy nem éltem volna túl, de ha igen, sokkal kevesebb problémám lett volna az életben.

Szóval ez nekem egy egészen mély trauma maradt. Móricz Erzsébet és Keresztes Károly csodálatos emberek voltak. Elmentünk utána hozzájuk negyvenötben megköszönni a nagyanyámmal, hogy ezt tették. Az Eskü úton laktak. És múltak az évek, és múltak az évek, és amennyire tudom – persze leállamosították a kommunisták, a rohadékok a könyvüzletüket a Baross utcában – egy újságstandot adtak Móricz Erzsébetnek az Astoriánál. Már nem úgy, hogy az az övé, hanem hogy ott kellett dolgoznia. Én nagyon örülök, hogy mi legalább negyvenöt után meg tudtuk nekik köszönni, amit tettek, és nagyon örülök, hogy láttam őt, és ő is látott engem, akit megmentett.

És amikor megbukott ez a szemét rendszer, és a kilencvenes évek elején Magyarországon is megkezdődött egy bizonyos kapcsolatépítés Izraellel, akkor Vezér Erzsébet kilencvennégyben írt egy cikket a *Népszabadság*ba, minthogy ő is Keresztes Károly és Móricz Erzsébet hamis papírja révén menekült meg. Egyébként ő, Vezér Erzsi is nagyon bátran viselkedett azokban az időkben, ezt meg kell mondani, a nagyanyám emlékezett rá, ő vitte a gettóba a hamis papírt, hogy kijöhessenek emberek, meg ilyesmi. A saját életét is kockáztatta. Vezér Erzsi tehát írt a *Népszabadság*ba egy cikket, amelyben kérte az izraeli nagykövetet, hogy az Igazak díját adják meg a gyerekeknek, Móricz Imre mérnöknek. Valaki elküldte nekem a cikket, amelyben Vezér Erzsi megemlítette a nagyanyámat is, erre én is rögtön írtam egy hozzászólást, hogy igen, a legfőbb ideje lenne átadni ezt a díjat, és inkább azt szégyelljük, hogy ilyen sokáig tartott, de hát Magyarországon Yad Vashem-díjakat kilencvenig nem lehetett adni.

És levélben kértem Eötvös Palit, hogy hozza le az én tanúvallomásomat is. Nagyon kedvesen lehozta, csak kicsit megváltoztatták a szövegét. Egy szentimentális szöveget csináltak belőle, ami zavart engem. Olyanokat írtak bele, hogy a holokauszt borzalmaival a történet nem ért véget, pedig én a holokauszt szót soha életemben nem használtam írásban, a borzalmakat se így, én egyszerűen úgy írtam, hogy a történet nem ért véget, és megírtam, hogy a nagyanyámtól a kommunista rendszer negyvenkilenc végén a kis kegydíjat elvette, és hetvenegy évesen, mindenéből kifosztva és betegesen nem bírta tovább, és öngyilkos lett. És azt írtam hozzá, hogy valakit, akit néhány bátor humanista megmentett egy tömeggyilkossá aljasult magyar állam karmaiból, néhány évvel később halálba kergetett egy másik gyilkos magyar állam. Ezt a mondatot kivették, azt meghagyták, hogy tömeggyilkosok, de a magyar államot kétszer is elhagyták belőle. Ezt túl

erősnek tekintették, pedig ez az igazság, a negyvennégyes és a negyvenöt utáni két magyar államról van szó, és nem a magyar népről vagy lakosságról, hanem a magyar államról. Mert mindig voltak Magyarországon rendkívül rendes emberek is, és az állam általában aljasul és gonoszul viselkedett. Jó, ezt kivették, de a levelet Eötvös Pali, megváltoztatva ugyan, de mégiscsak lehozta, és ennyiből én hozzájárultam ahhoz, hogy Móricz Imre posztumusz a szüleiért megkaphassa a Yad Vashem-díjat, mert ő így akarta, hogy a szülei kapják meg, név szerint. Én addig személyesen nem ismertem őt, csak azt tudtam, hogy Móricz Erzsébet fia. Elég sokáig tartott a dolog. Vezér Erzsí bement a hitközséghez, hogy ott az illetékes asztalára, akinek továbbítani kellett a nemzetközi osztályon, le legyen téve a javaslat, én viszont a kérésemet elküldtem az izraeli nagykövetségnek is, és felhívtam Jeruzsálemben a Yad Vashemben a magyar felelőst, mert tudtam, hogy ki az, és beszéltem vele pár szót, úgyhogy a dolog elintéződött, és kilencvenhétben Móricz Imre a szülei nevében posztumusz megkapta a kitüntetést, és a Yad Vashem falára felírták Keresztes Károly és Móricz Erzsébet nevét.

Számomra ez nagyon-nagyon fontos dolog volt, mert én az életemet nekik köszönhetem, és hozzáteszem, külön örülök annak, hogy a Móricz név az Igazak Falán és az Igazak Kertjében szerepel, mert Zsiga bácsi maga, azáltal, hogy részt vett a magyar értelmiség tiltakozásának a megfogalmazásában az első zsidótörvény ellen, és becsületesen védelmezte a magyar zsidóságot, erre maximálisan rászolgált. Akkor is, ha ő életet nem menthetett, mert akkor már nem élt, negyvenkettőben meghalt. Valahogy úgy éreztem, hogy a nevelt lányán keresztül ez őrá is visszamegy. És ott voltam, amikor Pesten kis ünnepséget tartottak, ahol a tíz-tizenkét túlélő embermentő, illetve a leszármazottaik, mert akik mentettek, azok akkor sokan már nem éltek, de a gyerekeik megkapták a díjat a Bálint Házban. Ott ismertem meg Móricz Imrét személyesen, aki meghívott az átadásra, laktam is náluk pár napot, és akkor ezt az egészet megbeszéltük. Az ünnepség után elmentünk a Farkasréti temetőbe, letettünk egy szál virágot, Vezér Erzsí elénekelt két protestáns zsoltárt, én pedig elmondtam egy Kaddist Móricz Erzsébet és Keresztes Károly sírjánál. Nemigen szoktam meghatódni, magamon például sosem, de ha erre gondolok, most is meghatódom. Ezeken az embereken nem tudok nem meghatódni, mert a fejükkel játszottak, és utána semmit nem kaptak ezért. Semmit ezért nem kaptak, sőt ugye azt a kis könyvkereskedést is elvették tőlük, ami mégis az életük volt. Nem volt rendes fűtési lehetőség télen az újságos standban ott a Rákóczi út és a Múzeum körút sarkánál, amibe tették, abban a fűtetlen kioszkban árusíthatta az újságokat és a friss könyveket. Ez volt a hála azért, hogy rendesen viselkedett, ez volt a kommunista rendszer hozzáállása Móricz nevelt lányához. És ez szörnyű dolog, hogy sehol Magyarországon ezeket az embereket nem jutalmazták, nem emelték ki, és nem mu-

tatták meg erkölcsi példaként az ország előtt, akik valóban életveszedelmet vállaltak azért, hogy másokat mentsenek, miközben ugye elég sokat szájtaltak az erkölcsről. Ezeket a valóban becsületes embereket nem értékelték, és nem állították példaképpen az emberek és a fiatalok elé, pedig ez sokat segített volna az országon. Az ország lelkiállapotán. És ez nagy kár. Nagyon nagy kár, hogy nem kapták meg azt a megbecsülést, amit megérdemeltek volna. Sokszor Nyugaton sem kapták meg, vagy csak nagyon késve. De az biztos, hogy engem máig nagyon-nagyon meghat, hogy ilyen emberek is voltak. Mert elég sok rosszat mondtam az előbb azokról, akik megérdemlik, hogy rosszat mondjunk róluk, hát mondjuk el a jót is azokról, akik megérdemlik, hogy jót mondjunk róluk.

A BÚJTATÁSOM a következő érdekes epizóddal kezdődött. Nagyanyám a svéd kórházba került, majd később egy körúti szállodába, és ott bujkált hamis papírokkal. Hogy azok szerint ő hová való menekült volt, azt nem tudom. Nem tudom, mert mi nem beszéltünk akkor már. Eltűnt a maga útjain, hogy ne lássanak együtt bennünket, mert ő ismert volt. Tehát az anyám, akit akkor még nem hívtak be kényszermunkára, elvitt a hamis papírokkal engem egy német nőhöz, egy sváb asszonyhoz valahová a mély Ferencvárosba, nem tudom már, melyik utcába. Meg volt beszélve, hogy megyünk, és a nő pénzt is kapott azért, hogy engem bújtasson. Kitűnően beszéltem németül, és lehetett volna azt mondani, hogy rokon. Szóval megérkeztünk, és a nő, amint meglátott, összecsapta a kezét, és azt mondta, hogy nagyon sajnálom, nagyságos asszonyom, de nem vállalhatom. Erre anyám azt mondja, na de hát miért? Már meg van beszélve, elfogadott mindent, és itt vannak a remek papírok. Hát persze, nagyságos asszonyom, ha tudnám, ingyen is csinálnám, de hát lehetetlen, azonnal észreveszik, akármilyen remek papírjai vannak, hát nézze meg a füleit, nézze meg az orrát! És ekkor az anyámnak volt egy mondata, amit soha életemben nem fogok megbocsátani neki, és ami ma is súlyosabb valami a számomra ebből a korból, mint az összes náci. Azt a finom és szép kijelentést tette: „Nem tőlem örökölte.” Ezt mondta az anyám. Ami az ő hozzám való viszonyát úgy grosso modo körülírja. Igaz, hogy neki kicsi fülei és kicsi, szép, klasszikus orra volt. Abszolút nem zsidós típus, mert ugyan fekete haja, és nagy fekete szemei voltak, de ahogyan én mindig mondtam, érzelmek nélkül. Míg az enyémből csorog az érzelem. Ugyanaz a szemtípus, ez a fekete Milkó-szem, de az anyámé hideg volt.

A nagybátyámé nem volt hideg, a nagyapámé nem volt hideg, de az anyámé hideg volt a nagymamától. Az anyai nagymama is gyönyörű asszony volt, de ő hozta a hideg részét a szemnek. És az is igaz, hogy én a nagy orrot az apai nagyanyámtól örököltem. Az apai nagyapámnak is nagy orra volt, de felfelé menő, igen magyaros orr. A nagyapám fizikuma egé-

szen más volt, magyaros fizikum, szőkés világos és gesztenye színű hajjal és teljesen világoskék szemekkel. Apámnak is világos szemei voltak és világos haja. Ilyen vörös-szőkésbarna, és ő sem nézett ki zsidónak. Az orra nem volt olyan szörnyű, mint az enyém vagy a nagyanyámé, de nagyobb orr volt, és nem olyan felfelé menő, mint a nagypapáé. Én meg hát valóságos antológiája voltam a rossz tulajdonságoknak, mert nem voltam világos, mint az apám, és nem voltam klasszikus orrú és fülű, mint az anyám, hanem minden oldalról begyűjtöttem a legrosszabb, karikaturisztikus vonásokat. És abban a helyzetben ezek a dolgok nagyon számítottak. És az anyám ezzel a mondattal ugye az apai nagyanyámra tette ennek az ódiú-mát, aki mindenestől tipikusan zsidós jelenség volt. Nekem ez nagyon fájt ott, iszonyú volt. Nem elég, hogy hazugságra kényszerítenek a nevemmel, most az anyám még meg is tagad. És egyáltalában, ez az egész „jaj, de szörnyű, nehéz lesz bűjtatni!”, meg ilyenek, amiket körülöttem mondtak, és a névhazugság teljesen tönkretette az identitásomat, az önszeretetemet, és teljesen tönkretette a testemhez való viszonyomat. Ezt mondta tehát a ferencvárosi nő, és akkor anyám elővette a csodafegyvert, hogy azt még nem mondtam, hogy nincsen körülmételve. Ez volt a legfőbb érv. Akkor a nő elgondolkozott, hogy mégis mennyi jövedelme lesz neki ebből, és elvállalt, de egy idő után megijedt, és így kerültem a Morvaiékhoz.

Morvai Zoltán egy öreg szociáldemokrata beszkártos mérnök volt, apám barátja. Nagyszerű kárpátaljai dzsentrí család sarja, kastélyban és medvékkel nőtt fel. Elszegényedtek, Pestre jöttek, majd elvégezte a Műegyetemet, és mérnök lett a Beszkártnál. Volt egy nála sokkal fiatalabb, szép felesége, aki viszont vallásos katolikus volt. Zoltán bácsit én ismertem korábbról, mert járt velem az Állatkertbe, és megtanított, hogyan kell a mackókat kézből etetni. Mert az örök csak őt engedték oda, és Zoltán bácsi lassan bevezetett engem is, úgyhogy az én tenyeremből is két mackó nyalt mézes kalácsot. A József körúton laktak, a Rákóczi tér közelében, ami akkor még egyszerű, becsületes környék volt, más jellegű, mint mostanában. Oda vittek, mert az volt, hogy ha baj van, akkor egy pár napra lehet menni hozzájuk. Ugye a papír nem elég, valahol laknom kellett, kellett valaki, aki etet és ágyat ad. Nem volt gyerekük. De egy hét után ők is megijedtek, sokszor a szekrénybe is beültettek, mert a házban megjegyzések hangzottak el. Minthogy ő maga is szocdem volt, veszélyesnek tűnt a helyzet, és akkor átvitt valami másik szocdem ismerőséhez Csepelre. Ideiglenesen. Egyszerű, művezető emberek voltak, végtelenül rendesek azok is. Mindenki tudta, hogy ki vagyok, de nem beszéltünk róla, mindvégig fenntartottuk a fikciót. Ezek már úgy kaptak meg, hogy bajai menekült vagyok, és nyilván mindent tudtak, csak egyszerűbb volt így, hogy ne komplikáljuk. Ott csak pár napig voltam, mert a csepeliek sem mertek hosszabban vállalni, aztán megint jött Zoltán bácsi, és elvitt egy másik ismerőshöz, valahová a

Csáky utcába, az Új-Lipótvárosba. Ott is csak pár napot voltam, mert ott is veszély volt. És féltek, mindenütt féltek. Most tudni kell azt is, hogy nem volt élelmiszerjegyem, ugyanis azt az előjáróságnál lehetett kiváltani, és az veszélyes játék lett volna. Ezzel szemben Morvaiéknál voltak ékszerek, amiket a nagymama vagy az anyám azért bízott rájuk, hogyha ők bármi okból már nem tudnának pénzt adni értem, akkor az ott legyen náluk annak a részére, aki bújtat és etet.

Toltak-tettek tehát ide-oda, és nem emlékszem már, hogy kerültem végül a Rákóczi útra a két nagyon kedves katolikus nővérhez. Talán a Morvai néni katolikus vonalán. Nem apácák, hanem vénkisasszonyok voltak, két nő, talán testvérek, akik együtt éltek. Ott laktak a Rákóczi út elején, úgy kétszáz méterre az Astoriától. Nem tudom a házszámot, kerestem később hetvennyolcban, de nem találtam. Nagyon rendes emberek voltak. Ne legyen félreértés – mert hiszen apácák, nővérek is sok zsidó gyereket mentettek –, ők civilek voltak. Viszont mondom, mélyen vallásos katolikusok, és valószínűleg ezért, a papjuk tanácsára vettek magukhoz. Ragaszkodtak ahhoz, hogy minden nap katolikus imát mondjak, és további katolikus imákat is tanuljak. Mert a papjuk azt is mondhatta nekik, hogy a lelkemet is meg kell menteni. Ez engem abszolút nem zavart, mert a Tetti miatt szerettem a katolikus imákat, tehát nem volt bennem semmi ellenállás. Azok is Istenhez szóltak, tehát úgy éreztem, hogy ha Jézusban én nem hiszek is, attól még nem lesz ebben semmi megalázó. Mindenesetre érdekes volt, hogy ez volt a feltételük, hiszen nekik adnunk is kellett valamit, mert hát ugye élelmeztek, mostak rám, és nem lehetett tudni, hogy ez mennyi ideig fog tartani. Tehát valami kevés ékszert, azt hiszem, ők is kaptak, de biztos, hogy nem ezért viselkedtek nagyon rendesen.

Náluk ráadásul már bujkált egy erdélyi zsidó család is, apa, anya és két gyerek, őket a pincéből az egyik igazoltatáskor elvitték. Hogy mi lett velük, nem tudom. Velem a különféle lakások közötti átjárások során egyszer fordult elő csak, hogy át kellett mennem egy igazoltatáson a Szent István körúton, de valamiért átengedtek, nem foglalkoztak velem, talán mert gyerek voltam. Amúgy a lakásokból nem tehettem ki a lábam, nem is akartam, persze, és nem mehettem az ablakhoz, hogy ne lásson senki, hanem a szobák mélyében léteztem. Ez önmagában véve nem lett volna baj. Az viszont nem volt kellemes, amikor december vége felé, 22-én, 23-án megkezdődött az ostrom, és én nem mehettem le a légópincébe. Közben folytatódtak a bombázások is. Aztán kitört az egyik ablak, abba a szobába nem mehettünk, hát Istenem. Fent éltem téli kabátban a betört ablakok mellett, és vártam, hogy jöjjenek, és valami ételt adjanak nekem. Ugyanakkor, már mondtam, imádtam a bombákat. Ha valaki valóban nem szereti azt, ami körülötte van, akkor azt se bánja, hogy bombázzák. Kint meg lőttek, még az volt a legkevesebb, engem a háborús események nem ijesztettek meg,

ettől én nem féltem. A lakásban is csak a hideg zavart és a kihaltság. Bejött a hideg a kitört ablakon, nem volt fűtés és nem lehetett tudni, hogy mikor jönnek fel a nénik, szóval a teljes egyedüllét napokon keresztül egy lakásban úgy, hogy öt percig látsz valakit, aki feljön, azért az nem kellemes. Bár az én karakteremnek megfelel, ott ez már túlzásba ment. A nénik egy idő után mégis megszántak, és úgy döntöttek, megmondják lent, hogy ide szökött hozzájuk egy bajai menekült gyerek. A zsidó család, akik náluk bujkáltak, már lement a pincébe, ők vállalták a veszélyt. A lakás amúgy egy kis, háromszobás lakás volt valamelyik felső emeleten, mindenkinek megvolt a saját szobája. Én a belső, utcai szobának a legmélyén voltam, és még egy spanyolfalat is állítottunk, nehogy valaki kintről észrevegyen. De hát elég magasan voltunk, úgyse láthatott volna senki. Ők a szobájukban laktak összehúzódva ketten.

Amikor aztán le kellett menni a pincébe, ott nekik volt ágyuk, és én ket-tejük között alhattam középen. Elég széles ágy volt, úgyhogy megvoltunk. A pincében senki nem szólt semmit, viszont ott aztán folyton igazoltattak. Állandóan jöttek az őrzáratok, megnézték a papírt, majd mondták, hogy told le a gatyádat. Ötször vagy hatszor kellett levennem a nadrágomat a pár hét alatt. Már örültem, amikor mondták, hogy told le a gatyád, mert akkor tudtam, hogy nem fognak keresztkérdéseket feltenni a papírommal kapcsolatban. És ugye tudtam, hogy ez rendben van, tehát hogy a gatyaletolás nem végződhet rosszul. Mondjuk rosszul végződhetett volna, ha valamelyik el-dönti, hogy mégis, neki ez gyanús, mit tudom én. Azt az erdélyi zsidó csa-ládot a második vagy a harmadik őrzárat elvitte. Másfelől persze megalázó, undorító és nem megbocsátható dolog, hogy ilyeneket csináljanak az em-berrel. Szóval hogy ennek köszönheted, hogy túléled, hogy éppen nem vagy körülmetélve. Valószínűleg hozzájárult később egy bizonyos nemi sza-badsághoz, hogy én gyerekkorban megszoktam, hogy letolom a gatyám. Hozzászoktattak így hivatalból, ugye. Az utolsó alkalommal a lakók már elkezdtek kiabálni az őrzárral, hogy hagyják ezt a gyereket békét, eleget nézték, eleget vizsgálták, menjenek a fenébe. Ilyen hangok is voltak.

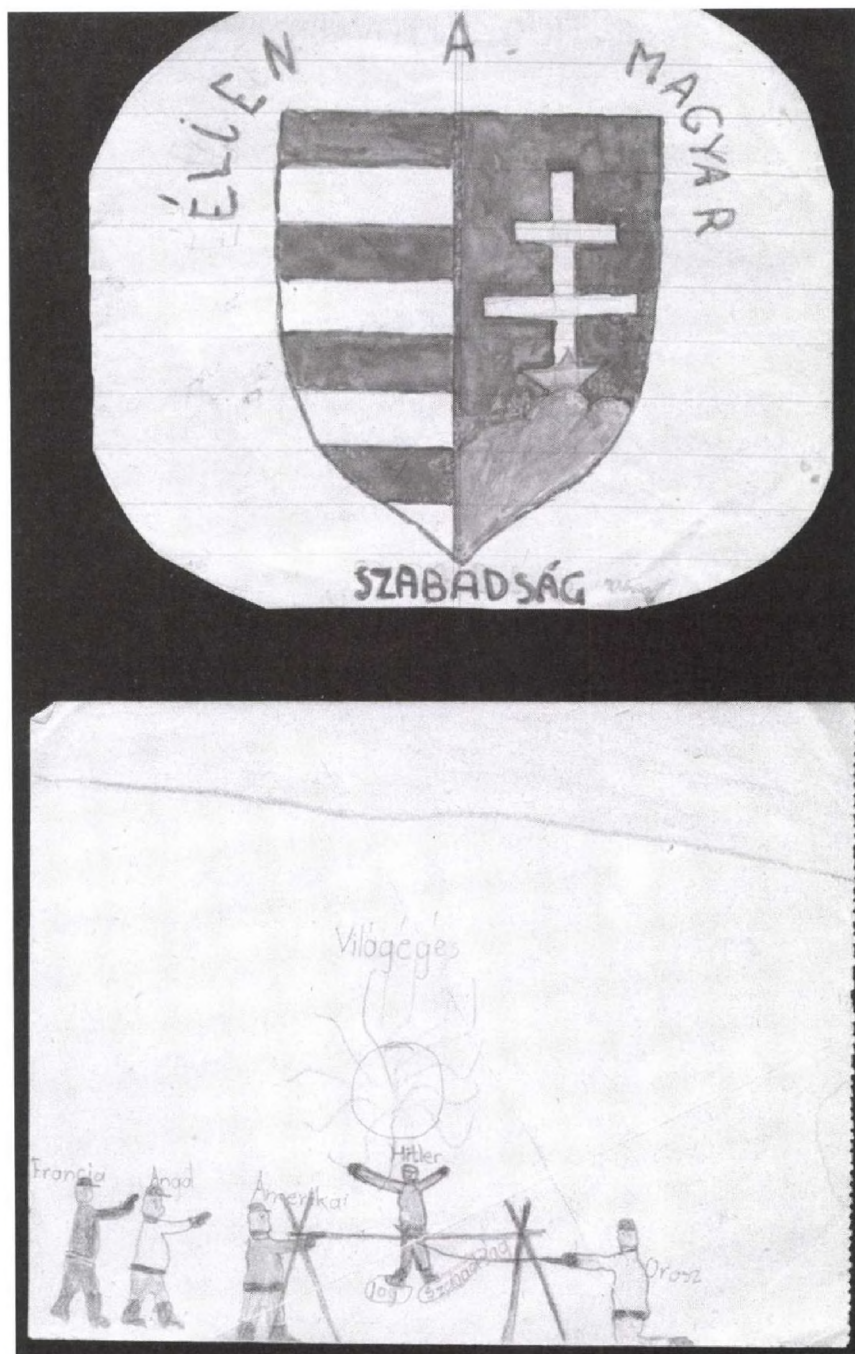
Közel voltak az oroszok is, a vége felé már csak pár háznyira. Néhány nappal az érkezésük előtt már szemmel láthatóan hamis papíros katoná-szökevények is voltak a pincében, azok közül is elvittek egyet. Az utcára nem mehettünk ki, mert abból végképp baj lett volna. És az evés, ivás, ürí-tés, rettenetesek voltak ezek a dolgok is. Amíg otthon voltam, lehetett ren-desen enni, még tartottak a spejzban a készletek, amíg a börtönben vol-tunk, nem nyúlt hozzá senki, vagy ha hozzányúltak is, maradt még elég. A bujkálásokban sem éheztem, de itt, a pincében már nem ettünk. Folya-matos diarém volt, és kínlódtam, mert nem voltak vécék, hanem különbö-ző helyekre, sarkokba kellett piszkítani mindenkinek. Én teljesen elrohadt-am ezekben a hetekben. Mert nem tudtam emberek előtt csinálni, szóval

ez az egész nekem nem ment. Ezért is volt bennem mérhetetlen vágyódás a fehér ágy, a tisztaság és az egyedüllét iránt. Hogy újra emberként élni, nem így, mint a vadak. A pince szörnyű volt ezzel a promiszkuitással, édes Istenem, igen. Azért az emberek egymással szemben is végig tartottak bizonyos szemérmes távolságot, igyekeztek lepedőkkel elkülöníteni az ágyakat, és nem meztelenkedni egymás előtt.

Antiszemita megjegyzést sem hallottam soha. Egyetlenegyszer hallottam valamit, amitől nagyon megijedtem, miközben úgy csináltam, mintha aludnék, mert ugye evidens volt, hogy én másképp viselkedem, nem játszottam például a többi gyerekkel. Persze ezt jóindulattal le lehetett adni úgy is, hogy traumatizált, menekült gyerek vagyok. Mindent le lehetett adni különben, de azért elég nyilvánvaló volt, hogy miről van szó. Szóval volt egy idős munkás is a pincében, művezető az is, és annak volt két lánya. Az egyik nagyon rendes proli lánynak tűnt, a másiknak viszont egy német tiszt volt a barátja. Kapott egy nercbundát is tőle, azt hiszem, ilyen módon akart kilépni kicsit a helyzetéből. Az ember maga ötvenöt éves lehetett, a lányokat gyerekként nem tudtam megítélni, hogy tizenkilenc vagy huszonöt, nem tudom. A rendeset Esztinek hívták, az néha még valami ennivalót is adott nekem, a másik viszont, akinek a nevét elfelejtettem, egy éjjel azt mondja az apjának, miközben én éppen fent voltam, nem lehet, hogy ez a gyerek zsidógyerek? Nem rosszindulatúan mondta, csak ilyen kérdő hangsúllyal. Mire az apja rámordult, hogy akár az, akár nem, semmi közöd hozzá. Ez volt az egyetlen dolog, amit hallottam. De ingerültséget, rosszindulatot, támadó kíváncsiszkodást én ez alatt a három hét alatt nem tapasztaltam. Ezt is meg kell mondani. Lehet, hogy a nénik miatt sem, a Horthy-rendszerben roppant tiszteletreméltó volt ez az egzempláris, templomba járó vénkisasszony státusz, és nem akarták kellemetlen helyzetbe hozni őket. Igaz, ellenállást sem tapasztaltam. Amikor vitték az embereket, csendben ültek a helyükön a többiek, és igyekeztek nem odanézni. De nem voltak rosszindulatú megjegyzések a legkisebb mértékben sem, és nem volt zsidózás sem. Csend volt, vagy arról beszéltek, hogy elég lesz-e a bab és a víz, meg az oroszokról, hogy te jó Isten, és mi lesz és meddig még, és hogy most már legyen béke. Semmi más, ez volt a szöveg. Meg hogy csak visszamehetnénk már a lakásainkba végre. Persze tudták, hogy jönnek az oroszok, és ez az utolsó három hét ezért már nem szignifikáns. Nem tudom, hogy mondjuk a német bejövetel napján mit csináltak. Közben az őrzőjáratok masszívan jöttek és jöttek, és gyilkoltak. Ez volt a dolog másik fele. És az újságok, mert még mindig volt egy-kettő, ami megjelent, az valami iszonyú volt. Ekkor már a Hermina úton kellett harcolni a végső győzelemért, vagy a nem tudom hol, és teljesen elvesztették az eszüket.

HOGYAN TOVÁBB?

Vilmos iskolai rajzai 1945 után

JANUÁR 18-ÁN JÖTTEK BE AZ OROSZOK, már oda, abba a Rákóczi úti házba. Nem tudom, hogy aznap, vagy előtte való nap valaki lejött a pincébe, és mondta, hogy a németek az összes hidat felrobbantották, belezuhantak a Dunába, és nincs többé híd Budára. Szóval nem lehetett tudni, hogy mi lesz, csak a lövöldözést lehetett hallani egyre közelebről. És 18-án bejött egy szőke ukrán parasztfiú, megállt a pince ajtajában, és azt mondta: „Órá, órá!” És elkezdte begyűjteni az órákat. Ez volt a felszabadulás. Aztán további csoportok jöttek, kezdték nézni kicsit a koffereket, meg mindent, amit az emberek eltek. Fülbevalót, gyűrűket, ilyesmit. Aztán többé senkin semmi nem volt, mindenki félt. Megbecstelenítés ebben a pincében nem volt, de mesélték, hogy kettővel arrébb ez meg ez történt, a nők elkezdtek festeni, öregíteni magukat, és a lányról, aki azt a megjegyzést tette, eltűnt a bunda. Az én órámat is elvették rögtön, amit Brüll Ali bácsitól kaptam, és mint később megtudtam, anyámtól is elvették az óráját. Ezt nem azért mondom, hogy ezzel túl lennének fizetve, mert végül is megmentették az életemet, bár nem ezzel a céllal jöttek, ezt mindig hangsúlyozni szoktam.

Én nagyon készültem erre a pillanatra. Azt gondoltam, hogy ha egyszer bejönnek az oroszok, akkor én a második napon odaállok a pincében az emberek elé, és megmondom nekik, hogy zsidógyerek vagyok, és ezt nyilván sokan érezték vagy tudták közülük, és megköszönöm nekik, hogy abszolút nem bántottak, és nem akartak nekem rosszat, és most megkérdezem tőlük, és beszéljük meg, hogy mégis mi a véleményük mindarról, ami történt. Hogy helyesnek érzik-e azt, hogy egy gyereknek, mint nekem, álnéven kell bujkálnia azért, hogy életben maradhasson. Ezt én nagyon kidolgoztam magamban akkor, tízévesen. És amikor bejött az első orosz, illetve ukrán katona, és elvette az órákat, és bejött a második és a harmadik és a negyedik, és már hordákban jöttek, és elkezdtek turkálni, és elvették az értékeket, akkor elszégyelltem magam, és továbbra is úgy csináltam, mint-ha az lettem volna, akinek mondtam magamat. Tehát semmi ilyen kibeszélésre nem került sor, mert olyan fokon elkezdtem undorodni attól, hogy

ezek az én szövetségeseim, olyan fokon elrontották nekem a felszabadulást, és olyan fokon kompromittáltak már akkor, ebben a három napban.

Elvették az erkölcsi fölényemet, ezért az első pillanattól fogva, noha megmentettek, utáltam őket. Az oroszokat. Jelen esetben az ukrán hadsereget, ugye. Ezek különben egyszerű gyerekek voltak, nem tudták még, hogy nekik majd felszabadító pózban kell tündökölniük a magyar történelem meghamisítása következtében. De azért az már akkor is sok volt, hogy ezt felszabadulásképpen próbálták eladni, mint valami nagy katartikus dolgot, amikor erről ekkor szó sem volt. És elkezdtem szégyellni magam, hogy nekem ehhez közöm van, és egy életre elkezdtem utálni őket, mert elvették a katarzisomat. A kommunizmus iránti utálatom is innen ered. Továbbá azon túl, hogy az oroszok elvették tőlem a katarzist, nagy csalódást okozott az a nő, aki azt kérdezte az apjától, hogy nem vagyok-e zsidógyerek, az kezdte árulni a *Szabadság* című új napilapot, amely elvben koalíciós lap volt, rögtön január végén megjelent, de valójában a budapesti kommunista pártbizottság szerkesztette. Ő kezdte ezt árulni és terjeszteni. Ez egészen tipikus átmenet volt. Jött be a pincébe, és kiabálta harsány hangon, hogy megjelent a *Szabadság*. Én elkezdtem nézni a Szabadságot, és azt láttam benne, hogy „felszabadultunk”, és hogy a nép jó volt, csak az uralkodó osztály volt rossz, rögtön ez a szöveg jött. Ettől elhánytam magam. Ez egy teljesen hamis, új káté volt, amelyet mindvégig igyekeztek megtartani, és itt kezdődött bennem valószínűleg a nép iránti undor, nem azért, mert különösebb bajom lett volna addig az emberekkel, még egyszer mondom, de ez a szöveg, hogy a nép jó, azért erről szó sem volt.

Elfelejtettem az emberek többségét a pincéből, pedig egy időben jól emlékeztem rájuk, mert mégis együtt voltunk hosszan összezárva. Volt jó is abban, hogy velük éltem át ezeket a heteket. Kevesebb bennem a paranoia, mint azokban a zsidókban, akik muszosok lettek, és a keretlegényeket látták, vagy akik gettóba kerültek, és csak a nyilas mocskokat látták, akik bejártak randalírozni. Én azáltal, hogy a keresztény lakossággal összezárva éltem át a dolgokat, láttam azt is, hogy átlagos emberek, akik élik a maguk életét egy átlagos Rákóczi úti bérházban, és nemcsak az van az agyukban, hogy a zsidók, a zsidók. Még azt sem érzékelttem semmi módon, hogy milyen közel vagyunk a gettóhoz.

Aztán mindehhez hamar hozzájött még egy egészen szörnyű dolog, a Rákóczi út 4-ben elkezdtek fosztogatni. Mert a második napon azt mondták, hogy lehet menni az üzletekbe. Napos idő volt, noha kemény tél, de napos idő. Felmentem én is a Rákóczi útra, és láttam, hogy elkezdik feltörni és fosztogatni az üzleteket és üzletraktárakat, mint az örültek. Partvisnyeiekért és fogkrémekért verekedtek, amikor nem volt étel. A pincében rohadtak még, és verekedtek olyan tárgyakért, amelyeknek semmi haszna nem volt. És ezt a magyar lakosság csinálta. Persze nem mindenki,

a nénik például nem csinálták. És akkor rájöttem, hogy állatok között éltem, szóval elmondhatatlan. Csak álltam, néhányan voltunk, akik álltunk, és néztük az út másik oldalát. Magyarok, magyar üzleteket. És arra is rájöttem, hogy nincsen ennek semmi összefüggése, teljesen mindegy, hogy zsidó meg nem zsidó, meg ez meg az, ezek vadállatok. Mindegy nekik, csak ürügy kell. Talán a hosszú pincébe zártságának a reakciója volt, de nem tudom, nem tudom felmenteni őket. Ez volt számomra talán a legvisszataszítóbb látvány. A pincében még emberien viselkedtek, még a nagyon egyszerű emberek is igyekeztek udvariasan viselkedni egymással, és megmaradt egy bizonyos kispolgári fegyelem, és itt most ezt csinálják. Teljesen abszurd dolog volt.

Hetek teltek el, mire az anyám eljött értem. El is mentem már magamtól a Liszt térre üzenetet hagyni a házmester bácsinál, meg mindenütt, hogyha valaki jönne, akkor itt és itt vagyok. Mert ugye kézről kézre adtak az ékszerekkel előtte már idegenek nagyon becsületesen engem, és anyám, mint utólag kiderült, nem is tudta, hogy hol vagyok. És még ezután is többször visszamentem oda megnézni, hogy megjött-e valaki. És akkor egyszer csak megjelent az anyám, a nénik azért már várták, mert engem mégiscsak táplálni, tartani kellett, de hát rendesek voltak, nem dobtak ki az utcára. Megköszönte nekik, hogy maguknál tartottak, kedvesen elbeszélgetett velük, majd egy büdös szó, ölelés vagy puszi nélkül felkapott, mint egy bőrröndöt, meg se kérdezte, hogy mi volt, hogy volt, felkapott, és elvitt. A néniktől persze én is kedvesen elbúcsúztam. Nem sokkal ezután, pár hét múlva egyszer még visszamentem hozzájuk megpusztilni őket és köszönetet mondani, ennek nagyon örültek, sajnálom, hogy többször nem mentem vissza.

Szóval ahogyan anyám elvitt, az ugyanolyan szörnyű volt, mint amikor leadott a Tómpa utcában azzal a mondattal, hogy „nem tőlem örökölte.” Most csak annyit mondott: „Szervusz fiam, hát akkor menjünk!”. Ránézett a holmimra, és azt mondta még: „Ez minden, ami veled volt?” Szó nélkül mentünk a Liszt Ferenc térre. Érezte, hogy egy hatalmas, értelmetlen mamlasz vagyok, és semmi szüksége rám. Én azt hittem, hogy megölel, megcsókol. Azt gondoltam, hogy nem akarja az utcán, idegenek előtt csinálni, de majd a lakásban el fogjuk kezdeni. Akkor még mások is voltak ott, de hogy ott majd el fogunk kezdeni beszélgetni. Már nagymama, az apai nagymama is ott volt. Szóval vártam, de anyám nem mondott semmit. És attól fogva soha az életben én őbelőle ezekről a dolgokról egy szót sem tudtam kiszedni. Ha bármit kérdeztem, vagy próbáltam szóba hozni a témát akár sokkal később is, egyszerűen nem volt hajlandó beszélni arról, hogy hol volt és hogyan élte túl, és nem kérdezett engem se, hogy hol voltam és hogyan éltem túl. Soha. Nem érdekelte. Vagy úgy csinált, mint-ha nem érdekelte volna. Én még ilyet életemben nem láttam. Az én legna-

gyobb frusztrációm ez volt, hogy soha senki nem kérdezte meg tőlem, hogy hogyan éltem túl. És senki se mesélte el a felnőttek közül a maga történetét. Csak mi, gyerekek beszéltünk aztán később kamaszként egymás között erről. De az idősebb nemzedék botrányosan rondán viselkedett.

Anyám egyébként, mint később megtudtam, érdekes módon nem vált hamis papírt, hanem elment a téglagyárba munkára, ahonnan a halálmenetbe kergették Ausztria felé. Ő, mondom, soha egy szót nem beszélt erről nekem, de eltűrte, hogy egy kövér és művelt barátnője, aki vele volt, valamikor az ötvenes évek elején elmesélje nekem, hogy mi történt. Tolnay Klárinak hívták, húga a híres Charles de Tolnaynak, aki a legnagyobb Michelangelo-szakértő volt Firenzében, a Casa Buonarroti gondozója, művészettörténész, kiváló könyveket írt az olasz reneszánszról. Az ő húga vagy az unokahúga volt, szintén művészettörténész. Nem keverendő tehát a színésznő Tolnay Klárral. Kifejezetten ezért találkoztunk később egy presszóban, hogy elmondja nekem, mi történt velük. Tőle tudom, hogy az anyámmal együtt kiléptek a halálmenetből, amikor egy falunévtáblát látva az anyámnak eszébe jutott, hogy Mariska, a volt szobalányunk oda való, vagy oda házasodott, szóval hogy ott élt. Kapcsolatban maradtunk, miután elment tőlünk, karácsonykor írtak lapot is. Én is emlékszem rá kiskoromból, hogy volt a két cseléd, a Juliska meg a Mariska, nagyon kedvesek voltak. Szóval ők ott valahogy kiléptek a halálmenetből, levették a sárga csillagot, és megkeresték Mariskáékat, akik végtelen rendesen elbújtatták őket. És aztán onnan kerültek vissza Pestre.

ANYÁM ELEVE SKIZOID, AUTISZTIKUS TERMÉSZET VOLT. Sokat tudott beszélni kulturális dolgokról, regényekről, koncertekről, de személyes ügyekről sosem, az tabu volt, nem úri téma. A szenvedésről beszélni pedig pláne nem úri téma. Tartásosak vagyunk, ugye, már az ő anyja is ilyen volt, vele is így bántak gyerekként, hogy a nőrszök meg a nevelőnők, és semmi más. Nagyon rosszul éltem meg ezt, szeretetlenségnek, teljes anyahiánynak. Kiváló, tartásos ember volt, csak anyának nem volt alkalmas. Nem értette meg és nem vette tudomásul, hogy ő anya. Hozzáteszem, hogy ezt a frusztrációt a nemzedékben mások is megélték. Lányokkal beszéltem erről később, akik szintén panaszkodtak, hogy az anyjuk rögtön elment dolgozni, belevetette magát az életbe, hogy gondolni se kelljen arra, ami történt. Az anyám nem ezt csinálta, hanem szomorú lett, ami a felejtés és az elfojtás még rosszabb technikája. Az apai nagyanyámmal én nagyon sokat beszélgettem életemben, amit tudok a családról, azt nagyrészt tőle tudom, de érdekes módon a bujkálásról és a túlélésről ő sem akart beszélni.

Valamikor február vége felé kerültem vissza a Liszt térre, a lakásunkba. Mindenütt a por, a piszok, a feltört aszfalt, mégiscsak egy világháború

ment át a városon, két olyan hadsereg, amelyik nem különösebben ügyelt a város értékeinek a fenntartására, ugye egyébként sem erről híresek a világtörténelemben. Ehhez jött, hogy abszolút nem volt közbiztonság, vagyis mindenki igyekezett a lehető legrosszabb ruhákban járni az ostrom után, és ez így volt nyáron és ősszel is még. Hekus Döncik, meg vetkőztető bandák járták az utcákat éjjel, állandó vetkőztetés folyt, az első újságok is ezzel voltak tele, vagyis ha valakin volt egy jó kabát, akkor azt este vagy éjjel megtámadták, és leszedték róla. Volt már az, amit új, demokratikus rendőrségnek neveztek, ennek a fő munkája egyrészt az volt, hogy háborús bűnösöket fogjon el, másrészt már kezdődött a helyezkedés, és a szünető polgári demokrácia kiirtásának a megszervezése Rajk László és Péter Gábor révén. Beköltöztek azonnal az Andrássy út 60-ba, vitték be a szerencsétlen elhajló kommunistákat, mint a Demény Pali bácsit vagy később a Weishaus Aladárt. Mert azért az elején még polgári demokrácia volt, még nem volt minden a kezükben, lehetett még beszélni, csak az oroszokat nem volt szabad szidni nyilvánosan egy büdös szóval sem. Azt nem lehetett. A közbiztonságról lehetett beszélni, csak nem az oroszokkal kapcsolatban, és az akkor már elsősorban tényleg nem az oroszok, hanem a magyar bűnözők miatt volt rossz. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy semmi elegancia, semmi oldottság, semmi nyugalom nem volt, hanem meggyötört emberek járkáltak a romok között borostásan a pizsokban, följövet a pincéből, visszajövet a hadifogságból.

Ugyanakkor óriási életerő jellemezte a várost. Újranyíltak a boltok, a standok, a kávéházak, borzasztó életerő volt. Nekem ez nem feltétlenül tetszett. Tetszett, hogy nagyon gyorsan kinyitott mellettünk a Japán, vagy a körúton a Pátia, de volt az egész nyüzsgésben valami elproletarizálódás ahhoz képest, hogy milyen elegáns és szép volt ez a vidék a háború előtt. A termelés és a közlekedés is hamar beindult, és a kereskedelem is, de érzékelni lehetett a zsidó kispolgárság lezüllesztését, háttérbe szorulását is. Ők azelőtt kinyitották a szép, tiszta üzletüket, és egész nap ott voltak, most meg felszínre vetődött egy új fezőrnemzedék, tehát ilyen szedett-vedett, üzérkedő, bejrúti-levanti módon kezdett el újra működni a kapitalizmus. („Tűzkő, szaharin! Tűzkő, szaharin!” Ezt duruzsolta például valaki egész nap a Terez körúton a járdán, a Nyugatinál.) Nem volt rokonszenves nekem, mert az egésznek volt valami neolendülete, miközben én még gyászolni szerettem volna, és azt, hogy romeltakarítás legyen, szóval hogy csendben restauráljunk.

A romok ott voltak még negyvenöt nyarán is, annyira, hogy a Liszt tér másik oldalán, ahol az a ház összedőlt, mi a törmelékhalomban játszottunk, amelyek alatt még bomló tetemek voltak. Március vége volt, már szép, napsütéses idő, néha van ilyen idő márciusban Pesten, amikor találunk egy dobozt, kinyitottuk, és azt hittük, hogy luftballonok vannak ben-

ne. Otthagytuk a romokat, és a Japán kávéház felé mentünk vele. A teraszon ismerősök és ismeretlenek ültek, félismerősök, ahogy ez a gyerekekkel lenni szokott, hogy köszön, de nem tudja még, ki kicsoda. Azon a napon nem, de sokat ült ott a teraszon Szép Ernő is, hiszen szemben lakott. Az Abbaziát jobban szerette, de járt a Japánba is. És Tersánszkyra is emlékszem, amint a teraszon ül. Ekkor csak egyszerű normális közönség süt-kérezett a székeken, de azok között is volt, akit ismertem, kereskedők a környékről. És mi ott ezzel a fiúval, akinek a nevét már elfelejtettem, elkezdtük fölfújni ezeket, amikről azt hittük, hogy luftballonok, de nem voltak hajlandók felfújódni, és mindig leestek. Egy idő után, amikor már vagy a huszadikkal bajlódunk a dobozból, láttuk, hogy a tér iszonyúan röhg. A Japán teraszán a hasukat fogták neveltükben. Annnyira, hogy egy idő után nem tudtuk, miért, és azt hittük, hogy azért, mert mi ilyen ügyetlenek vagyunk. És akkor valaki megmondta, hogy ezek nem luftballonok, hanem Olla gumik, óvszerek, amiről akkor persze fogalmunk se volt, hogy micsoda.

Az anyám a háborús trauma következtében még elzárkózóbb, még hidegebb, ha tetszik, még tartásosabb lett. Én ebbe már belenyugodtam, hogy tőle nem várhatok semmit, viszont nagyon vártam az apámat, az egész tavasz és nyár a rá való várakozás jegyében telt. Igazi katasztrófa volt ezért, amikor augusztus végén megtudtuk, hogy Hannover mellett meghalt. Soha többé nem állt helyre számomra ezután a normalitás. Évekig mentem úgy haza a Trefortból jövet a Liszt téren a Zeneakadémia oldalán a Szép Ernő házáig, hogy behunytam a szemem a járdán, és azt képzeltem, hogy minden olyan, mint régen, megvan az apám, és én visszamegyek a szép régi lakásunkba.

Pár héttel apám halálhíre után azt mondja az anyám, hogy van a Sváb-hegyen egy svájci gyereksegélyző nem tudom micsoda, ahová elmehetek, és ott engem nagyon jól fognak táplálni, mindig ez volt a szöveg, hogy ott majd jól táplálnak. Én negyvennégy március 19-ig a saját külön szobámban laktam. Amióta éltem, senki az én szobámban nem volt, Tetti az első öt évben a mellettem lévő szobában lakott, és időnként benézett, de én megszoktam, hogy egyedül alszom, egyedül vagyok, és a szobámba kopogás nélkül senki a nevelőnőmön kívül be nem jön. És hatéves koromtól pedig senki. Nekem is kopogni kellett náluk, és ez nagyon helyes is volt, de nekik is nálam. Ennyi volt, hogy én is ember vagyok, és ha valami miatt, ami nagyon ritka volt, ők jöttek, mármint apám vagy anyám, akkor ők is kopogtak. És jött ez a tíz hónap szörnyűség március 19-e után, ahol állandóan másokkal kellett együtt lenni, hol börtönben, hol táborban, hol bujkálva, hol pincében, énnekem teljesen elegendem lett ebből, és az egyetlen igényem volt, hogy fehér ágyban aludjak, és újra csak az jöjjön be a szobámba, akit beengedek.

És ahelyett, hogy ezt lehetett volna, anyám betett engem ebbe a gyereknyaralásba a Svábhegyen. Egy svájci intézet csinálta a Jointtal együtt. Megint hatan voltunk egy szobában gyerekek, amúgy civilizált zsidógyerekek, és voltak talán nem zsidók is, nem tudom. De nekem semmi kedvem nem volt felkelni parancsszóra, úgy mosdani, hogy mások előtttem utánam mosdanak, én ezt nem bírtam, teljesen elegendő volt mindenféle promiskuitásból. Azt hazudta nekem, mármint az anyám, hogyha ez nekem nem tetszik, akkor egy hét után hazajöhetek. Mert én nem akartam odamenni. Könyörögtem, hogy otthon maradhassak. Nem őmiatta, én azt akkor már tudtam, hogy ővele nekem semmi kapcsolatom nincs, de a saját szobám, az ágyam és az egyedüllét és a szuverenitás öröme miatt. Mert úgy éreztem, hogy az ember ebből áll. Erre megint betettek egy lágerbe, mert azért ez ugyan nagyon jó láger volt, de mégiscsak láger. Jó, túlzok, de lógtak rajtam, és nem volt módomban egyedül lenni. Csak a kertben. Oda aztán kimentem pár órára, és egy vagy két gyerekkel jól tudtam beszélgetni.

Annyira utáltam már az egészet, és a rendszert is, ami akkor még nem az a rendszer volt, de oroszok és piszok és összevisszaság, és egy csomó proli mindenütt, és modortalanság mindenütt – mert ez lett negyvenöt egyik következménye, hogy elszakadtak a gátak, és mindaz, amit azért a március 19-e előtti, sőt keresztények között még az utáni Magyarország is fenntartott, hogy nem lehet csak úgy akármit csinálni, az negyvenötben teljesen összeomlott az ostrom után Pesten. És ezt annyira utáltam, hogy emlékszem, mikor negyvenöt nyarán a Svábhegyen repülő kórházak az intézet felett, nem tudom, milyen repülő, de arról álmodoztam, hogy ezek amerikai gépek és bombázni kezdenek, mert ezt szerettem volna. Mert annyira utáltam már a valóságot, és azon belül ezt az elkanászodott, szörnyű világot, hogy elegendő volt belőle. És persze az érzelmi egyedüllét miatt is.

Na most az anyám nem jött meglátogatni vasárnap, mint ahogy megígérte, én maradtam még egy hetet, és írtam neki egy lapot. És amikor a következő vasárnap se jött, akkor egy-két holmit összeszedtem, a többit otthagytam, átléptem a kerítésen, és hazamentem. Ismertem a várost, a Svábhegyről kellett csak lejönnöm, és akkor már elég sokat jártam egyedül, úgyhogy fogtam magam, hazamentem és megjelentem otthon, ahol ő épp dolgozott. Késő délután volt, teljesen kétségbeesve fogadott. Mondtam, hogy meg volt beszélve, hogy eljössz, hát nem tudtam, habogta, mert ez meg az. Mondom, rendben van, de én most innen el nem megyek, én a szobámban akarok aludni. Hát hogy ez borzasztó. Teljesen mindegy, milyen borzasztó, én most itt fogok aludni a szobámban, te azt teszel, amit akarsz, úgy élsz, ahogy akarsz, de én itt kívánok aludni, én nem bírom ezt tovább. Jó, és mi van a holmival, kérdezi. Mondom a holmi ott van fenn. Hogy hát azért el kell menni. Mondom jó, el fogunk menni, te elmész vagy én elmegyek, ez teljesen mindegy. Én most innen nem megyek el. Jó.

Akkor döntötte el szerintem, ami két hét után be is következett, hogy gyerekanalízisbe kellett mennem. Tehát nem arról volt szó, hogy ő elkezd velem beszélgetni, hanem arról, hogy akkor gyerekanalízis. A nosztalgiám olyan erős volt, és a szomorúság olyan rettenetes, hogy az első időkben patológikus magatartásformákban is mutatkozott. Mikor anyámmal bevásárolni mentünk, csokoládét loptam az édességüzletben, észrevették, és utánunk jöttek, ez is hozzájárulhatott az anyám döntéséhez. A pszichoanalitikus Hermann Imre feleségénél, a szörnyű Hermann Aliznál voltam, aki a csúnya nők között is igen magas fokon állt. Vissza kell menni a ruhákért, mondta anyám, jól van, mondtam, mikor tudsz, hát a hétvégén. Egész úton odamenet azt a szöveget nyomta, hogy lesül a bőr a képéről, és hogy mennyire szégyelli a nem tudom ki előtt, hogy én elmentem. Az, hogy én mit akarok, eszébe sem jutott.

Na most ez annyiból érdekes, hogy mit csinál az emberekből az üldözés. Tehát hogy milyen fokon kihozhat olyan mechanizmusokat, amelyek talán más körülmények között azért az embertelenségnek erre a határára nem jutnak. Mert ugyanakkor ő korrekt volt velem, nem voltak hatalmi szavak vagy ilyesmi, és végül is elfogadta ezt is, csak képtelen volt felfogni az érzelmek fontosságát és az érzelmek kinyilvánításának a fontosságát, vagyis azt, hogy ő egy anya. Minden mást felfogott, csak azt nem, hogy ő egy anya. Elmentünk, visszahoztuk a holmit, ezzel az el lett intézve, és megúsztam annyival, hogy Aliz nénihez kellett mennem egy héten egyszer vagy kétszer, aki csak hülyeségeket kérdezett. Ez most megint annak a nagyon jó bizonyítéka, hogy a dogmatikus ember az dogmatikus, nincs mese. Aliz néni ott a negyvenötös Budapest késő nyarán állandóan a szexuális fantáziáimról és az álmaimról kérdezett. Ez jogos valami volt, és jó, hogy ezt kérdezte. De neki sem jutott eszébe megkérdezni, hogy tulajdonképpen a tíz hónap alatt mi volt veled, kisfiam, hogy élted túl, hogy élted meg, hogy életveszedelemben vagy, hogy élted meg, hogy ott voltál a tanatosz közelében, hogy meg akartak ölni. Erről egy büdös szó sem esett. Úgy folytatta, mintha harmincötben lennének egy bécsi szobában.

Engem rettenetesen felháborított, hogy hülyeségeket kérdez, mert úgy éltem meg, hogy hülyeségeket kérdeznek tőlem. Kétségtelen volt abban egy csomó értelmes és helyes dolog is, ha visszagondolok. De azért tűnt hülyeségnek, mert a lényegről nem volt szó. Egy szó se arról, hogy mit éltem át, mi az, hogyha meg akarnak ölni egy gyereket. Ez nem volt benne a kánonban, mert ezt szegény Zsiga bácsi azért nem találhatta ki előre, hogy nemsokára ez következik. Következésképpen úgy éreztem, hogy a buta dogmatizmus különböző módozatait próbálgatják rajtam amúgy okos, sok nyelvet beszélő, művelt, zenehallgató, partitúrát is olvasni tudó kifinomult emberek, amilyen Aliz néni és az anyám is volt, szóval nem akárkik az utcáról.

Kertész Imre mondja valahol, hogy nekem volt egy életem. Nekem ne mondják, hogy új életet kell kezdeni, mert mi van a régi életemmel, én visszakérem a régi életemet. Nem így mondja, de mégis. Most én nagyon erősen éreztem ezt. Mert negyvennégy március 19-e, tehát a német bevonulás előtti életem mégiscsak egy kényelmes és szép élet volt, a félelmek ellenére. A szüleim megspórolták nekem azt, hogy szembesüljek a nehéz dolgokkal. Az iskola és az életkorom is segített ebben. Tudtam, hogy bajok vannak, tudtam, hogy miről van szó nagy egészében, de strukturált társadalmi helyzet volt, jó ételek, tehát a jómód azáltal, hogy volt akkumuláció, még tartott. Csak már másképp, diszkréten, csendben, nyugodtan, de jól éltünk még. Na és erre jött az a tíz hónap, erre jött a negyvenöt az oroszokkal, a csalódással és az apám halála miatti újabb traumával. És elkezdtem borzasztóan utálni, hogy itt ünnepelnek és hipomániások, amikor én gyászolni akartam, és minden okom megvolt a gyászra.

Kertészben azt szeretem, hogy ő is melankolikus, amikor hazajön, és gyászolni akar, és nem hajlandó részt venni ebben az undorító komédiában, hogy nekünk most ünnepelni kell, és jól kell érezni magunkat, mert állítólag felszabadultunk. Borzasztó volt nekem, hogy egy ilyen helyzetben, ahol az európai kultúra legnagyobb válságának másnapján vagyunk, nem szabad gyászolni, nem szabad megkérdezni, hogy miért, hanem el kell fogadni azt a hülyeséget, hogy ez néhány gonosz ember és az uralkodó osztályok manipulációjának a következménye volt. És a továbbiakban nem teszünk fel kérdéseket, mert mi most ezt társadalmilag fogjuk megoldani. Hogy emberi-metafizikai alapskandalum, ami történt, azt mi most elfelejtjük. És ezt, a felelősség kérdését néhány marginális katolikuson kívül a katolikus egyház sem vetette fel, a protestáns egyházak valamivel inkább, de igazában véve nem volt nemzeti szembenézés. És ennek az egyik fő oka valóban az volt, hogy a megszálló hatalomnak és a hazai ügynökeiknek erre nem volt készsége, mert ők más politikai céloknak rendelték alá az erkölcsi megvilágosodást. És nem átnevelni próbálták az embereket, mint tették az amerikaiak a németekkel, hanem egész egyszerűen hazug paradigmákat kényszerítettek az országra.

Szörnyű volt ez a kibeszéletlenség élmény. Végképp nem értettem, hogy miért nem beszélnek a felnőttek, hogy miként élték meg mindezt. Ehhez ők kellettek volna, nem volt elég, hogy a gyerekeknél, akik elvesztették a szülőket vagy egy szülőt, azoknál hasonló fájdalmat éreztem. Nem beszéltünk róla sosem. Ahol megmaradtak az apák, az teljesen más képlet volt. Azt össze sem lehet hasonlítani. És érdekes módon ebben a kiváló Trefort utcai magyartanárom, Tómpa József (eredetileg Techert) segített nekem, aki egy egészen kiváló ember volt. Német-magyar szakos tanárból lett akadémikus, a magyar helyesírás és a magyar szókincs egyik nagy mestere. Megtanított bennünket tisztán és szépen magyarul beszélni az

első négy évben. Aztán a helyébe egy másik tanár jött, ő pedig az egyetemre került, mint docens. Gyerektelen házaspár voltak, a Verpeléti úton laktak a feleségével, amely később Karinthy Frigyes nevét kapta meg, nagyon örültem annak idején az átnevezésnek. Ők a feleségével, aki szintén némettanárnő volt, olvasmányokat adtak a kezünkbe, havonta egyszer jártunk hozzájuk kettesben egy barátommal, hogy az elolvasott könyvekről beszéljünk. Akkor is, amikor már nem tanított bennünket. Mert szűkségünk volt rá. És ő ezt tudta. Ő adta a kezembe Németh László *Gyász* című regényét, amikor tizenhárom éves voltam, hogy olvassam el. Vagy talán még előbb, tizenkét éves koromban, nem tudom már. Nem volt tananyag, de odaadta. Ugye azért adta oda szerintem, sose beszéltünk erről, hogy lássam, hogy az anyám miként éli meg mindezt. Mert a regényben egy asszony gyásza van, aki fiatalon ottmarad.

És nagyon jól tett velem azzal, hogy odaadta. Sok mindent megértettem belőle. Máig Németh László legjobb könyvének tartom, persze nem vagyok objektív. Ismerve az ideológiai konnotációkat, ez is egy érdekes dolog, és jó dolog. Ugye ahhoz, hogy valaki Kertészt szeresse, abszolút nem kell átélnie azt, amit ő átélt, akár zsidónak sem lennie. És ugye énnekem ezt a gyász dolgot a Németh László megírta egy asszonyon keresztül, aki az anyám lehetett volna. Vidéken, puritánul, másképp, de az anyám is vidéki és puritán volt, még ha aztán Pesten élt is és más miliőben. Ez azt mutatja, hogy bizonyos univerzális dolgokat hogyan lehet megélni az irodalmon keresztül, áthidalva egészen más, politikai és szenzibilitásbeli különbségeket. A gyász, az gyász. És ez pontosan az volt, ami nekem akkor nagyon hiányzott, mert egészen egyszerűen nem lehetett gyászolni. Ha gyászoltál és ha szomorú voltál, akkor valahol előbb-utóbb, úgy negyvennyolctól fogva már ellenségnek minősültél. Addig nem, addig csak azok minősítettek volna ellenségnek, akik még nem voltak teljhatalmon. Sokkal több megértést tapasztaltam az előzőleg németellenes keresztények részéről – nem volt egy tág társadalmi csoport, de kiváló emberekből, egészen kiváló emberekből állt –, mint azoknak a zsidó sorstársaknak a részéről, akik bevetették magukat a mozgalmakba. Azokkal nem lehetett beszélni.

A következő évben jött Wlassics Pista bácsi, az anyai nagyapám egykori sofőrjének az ajánlata, hogy menjek le Bajára nyaralni. Anyám azonnal megragadta az alkalmat, hogy engem megint deportálni lehet valahová, és elkezdte magyarázni, hogy az milyen jó lesz nekem. Na most Baja még érdekelt is, mert azt hittem, hogy újra látom a barátaimat, a gyerekeket, akikkel játszottam a nyarakon negyvenháromig.

NEGYVENHAT NYARÁN LEMENTEM PISTA BÁCSIHOZ BAJÁRA. És ez aztán a traumának egy még súlyosabb oldala lett. Mert én, aki addig a Szent Antal utcai gyönyörű házban igen kifinomult körülmények között

éltem meg a drillt, mert az drill volt a nagymama alatt, de legalább úri drill, most bekerültem a Pityuék egyszerű házába. Szép ház volt, amelyről Pityu 2004-ben elmesélte nekem, hogy a nagyapám kölcsönéből és a nagyapám szavatolásával tudták megvenni, és hogy a nagyapám adta az ügyvédet is, mert be akarták csapni őket, és hogy a nagyapám azt mondta, hogy semmit ne írjon alá István, amíg az én ügyvédem meg nem nézi, és ez megmentette a dolgot. Úgyhogy ők azért is hívtak meg, mert becsületes, rendes emberek voltak, akik erre emlékeztek. És nem, nem is fizették vissza a kölcsönt, Pityu azt is mondta nekem most, hogy annyi ideig maradok nála, és eszem, iszom, amit és ameddig akarok, mert ők sose fizették vissza a kölcsönt, hiszen nagypapa meghalt harmincnyolcban, és negyvennégyben elvitték a nagymamát. Fizették a részleteket, de még nagyon soká érték volna a végére. Ez rendben van így, meg is érdemelték.

Lementem tehát Bajára, és a következőt látom. Keresem a barátaimat, de csak azt a két-három keresztény fiút találok, Bánhidi Attilát, Tilut és még egy-kettőt, akik negyvenegy után még hajlandók voltak játszani velünk. Őket és a szüleiket embernek lehet nevezni, mert jó néhány család már elzárkózott tőlünk, és nem érintkezett zsidókkal negyvenegy-negyvenkettőtől fogva. De voltak keresztény gyerekek, akik továbbra is barátok maradtak, elsősorban Pityu, hiszen náluk is laktam. És ott jöttem rá akkor lassan, hogy az összes zsidó gyereket gázba vitték és megölték. Én ezt nem tudtam, mert Pesten ez ilyen formában nem volt. A férfiakat ölték meg többnyire, de azok a nem zsidóknál is sokszor eltűntek. Azt először láttam, hogy a keresztény gyerekek itt vannak, és a Pityu kétségbeesetten próbált visszatartani engem, hogy megkeressem a Schön Dénest, a Dömötör Andrist, a Scheer Zsuzsit. Mert ő már tudta, hogy mi történt velük. De nem tudott visszatartani, én menni akartam, és Baja azért kisváros, ahol mindent be tudsz járni. És akkor kiderült, hogy meghaltak.

Ott fedeztem fel ezt, és eszembe jutott az is, hogy talán az anyám részéről se volt bölcs dolog, ha egyáltalában gondolt volna rólam valamit, hogy leküldjön ide, ahol még ezt is látom. Ott vettem észre a népirtás méreteit negyvenhat nyarán, és jellemző az anyámra, hogy erre abszolút nem gondolt, csak úgy leküldött oda. A legszörnyűbb Schön Déneséknél volt, ahol a mama, Éva néni visszajött, mert őt munkára osztották be, és láttam az arcán a kétségbeesést, hogy én élek, és a Dénes meghalt. Ez volt a legszörnyűbb, ez elmondhatatlan. Ezt rögtön megértettem, tízévesen rögtön és tökéletesen megértettem, és azt is, hogy igaza van valahol. De azért ezek az élmények nagyon nehezen kommunikálható dolgok. Mert ezek itt szavak. Egy életre meghatároznak. Ez elmondhatatlan. Éva néni arca máig előttem van. És ahogy megyek a házakba, és keresem a barátaimat, és mások vannak ott, és mondják, hogy nincsenek itt, és akkor izé, keresi valaki, ja, hát az a zsidó család volt, akiket hát, eltűntek, elvitték őket, elmentek,

mi már... Igen, emlékszünk, hogyne, de nem jöttek vissza. Talán kint maradtak. Nem rosszindulatból mondták, csak nem akarták a gyereket bántani.

Megnéztem a házunkat, irtózatosságotban volt. Az összes rózsá, a gyönyörű rózsák kivágva. Mintha soha nem lett volna kert. A gyönyörű perzsaszőnyegek, mert a nagyapám nagy perzsaszőnyeg-mániás volt, mind eltűntek. Csak a falak maradtak meg. Elvben már visszaítélték nekünk a házat, folyt a pereskedés, csak hát az anyám, ezt tökéletesen megértem, nem akart többé odamenni, az új lakók pedig még nem költöztek be. Szóval éppen folyt az eladás. Az egyetlen dolog, ami megmaradt, a sportszoba. Nagy ház volt, elért benne egy sportszoba a gyerekeknek, az anyámnak és a bátyjának. Bordásfal, gyűrűk, szóval ilyen gimnasztikaszoba. A bordásfal és a gyűrű megmaradt. Bútor semmi. Semmi, de semmi. Üres falak. Tizenöt szoba, üres falakkal. Hogy a virágokat miért kellett az utolsó szálíg kivágni és elpusztítani, azt nem tudom. Azt máig nem értem. Aztán persze eszembe jutottak a nagyszülők, eszembe jutott a déd-nagyanyám, a szomszédok: senki, senki, semmi. Ez valami olyan borzalmas dolog volt, olyan borzalmas, nem is tudom elmondani. Szóval ez volt a negyvenhatos nyár. Ezt csinálta velem az anyám.

Talán két-három hétig maradtam ott, fehér szobában laktam. Az első nap az utcában a gyerekek meg akartak verni, de Pityu nem engedte. Úgy rohant rájuk, olyan dühvel és olyan gyűlölettel, hogy többé nem mertek bántani. Hogy ez most a pesti gyerekek, az úri gyerekek vagy a zsidó-gyerekek szolt-e, azt máig nem tudom eldönteni. Előtte egyszer zsidóztak le engem, negyvenháromban Pesten megállított az utcán néhány suhanc, és azt kérdezték, hogy zsidó vagyok-e. Ez volt az első ilyen dolog az életemben. Én akkor már tudtam, hogy ezt nem szabad elárulni, és mondtam nekik, hogy nem, miért. *Nemzeti Sport* volt velem, azt vettem a trafikban éppen. Meleg nyári nap volt. De hogy te az vagy! De hogy nem, és fogalmam sincs, hogy mit akartok. Ezek gyerekek voltak, nálam öt évvel idősebb kamaszok. Tizenöt éves fiúk. Végül is nem bántottak. Nem meséltem el otthon. Ettől fogva Bajára nem mertem többé visszamenni, Bácsborsódra ki se mentünk a Pityuval, hát miért mentünk volna ki?

TÁNCZOS GÁBOR TÖRTÉNETE az, hogy a bécsi túlélésüket követően negyvenötben visszament Bajára. Őt vallásos katolikusnak nevelték, be-ment hát újra a ciszterekhez, a gimnáziumba, ahol minden úgy folytatódott, mintha mi sem történt volna. Amit én az anyámmal éltem meg, azt ő a gimnáziumban, hogy a rajongva szeretett pap-tanárok nem kérdezik, milyen volt, hogy volt, nem mondják, hogy itt a Tánczos, és most mondja el, hogy min ment keresztül. Hanem úgy csinálnak, mintha mi sem történt volna. Ettől olyan fokon felháborodott, ezt annyira keresztényietlennek és

hazugnak érezte, hogy kommunista lett. Szüksége volt egy másik vallásra. És akkor valamikor Bajára ment Nonn György, aki a MADISZ vezetője volt, ott felfedezte mint fiatal aktivistát, és felhozta Pestre.

Megyek egyszer valamikor negyvenhét nyarán az Andrássy úton kifelé a nagyanyámhoz az Ada panzióba, és belefutok, megismerem őt, amint jön szembe velem nagy léptekkel. Mondom, Gyurka, merthogy a barátai így szólították, de ő nem ismert meg mindjárt, hiszen utoljára negyvenhárom nyarán láttuk egymást, és azóta én azért megváltoztam. Meg ugye annak idején, mint náluk jóval kisebb gyerek, nem is voltam érdekes a számukra, épp csak megtűrték maguk között. Ő talán huszonkilencben született, tizennyolc éves lehetett tehát akkor. És rám néz, aztán megismer: „Tomi?” Mert ahogyan őt nem a rendes nevén, nem Gábornak szólították Baján, úgy engem Tominak hívtak, nem Vilmosnak. Ahogy József Attilát is Pistának, szóval vannak ilyen dolgok, és nálam egyszerűen azért, mert a második nevem Tamás. Mondom: „Igen.” És azt hittem, hogy most megkérdezhetem tőle, amit előző évben Baján láttam, hogy milyen volt a deportálás. Éva nénitől nem kérdezhettem, de egy zsidó fiútól, aki ott volt, akit szeretek és aki a rokonom is, megkérdezhetem. És ő végre elmondja nekem, hogyan történt az egész. De mielőtt kinyithattam volna a számat, nekem szegezi, hogy: „Úttörő vagy?” Teljesen kétségbeesve ránéztem, és mondom: „Nem.” „Hát csak nem azoknál a rohadt cserkészeknél vagy?” „Dehogy, dehogy, nem!” „Hát akkor mi vagy?”

Ez a kérdése teljesen megnémított, hát mi az, hogy mi vagyok! Én arról akartam volna beszélgetni vele, hogy kik pusztultak el Baján, és hogy milyen szörnyű mindaz, ami történt. És nem tudtam mit kinyögni, csak álltam előtte. Az ő mozgalmi optimizmusa sehogyan sem illett az én gyászomhoz. Nem arról volt szó, hogy nekem gyerekként más politikai elképzeléseim lettek volna, csak azt akartam, hogy békét hagyjanak, és ne kerüljek bele ezekbe a kollektív mozgósításokba. Csak egy szerencsétlen gyereknek éreztem magamat, akinek a világát elrontották, és halálosan sértőnek tartottam, hogy engem most mozgósítani akarnak bármi mellett vagy bármi ellen, és nem hagynak békét legalább néhány évre, hogy nyugodtan, egyedül, magamban gyászolhassak, és utána majd eldöntsem, hogy mit akarok csinálni. És akkor azt mondta: „Na jó. Felírom neked a címet, ahol én dolgozom, MADISZ, izé, és ha majd tudod, hogy mi vagy, akkor jelentkezz nálam.” Hát, sose jelentkeztem. Szóval szimptomatikus volt önála is, hogy nem beszélni arról, ami történt, nem gyászolni, hanem belevetni magunkat egy újabb hülyeségbe. Vagy hallgatunk, mint az anyám, és úgy csinálunk, mint egy viktoriánus római szenátor, de minden szeretet nélkül, vagy mint a Gyurka, kényszeredett optimizmussal önmagunkat is meggyőzve megint elkezdünk lelkesedni valami új baromságért, hogy mégis hasznosak legyünk.

Csak épp senki nem néz szembe azzal, ami történt, és nem hajlandó gyászolni. Ez valami egészen szörnyű dolog volt, hogy a magyar társadalom képtelen volt a gyászra. Úgy értem, zsidók, nem zsidók, teljesen magyarok, és ugye itt a reakciók egybeestek. De az, hogy összeesünk egy percre, megnézzük egymást, és beszélünk és feldolgozzuk, hát egyet tudok, bennem ez az igény megvolt. Akkor is, hihetetlenül erősen és mindig is, de akkor a legerősebben.

És azóta van bennem nagyon erősen az, hogy én nem kívánok hasznos lenni, mert a társadalom úgy viselkedett velem mint gyerekekkel, hogy semmi okom nem maradt arra, hogy én a társadalommal szemben bármilyen módon is hasznos legyek. Ezt a konzekvenciát vontam le abból, ami történt, de senki ellen nem fordítottam sosem. Gyurka akkor az egész családjával szakított, NÉKOSZ-os lett, a feleségét ott ismerte meg, ő is NÉKOSZ-os volt egy időre. Ötvenhat nyarán találkoztunk legközelebb, a sajtóvita után a Petőfi Körben odamentem hozzá, és mondtam, hogy én vagyok én. Ott egy pillanatra ennek nagyon megörült. Ránéztem, hogy Gyurka, csak azt akarom mondani, hogy köszönöm, amit csinálsz és fantasztikus és nagyszerű, amit csinálsz. És akkor ennek örült. Ő szakított mindennel az életében, még az anyjával se beszélt, de ezt én megértem, az ő reakciója ez volt. A NÉKOSZ-ban nem mostak, ezért egy ideig a mosást még hazaküldte, de az anyjával már nem érintkezett. Szóval a polgári családdal ő teljes mértékben szakított valamikor negyvenhét-negyvennyolcban. Aztán az ötvenes években nagyon fontos szerepet töltött be, nagyszerű szerepet azzal, amit a Petőfi Kör élén csinált. És amikor az édesapám emléktábláját avatták hetvenkilencben a Liszt Ferenc téren, akkor nagyon kértem, hogy jöjjön el ő is és Andorka Rudi és Pomogáts is, mert azt akartam, hogy ötvenhatosok legyenek ott, és a végén én velük megyek el, nehogy egy pillanatra is a rendszer azt érezze, hogy azért, mert ők ezt most megcsinálják, azért én elfelejtem nekik ötvenhatot.

És ott voltunk utoljára együtt így hárman, az Abbazia kávéházban, aminek akkor olyan szörnyű, narancsszínű dekorációja volt, a párizsi Drugstore-t utánózták. Dalos Gyuri megírta ezt az egyik regényében, merthogy az egy balos hely is volt állítólag akkor, hatvannyolc után. Mi csak azért mentünk oda, mert közel volt a Liszt Ferenc térhez mint kávéház, és bennem még a nagyon régi időkből megvolt az volt a reakció, hogy menjünk az Abbaziába. Ott láttam utoljára Tánczos Gyurkát, akit szeretek, tisztetek, és örülök, hogy emléktáblája van a Kossuth Klub egykori helyiségében, ahol a Petőfi Kör alakult, és remélem, el lehet intézni, hogy a bajai szülőházán is legyen egy emléktáblája, amit most láttam. És amikor kilencvenegyben először voltam kint a 301-es parcellánál, akkor elmondtam – elvittem magammal a szöveget, mert kívülről nem tudom –, elmondtam a Kaddist a katolikus kommunista sírja felett. Hol katolikusként, hol kom-

munistaként, hol csak megszállott nemzeti érzésű magyarként, mert az volt aztán a hetvenes években, így élte végig az életét. A feleségének sikerült őt utóbb nagyon helyesen a 301-es parcellába temettetnie, mert ugyan ő 1980-ban lett öngyilkos, de azért ezeknek a magyar dolgozoknak az áldozata.

ANYÁM AZONNAL ELMENT DOLGOZNI, hogy tőlem és az emlékeitől megszabaduljon. A Kereskedelmi Minisztériumba, amelyet akkor Gerő elvtárs irányított, de ennek nem volt jelentősége, mert ő a külföldi nyelvtudásával tudott ott gépíróként elhelyezkedni. Ez később nagyon jó volt, mert a kitelepítések és az állandó életrajzírások közepette a tény, hogy ő rögtön negyvenötben állami hivatalba és kis beosztásba ment dolgozni, előny volt. Pont ez az együttes így, hogy állami hivatalban, minisztériumban dolgozni, de kicsi, szerény beosztásban, ez segített. És hát igazságtalan vagyok, mert a teljesen elbizonytalanodott anyagi helyzetünk miatt is szükség volt erre. Negyvenötben ugyan egyrészt ott volt még a két Királyi Pál utcai és a Káplár utcai bérház, amelyek ugyan akkor nem hoztak éppen semmit, de később, az államosításokig azért valamit mégis, másrészt a bajai kétezer hold maradéka. Ugyanis azáltal, hogy ott mindenkit megöltek, ő maradt az egyetlen örököse annak a kétezer holdnak, amit előbb a náci idők aztán a bolsi földreform elvett. Abból kénytelenek voltak az elején még háromszáz holdat visszaadni, mert nekünk az apám miatt elvben kijárt annyi. A Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága ítélte meg neki, mint a nemzeti ellenállás mártírjának. Ezt akkor még a koalícióban nem csak a szocdemek, de a kommunisták is megszavazták neki. A halottakat abban a pillanatban nem bántották, és hát mibe került ez nekik? Utóbb, hetvenkilencben ez apám emléktáblája szempontjából is számított. Szóval vissza kellett volna kapnunk háromszáz holdat, mert az ellenállóknak háromszáz hold járt. De addig szabotálták, hogy végül is csak száz holdat adtak vissza.

Ma már senki nem tudja, hogy a „földet vissza nem adunk!” jelszó kifejezetten antiszemita jelszó volt. Azért találta ki a Nemzeti Parasztpárt és a kommunisták, mert földet visszakövetelni deportálásból vagy munkaszolgálatból visszajött zsidón kívül senkinek nem volt mersze. Miközben a nagyanyám és a dédanyám füst volt még Auschwitz felett, az elvtársak már vidáman osztogatták a földünket a nyilas parasztok között. Ez az én interpretációm az ő szent földreformjukról. Előbb gázba küldik a családot, majd más égisz alatt a tulajdont is felosztják. Változtak az ingek, de nem változott a szándék. Ugye aki megmaradt és visszajött negyvenöt nyarán vagy őszén, azt látta, hogy mindenét széthordták és elvették, és egy fia lovat, egy fia holdat és egy fia szőlőt sem adnak vissza neki, az beadta az igényét, hogy ő üldözött volt, és neki igenis joga van legalábbis száz holdat

visszakapni, vagy ha kisbirtokos volt, akkor húszat. És azért kellett ezt visszakérni, illetve visszaigényelni, mert a földosztást már júniusban megcsinálták, és akkor mindent szétosztottak. Dehogyan rezerváltak ők háromszáz vagy száz holdat! Mindent, ingóságokat és ingatlanokat szétthordtak-szétloptak. Amit a nácik alatt nem loptak szét, azt szétlopták ők. De hát vissza lehetett igényelni, és az apám esetében nehéz lett volna ezt ekkor még, negyvenöt őszén vagy negyvenhat elején megtagadni.

Szóval ez ment, elég hosszú játék volt, de negyvenhat elején száz holdat visszadtak. Na most ebből lehetett létezni. Ha már negyvenötben is a miénk lett volna, akkor nagyszerűen kiadhattuk volna bérletbe, mert óriási olló volt az agrártermékek javára, hiszen ínség volt. Az emberek mindenüket eladták azért, hogy kenyérhez, liszthez, krumplihoz jussanak. Mentek le batyuzni vidékre. Akkor nem a miénk volt, de még negyvenhatban is, különösen amikor megjött a forint, a földből azért meg lehetett élni. Tehát az anyámnak sem negyvenötben, sem egészen negyvennyolcig nem kellett volna feltétlenül dolgoznia. Jobban és biztonságosabban éltünk így, hogy dolgozott és keresett, de nem ez volt a fő motívum szerintem. És azután persze az a száz hold is elveszett. Ezek a férgek negyvennyolcban hoztak egy törvényt, hogy aki nem maga gazdálkodik, hanem kiadja, annak nem tudom, mennyi adót kell fizetnie ötven hold felett. És a helyben gazdálkodó ötven holdon felülieket is nagyon megnyomták. Megkezdődött a földbirtokosokkal, a középső- és a kisbirtokosokkal szemben is a szalámi-taktika. Na most ekkor anyám ötvenkét holdat eladott, hogy a megmaradt negyvennyolccal ötven hold alá kerüljön. Ez negyvennyolcban volt. Az ötvenkét holdért alig valamit kaptunk, a váltók máig megvannak, amit az a szerencsétlen kulák adott, aki az első két kis részletet kifizette, majd negyvenkilencben úgy megnyomorgatták és bevitték, hogy nem tudott tovább semmit se adni. Mit csinálhattunk volna vele?

A meghagyott negyvennyolc holddal csinos sztoriba kezdtek, aminek a részleteit hetvennyolcban, az anyám halálakor tudtam meg, amikor fel kellett számolnom a lakást. Belenéztem a papírokba, és összehasonlíthatam a zsidótörvények meg a kommunizmus alatti levelezést. Hogy milyen hangon szólnak, és hogyan veszik el a dolgokat. Tehát kapott az anyám a bajai államügyészségtől egy papírt, amelyben közlik vele, hogy közellátás veszélyeztetésének alapos gyanújával ügyészi vizsgálatot rendelnek el ellene. Két szerencsétlen zsidó asszony, Reiner Antal ügyvéd özvegye és az anyám ellen. Reiner Antal ügyvéd özvegye lent lakott Baján, ő bérelte tőlünk formálisan a földet. Ő is deportálásból visszajött zsidóasszony volt, kedves néni, gondolom, régről ismerték anyámmal egymást. Na most ugye sem anyám, sem a Reiner néni nem óhajtották a közellátást veszélyeztetni, már csak azért sem, mert az volt az érdekük, hogy termeljenek és eladjanak. Na most mire ment ki a játék? Anyám tájékozódott, és meg-

mondták informálisan az ügyvédjének, ekkor ötvenben vagyunk már, hogy ajánlja fel ingyen az államnak azt a negyvennyolc holdat, és akkor békén hagyják. De még behajtottak rajta egy csomó adót. Anyám, mit tehetett volna, írásban felajánlotta az államnak a földet, ez a levél is megvan, és akkor jött egy válasz, amiben azt írták, mérlegelik, hogy átveszik-e. A közellátás veszélyeztetésének alapos gyanújával, mérlegelik. De figyelmeztetik, hogy addig is, amíg az övé, a jó gazda alaposságával köteles elvégezni a vetést és minden munkálatot, és köteles rendben tartani a földet. Úgy, ahogy van, egész társaságot ma, hetvenévesen is a falhoz állítanám, és lekaszabolnám! Ezt írták egy asszonynak, akiről pontosan tudták, hogy megölték a szüleit, megölték a bátyját, megölték a férjét, megölték mindenkiét. Ezt írták ötvenben, öt évvel azután, hogy ezt megcselekedték ők, ugyanazok az ők, mármint magyarok, mert végül is egy magyar állam van, nekem mindegy, hogy milyen a címere.

A minimális tisztesség, becsület és emberség ennek a népnek a funkcionáriusaiból, a népből nem, de a funkcionáriusaiból hiányzik. Tehát ilyen hangon leveleztek. És akkor végül nagy kegyesen elfogadták a feljárnott földet. A házaknál a lakbér negyvenhétől hozott valamit, amikor az emberek egy kicsit jobban éltek már. Nem sokat, mert lakbérstop volt, és alacsony lakbérek, amit még meg is adóztattak. Továbbá azért államosították a bérházakat csak ötvenkettőben, mert előzőleg kötelezték a tulajdonosokat, hogy teljesen hozzák rendbe őket. Tehát ez a bombakárok miatt volt. És akkor vették el, amikor komolyabb helyreállítanivaló már nem volt rajtuk. Onnantól, ötvenkettőtől már csak az anyám értelmiségi bémunkájából éltünk, annál is inkább, mert szőnyeget és ékszereket eladni nemigen lehetett, hihetetlen nagy volt a kínálat. Az egész burzsoázia eladott, és venni nem akart senki. Mert az úrgazdagok még nem mertek ilyeneket venni. Szóval ez volt a helyzet, és hát az egész ország amúgy is süllyedt a nyomorba, teljesen függetlenül attól, hogy milyen réteghez tartozott, már az elvtársak kivételével.

A NAGYANYÁM MINDVÉGIG VELÜNK LAKOTT. Nagyon régen asszimilálódott zsidóasszony volt, akinek borzalmas traumákat kellett átélnie. Ne felejtjük el, hogy az emigrációban ők még a királlyal voltak együtt Svájcban! És azt sem, hogy az apósa temetésén hat miniszter vett részt! És egyszer csak azt kellett megélnie, hogy minden utcagyerek szemtelenkedhet vele. Ez rettenetes dolog volt a számára. Amikor a nagyapám meghalt, a fővárosi közgyűlés adni akart neki egy utcát, annak ellenére, hogy ott is jobboldali többség volt, de a Horthyék ezt leállították. Horthy és a nagyapám között egyébként közismerten rossz volt a viszony. És miután egyedül maradt, jött az antiszemita mozgalom, majd elvesztette az egyetlen fiát, megölték a teljes felvidéki rokonságát, jött a kommunizmus. A kom-

munistákat a nagyapám mindig utálta. Mondani sem kell, hogy a nagyanyám is. A negyvenöt utáni helyzetben még volt egy kis játéktér számára, akkor még lakhatott az Ada Panzióban.

Anyám és az apai nagyanyám sosem kedvelték egymást különösebben. Nagymama negyvenötben az első hónapokban ugyancsak a Liszt Ferenc téren lakott, de ahogy konszolidálódtak a dolgok, és kapott egy rendesebb kegydíjat, átköltözött az Andrássy út 130. alatti Ada Panzióba. Ez a kegydíj a negyvenötös demokrácia esetében még járt neki, a viszonyok – mindenek ellenére – még nem voltak azonosak a két-három évvel későbbiekkel, és még a panziókhoz sem nyúltak hozzá. Az Ada panzió közel volt a Hősök teréhez a páros oldalon, nagyon szép kis fás bemenettel, bokrokkal, hátul kis kerttel, és idős néniknek való kedves szobákkal, majdhogynem azt mondanám, lakosztályokkal, hiszen kis előterük és fürdőszobájuk is volt. Szóval megfelelő és nagyon kellemes hely volt, amit meg is tudott fizetni még a kegydíjából. A mellette levő szobában Kunos Ignác, a híres japanológus özvegye lakott, ez azért volt fontos a számomra, mert két, a férje által fordított szép japán mesekönyvet is kaptam tőle. Nagyon szerettem a nagyanyámat, és ő is engem. Amit tudok a családról, a nagyapámról és az apámékról, azt nagyrészt tőle tudom. Mert a nagyanyám briliánsan mesélt emlékeket és életet. Rengeteget beszélgettünk mindenféléről, volt, hogy egy héten háromszor-négyszer is meglátogattam.

Negyvenhét őszén még a szülővárosába, Mátészalkára is levitt magával, újra volt szalonkocsi, vagy első osztály a vonaton, azon utaztunk. A helyet, beszéltem róla már, a kiegyezés utáni évtizedekben a családja, a Szalkai Schwartzok virágoztatták fel. Úgy fogadta őt ott mindenki, mint egy királynőt abban a szétrohadt városban, mert ugye akkor még nagyon látszott a zsidó közösség elmúlása. Látnia kellett, hogy mindenkit elhurcoltak, minden elpusztult, szétrohadt. Idegen cigányok költöztek be a házakba, szóval az egésznek volt egy ilyen szlamosodó jellege. A régi szalkai cigányok csókolgatták a kezét, azok is teljesen odavoltak. Azt hiszem, ő maga se gondolta át, mielőtt lementünk, hogy mire készüljön. A keresztény lakosság végtelenül udvarias, kedves és jó volt velünk, de hát ő borzasztóan szenvedett attól, amit én egy éve Baján éltem meg. Mindenre emlékezett, hogy milyen finom és szép kisváros volt Mátészalka azelőtt, ahol nem is olyan régen még egy igen színvonalas, jóléti polgári világ volt, és szörnyű lehetett neki látni ebben a szétrobbant állapotban. Rám is ájtott a szomorúsága, de azért megmutatott mindent, amit tudott.

Negyvenöt-negyvenhatban még bízott abban, hogy a dolog esetleg a polgári demokrácia irányába mehet. Nagyon el volt keseredve, amikor Angliában bejött a Munkáspárt, kétségbe volt esve, amikor Churchill megbukott. Mert tudta, hogy ebből katasztrófa lesz. Én hoztam neki a hírt negyvenöt tavaszán a *Világ* és a *Világosság* kora délutáni kiadásaival, hogy

ez végleges. Sokat próbálkozott a Közmunkatanácson keresztül, hogy a nagyapám emlékét valamennyire értékeljék. Fischer Juszuf a szocdemek részéről és maga a kisgazda polgármester, Kővágó József – aki egészen kiváló ember volt, ellenállt a nyilasoknak, le is fogták –, támogatták ezt, de a kommunisták ekkor, negyvenhatban már nagyon keményen meggátolták. Ezzel szemben a nagymamám levelet írt az ügyben Rákosinak, és a titkárságról felhívták, hogy a Rákosi kéri, ekkor és ekkor hívja fel őt. Véletlenül éppen nála voltam, és végighallgattam, ahogy a nagyanyám az Ada panzióból felhívta. Nagyon keményen beszélt vele, hogy jönnek ők ahhoz, hogy ebben a kérdésben a Kovács István, aki a budapesti párttitkár volt, miket mond, és hogy ők már régen a demokráciáért harcoltak, amikor a kommunisták még meg se születtek, és így tovább. Szóval komolyan vette a bolsik demokratikus diskurzusát, amit akkor még játszaniuk kellett, noha pontosan tudta, hogy kicsodák. És Rákosi azt mondta neki, hogy nyugodjon meg, asszonyom, Kovács István nálunk nem számít, és majd utánanézzünk és meglátjuk, szóval nagyon udvarias volt vele az alatt a három vagy öt perc alatt, amíg beszéltek. Persze semmi nem változott az ügyben, és amikor látta, hogy reménytelen, mert már jöttek az összesküvés-vádak, akkor a nagyanyám se forszírozta tovább a dolgot.

Ehhez jött, ő ugye mégiscsak hetven fölött járt már akkor, hogy úgy gondolta, megengedheti magának, hogy az utcán meg az üzletekben, meg mindenfelé szidja a rendszert. Hogy persze, már megint nincs krumpli, mert a kommunisták így meg úgy. Ezt csinálta egyébként az egész Horthy-rendszer alatt is. Ha valami nem tetszett neki, azt megmondta, csakhogy akkor az ilyesimből még nem volt probléma, legalábbis a Terézvárosban nem.

Egyszer megjelent egy ávós, és közölte a nagyanyámmal, hogy bejelentés érkezett, nem mondta kitől, hogy ő egy üzletben mondott valamit. Szerintem ez egy rendes zsidó ember lehetett, aki kijött figyelmeztetni, hogy maradjon csendben. Nagyon megviselte, hogy már az üzletben sem szólalhat meg. De ez mind semmi, mert hamarosan elvették a kegydíját. Most, hogy fellebbezett-e, vagy sem, azt nem tudom, de arra emlékszem, hogy emiatt rettentően el volt keseredve. Lényegében ebből a kegydíjból élt, a kis nyugdíja semmire nem volt elég. És gondolom, eladogatott ezt meg azt. Molnár Ferenc is küldött neki nejlon zoknikat, szeretetcsomagokat, azokat jól el lehetett adni. Jó, írhatott volna ennek meg annak, de ha valaki onnan jön, ahonnan ő, egy kicsit nehéz hetvenévesen kolduló leveleket írni. Molnár Ferencnek még rögtön negyvenötben írt, mert ő érdeklődött, hogy megvannak-e, és akkor ez így kialakult. Tehát ott nem kellett kérni. Molnár Ferencben mindvégig megmaradt a család iránti ragaszkodás és szeretet, mert hiszen a nagyapám akkor fedezte őt fel, amikor még nem volt Molnár Ferenc.

Nagyanyám mindamellett aktív maradt, volt például egy nagyon szép előadása az Abbaziában az emlékeiről, amelyet Szép Ernő vezetett be. Ott voltam persze én is, zsúfolásig tele volt az Abbazia. Nem messze ült tőlem Herman Lipót, a festő. Szép Ernő már a fehér szemüvegében beszélt, nagyon szép emlékeket fölhozva a nagyapámról, és utána következett a nagyanyám előadása. Érdekes módon a végén ezeket a Kiss József-sorokat idézte: „Az én mezőmön nem értek kalászkok, / Az én aratásom egy marék virág, / Az én gyönyöröm az álomlátások, / Az én világom egy álomvilág.” Ez van a Kiss József sírjára írva, és ezt idézte. Minden évben kopik, ma már szinte olvashatalan a Salgótarjáni úti zsidó temetőben, közel a mi sírunkhoz. Jellemző, hogy sem az Írószövetség, se a hitközség, sem senki nem volt hajlandó azokat a betűket újravésni, sem a kommunista rendszerben, sem azóta. Kiss József a balladáival meg *A Héttel* azért mégiscsak tett valamit a klasszikus és a modern magyar irodalomért. Nem tudom, ki szervezte az estet, és hogy volt-e apropója, talán a nagyapám húszéves halálévfordulója, de lehet, hogy egyszerűen csak Vázsonyi-emlékest volt. A nagyanyám egyébként akkortájt készült el a még 1931-ben kiadott könyve, *Az én uram* kiegészítő kéziratával, amiben Hatvany Laci bácsi segített neki. Két embert szerettünk az októbristák közül, Hatvany Lajost – nem tudom, miért hívta mindenki Lacinak – és Vámbéry Rusztemet. A baloldaliak közül ők mindvégig kedvesek és rendesek maradtak hozzánk, tartották a barátságot, és velem is aranyosak voltak mint gyerekkel.

Negyvenkilenc december tizedikén lett öngyilkos a nagymamám. Írt nekem egy búcsúlevelet, aminek folytán engem is kihallgattak az ÁVO-n, mert amikor bevittek, még nem tudták, hogy ez egy gyerekhez szól. Bajom nem lett belőle, csak megkérdezték, hogy mit tudok róla, de én még azt is ott tudtam meg, hogy öngyilkos lett, mert a panzióból a kórházba került, a búcsúlevele pedig a rendőrségen keresztül egyenesen az ÁVO-hoz. Azt hiszem, a nagyanyám számára a kegydíj elvesztése volt az utolsó csepp a pohárban. Pedig hatvanhét éves korában még ő mondta, hogy hamis papírokat kell csinálni, hogy nem szabad hagyni magunkat. Tehát három-négy évvel korábban még volt benne ellenállási hajlam. Én azt gondolom, hogy aki sebre üt, az aljasabb, mint aki a sebet csinálta. Érdekes, hogyha ezt kommunista vagy exkommunista ismerősöknek mondom – nincs sok ilyen, de azért akad néhány –, akkor azért mindegyik nagyon szomorú lesz. Én még nem láttam kommunistát, aki ilyenkor ne szégyellte volna el magát. Jó, ha ez nyilvánosan van kimondva, azt nyilván nem szeretik. De ha négy szemközt hozza föl nekik az ember, akkor azért van bennük rossz érzés.

A nagyanyám nagyon rossz néven vette, hogy én mindig azt mondtam, innen el kell menni, és hogy ez egy borzalom, és nem értem, hogy olyan okos emberek, mint te, miért maradtatok itt. Ekkor mindig a patriotizmust

említette, meg hogy a nagypapa sem bírta hosszú évekig külföldön. Mondom igen, de akkor is, ez itt olyan borzasztó, hogy innen el kell menni. És emlékszem, negyvenkilenc őszén, amikor a dolgok kezdtek egyre szörnyűbbé válni, kétszer is előhoztam ezt a témát. Lehet, hogy ez is hozzájárult a halálához. Ez nekem még ma is komoly büntudatot okoz. Az öngyilkossága nagyon súlyos csapás volt számomra! Ezért is van elszámolnivalóm a kommunistákkal. És még azt kell mondjam, hogy talán így volt jó, mert különben a Hortobágyon végezte volna, ha ötvenben vagy ötvenegyben kitelepítik! Az még borzalmasabb lett volna! Így legalább fehér ágyban halt meg, párnák között, nagyon szépen. Az orvos is mondta, hogy nem szenvedett. Ladányi Pali, az Andrássy úti patikus, aki apám jó barátja volt, készítette a receptet. Ópiummal keverte a mérget, ami sima, finom, szép halált okozott. Hetvenegy éves volt, beteg volt. Azután, hogy a férje 1926-ban korántsem öregén belehalt a hajszába, meg kellett élnie a fia halálát és a rokonsága jó részének elpusztítását is. Az Észak-Magyarországon, illetve Kárpátalján, Ungváron élő távolabbi családjából mindenkit deportáltak és megöltek.

Ezzel végződött a család terézvárosi története. Miközben temettük, a város tele volt Sztálin hetvenedik születésnapját ünneplő feliratokkal, vörös drapériákkal. Három-négyszáz jobbára idős ember jött össze a búcsúztatásán, és én úgy éreztem, hogy végleg eltemettünk egy korszakot. Máig gyászolom, és sohasem felejttem el a polgári Terézvárost, a polgári Magyarországot, és a civilizált, kulturált, elpusztított vagy elüldözött embereket.

AZ ÖTVENES ÉVEK

VÁZSONYI VILMOS

A BUDAPESTI APÁCZAI CSERE JÁNOS
GYAKORLÓ GIMNÁZIUM
IV. o. TANULÓJA

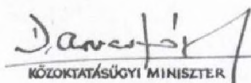
AZ 1952/53. TANÉVBEN RENDEZETT

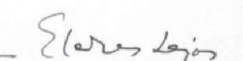
RÁKOSI MÁTYÁS

ORSZÁGOS KÖZÉPISKOLAI
TANULMÁNYI VERSENYEN
TÖRTÉNELEMBŐL

ELSŐ DIJAT NYERT.

BUDAPEST, 1953. MÁJUS HÓ.

KÖZOKTATÁSI MINISZTER

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
FŐTTKÁRA

TALÁN NEGYVENHATIG LEHETETT REMÉNYKEDNI abban, hogy Magyarországon polgári demokrácia lesz, de egy pillanatig sem volt kérdés, hogy a kommunisták egyeduralmat és újabb diktatúrát akarnak. Aki kicsit is ismerte őket, és ne felejtjük el, a kommün még relatív közeli élmény volt a társadalom nagyobbik fele számára, az előtt ez teljesen világos volt. És az is világos volt, hogyha ezt megcsinálják, akkor ebből az országból minden eltűnik, ami a polgári világra emlékeztet. Rákossal kapcsolatban említettem, hogy fültanúja voltam a nagymamával való telefonbeszélgetésüknek, de volt nekem abban az évben egy másik személyes élményem is vele.

Az Ada panzióhoz közel, a Hősök terén balra fordulva az Aréna úton, a Szépművészeti Múzeum hátuljával szemben állt a Stéger palota. Ha jól emlékszem, kétemeletes volt, és az első emeleten volt egy balkon, ami a múzeum felé nézett. A néni, született Urbán Anna, családja a magyar faki-termelésben és fakereskedésben volt fontos. Nagypolgárok voltak, talán nem azon a fokon, mint a bankárok, de azért nemzetközi szállításokkal, a Kárpátokból Bécsbe is vitték a fát. Annus néni elefántiázisban, tehát obezitásban szenvedett. Végtelenül művelt, franciául és angolul valóban kiválóan beszélő, rengeteg szép dolgot olvasó, nagyszerű konverzációs tudással rendelkező valaki volt. A férjét, Stéger Gyuri bácsi ügyvédet nyilván impresszionálta a pénz is, a kultúra is, mert kialakult közöttük valami, és házasságok lettek. Azt mesélték, hogy megvették, ahogy mondani szokták, a Gyuri bácsit azért, hogy kísérője-férje legyen az Annus néninek, az obezitas ellenére. Én ezt nem tudom eldönteni, azt viszont tudom, hogy mind a zsidóellenes időkben, mind a kommunista időkben, a kitelepítésben, nehéz körülmények között is tökéletesen működtek, együtt maradtak, és Gyuri bácsi kitartott mellette. Ami nagymértékben a Gyuri bácsi mellett szól, mert hiszen neki egyedül sokkal könnyebb lett volna túljutni mindezekben. Ő is művelt ember volt, de azért más kaliber. Valószínűleg karriert csinálhatott volna a bolsik alatt, de erről szó se volt, vállalta a kitelepítést, minden nehézséget, mindent.

Most negyvenöt után, merthogy még nem államosították a fakitermelést és a faipart az első két évben, igen jól éltek, megvolt a palota és a libe-

riás inas, János. Ott még emberi viszonyok uralkodtak. Stégerék időnként ebédeket és vacsorákat adtak, és minthogy nagymama közel lakott hozzájuk, többször meghívták. Nagymama egyszerűen élt és szegény volt, ők pedig emberi érzésből meg a hihetetlenül gazdag konverzációja iránti szeretetből meghívták, és a nagyanyám néha engem is magával vitt. Úgy-hogy én legalább három-négyszer, talán ötször is ebédeltem náluk, mindig érdekes társaságban. Szerettem ott lenni, az egész hangulat olyan volt, mintha nem zökkent volna ki az idő. Az egyik alkalommal, negyvenhat elején úgy jött össze a dolog, hogy ott volt a fiatal Ullmann Gyuri, ugye a neves bankár-Ullmannoktól. Magas, jóképű, világos-vörös hajú ember volt, valahol az apámra emlékeztetett. Ugyanaz a természetes elegancia, a megjelenés egyszerre ironikus és elegáns volta, és a sugárzó értelem, okosság és öntudat is bizonyos fokig. Nekem az apám akkor már borzasztóan hiányzott, ezért azt a két-három első találkozást Gyurival nagyon megőriztem magamban. Már elsőre roppantul impresszionált, csendes, mosolygós, finom úriember volt. Miután János felszolgált az ebédet, és megettünk mindent – isteni ételeik voltak –, kimentünk a balkonra, mert noha hideg volt, már sütött a nap.

A Baloldali Blokk tartott épp gyűlést a Hősök terén, és a felszerelt megafonokból nagyjából hallani lehetett a teraszon, hogy mi van. A kommunista párt Rákossival, a szocdem párt a Szavasincs-Szakasitscsal, ahogyan a Szociáldemokrata Párt becsületesen gondolkodó része nevezte: Szavasincs Árpáddal, és a Nemzeti Parasztpárt Veres Péter elvtárral. Ezek vettek részt a Baloldali Blokkban, és tartották ott a népgyűléseket. Nagy tömeget csődítettek össze, és egyszerre csak a Rákosi az undorító orrhangján azt mondja, hogy „véget kell vetnünk a Fellnerek és Ullmannok diktatúrájának, a nagybankok uralmának!”. Ránézek Ullmann Gyurira, mert ez ugye ritka történelmi pillanat volt. Akkor, azt hiszem, még élt az apja, és ő vezette a bankot. Ullmann Gyuri mosolygott, úgy mosolygott, ahogy az apám szokott mosolyogni, azzal a bizonyos felsőbbbséges mosollyal, hogy nem hagyjuk magunkat. Nagyon tetszett, hogy semmi megjegyzés, csak a mosoly. Hogy az új történelmi személyiség tőlünk kétszáz méterre mitomán gonoszsággal beszél, ő pedig kedvesen mosolyog, nekem ez borzasztóan tetszett és imponált.

Néhány napon belül, nem tudom pontosan, mikor, elment Svájcba, én még voltam úgy a Stéger palotában enni, amikor megbeszéltük, hogy a Gyuri Svájcba ment. Ez volt az a pillanat, azt hiszem, már történelmileg, amikor a kommunisták végleg tönkretették a normális polgári kontinuitás lehetőségét. Annus nénivel aztán a forradalom alatt is találkoztam egyszer, persze elvették tőlük a villát, és kitelepítették őket a Hortobágyra valamikor negyvenkilenc-ötvenben. A Nagy Imre-program következtében jöhettek vissza, és nyilván volt még valami eltett értékük valahol, mert be tud-

tak jönni Pestre. Nagyon egyszerű körülmények közé egy szobába, de mégis. A forradalom alatt beléjük futottam a Kossuth Lajos utcában, és Annus néni mondta, hogy hát milyen jó, hogy ez van, és halljuk, hogy te írsz és hogy az események középpontjában vagy – nem tudom, honnan hallották –, de arra kérünk, azért szólj egy szót, hogy ez így nem fog menni. Ha megtartják a szocializmust, akkor ez gazdaságilag nem fog menni ezután sem. Erre mondtam, hogy Annus néni, ezt én tökéletesen tudom, de lassan és nyugodtan kell csinálnunk, most erről még nem beszélhetünk. Azután valamikor ötvenkilencben még írt egy levelet nekem. Sajnos az már nincs meg, és nem tudom, mi lett velük utána.

Az Ullmannok kapcsán elmondanék itt valami fontosat. Ők ugye a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítói. Magyar történelem. Kossuthal együtt az 1840-es években, előbb Széchenyivel, majd Kossuthal megalapítják a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot. Bárósított család, a nagy magyar bankár családok egyike, akik a Rothschildokkal működtek együtt, nagyon finom, művelt, értelmes emberek. Én nagyon örülök annak, hogy negyvenöt előtt gyerekként néha-néha, és negyvenöt után még valódi magyar nagypolgárokat láttam. Azért örülök ennek, mert az én családom nem nagypolgári család. Anyai ágon, elmondtam, részint földbirtokos, részint vidéki nagykereskedő család, apai ágon rabbi és tanító, illetve nemesített mátészalkai földbirtokos család. Ez egyik ágon sem nagypolgárság. Az apai nagyapámék szabadfoglalkozású, jól kereső, jól menő, sok nyelvet beszélő, szellemi értékekhez ragaszkodó polgári értelmiségi család voltak, de ez nem nagypolgárság. A vidéki földbirtokosság sem nagypolgárság, akkor sem, ha merkantilis elemekkel keveredik, tehát szeszgyárral, mint az apai nagyanyám szüleinél, malommal, nagyon jó piacérzéssel, mint az anyai családnál, ez nem nagypolgárság. Én azt mondanám, hogy amikor a Hatvanyak emigrációban voltak, Lajos akkor is kastélyban élt. Bérelt egy kastélyt. Az Ullmannoknál vagy a Herczogoknál, ezt a saját szememmel láttam, eredeti olasz reneszánsz volt a falon. Nálunk pedig 19. és 20. századi osztrák és magyar festészet. Biedermeier meg jó modern magyarok, azok is nagyszerű festők voltak, de ez nem az olasz reneszánsz, tehát ne keverjük össze. Magyarországon sokszor már egy fogorvost is nagypolgárnak tartanak, mert jól keres.

Az a magyar nagypolgárság, amit én láttam, össze sem hasonlítható ezzel. A saját családom sem. Amikor a hetvenes évek végén beszélgettem Pesten emberekkel, folyton azt próbálták magyarázni, hogy most már nyugodtan bevallhatom, ebből most már nincs baj, hogy mi nagypolgárok voltunk, ez most már nem szégyen. Én pedig mondtam, hogy az Isten szerelmére, én csak társadalomtörténetileg pontosítok, engem abszolút nem érdekel, hogy szégyen vagy nem szégyen, de nem így van. Nem voltunk azok. Tehát nem óhajtom magam abba a pozícióba hozni, ami nem az

enyém, és még kevésbé persze abba, ami a született nemesség és az arisztokrácia pozíciója, arról aztán szó se lehet. Na most elfajzott szemetek minden rétegben vannak, ez biztos. A legtöbb a proletariátusban, de a többi rétegben is, aki a kötelességeit nem teljesíti, akinek nincsenek belső értékei, ez egy más kérdés. Én most a reális dolgokról beszélek, arról, ahogy ezek a pénzhez viszonyultak.

Nálunk is teljes ignorancia volt a pénzzel kapcsolatban, de az a Bildungs-bürgernek, a szellemi embernek a megvetése volt. Bizonyára volt benne magyar táblabíró hagyomány is, tehát hogy valamit mindig megélünk, és nem ez a fő szempontunk, és volt benne talmudista, rabbinikus undor is a csak pénzzel foglalkozó, meggazdagodott, neofita, párvönü szeméttel szemben. Merthogy nálunk otthon annál pejoratívabb szó, hogy párvönü, nem volt. Sajnos csak név nélkül emlékszem arra a történetre, amelyben a Reich déd- szülők nyaralnak Abbazián, és meglátnak Bajáról valakit a korzón, és a dédmama odafordul a dédpapához: „Nézze, Vilmos, micsoda párvönük!”, mire a dédpapa rájuk pillant: „Még nem.” Tehát ez volt a legpejoratívabb szó, hogy párvönü. Ehhez képest prolizni-parasztozni csak én kezdtem a családban. Én kezdtem el, reakcióból az ötvenes években.

Ullmann Gyurival aztán a következő történt. Megismerkedett Svájcban egy német magánbank, az 1789-ben alapított Oppenheim Bank gyönyörű örökös lányával. Ők nagyon régi zsidó család voltak, akik lovagok lettek, és időben keresztelkedtek ki annyiból, hogy a náci törvények lényegileg nem vonatkoztak rájuk. Csak éppen egy részük azért elment, akik maradtak, azok pedig reszkettek, mert a náci bármelyik pillanatban nekimehettek a több generációs kitérteknek is. Egymásba szerettek tehát, Gyuri elvette a lányt, és Kölnben is mint magánbankár működött tovább. Ez isteni, a történelem igazságszolgáltatása. És most jön a tragédia. Két szép gyerekük volt, egy fiú és egy lány. Jártam náluk Kölnben kétszer is, egyszer egészen röviden, másodszor egy éjjelt töltöttem ott. A családdal nem volt kapcsolat, a feleségével is csak annyi, hogy mikor ott voltam, köszöntünk és beszélünk pár szót. Mindegy, szóval nekem nagyon jó volt ez a kapcsolat, mert Gyuri az investícióimban sokat segített a hetvenes évek első feléig, amikor meghalt. Svájcban nyaraltak a feleségével a Jungfrau hegyen. Velük volt a két kisgyerek, tízévesek lehettek, valami ilyesmi, nem tudom, mert sose tudom a gyerekek korát. Gyuri fényképezte a családot. És hogy jobban beállítsa képet, még két lépést tett hátra, és a saját családja előtt zuhant vagy ezer métert. Ott halt szörnyet. Most a fia vezeti a bankot, és nagyon ápolja az apja emlékét. Néhány évvel ezelőtt európai investícióként visszavásárolták azt a kastélyt a Nyitra megyei Bélán, amit az Ullmannok valamikor még a múlt század elején vettek. Őt tehát már mint Stamm-schlosst, mint ősi családi kastélyt vette vissza, ami kicsit vicces és naiv dolog. Nincs túl messze a magyar határtól, én voltam ott, és megnéztem.

A birtokon újra elitbor-termelés folyik, a kastélyból szállodát csináltak, és invesztálnak, és mondta a fiú, hogy ő ezt az apja emlékére teszi. A pozsonyi német újságban is olvastam róluk. Béla háromszáz főnyi falu lehet, és elmentünk egy barátommal, mert látni akartam, hogy néz ki. A cikk hozta a polgármester asszony levelét is, amelyben azt írta, örülnek, hogy az Ullmannok visszajöttek és megvették a kastélyt, és hogy a falu soha nem osztotta azt a sok aljasságot, amit velük csináltak, és köszönik, hogy most annyi embernek adnak munkát. Nagyon szép levél volt. Hogy mik lehetnek a motivációi, azt nem tudom, de a levél maga nagyon szép volt.

Jól ismertem Fellner Pali bácsit is, akit Rákosi a Hősök terén szintén megnevezett. Ő akkor már Amerikában élt, azt hiszem, Kaliforniában, illetve azután Floridában. Velük is ugyanaz a helyzet, ők is egész lényükben és modorukban valódi nagypolgárok voltak. Össze sem lehet őket hasonlítani velünk. Na most persze amellett, hogy nem voltunk nagypolgárok, meszszenenően érdekelve voltunk abban, hogy megmaradjon a magántulajdon. Én a természetes reakcióim alapján is mindig a magántulajdonnak és ezeknek a kulturált embereknek a híve voltam, és nem annak a mosléknak, ami elkezdett hömpölyögni és áradni Európában és mindenütt a világon. Egyszerűen nem.

Negyvenkilencig laktunk a Liszt Ferenc téren, de a lakás a korábbi töredéke volt csak, mivel egymás után választottak le belőle részeket. Azt hiszem, most nyolc vagy tíz különálló lakás van a helyén. De még így is maradt nekünk két-három szoba, és az egyik elég nagy volt, jól lehetett pingpongozni benne. Ez a sarokszoba volt az ebédlő, utána pedig volt még két szoba meg egy fürdőszoba. De onnan is el kellett mennünk negyvenkilenc végén, nem utolsósorban ezért, mert az anyám félt, hogy betelepítenek valakit. Kezdték már a társbérletesítést. Akkor az anyám úgy döntött, hogy átmegyünk a Belvárosba, a saját házukba, ahol épp felszabadult egy lakás. Sztankovics Viktor, a kitűnő humorú író, a későbbi szabad európás újságíró lakott benne, aki negyvenkilencben az utolsó pillanatban ment ki Nyugatra.

Szerencsénk volt, mert hiába volt a miénk a ház, lakáshiány volt Pesten. Ideiglenesen lakott még ott kis ideig valaki, de hamar be tudtunk költözni. Kicsi, két szoba hallos lakás volt az első emeleten. A Királyi Pál utca 13/A és B volt a miénk, a nagyszülők építtették még a harmincas évek elején hozományként a szüleimnek. Isten bocsássa meg nekik, ezek is modern házak. Itt jöttem rá arra, hogy aki ott lakott szemben, annak a szemét feltehetőleg ugyanúgy bántotta, hogy miért építik ezeket a házakat ide. Azokat sem kellett volna oda építeni. Mindenesetre az anyai nagyszülők ezekbe fektettek pénz, majd ráírták a házakat az apám, az anyám és az én nevemre. A szüleim jövedelmének egy része ebből a két bérházból jött, illetve egy harmadikból is, amit 1939-ben a Káplár utcában vett nyolcvan százalékból az anyai, húszban az apai nagymama. Később, az államosítási papírokból

tudtam meg ezeket a dolgokat. Jó döntése volt az anyámnak az átköltözés, egyrészt mert nem kellett lakbért fizetnünk az államosításig, másrészt mert egy kicsi, két szoba hallos lakásba mentünk, ahol nem kellett félni, hogy beköltöztetnek valakit mellénk. Így gondoltuk legalábbis. Ennek ellenére egyszer mégis jött egy kitelepítési végzés, én nem voltam Pesten, de az anyámnak valahogy sikerült visszacsinálnia. Vissza tudta csinálni, mert a munkahelye, a Külkereskedelmi Minisztérium adott egy igazolást, hogy ő szükséges munkaerő.

Nagyon szerettem azt a házat, és benne a lakásunkat. Egy lépésnyire volt a Vámház körút, szemben velünk pedig Petőfi is lakott az udvarban. És ahogy akármelyik házba bementél, ott volt a középkori pesti várfal egy viszonylag jó állapotban maradt darabja, amit a konyhánkból is lehetett látni. A lányokat én sokáig azzal az ürüggyel vittem fel magamhoz, hogy majd megnézzük holdfényben a régi pesti várfalnak a maradványát a konyhából. Ezt tényleg meg lehetett csinálni, de a lányok halálosan unták, hogy mit kell várfalat nézni, sétálni és a múltat hallgatni, és miért kellenek ezek a történelmi visszapillantások. Már nagyon unták az egészet. A lakás beosztása kitűnő volt. A szobám az utcára nézett egy balkonnal, anyám nagyobb szobája mellette szintén az utcára nyílt, és szárnyas ajtó vitt belőle a hallba. Elég nagy, szép hall volt, de ez is már a harmincas években épült modern kockaépület volt, nem olyan magas mint a Liszt Ferenc téri ház. A hall kellemes volt, ott is ettünk, majd utána jött az előszoba, amiből folyosó vezetett felém. Abból nyílt az udvarra néző fürdőszoba a végével. Anyámnak külön ajtaja volt hozzá, így oda anélkül is be lehetett jutni, hogy egymást érintettük volna. Egymás szobájába át lehetett menni, de kopogtunk, ez régen is így volt, és fenntartottuk továbbra is. A lakás bejáratától jobbra volt egy nagy konyha, abból nyílt a tágas és szép cselédszoba. Tíz éve láttam utoljára a házat valami rettenetes állapotban.

Tetti is akkortájt, negyvenkilencben jött vissza hozzánk, ő lakott a cselédszobában. Papírokat kapott mindenféle zsidó családoktól, hogy mindig milyen rendes volt, és ötven valahányban így magyar nyugdíjhoz jutott. Azért is vettük magunkhoz újra, hogy ne kobozzák el azt a szobát. Szóval volt a dolognak egy ilyen praktikus része is. Valamit hozzáadott a háztartáshoz, de ingyen lakott, ennek fejében ő takarított, és rendben tartotta a lakást, miközben anyám dolgozott, én pedig iskolába jártam. Mondtam neki az utolsó két évben, hogy ne jöjjön ki a szobájából, hogyha én valaki-vel jövök, és a konyhából mutogatom a várfalat és a holdat.

Szóval ide jutottunk, ide kerültünk negyvenkilenc végén. A nagyanyám öngyilkossága is elősegítette ezt. Már nem kellett gondolni arra, hogy betegség esetén magunkhoz vesszük. Nagymama nem volt többé probléma az anyámnak, viszont félni lehetett, hogy az öngyilkossága viszszaüt ránk.

NÉMETÜL BESZÉLTÜNK OTTHON, Tetti, az anyám és én is, ami a lakásban megforduló barátokra mély benyomást tett. Makkai Ádám osztálytársam például, amikor negyven év után újra összefutottunk Pesten, rögtön ezt kezdte mesélni rólam a feleségének meg a többieknek, hogy mi a legmélyebb sztálini időkben is németül beszéltünk odahaza. Elég rendkívüli helyzet volt. Ádám nálam hallgatta nemzedékünk egyik történelmi sorsformáló élményét, amikor a magyar csodacsapat a Wembley-ben hat-háromra verte az angolokat. Emlékszem, anyám nem volt otthon – persze ő sosem volt otthon, mert mindig dolgozott –, amikor összefutottunk az utcán, és Ádám kérdezte, feljöhet-e hozzánk meghallgatni a rádiót, mert mire hazaérne, már késő lesz. Mondom persze, gyere, menjünk fel! Csak Tetti volt a lakásban, és emlékszem Ádám teljes megdöbbenésére, hogy mi otthon németül beszélünk. Tetti egyrészt még akkor sem tudott rendesen magyarul, másrészt ez nekem is megadta az exterritorialitás élményét.

Tetti végül ötvenötben ment el, Adenauer moszkvai útja után. Az volt benne, hogy öregkorára mégis vissza akar menni, és ott meghalni. És hát a Rákosi-éveket azért ő is rettenetesen utálta. Kapta a nyugdíját, de ugye nem volt fűtés, nem volt élelem, szóval a nyomor és félelem őt is nyomta, hogy mikor telepítenek ki bennünket. És azt ötvenötben még nem lehetett tudni, hogy ennek vége lesz. Hiába volt egy kis enyhülés, éppen jött vissza megint a kemény vonal, úgyhogy úgy gondolta, visszamegy Nyugat-Németországba, mert a kis nyugdíját ott is kapta tovább.

Mikor én aztán ötvenhatban elmentem, akkor az anyám biztonsági okokból felvett egy albérlőt, ami anyagilag is jelentett valamit, majd, miután azért ehhez nem volt kedve, egy idő után elcserélte egy kiváló Október 6. utcai negyedik emeleti lakásra valamikor a hatvanas években. Ott jól érezte magát. Megértem, mert nagyon szép lakás volt – már amikor működött a lift – gyönyörű balkonnal, aminek a teraszáról az egész kivilágított budai várat látni lehetett. Amikor hetvenhétben először ott jártam, meg is voltam lepve.

Anyám tehát a Külkereskedelmi Minisztériumban dolgozott, először mint idegen nyelvű gépíró, később mint idegen nyelvű levelező. Három felsőfokú nyelvvizsgája volt. Nem szabad elfelejteni, hogy az ötvenes években nekik még nem voltak kádereik alacsonyabb beosztásban nyelvtudással. Az a pár káderük, aki jól tudott nyelveket, vezető pozícióba került. És azért a legsztálinistább években is mindvégig volt külkereskedelem, és volt nyugati kereskedelem is. Ennek az osztálynak, ahol az anyám dolgozott, egy Szilágyi nevű, a Horthy-rendszerből átvett szakember volt a vezetője. Csupa ilyen bemenekített osztályidegen volt ott, akiknek ugyanakkor volt valami, a rendszer szempontjából elfogadható hozadéka a múltból, mondjuk németellenesek voltak, vagy zsidóként megölték valakijüket, vagy ilyesmi. Van Hatvany Lajosnak az a nagyon jó mondata, hogy „könnyebb

az ígét hirdetni, mint ragozni”, és ehhez hozzátenném, hogy idegen nyelven különösen. Az osztály vezetője ráadásul védte is anyámat a lehetőségeken belül. A miniszter emellett az a szociáldemokrata – egyesek szerint cigány – Lónyai Sándor volt, aki ott a baloldalhoz tartozott, tehát a kommunistákkal való együttműködőkhöz. Így maradhatott miniszter, de volt benne még annyi a negyvenöt előtti időkből, hogy ne akarjon, ha nem muszáj, olyan embereket bántani, mint az anyám. És hát ő korrekten csinálta a munkáját, semmi pozíciója nem volt, minek bántották volna! Nekik kellett volna sokkal többet dolgozniuk, ha nincs ott.

Mindemellett amikor ötvenhat után hazahozta a káderlapját, és én azt a halála után megtaláltam a lakásban, azért az egy vicces káderlap volt. Mert az volt ott, hogy osztályidegen, földbirtokos családból származik, szüleit megölték a németek, a családját elhurcolták és meggyilkolták, a férje, dr. Vázsonyi János, úgynevezett baloldali politikus – így állt ott –, deportációban halt meg. Szóval érezni lehetett, hogy aki írta, maga sem tudta, hogy mit kezdjen mindezzel így együtt, és akkor a végén, ja, az is ott volt még, hogy kitűnő munkaerő, sok nyelven beszél, a munkáját lelkiismeretesen és szorgalmasan végzi, szóval nagyon rendes volt, aki írta, és akkor a végén ott állt, hogy jóindulatú polgár. Tehát osztályidegen, jóindulatú polgár. Soha nem felejttem el. Meg is van nekem valahol.

A német bevonulást követően én többé nem mentem vissza a Szív utcai elemibe. Iskolába újra negyvenöt őszén kezdtem járni, de már a Trefort utcai gyakorló gimnáziumba, ahol akkor vezették be a nyolcosztályos általános iskolát. Mi voltunk az utolsó nemzedék, akik ugyanabban az iskolában folytathatták a gimnáziumot, ahová elemibe jártak. Én a harmadik pótvizsgán kerültem be a gimnáziumba, az utolsó pillanatban. Ezt Földes Pista bácsinak köszönhettem. Amikor az én gimnáziumi felvételem zajlott, akkor ő még a Hitelbank vezérigazgatója volt. Azt mondta, hogy mindent elkövet, mert ő nem felejt el, amit a nagyapám és az apám érte tettek. Ezt mondta nekem akkor, amikor megköszöntem, hogy segített. Azt is mondta, hogy ezentúl nagyon jól kell tanulnom, és hogy nem engedhetem meg magamnak, hogy matematikából hármásokat hozzak. Akkor mesélte el, hogy a nagyapámnak köszönheti, hogy visszajöhetett Magyarországra, az apámnak pedig azt, hogy újra ügyvéd lehetett. És hogy ő ezt soha nem fogja elfelejteni, és én őreá mindig számíthatok, csak nagy disznóságot ne csináljak. Nem csináltam disznóságot, csak nem tanultam olyan jól. Mert én ugyan nem voltam tiszta kitűnő, de azért ahhoz elég jó tanuló voltam, hogy felvegyenek. Ahhoz képest, hogy micsoda kiemelt szemetet is felvettek, sőt favorizáltak, mondjuk kevésbé a Trefortban, de egy csomó más gimnáziumban. Ahhoz képest azért simán tovább kellett volna engedniük, főleg, hogy a humán tárgyakban nagyon jó voltam. Nagyon jó ajánlásaim voltak, mert akkor még volt befolyása Mérei Ferencnek, a pszicho-

lógusnak, aki csinált velem egy képességvizsgáló felmérést. Ez valahol máig megvan nekem. Ebben rendkívüli tehetséget állapított meg a humánus dolgokban, és meglehetősen ellenállást a gyakorlati dolgokkal szemben, ami egyébként mutatja, hogy jó diagnosztika volt, és hogy jó tesztet dolgozott ki. Szóval a Pista bácsi intervenciójának köszönhetően felvettek. Mert a kommunista rendszer magától nem vett volna fel. Persze ha én is kommunistáskodtam és úttörősködtem volna, akkor felvesznek, de erről szó se volt. Ugye utáltam, utáltam az egészet.

Néhány tárgyban kimagaslóan jó voltam, néhányban pedig közepes. A humán tárgyakban, a nyelvben, a latinban, a magyarban, a történelemben nagyon jó voltam, matematikából, fizikából, kémiából pedig hármas és négyes. Azért volt nehéz bejutni a gimnáziumba, mert akkor már egyre keményebben nézték, hogy ki honnan jött. Még nem annyira, mint egy évvel később, de azért már rámentek. Valószínűleg egy évvel később már nem is vettek volna fel. Amikor én bekerültem, a korábbi általános iskolai osztálytársaim felét már nem vették föl. Pedig hát ők is ebben a gimnáziumban szerették volna folytatni! Helyettük surmó proligyerekek jöttek. Aztán elég hamar kiderült, hogy ők se gondolkodnak másképp! Vagyis, akaratuk ellenére, tulajdonképpen a magyar társadalom összerázásának egy igen jó módszerét találták ki. Ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy mindenki egyformán utálja az egész banzájt.

Hamar kialakult az osztályban egy erősen kritikus és rendszerellenes hangulat. Azokban is, akikről eleinte mindenki azt hitte, hogy a rendszer hívei. Ez többünk iróniájából és undorából táplálkozott. Amikor például Sztálin-képeket kellett kitenni, akkor mi különféle újságokból több mint hatvanat vágtunk össze, hogy a dolgot az abszurdumig nevetségessé tegyük, és teletűzdeltük a falat kis Sztálin-képekkel, amíg a tanárok néhány nap múlva le nem vették. Az egész osztályban a harmincegy gyerekből az elején három kommunista meggyőződésű volt, közülük kettő negyvenöt óta járt velünk. Annyi megmaradt bennük, hogy engem mint gyereket, noha én a gimnáziumi éveim alatt végig vadul szidtam a rendszert, nem jelentettek fel, nem vitettek el, nem bántottak. Beszélni nem lehetett velük, egyszerűen másképp látták a dolgokat. Az egyik Surányi Bálint volt, aki történész lett, és akiről Heller Ági többször is ír a *Bicikliző majomban*. Ők ötvenhat után is összejártak. Bálint apja Galilei körös orvos volt, és így a kommunista értelmiséghez tartozott. Bálint meggyőződéses kommunista volt, akárcsak Polónyi Péter, akiből pszichológus lett, és aki a hetvenes években a pártközpontban dolgozott, sőt talán a nyolcvanas években is. Később Kína-szakértő lett. Ő is mindvégig megmaradt kommunistának, nem vont vissza semmit. Az apját megölték, az anyja öngyilkos lett negyvenötben, és így Péter egyedül élt egy Szép utcai lakásban. Mindez tulajdonképpen indokolja is azt, hogy kommunista lett. A harmadik egy ki-

emelt külvárosi tanácsi vezető gyereke volt. Már nem is emlékszem, hogy hívták. Valamilyen Jóska volt, gyanakodott és áskálódott, de nem tudott semmit csinálni ellenünk. De hát ő nem ideológiai kommunista volt, hanem kiemelt proli.

Érdekes, hogy ez a Jóska a hetvenes évekre már egy magánbenzinkúthálózatot gründolt, és a nyolcvanas évek egyik benzinügyi fő embere lett. Egy barátom mesélte, aki a KFKI-ban volt vezető fizikus, hogy valamikor a hetvenes években összetalálkozott vele, és akkor azt mondta neki ez a Jóska, hogy mennyit keresel te, hát én ötven ilyen mérnököt tartok el az adómból! Mondta mindezt a kommunizmus kellős közepén! Meg hát bizonyos dolgok vannak, de ő mindig időben megtudja, hogy mikor lesz ellenőrzés. Mert az apja régi kollégái figyelmeztetik. És ebből körülbelül láttam, hogy mi a Kádár-rendszer. Na most ez a fiú nem volt okos, és amit én meséltem és beszéltem, azt nem is teljesen értette. Meg valahogy nem volt hozzám negatív hozzáállása. Nem volt rosszindulatú egyébként, nem fűződik hozzá negatív élményem. A későbbi életútja sem személyesen zavar, inkább mint társadalmi jelenség undorít. Hogy ő kiemelt kádergyerekként kezdte, és magánkapitalista milliomosként fejezi be. Mert ezért nem volt érdemes annyi embert megölni, és utána olyan terrort csinálni az ötvenes években, hogy ezt kapjuk érte a végén. A Péter és a Bálint tökéletesen értette, hogy mit beszélünk, teljesen kétségbe is voltak esve, de egyiküknek sem jutott eszébe jelentést tenni rólunk. Pontosan tudták, hogy gyűlölöm a rendszert, de egyrészt negyvenöt és negyvenhét között még lehetett nyilvánosan vitatkozni, és én a kommunistákról elmondtam, hogy mit gondolok róluk. Akkor még nem voltak tömeggyilkosok, csak éppen az ideológiai koncepcióikat utáltam. És azért akkor ők még védekeztek az ellen, hogy diktatúrát akarnak. Akkor még azt állították, hogy demokráciát akarnak, még nem beszéltek nyíltan, és ennek következtében lehetett velük vitatkozni. Bálinttal egyszer találkoztam Nyugaton, ha jól emlékszem, hetvennyolcban, és mondtam neki, hogy tulajdonképpen köszönetet akarok mondani. Merthogy végül is mi nagyon utáltuk azt a rendszert, ezt állandóan hangoztattuk is, de ő ennek ellenére soha semmit nem ártott nekünk. És hogy ez az akkori kontextusban nagyon rendes dolog volt az ő részéről, és hogy ezt mi nem fogjuk elfelejteni. Erre azt mondta: Vili, én ezt a bókot visszautasítom, mert tőlem soha nem kértek fejeket. Fogalmam sincs, mit tettem volna, ha fejeket kérnek, de azt azért tudom, hogy akkor se benneteket jelentettelek volna. Én téged teljesen örülnék tartottalak, de azt is tudtam, hogy megölték az apádat, a családodat, és láttam, hogy mennyire szenvedtél. Csak nem képezed, hogy ezek után bármilyen ügyben denunciáltalak volna? Nagyon jó beszélgetés volt. Azt mondanám, hogy ezt vártam volna kilencven után a magyar társadalom egészétől. De sajnos nem így történt, ugye.

A TISZTA UTCA NEGYVENÖT UTÁN SOSEM JÖTT VISSZA. A romokat ugyan eltakarították, de elkezdett rohadni minden, és ennek máig látjuk a nyomát mindenütt. Akadtak még jól öltözött, finom úriemberek, de többé nem ők adták az utca uralkodó képét. Én, aki elég bohém vagyok, az ötvenes években ingben, nyakkendőben és öltönyben jártam a Trefortba, protestálásból. Az osztály nagy része nem hordott nyakkendőt, így én feltűntem ezzel közöttük. Tetszett nekik, mint komikus, érdekes, rokonszenves valami. Hogy hagyták, és ezért soha nem szólt senki, abban persze az is benne volt, hogy kicsit futóbolondnak tartottak. És az idegenek is így kezeltek az utcán. Soha nem bántott senki negyvenöt és ötvenhat között. Még ezek a Pinocchio-szerű gyerekbandák se az ötvenes években. Az öltönyös-nyakkendőös viselkedésem különös módon inkább rokonszenvet váltott ki, és a proligyerekeket azért el lehetett kerülni Pesten. Attól függ, hol laktál, ugye, de el lehetett kerülni. Sőt bizonyos fokig fegyelmezni is lehetett őket, a nyakkendőtechnikám a kortársi csőcselék fegyelmezésére is szolgált.

Elsősorban a kommunista években, de én már negyvenhétben elkezdtem ezt, rövid nadrág, nyakkendő és fehér ing. Vagy valamilyen színes ing, de nyakkendő. A nyakkendő ugye hosszú nyakkendőt jelentett, sose csokornyakkendőt. Volt nosztalgiám a csokornyakkendő iránt, de az azért túlzásba ment volna. Az már ingerelte volna őket. Nagyon szerettem Schlüssel kancellárt a csokornyakkendőjével, sajnos feladta, és lehet, hogy ezért vesztette el a választásokat. Nem kellett volna feladni a csokornyakkendőt. Negyvenöt és ötven között zsebpénzt is kaptam az anyámtól. Nem sokat, de elég volt fagyira. Minden fagyaltost ismertem, ahol tölcséres fagyit lehetett kapni. Mindegyiket szerettem, a gyümölcsöst és az édeset, kávét, csokoládét, citromot, mindent. Az osztálytársaimmal még a József körútra is elmentünk fagylaltozni. Cukrászdákba is kezdtem lassan járni, főként a Lukácsba, a Gerbeaud-ba és a Művészbe, illetve ami akkor a helyén volt, mert oda már tizenkét évesen is be mertem menni egyedül egy-egy dobos tortára, vagy puncsmínyonra.

Presszóba és kávéházba még nemigen mentem be, de az újra megnyílt kávéházakat nagyon nézegettem kívülről. A Pátriát, a Japánt, a Savoyt, a Royalt, az Abbaziát, oda a nagymamával be is mentem többször. Meg persze a New Yorkba vagy a Belvárosiba. A Savoyban este Joe Turner, a nagyszerű néger dzsesszpianista játszott. Erre emlékszem. Ugye akkor már egyszerre voltak kávéházak és presszók, koegzisztencia volt. Voltam párszor a Darlingban is, onnan Pilinszkyre emlékszem. A Brazilba – ami a régi Palermo kávéház egy kisebb részében volt – az ötvenes években már egyre gyakrabban bementem kávét inni, az megmaradt a kommunista években is. Oda a Királyi Pál utcából is visszajártam. A hely érdekessége volt, hogy a terézvárosi törzsvendégek között sokakat ismertem az MTK-pálya lelátójáról is.

Nem feltétlen polgárokat, hanem vegyesebb, kispolgári, fezőr, üzletelő társaságot. Kicsi hely volt a Brazil, eszpresszó art decós belsővel, nagyon jó kávéval. Borzalmas volt különben az az év, amikor az MTK az ÁVO csapata volt, Bástyának hívták, és nem lehetett többé kimenni a pályára, mert kivézenyelt ávós osztagok drukoltak a csapatnak. Annak az MTK-nak, amelynek a javára valamikor a múlt század elején – ezt egyébként nem a családból tudom – a nagyapám alapítványt hozott létre.

Nekem a reggeli felkelés az életem traumája volt mindig. Nagy dolog volt ezért, amikor negyvenhétől fogva elértem a mintagimnáziumban, hogy később járhasak be. Tószegi Tóni orvos barátomtól kaptam ugyanis alpapírokat, hogy nekem orrvérzésem van. Tudniillik tényleg volt, és máig van orrsövényferdülésem, meg is operálták egyszer, ami miatt nagyon hangosan trombitálva fújom az orromat. Ez népszerűvé tett az osztályban, mert ha jött egy új tanár, akkor mindig megkértek, hogy mindjárt az első órán fújjam jó sokat az orromat, hadd szokja meg. A tanárok ugye mind meghökkentek, és akkor mindig mondtam, hogy elnézést, de nekem papírom is van erről a problémámról. Aztán valamikor negyvenhétben vagy talán csak negyvennyolcban, tehát az általános iskola végén átálltam arra, hogy nekem reggelenként orrvérzésem van, amivel elértem, hogy tízig ne írjanak be a hiányzók közé. Ez óriási dolog volt, mert amikor a Királyi Pál utcába kerültünk, már csak öt percre laktam a Trefort utcától, szinte csak a Múzeumkerten kellett átmennem, és amikor egy vagy két évre áttelepítették az iskolát renováció miatt a Lónyay utcába, akkor már csak három percnnyire voltam tőle. Úgyhogy így fél tízig tudtam aludni.

Aztán az érettségi előtt az osztályfőnököm azt mondta, hogy ha még egyszer orrvérzésem lesz, attól tart, el fogok vérezni. Ezzel figyelmeztetett, hogy jó lenne most már abbahagyni a lógást. Viszont nagyjából ugyanettől az időtől fogva bejött ez a borzalom, a borotválkozás, ami tíz-tizenöt perc pluszt jelentett. Villanyborotva nem volt még. Jól emlékszem, hogy amikor ötvenhatban megérkeztem Bécsbe, megvettem az első Remingtonomat, és életemben először borotválkoztam meg villannyal az ágyban fekve, olvasva, akkor azt mondtam magamban, hogy egyedül ezért érdemes volt eljönni Magyarországról. Késsel ugyanis sohasem borotválkoztam, gyűlölöm a késeket, fóbiam van a késektől. Máig. Amikor mosogatás után a lányok úgy állítják be a késeket, hogy felfelé áll a penge, akkor én megfordítom, mert még a látványát sem bírom elviselni. Az evőkését sem, hacsak nincs teljesen legörbítve. Itthon negyvenkilencetől fogva viszont irtózatosan rossz minőségű zsilletteket lehetett csak kapni. Illetve feketén és baromi drágán svéd vagy angol zsillettet. Tehát ilyen ízéssel, szappanos krémmel pamacsoltam magamat, és úgy húztam le. Nem vagdostam összevissza az arcomat, csak fájt, és utáltam a nedvességet meg az utána való lemosást is. Egy időben ezért fodrászhoz is jártam a Kálvin téren. Volt ott

egy isteni kis fodráslány, aki hihetetlenül tetszett nekem, őmiatta. Ő borotvált, persze tudta, hogy tetszik nekem, és hát le se szart. Szóval amennyire lehetett, próbáltam áttérni a közhelyen való borotválkozásra. Érdekes módon az ötvenes években ezek a szolgáltatások nem voltak igazán drágák. A jó zsilett tulajdonképpen drágább volt, ha nem akartál szenvedni. De így is utáltam, utáltam az egészet. Mert semmi férfiasság nem volt még benne, csak kamaszság, ilyen átmeneti hülye állapot. És énnekem borzasztó gyorsan jött, és nagyon erősen. Rettenetes volt.

A LASSAN FELTÁPÁSZKODÓ VÁROSBAN az öltözködésben is mindjárt egy egalitárius kultusz kezdődött. Ugye nem öltözködünk, és bohémek se vagyunk. Azért nyakkendősködtek ők is, de kék öltöny, barna cipő, mit tudom én, olyan borzasztóak voltak, hogy nem lehet elmondani. És a nőkben is volt valami konzervatív, kellemetlen, tartásos, visszautasító. Meg hát jött aztán a Ratkó-dolog, hogy állapotosak voltak megfelelő ruhák nélkül, az is olyan undorító volt a villamoson, hogy nem igaz. Szóval a nők is nagyon hamar leromlottak, és ez nagyjából máig így van. Most kezd változni, negyven felett végre már nem olyan rettenetesek a nők Magyarországon. Akkor nagyon hamar megöregedtek, ugye a polgárságban nem annyira, de hol volt a polgárság már akkor. A beszélt nyelv és a modor is megváltozott negyvennyolc után. A házmesterek, a viceházmesterek és a prolik már negyvenöt után hangosabbak lettek, és ennek következtében bejött ez a gusztustalanabb magázódás, ugye részben a fezőrök és az utcai üzletelés miatt is. És eltűnt az igazi keresztény, úri réteg, amely addig azért meghatározta a tónust. De még nem romlott el minden.

A romlás az úr szó végével indult, az már csak az időseknél maradt meg, és hát elkezdődött az elvtársozás valamikor negyvenkilencben. Abban még mindig volt valami feszes puritánság. Igazában később romlottak el teljesen a dolgok. Mi az iskolában még basszamegeket se mondtunk. Csak a kádárizmus lumpenosította és prolizálta el teljesen Magyarországot. A Rákosi-rendszer vizuálisan és esztétikailag szörnyű volt abban az ostrom utáni városban, és persze a hivatalos nyelv szintén szörnyű és borzalmas volt, de kínos és bizonytalan is, hogy mondjuk Ferberné elvtárs, vagy Ferber elvtársnő, szóval nem nagyon tudták még, hogy hogyan csinálják. Rettenetes volt és unalmas. De civilek közönséges utcai helyzetekben még nem tegezték egymást. A gyerekek egymás közt, bandákban igen, de a felnőttek még konfliktusban sem. A tegeződés inkább az urak egymás közötti érintkezése volt. Én is azért szeretek tegeződni, mert az az úri osztályhoz való tartozást jelentette. Még a prolik is magázódtak. Főleg, ha idősebbek voltak. Szóval elég kemény puritanizmus volt még az emberekbe nevelve, aminek az egyik oka az volt, hogy a negyvenöt utáni nemzedékekből azért a legtöbben még falun kezdték. És ott mégiscsak némi

tisztességet tanulnak az emberek. Merthogy akármit csinálnak, az azonnal visszaüt. Egy kis közösségben. Tehát ott nem lehetett csak úgy, következmények nélkül akármit csinálni. Azt csak a városi anonimitás engedi meg. Ennek rengeteg jó oldala is van, ezt mi tudjuk, de megvan az a rossz oldala is, hogy a modortalan, piszkos elemek nem kapnak semmiféle büntetést. És ugye úgy van, hogy sosem a bevándorló nemzedék fordul ki a normarendszerből, hanem azok, akik már a nagyvárosban születtek. Ugyanígy volt Pesten is.

A dolog lényege az, hogy negyvenöt-negyvenhétől kezdve megszűnt az elegancia. Úgy is mint igény, és úgy is mint kedves, szeretetteljes valami. Nemcsak az öltözködésben, hanem a viselkedésben is, némi disztinkciót csak az értelmiség bizonyos rétegeiben lehetett megőrizni. Hát ugye Rákosi, Gerő, Révai, Farkas, Péter Gábor és társai elvtársakról sok mindent el lehet mondani, de hogy elegánsak lettek volna, azt nem. Még a Révai-ban volt az eleganciának egy bizonyos nyoma azáltal, hogy sovány volt. Ezt látták évtizedeken át az emberek, ez volt a fő modell! Tehát nincs min csodálkozni.

A közbeszéd eldurvulásában azután a magaskultúrának is szerepe volt. Esterházy Péternek is komoly bűnei vannak, mert ő vitte át ezt a nyelvet a felső nyelvbe. Irodalmilag. És aztán mások is az új nemzedékből. Ez érthető részint az amerikai irodalomból, részint a beszélt nyelv követése iránti igényéből – ha tetszik: *Termelési regény* –, szóval ebből a termelési mentaltásból. És nincs is ezzel semmi baj önmagában véve, de azért nem helyes, hogy a nyilvánosságba és a közéletbe is ilyen fokon átmert.

Negyvenkilencben volt a Világifjúsági Találkozó, és ezért néhány hétig mindent lehetett kapni. Messer Gyuri barátommal, aki Chicagóban lett egyetemi tanár, kivettek nekünk egy szobát a Római parton, és mi önállóan éltünk ott egy kis zsebpénzből. Ez volt az első jó nyaralás az életemben! A bolsik alatt! Itt kiderült az, amit én mindig is tudtam, hogy nincs velem semmi baj, csak hagyjanak szabadon élni, és ne küldjenek disziplináris táborokba! Nem is tudom, hogy a Gyurival egy szobában aludtunk-e, vagy sem, de ennek akkor nem is volt különösebb jelentősége, mert jól megértettük egymást. Szabadok voltunk, császkáltunk, halasztunk és fagyaltottunk, szóval az már nagyon jó volt. És a VIT-ből is teljesen kimaradtunk. Az eleve óriási öröm volt, hogy nem kellett abban a szörnyű felhajtásban részt vennünk.

Arra már nem emlékszem, hogy az ötvenes nyarat hol töltöttem, de azt biztosan tudom, hogy ötvenegyben és ötvenkettőben a Balatonon voltam, mégpedig azért, hogyha a kitelepítési végzést megkapjuk, akkor rám ne legyen érvényes. Ha ugyanis az ember nem volt a lakásban, amikor kézbesítették, akkor nem volt érvényes. A kitelepítések általában nyáron zajlottak, ezért júniustól szeptemberig Széplakon töltöttem a nyarat egy

pesti barátom szüleinek a nyaralójában. Felajánlották, hogy ott maradhatok az ő kis vityillójukban. Ott volt egy lány, akibe halálosan szerelmes voltam. Kinyílt az ég, a hold misztikus volt a Balaton-parton. Ötször-hatszor láttam őt nyaranként, mert Lellén volt, ahová nem volt olyan könnyű átmenni. Az első nyáron csókolóztunk, és boldogan mentem vissza Széplakra, hogy végre életemben először csókolóztam valaki felnőttel. Persze gyerekként is voltak már kalandjaim, érdekes módon már akkor is a szőke kék szeműek tetszettek elsősorban. Mátraszőlősen például, az még negyvenhét vagy negyvennyolc nyarán volt, vagy Klotildligeten, ezt sem tudom már, gyerekenyáralásba küldött az anyám, és ott egy csodálatos szőke kislány, Königsberg Zsuzsi kikezdett velem, máig nem vagyok képes megérteni, hogy miért, kétszer elmentünk csókolózni a külső bokrok közé, és ott, anélkül, hogy tudtam volna, mi ez, ott jöttem meg először nemileg, a magam számára is meglepően korán. Sokáig ő volt az utolsó szép lány, aki egyáltalán szóba állt velem. Nem volt zsidós, mondom, csak annyiból, hogy kikezdett velem, viszont utána, már a zsidólányokon kívül, akik érdeklődtek, másoknál, népi lányoknál, akik nekem tetszettek, nem jöttem számításba. Úgy tizenháromtól tizennyolc éves korig abszolút nem. Szemüveges voltam, és akkoriban nem szerették a szemüveges zsidó értelmiséget. Csak egymás között, belterjesen, azt viszont utáltam és nem kívántam. A barátaim között is több volt a keresztény, valahogy nem akartam a gettóeleget.

A KOMPLIKÁLT ÉRTELMIÉGI LÁNYOK kedveltek engem kezdettől fogva. Tizenhét éves koromban volt egy gyönyörű szép, szőke, kék szemű, magas barátnőm. Csókolóztunk, de azáltal, hogy két évvel idősebb volt nálam, nem akart többről hallani, mert neki akkor már húszéves úri barátai voltak, és az ő szépségével, teljesen érthető módon, nem akart semmit sem kezdeni ezzel a taknyos, tizenöt éves fiúval. Ritkán láttuk egymást, akkor néha csókolóztunk, ajándékokat küldött a születésnapomra meg karácsonyra, szóval ilyen romantikus szerelem volt. Neki sem volt könnyű, mert a fiú, akibe szerelmes volt, egy másik lányt szeretett, akivel egyébként később én is játszadózhattam egy kicsit. Én akkor még nagyon idealista voltam, mivel ez a szerelem nagy magányból hozott ki engem, egy ateista, elkeseredett, individualista korszakból.

Ezzel szorosan összefüggött egy szellemi habitusváltás is, mivel a szerelem hatására kezdtem el Szent Ágoston vallomásait olvasni, miközben igyekeztem nagyon keveset iskolába járni. Gyakorlatilag semmi mást nem csináltam, csak olvastam. Hogy aztán mit értettem meg belőle, azt ma már nagyon nehéz lenne felmérni, de az biztos, hogy fantasztikus szellemi élményeket, borzongásokat okozott – ahogy ez már a kamaszoknál lenni szokott. Én akkoriban alapvetően senkinek sem tetszettem. Aztán tizen-

nyolcéves koromban egyszer elkerültem egy társaságba, ahol fiatal egyetemisták havonta egyszer-kétszer vitákat rendeztek. És ott észrevettem, hogy jó néhány lány nagy érdeklődéssel nézi, ahogy beszélek. Először nem értettem, miről van szó, mivel ez először fordult elő velem az életben. Aztán egyszer csak azon kaptam magamat, hogy hol az egyikkel, hol a másikkal, hol a harmadikkal nagy-nagy éjjeli sétákat teszünk, végigbarangoljuk a Várat, és aztán eljutunk az én lakásomba. És amikor felvittem őket, akkor először elkezdtünk csókolózni, játszadoztam velük, le is vetkőztettem őket. Az egyiknek közülük nagyon tetszettem. Majdnem tíz évvel volt idősebb nálam. Azt mondta, nagyon emlékeztetem az első kamaszkori szerelmére, akit a nyilasok a Dunába lőttek. Ő gyakran jött hozzám, és nagyon szeretett volna a nemi életre nevelni. Ápolónő volt különben. Csak-hogy engem valahogy nem vonzott, pedig szép volt, tényleg szép, csak-hogy barna volt és kicsi, az pedig nem az én esetem. Különösen akkor jött izgalomba, amikor rájött, hogy nekem még nem volt barátnőm. Ugyanakkor, érdekes módon, valahonnan tudtam a dolgokat, mert mondtam neki, hogy vegye a kezébe, vegye a szájába, szóval ilyen dolgokat mondtam neki. Halvány fogalmam sem volt, hogy honnan tudtam mindezt. Csak hát akkor sajnos az égi és a földi szerelem nagy konfliktusa zajlott a lelkemben: miközben a szép szőke égi nőről ábrándoztam, a szép barna földi nővel nem ment a dolog. Egyszerűen nem tudtam bemenni, mert ha végre fölállt a farkam, akkor azonnal megjöttem. Úgyhogy egy idő után feladta, pedig valóban kedvelt, hiszen máskülönben mi a fenének jött volna fel hozzám többször is. Annyi hasznom azért mindenképpen lett az egészből, hogy egyrészt bekerültem ebbe a társaságba, másrészt ettől kezdve már tudtam, mit lehet csinálni egy nővel, hogy néz ki egy nemi aktus, mit kell simogatni, és hogy kell hozzányúlni egy női testhez. Ezeket a dolgokat megtanultam ennél a lánynál, ráadásul a többiek is elkezdtek érdeklődni irántam. És azt vettem észre, hogy váratlanul lett három okos, értelmes, idősebb barátnőm, akik mind ennek a lánynak az évfolyamtársai voltak a Gyógypedagógiai Főiskolán, és tőle hallottak arról, hogy vannak még szent és romantikus emberek. Ez én lettem volna.

Romantikus őrülnék tartottak, szent őrülnék, aki kívül van a világon, csak verseket és Szent Ágostont olvas, az istenről beszél, az éjszaka himnuszairól zeng ódákat éjjeleken keresztül, utálja az egész rendszert, és ezt nyíltan meg is fogalmazza. Emellett olyan írókat imád, mint például Krúdy, akiket senki nem ismer. Nem szabad elfelejteni, hogy az ötvenes évek elején egyáltalán nem volt Krúdy-kultusz, ő abszolút nem foglalta még el a méltó helyét a magyar irodalomban. Néhány irodalmár tudta csak, hogy ki ő, de a diákok egyáltalán nem, tehát ha valaki Krúdykat mutogatott, az nagyon izgalmas és romantikus dolognak számított. Én pedig már negyvennyolctól elkezdtem falni Krúdyt. Nehéz ezt ma utólag

rekonstruálni. Azt mondanám, hogy talán nem is annyira Krúdy önmagában véve, hanem az általa képviselt szellemiség és miliő volt izgalmas az ötvenes évek elején. Tehát az egész éjszakai élet, a pesti várfalak, a régi dzsentrí világ hangulata, és így tovább.

A Várba is vittem lányokat sétálni és csókolózni, a Halászbástyára meg mindenhová. Utólag elmesélték nekem, hogy egyáltalán nem értették, miért sétálok velük három és fél órán át az egész városon keresztül, amikor nyugodtan felmehettünk volna rögtön is hozzám. De elfogadták, és tetszett nekik, mert beleillett az ő romantikafelfogásukba, noha nem értették, hogy mi lesz ebből, és hogy miért kell itt egész éjjel a holdról beszélni, meg német és francia verseket szavalni a csillagokról, mielőtt végre elérkeznünk hozzám. Ugyanakkor, végső soron ez persze nagyon is vonzotta őket. Kialakult egy versengés is közöttük, aminek én lettem a nyertese, mert előbb-utóbb aztán mind a hármat megbasztam, miközben ők sohasem tudták, hogy most hogy lesz, mint lesz, kivel maradok, kivel nem maradok. Nyilvánvaló, hogy továbbra is elmesélték egymásnak a dolgokat. És ez tulajdonképpen két éven keresztül, lényegében egészen ötvenhatig ment. Mindehhez tudni kell még valamit. Én tízéves koromig a legmagasabb voltam az iskolában. Ez Magyarországon fontos dolog. Akkor jöttek a nélkülözések, a bajok, de még tizennégy-tizenöt éves koromban is a magasabbak közé tartoztam. Csak hát nem ez az a kor, amikor a nemi kapcsolatok kialakulnak. És amikor bekövetkezett a nemi érés, nagyon rosszul éltünk, szegényen éltünk, rosszul étkeztem, és nyilván a pszichológiai traumák, amelyeket az üldözések okoztak, szintén hozzájárultak a dologhoz. Vagyis megálltam a növekedésben, és tizenhat-tizenhét éves koromban már nem voltam a magasak között.

Szerintem ez nagymértékben hozzájárult mindahhoz, amit Magyarország iránt érzek. Magamban ugyanis Magyarországot okolom azért, és ma is úgy vélem, teljes joggal, hogy rosszul éltünk, és nélkülöznünk kellett. Magyarországot okolom azért, hogy fáztunk, hogy diszkrimináltak, Magyarországot okolom azért, hogy nem nőtem tovább, és hogy nem lettem magas és egészséges. Ezért mélységesen utálok Magyarországot. Nagyon erős és nagyon valódi érzelmem a Magyarországgal szembeni sértődöttség, utálat és undor. Ezt ötvenhat hosszú éveken át feloldotta, de amióta Magyarország ismét szabad, bennem újra feléledt a régi sértettség. És ennek egy fontos motívuma, hogy nem lettem magas, tehát ezek miatt nem tetszettem annyi nőnek, amennyinek tetszhettem volna. És ez bizonyos értelemben tönkretette az életemet.

NEGYVENÖT UTÁN RITKÁN TALÁLKOZTAM ANTISZEMITIZMUSSEL. Ennek a legfőbb oka a lakosság tisztességes részében, azt hiszem, a szegény, a kevésbé tisztességes részében a félelem volt. Másrészt nyilvánva-

lóan olyan körökben mozogtam, olyan emberekkel érintkeztem, akiktől kevésbé lehetett ilyesmire számítani. Meg fiatal is voltam, és azért a gimnáziumban nem ez volt a fő téma. Egy ilyen emlékem van az ötvenes évekből. Ötvenháromban az egyetemen első évesként ismerkedtünk meg és szimpatizáltunk Vujicsics Sztojánnal. Délszláv szakos irodalmár volt, szerb származásának megfelelően a legjobb lövész, a katonaságnál mesterlövészként mindent ő nyert. Édesapja volt a Szerb utcai szerb templom pópája. Baján én láttam már szerbeket, roppant vonzó volt így megismerkednem rajta keresztül ezzel a környezettel. Bevezetett a szerb templomba, ami csak vasárnaponként volt nyitva, és akkor is nehezen volt látogatható, és megmutatta a templom melletti temetőt is. Megnéztük a régi sírokat, a gyönyörű ikonokat a templomban, amikhez én azonnal hozzáolvastam könyveket, hogy lássa, valóban érdeklődöm a dolog iránt. Talán a harmadik ottlétemkor már behívott a lakásukba, ott is csodálatos ikonok voltak. Bemutatott az apjának is, aki maga egy gyönyörű ikon volt, bejött hozzánk pár percre. Nagyon szép régi, 18. századi szláv könyvek voltak az újvidéki szerb nyomdából és máshonnan. Borzasztón tetszett nekem, hogy ő majd bevezet ebbe a kultúrkörbe, ő meg érezte az őszinte vonzalmat a részemről, és szintén valahogy barátilag vonzódott hozzám.

Nagyon jól beszélgettünk, és abban az időben én éppen a magyar népi írókat olvastam. Főként a szociográfiákat, bár talán Veres Pétertől szépirodalmat is. Akkoriban kezdett ez érdekelni engem, meg akartam ismerkedni velük. Nemigen győztek meg semmilyen módon, de kíváncsi voltam rájuk, Szabó Zoltánra, Kovács Imrére, Erdei Ferencre, hiszen az anyai családban nekünk is nagy földbirtokunk volt Bácskában, amit én már nem ismerhettem meg igazán. És kíváncsi voltam, hogy mit mondanak ezek az emberek, mik a nézeteik. Nem volt akkor már könnyű hozzáférni a könyveikhez, de nekünk megvolt még otthon a *Néma forradalom* és a *Tardi helyzet* is, tehát két olyan könyv, amelyek Kovács Imre és Szabó Zoltán Nyugatra emigrálása miatt már be voltak tiltva. A *Néma forradalom* még dedikálva is volt. Veres Péterrel más volt a helyzet, a *Gyepsor* és más szépirodalmi művei nem csupán elérhető, de kifejezetten favorizált könyvek, majdnem kötelező olvasmányok voltak, és így pár hónapot eltöltöttem velük. Szabó Zoltán és Kovács Imre kiválóan írtak, élvezet is volt olvasni őket. No és Németh Lászlót, akinek a *Gyászáról* már beszéltem. Sztojánnak is beszámoltam ezekről az olvasmányélményeimről, ami végképp azt a benyomást kelthette benne, hogy semmi közöm a budapesti zsidó miliőhöz.

Emellett én kezdettől fogva mindenütt vadul szidtam a rendszert. Ha valakivel jóba lettem és elkezdtem beszélgetni, félelem nélkül, a tizennyolc éves kamaszok világidegenségével szidtam a rendszert. Az volt a szerencsém, hogy nem akadtam olyan emberbe, aki emiatt feljelentett volna. Persze tudták mind, hogy apámat megölték a nácik, látták is rajtam az elve-

szettségét, és talán ezért. Funkcionáriusok, mondjuk a tanulmányi osztály hóhérai előtt ugye nem szidtam, de a diákok között szidtam. Na most a rendszert Sztojánék is utálták, egyrészt rettegték, hogy szerbként a Tito-ügyek mikor csapnak le rájuk, másrészt pópaként a család a klerikális reakciónak is a része volt, tehát nekik duplán is volt félnivalójuk. Megtűrték őket, merthogy kirakatként kellett nálunk is egy szerb templom, de azért sose tudták, hogy mikor lesz valami baj. Tehát ő is utálta a rendszert, érthető módon, és emellett meg volt győződve, gondolom, hogy nem vagyok zsidó. Már harmadszor vagy negyedszer voltam a lakásukban, beszélgettünk, és amikor a 18. századi szerb könyvekről a magyar politikára terelődött a szó, meg hogy hogyan lehet a földkérdést megoldani, akkor egyszerre azt mondta, hogy hát Magyarországon Szerbiával szemben van egy nagyon súlyos baj, egy nagyon komoly gond. Én kíváncsian néztem, hogy micsoda. De mielőtt kérdezhettem volna, már mondta, hogy igen, a zsidók. Valami kiülhetett az arcomra, lehetett egy fiziológiai reakcióm, amitől megállt, rám nézett, és azzal az édes, nagyon középosztálybeli intimitással, ahogy a vezető rétegek Magyarországon egymással beszéltek, és ami egyben annyira tipikusan magyar, hogy belül is vagy és kívül is vagy, ha ehhez a réteghez tartozol, azt mondta, hogy lehet beszélni nyugodtan ugye, hát nálatok sincs a családban senki. És ez valami olyan megható volt, és annyira tetszett, és a másik oldalon annyira tipikusan magyar középosztálybeli dolog volt, hogy egy szerb fiú és egy magyar zsidó fiú itt most beszélgetnek, és akkor bejön ez.

Kiült rám az az arckifejezés, széttettem a karomat, és azt mondtam, hogy hát csak mindenki, de különben senki. Ez volt a válaszem. Észrevettem az arcán a teljes összeomlást. A szomorúságot, hogy most akkor ő megbántott, és gondolom a félelmet is, hogy ebből neki baja is lehet, hogy feljelentés lesz, és akkor ők mint klerikális reakció... Hirtelen minden kiült az arcára, minden félelem, amit évek óta átélhettek, noha felvették őt is az egyetemre, de csak megtűrt elemként, és sose lehetett tudni, mikor csapnak le rájuk. A másik oldalon meg a szomorúság, mert hát szerb ember egy meghívott vendéget nem sért meg semmilyen körülmények között. Felállt és kiment a szobából. Én ott ültem tovább, és nem tudtam, mit csináljak.

Két-három perc múlva bejött a bátyja, Vujicsics Tihamér, a későbbi ismert zeneszerző, aki akkor már, azt hiszem, elvégezte a Zeneakadémiát, vagy oda járt. Kiváló zenész volt, intelligens fiú, akit addig nem ismertem. Bejött, bemutatkozott, mondta, hogy a Sztoján bátyja, és arra kér, hogy ne haragudjak meg, mert ők ezt nem úgy értették. És erre mondtam neki, hogy az isten szerelmére, eszem ágában sem volt megharagudni, nincs ebben semmi baj. Egy esetben haragszom csak meg, ha ők most azt hiszik, hogy én be fogok menni az ÁVO-ra, mert oda én nem járok, semmilyen körülmények között. Sztoján ezt így gondolja, meg különben is tudom,

hogy nem ellenem gondolja, hiszen jó barátok vagyunk, tehát felejtjük el, és hagyjuk abba ezt. Tihamér nagyszerű komponista volt, valamikor a hetvenes években halt meg, lezuhant a gépük Szíriából visszajövet a népi együttessel. Ő és az együttese a délszláv és magyar folklór feldolgozásával komoly értéket adott a magyar zenei életnek, Sztoján pedig kiváló délszláv irodalomtörténész lett, utóbb tanszékvezető a délszláv irodalmi tanszéken, azt hiszem. Valamikor kilencvenötben találkoztunk az Írószövetségben. Én tudtam, hogy ki ő, a bajsza ugyanolyan nagy fekete bajusz volt. Oda-mentem hozzá és mondtam, hogy én vagyok én, és összeölelkeztünk. Azt hiszem, nem is emlékezett már az esetre, és én bennem sem maradt rosszindulat vagy szájíz utána. Csak hát ugye mutatja, hogy milyen mélyen lehetnek a dolgok, és a fene tudja, mi történik akkor, amikor kormányprogrammá válnak.

NEM SOKKAL KÉSŐBB KEZDŐDÖTT A RAJK-PER. Akkor értettem meg, hogy ezek nemcsak egészen sötét gazemberek, hanem dühöngő örültek, és hogy ennek soha nem lesz vége, mert ezek a mocskos rohadékok nem elégednek meg azzal, hogy bennünket félretegyenek és elhallgattassanak, hanem megnyomorítanak, becsuknak és kiirtanak mindenkit, aki bármit is tud ellenük tenni. És amikor már azt kezdte hinni az ember, hogy bár kellemetlen lesz, de végre csend lesz, és hogy többet nem bántanak bennünket, nem kell folyton valami ellenségtől félni, akkor kiderült, hogy most majd egymás között folytatják, és hogy soha, soha nem fognak megállni, mert dühöngő örültek, akik képesek olyanokat kitalálni egymásra, ami abszolút nem fér bele az emberi ész kereteibe! Tömegével ölték egymást, sokkal több kommunista áldozata volt a négy és fél évnek, mint a huszonöt éves Horthy-rendszernek. Hogy a Rajk Gestapo-ügynök meg a Tito láncos kutyája lenne. Megáll az ember esze! Vagyis negyvenkilencben tökéletesen világossá vált számomra, hogy ezektől az örültektől csak a legrosszabbra lehet számítani, és hogy addig, amíg hatalmon vannak, nyugalomunk nem lesz. Bennem közben végig megvolt, hogy milyen fantasztikus, hogy a jóisten még megadta nekem a Földes Pista bácsit ahhoz, hogy beke-rüljek a gimnáziumba.

Abban az évben nyertem meg történelemből a Rákosi-versenyt, vagyis az országos tanulmányi versenyt, amikor ő meghalt. Emlékszem, akkor azt gondoltam, hogy végre a saját kezembe vehetem a sorsomat, mivel az egyetemre nem kell protekció, hiszen most már nem tehetik meg, hogy ne vegyenek fel. A téma az első fordulóban a Rákóczi-felkelés volt. Az borzasztó egyszerű volt, ott csak adatok kellettek. A második fordulóban nagy szerencsém volt, mert a Horthy-rendszer külpolitikájáról kellett írni. Ez egyike volt azon kevés témának, ahol grosso modo el lehetett mondani mindazt, amit amúgy is gondoltam, és amivel ők is egyetértettek. Itt nem

volt ellentmondás. Persze a lényeg az volt, hogy gyakorlatilag mindent tudtam róla, mivel ötvenegyben és ötvenkettőben rendszeresen bejártam a Parlamenti Könyvtárba elolvasni a képviselőházi naplókat. Végig akartam olvasni mindent, amit a nagyapám és az apám mondott vagy írt. Ez a téma engem amúgy is érdekelt, mivel átfogó valami volt. Persze nem maradtam csak náluk, hanem rengeteg mást is olvastam, mivel nagyon érdekelt a dolog. Rajtam kívül még egy ember volt, aki ezeket az éveket, plusz a negyvenöt utániakat is ugyanúgy végigolvasta, mint én, és akinek ugyanígy volt egy ilyen család motivációja, mint nekem: Antall József. Ezt vele többször is megbeszéltük. Ő az apjával és annak a baráti körével foglalkozott. Tehát, hogy mit csinált a Kiszgazda Párt a harmincas években, ezt ő is mindenekelőtt a parlamenti naplóból tudta megnézni. Persze ő alaposan átnézte a *Kis Újság*ot meg az egész sajtót is, már amit lehetett, de hát a parlamenti napló volt a legjobb forrás. Következésképpen ő is nagyon jól ismerte ezt a korszakot, apámról is mindent tudott. Nagyapámról már kevesebbet, mivel nem érdekelt a húszas évek előtti korszak. Ő Eötvösig jutott el, de furcsa módon a kiegyezés kora már nem igazán foglalkoztatta. Az már rázósabb ügy volt, ugye. Eötvös könnyebb volt, azt el lehetett fogadni, ott nem volt annyi probléma. Csak hát a kiegyezéssel volt egy *block out*, azt már kevésbé szerették. Mindegy, ez most mellékszál.

A lényeg, hogy én akkor a külpolitikával kapcsolatban elolvastam szinte mindent, a különböző szerződések betérjesztését, a külügyminisztérium büdzséjéről szóló vitákat, s a többi. Akkor pontosan tisztában voltam azzal, amiről senki sem tudott, hogy például Kánya Kálmán mikor utazott ide és oda, és hónapról hónapra ismertem a Balkán-politika alakulását. Kevésbé néztem meg a mezőgazdaságot, az nem érdekelt annyira, persze azért arról is volt fogalmam, de valahogy a külügy sokkal jobban érdekelt, függetlenül attól, hogy az apám és a nagyapám ebbe nagyon keveset szóltak bele. Pontosán tudták ugyanis, hogy ez olyan dolog, amibe egy zsidónak nem szabad belepofáznia, amit át kell engedni a magyar vezető rétegeknek. Persze ez nem azt jelenti, hogy ne lett volna elképzelésük a külpolitikáról. Csakhogy azt nem feltétlenül a parlamentben akarták harsogni, mivel szűkebb körben is meg tudták beszélni azokkal a dzsentrikkel és arisztokratákkal, akik aztán elmondták a képviselőtársaiknak is. Hogy egy zsidó náciellenes, az nem volt nóvum. De ha Bajcsy-Zsilinszky mondta, az mindjárt jóval nagyobbat szólt, mintha az apám mondta volna. Zsilinszkynek volt egy fantasztikus közbeszólása a parlamentben, harmincháromban. Én egyébként nagyon szerettem őt. Azt mondta, szó szerint idézem: „magyarnak, embernek, katonának egyaránt förtelem ez a náci forradalom”. Pár hónappal a náci hatalomátvétel után! Gömbös ellen, aki akkor már nyíltan nyalta a Hitler seggét.

Tehát rengeteg szép és érdekes dolgot találtam a parlamenti naplókban, és ambicionált is, hogy mindezt tudjam. Csináltam egy tízoldalas vázlatot,

ahol leírtam napra pontosan, vagy legalábbis hétre pontosan, hogy mikor mi történt, és ezt szépen beillesztettem a nemzetközi események kontextusába. Erre nagyon nehéz volt azt mondani, hogy nem jó. Az egész úgy nézett ki, mintha egy ifjú zseni írta volna. Ennek ellenére még két hétig szarakodtak azon, hogy ezzel a névvel megnyerheti-e valaki a tanulmányi versenyt. És hát megint óriási szerencsém volt, mert a történelemtanárom, aki az iskola igazgatója is volt egyben, jóban volt Darvas Józseffel, az akkori oktatási miniszterrel. Ez a tanárom egy rendes, becsületes, alkoholista, németellenes népi nacionalista volt, aki annak idején a népiek balszárnyához tartozott. Vagyis megvolt a direkt kapcsolata Darvashoz. És amikor megkérdezték a minisztériumból, hogy hát ki ez, mi ez, káderlap és minden, akkor behívatott, és azt mondta: fiam, arra kérlek, most néhány hétig próbálj normálisan viselkedni! Mert ha most néhány hétig normálisan viselsz, akkor megnyered az országos tanulmányi versenyt. És ha kiadja a díjat, akkor az iskolának is nagy dicsőséget szerzel. Ez most már csak a te kezében van, hiszen kiváló tanulmányt írtál, csak hát azt magatartásilag is ki kell érdemelni. Meg hogy erről senkinek ne beszéljek, mert azzal el lehet rontani mindent.

Pár hétig tényleg be is fogtam, és a többiek is nyugodtabban viselkedtek, mert hallották, hogy az első háromban lesz valaki tőlünk, meg érettségi előtt különben is kevésbé szemtelenek az osztályok. Utólag aztán azt is megtudtam, hogy Darvas elolvasta a dolgozatomat, és megkérdezte a felelős elvtársat, hogy most ez volt a legjobb, vagy nem ez volt a legjobb. A felelős elvtárs kezdte mondani, hogy igen, ez volt a legjobb, de..., akkor Darvas közbevágott: nincs de! Persze ehhez azt is figyelembe kell venni, hogy Darvas akkor már pontosan tudta, hogy jön a Nagy Imre-kormány. Ugye ötvenhárom júniusában járunk, amikor amúgy is rettentően be voltak szarva az elvtársak, hogy a Sztálin halála után most mi lesz. Úgyhogy hihetetlen szerencsém volt. Hihetetlen szerencsém. Merthogy éppen akkor olvastam a parlamenti naplót, amikor ezt a témát adták, mert az igazgató ismerte Darvast, és mert a Sztálin éppen meghalt. De hát valamiért a Jóisten biztosan így akarta!

ÉS EZZEL FELVETTEK AZ EGYETEMRE francia-történelem szakra, amittől el is szemtelenedtem egy kicsit. Tehát ennyiből engem a sztálini időkben nem üldöztek, nekem bajom nem esett. Anyámnak ötvenben vagy ötvenegyben sikerült elhárítani a kitelepítési végzést, szóval sok mindenkivel szemben én azért Budapesten élhettem, hangversenyre járhattam. Féltünk rettenetesen, hogy mikor jön az újabb végzés, de aztán a keményedés helyett Nagy Imre és bizonyos fokú enyhülés jött. Mindemellett jellemző, hogy amikor 1953. március 5-én meghalt Sztálin, másnap mi már a Hunyadi László kórusát énekeltük, hogy „meghalt a cselszövő, nem dúl

a rút vizsály”, ami mutatja az osztály nagyobbik felének a hangulatát. Az egyetemre való bekerülésemkor Kékesi Andor, a tanulmányi osztály vezetője leíratott, és közölte velem, hogy az elvtárs most bekerült az egyetemre, de még meg kell érdemelnie a dolgozók bizalmát. Én ezt inkább kedveskedésnek vettem, amivel egyszerűen csak azt akarta közölni, hogy vigyázzak.

Ettől függetlenül ötvennégy őszén segített, hogy a jogi karra is felvegyenek. A két Eckhardt testvérnek köszönhettem ezt. Eckhardt Sándornak, aki a bölcsészkaron a francia tanszéket, és Eckhardt Ferencnek, aki a jogi karon a magyar jogtörténeti tanszéket vezette. Ők el tudták intézni ebben az ötvennégy őszi Nagy Imré-s enyhülésben, hogy egyszerre két egyetemre járhaszak, ami elég rendkívüli dolog volt. És újra mondom, annak ellenére, hogy én semminek a tagja nem voltam, semmi mozgalmi dologban soha részt nem vettem, és lépten-nyomon kimutattam, hogy nem kedvelem ezt az egészet. Ötvenöt márciusában azután, a Rákosi-féle márciusi határozat után nyomban töröltek mindkét egyetem hallgatóinak a sorából. Ugye nyilvánvalóan rühellték, hogy valaki itt ezzel a háttérrel a professzorok jóvoltából több egyetemre jár és vizsgázik, és alig várták, hogy kirúghassanak. Az volt az érv, hogy én mind a két helyen azt mondom, hogy a másikban vagyok, miközben nem vagyok az egyikben sem. Ez igaz is volt, mert én otthon voltam és délig aludtam.

Ennek ellenére mindenütt jól levizsgáztam, hiszen a jegyzeteket kellett tudni, amik ki voltak adva, mindenki megkaphatta, és azt otthon is lehetett tanulni. Ugye úgy akartam élni, ahogyan a regényekben olvastam, volt bennem egy ilyen régi egyetemi nosztalgia. Egy-két professzornál igazán jó volt a szeminárium, oda bementem, de mivel mindenütt kötelező volt a jelenlét, azt kellett mondanom, hogy a másik karon van órám, ezt kifigyelték, és töröltek mind a két egyetem hallgatói névsorából. Nem kizártak, nem volt semmiféle fegyelmi, csak töröltek. És ezt már a két Eckhardt professzor sem tudta visszacsinálni. Ezután kezdtem el jobban rámenni a nyelvekre. A Tószegi Tóni barátom segítségével előidézett szívtünetekkel a katonaságot és a munkaszolgálatot – mert akkor is volt munkaszolgálat – megúsztam, így elkezdhettem nyelvekkel foglalkozni. Az volt a tervem, hogy fordításokkal véselem majd át az egészet. De az öngyilkosság lehetőségét sem zártam ki.

Elmondhatatlanul utáltam a kommunistákat. Máig bennem van ez az utálat, egy egészen mély allergia. És ebben az eddigieken túl volt még valami. Hogy minden ellenére azt is választhattam volna, hogy melléjük állok, míg a nácik ezt a választást ugye nem adták meg. Tehát az nem kunszt, ahogyan Földes Pista bácsi szokta mondani, ha egy zsidó antisziszta lesz. Már a szó is hülye, semmi értelme nincs, mert az olasz fasiszták csak a végén lettek rasszisták. Szóval ez nem kunszt. Ezzel szemben azt

igenis elvárom egy zsidótól, hogy antikommunista legyen. Mert abban igaza van Bibónak, hogy ha egy zsidó fasiszta lelkületű, akkor kommunista lesz, ez negyvenöt után legalábbis így volt. És többnyire csak akkor lett kommunista, ha volt benne némi fasiszta lélek. Nem feltétlenül, de gyakran. Ez a dologhoz a magánmegjegyzésem. A fasiszta léleknek sok formája van. Lehet értelmiségi elmebeteg, a nácik között is egy csomó ilyen Carl Schmitt-es, heideggeres alak volt, aki beleszeretett a saját eszmesugallataiba. A kommunistáknál ez más, egyenlősdí, meg a nép, meg mindenféle, és lehet egyszerűen gyakorló szadista.

ÖTVENHAT

A forradalmár

A XX. KONGRESSZUS UTÁN kezdett el aktivizálódni itthon a politikai élet, a fiatalok között, az egyetemen is. Ekkor kezdtünk el járni a Petőfi Kör gyűléseire, és kezdtük felvenni a kapcsolatot mi, akik sosem voltunk kommunisták, azokkal, akik addig azok voltak. Elkezdtünk egymással beszélgetni, és éreztük, hogy a kiábrándult kommunisták már ugyanúgy, vagy még jobban utálják a rendszert, mint mi, hiszen ráadásul becsapottnak is érezték magukat. Én személy szerint a kommunistáknak azt nem tudtam soha megbocsátani, hogy a negyvenötben kínálkozó demokratikus átalakulási lehetőséget ilyen aljasul és gonoszul lejáratták, és a vérfürdőikkel és gonoszágaikkal diszkreditálták a demokrácia szót is, mert hiszen ők mindvégig népi demokráciáról beszéltek.

Ez nekem, aki olyan családból jött, ahol a szociális reformgondolatok fontosak voltak, súlyos traumát jelentett, mert úgy éreztem, hogy így már nagyon nehéz lesz valahogy megtalálni az utat. A legjobban közülük is a negyvenöt utáni garnitúrát utáltam, mert mindennek ellenére némi tisztelet volt bennem azok iránt, akik negyvenöt előtt is kommunisták voltak Magyarországon. Egy egész világ választott el tőlük, de úgy gondoltam, mivel akkor vállalták a verést, a halált és az életveszedelmet, akármi is történt velük valamikor, már bűnhődtek érte. Viszont a negyvenöt után becsődült embereket, akik bosszúvágyból – valamennyire még azt is megérttem – vagy karrierizmusból kerültek oda, nem tudtam elviselni. Ezt a buta és ostoba, negyvenöt, de főleg negyvennyolc után kiemelt káderrétreget – a Kucserákat, ahogyan Háty Gyula megírta, akik a nagy fenekükkel és a széles nyakukkal beültek a pozíciókba, tönkretették az országot, profitáltak belőle, ugyanakkor úgy viselkedtek, mint a harámbasák – a régi polgárság undorával néztem. Na most ami érdekes, hogy akkor én nem láttam, mennyire az oroszokon múlik minden. Ez csak később, már Nyugatról nézve vált egyértelművé. Akkor már semmi esélyt nem adtam a külön utas megoldásoknak Kelet-Európában, mert meggyőződésemm volt, hogy bármi változás csak Moszkvából indulhat ki, aminthogy ez így is történt. Tehát nem hiszek a reformkommunistákban. Nem vitatom a jó szándékukat, de ha Moszkvában nincs meg a hajlandóság arra, hogy teret en-

gedjenek, akkor nyolcvankilenc sem lett volna. Ráadásul a negyvenöt utáni kiemelt kommunista káderréteg, akiket elsősorban utáltam, nem moszkvai, hanem hazai jelenség volt, így az oroszok iránti és a velük szemben érzett utálat nem is kapcsolódott össze bennem. Sőt azt is hittem ötvenhatig, hogyha lenne valakink, egy erős, karizmatikus személyiség, akkor a szabadság is lehetséges lenne. Ezért is vettem nagy lelkesedéssel magam ötvenhatba, mert az volt az érzésem, hogyha kimentek Ausztriából, mint ahogy kimentek ötvenötben, és ha nemcsak megengedik Jugoszlávia leszakadását, de legalizálják is, mert Hruscsov ötvenötös látogatása Titóhoz ezt jelentette, akkor semmi ok nincs arra, hogy a térségben megfelelő körülmények között ne válhatna le még egy állam. Mind a két eseménynek része volt az ötvenhatos entuziaszmusban, gondolkodó emberek részéről is. És ez ugye azt jelenthette volna, hogy Magyarország – mint NATO-országgal nem határos állam – beléphet, ha nem is a semleges, de mondjuk így, a Moszkvától elszakadt országok közé.

Még azt is mondanám, hogy a különbség az akkori reformkommunista, tehát Nagy Imré-s és a forradalomba másfelől érkezett emberek között az volt, hogy a Nagy Imré-sek eleinte egy bizonyos fajta jugoszláv, mi pedig egy osztrák utat képzeltünk el. Ők egy külön igazgatású, de köztulajdonon alapuló gazdasági rendszerben gondolkodtak, nálunk kezdetben a gazdasági megfontolások csekély szerepet játszottak.

A XX. kongresszus számomra azt is jelentette, hogy a kérésemre ötvenhat őszén visszavettek a bölcsészkarra. Tehát másfél évnyi szünet után újra egyetemista voltam. Közben is bejártam szabad hallgatóként egy-két dologra, hiszen a professzorok ismertek egyes helyeken, és persze tavasztól kezdve folyamatosan mentünk a Petőfi Körbe. Néhány barátommal radikalizáltuk a vitákat, amennyire lehetett, ki szól közbe, ki mikor tapsol, mikor kiabál, ebben az értelemben. Ez volt az egyetlen fórum, ahol ezt nyíltan csinálni lehetett. Nem mi voltunk az egyetlenek, de mi nagyon erősen és nagyon tudatosan csináltuk. Sőt már a gimnáziumban. Ötvenegy és ötvenkettő március 15-én az osztály jelentős része elment például a Múzeumkertbe, és ott Petőfi-verseket szavaltunk igen rendszerellenesen, legalábbis a lelkünkben. Akkor még semmifajta készség nem volt, nem számítottak ilyesmire, mi pedig nem is nagyon szerveztük, csak az osztálynak egy része elment, hisz ott voltunk, egész közel. Nem volt ebben, mondom, semmi hősiesség, de a szellem lenyűgöző volt.

Szóval több barátom volt, akikkel együtt jártunk a Petőfi Körbe, vagy odamenet és visszajövet találkoztunk véletlenül. Azért jártunk, még egyszer mondom, mert ez volt az egyetlen olyan „platform”, ahol a pártellenzék és az egyetemi ifjúság, illetve a fiatal értelmiség összekerülhetett. Ha ezt a Tánczos Gyurka nem tudja megcsinálni, mert ő alapította a Petőfi Kört, akkor a dolgok valószínűleg egészen másképp alakulnak. Én akkor

már nyolc éve nem találkoztam vele, úgyhogy most sem ismert meg, amikor valamelyik vita után odamentem hozzá megköszönni neki, hogy ezt csinálja. Ott láttam először Rajk Júliát a kis Lacival, emlékszem a sajtóvitáról Losonczy Gézára és Fekete Sándorra, azután Déry Tiborra a Kossuth Klubból, ahol a dolognak már volt egy ilyen kereteket feszítő jellege azért, hogy nem fértek be a zárt térbe az emberek, hanem az utcán álltak, meg az ablakokban, szinte a falakon lógtak.

Hozzátenném még, hogy mi páran néhány barátommal a Petőfi Körben való komoly politizálástól függetlenül továbbra is fenntartottunk egy ironikus attitűdöt. Kendi Péter, Vajda Gabi, Bóna György és Lénárd György barátaimmal ötvennégy szeptemberében az SzK(b)PPB paródiájául megalakítottuk az Országos Sznobsági (és sikkségi) Terror Bizottságot, az OSz(s)TB-t, amelynek a nevét ötvenhat után modern Neurózis Sznobsági (és sikkségi) Terror Bizottságra, NSz(s)TB-re változtattuk meg, és röviden azóta is Sznobinternnek hívjuk. Az első határozatunk címe a *Bolsevista veszély megnövekedéséről Magyarországon* volt. Tudniillik valóban úgy értékeltük, hogy ha itt sikerül a reformkommunizmus, akkor ez nekünk bizonyos értelemben még rosszabb lesz, ahogy Lengyelországban ez a Gomulkával be is következett, mi ezt nem kívántuk, és ötvenhat nyarán észrevettük ennek a veszélyét a pártellenzékkel szemben, amelyik úgy gondolta, hogyha sikerülni fog, akkor minden menni fog tovább. Szóval ironikusan és szemtelenül, hiszen belső használatra és röhögve írtunk olyanokat, hogy nekünk nem elég, hogy itt rehabilitálják a régi kommunistákat, mi követeljük, hogy tisztítsák meg Matuska Szilveszter emlékét is mindattól a sok szennytól, amit a vonatrobantó kommunisták tettek rá. Meg azt is írtuk, hogy most már legfőbb ideje, hogy tényleges elmeegógyintézeti ápoltak kezébe kerüljön az ország vezetése. Tehát ne szabadon élő elmebetegek, hanem tényleges elmeegógyintézeti ápoltak vegyék át az országot. Fekete humor, szürrealista fekete humor volt ez, persze nem jellemző szélesebb körökben, de azért kapcsolódott a szürrealizmusból táplálkozó, a nemzetközi anarchizmus hangjához tartozó, és ötvenhatban nálunk meglepetésszerűen kirobbanó városi humorhoz, ami a graffitikben köszönt vissza.

Amikor kiírták, hogy Moszkva hány kilométerre van, vagy Csepelen kiírták, hogy tízezer gróf sztrájkol. Szóval ez a szürrealizmusból táplálkozó abszurd humor jelent meg az utcákon, ami szofisztikált és parodisztikus módon a pesti vicc kifejeződése volt népi nívón, és amit feltehetőleg Karinthy és Rejtő is inspirált. Szkeptikus, halálraszánt, az abszurd drámákkal is sok mindenben rokon humor, ha tetszik, akasztófahumor volt, amit aztán a túlélés érdekében is sokat gyakoroltak azok, akik itt maradtak. Mondom, hárman írtuk ezeket a szövegeket, és legalább százan olvasták, de nem volt semmi akciójellege, sokkal inkább egy elitista, dekadens, politikaellenes valami volt az egész.

És a valóságban is feltehetőleg azért szerettünk volna polgári demokráciát, hogy nyugton hagyjanak bennünket, utazhassunk Nyugatra, és úgy végezhesük a tanulmányainkat, hogy közben régimódi budapesti életet élhessünk kávéházak és magánéleti kalandok között. Ez volt a mi elképzelésünk, és ennek az ára feltehetőleg mégiscsak a polgári demokrácia lett volna, legalábbis a mi fejünkben, ha gondoltunk egyáltalán ilyesmire, olyan távolinak tűnt mindez. A határozatainkat, szövegeinket olaszul írtuk alá, Gabriello (Vajda Gábor), Petrantonio (Kendi Antal Péter) és Guglielmo (Vázsonyi Vilmos) néven, mert mi hárman akkor az Istitutóba, az Olasz Intézetbe is jártunk. Vajda Gábor azóta az IBM egyik fő kutatója Kaliforniában, Kendi Péter a Szochnut (Jewish Agency) legfőbb gazdasági-számviteli ellenőre. Bónával nem tudom, mi lett, Lénárd György Magyarországon maradt, alkoholista lett és pszichológus, okos, értelmes fiú, ha jól tudom, a nyolcvanas évek közepén halt meg. Kendiék voltak az egyik ortodox család, ahová az apám engem a nagyobb ünnepeken küldött, úgyhogy őt már gyerekkorom óta ismertem. És aztán folyamatos maradt a kapcsolatunk, mert én a háború után is látogattam őket. Amíg a Liszt téren voltunk, közel is laktak hozzánk, a Jókai téren, de a Királyi Pál utcából is visszajártam hozzájuk. (Akkor már egyébként Scheiber Sándorhoz, a Rabbiszemináriumba is el-elmentem. Ő a Rabbiképzőnek akkor még csak az igazgatóhelyettese volt, később lett az igazgatója.)

Emlékszem Kendiéknél voltunk ötvenötben akkor is, vagy azután pár nappal, amikor megnyitották a bécsi Operát, és rádión hallgattuk a Rózsalovag közvetítését. Persze nem a pesti rádión, hanem a bécsin, mert nekik nagyon jó rádiójuk volt, amivel lehetett fogni Bécsset. Nagyon szerettünk komolyzenét hallgatni, mert ott nem volt politikai protekció, az kortalan volt, ott mindent el lehetett felejtetni. És roppant olcsó is volt annak idején. Lemezhallgató estekre is jártunk Grexa Gyulához a lakására, övé volt nyegenkilencben az első LP lemezjátszó Pesten. A Zeneakadémiára is sokszor belógtunk a szünetben, vagy az Operába szintén a harmadik emeletre. Kendi édesapja túlélte, műbútorasztalos volt, az ő Jókai téri lakásukban hallgattuk akkor hármasban Vajda Gabival a Rózsalovag keringőt, jóllehet a mi bizottságunk hivatalos zenéje a Brahms Requiem volt.

Ugye ez is sok mindent mutat, hogy ötvenhat előtt egy requiem volt a legkedvesebb zenedarabunk. Kendi Péternek azóta a világ egyik legnagyobb requiemgyűjteménye van kottában és hanglemezben, meg hát amiken a zenét újabban tartják. Szóval hallgattuk azt a híres keringőt, egymásra néztünk, és egyszerre mondtuk a Kendivel, hogy „és nekünk itt kell megdöglönnünk!”. Tehát ez volt a legnagyobb problémánk, hogy utazni és tájékozódni szerettünk volna a világban, és utáltuk a beszűkültséget és a bezártságot. Ugye nem szabad elfelejtetni, hogy ötvenhat előtt semmifajta utazási lehetőségünk nem volt. És azt hiszem, ez sok fiatalnál döntő atti-

túd volt, hogy elmenni és túladni a sérelmeken. Mert negyvenöt utáni sérelem a Kendiéknél is volt bőven, azt hiszem, az Országos Kaszinó Háza volt az övék a Semmelweis utcában, ahová később a Magyar–Szovjet Baráti Társaság települt. És ahogy a mi házainkat államosították, persze tőlük is elvették azt, szóval egy csomó ilyen jellegű sérelem volt, de minket ez őszintén szólva akkor nem nagyon érdekelt. Megéltünk volna mi a jég hátán is, csak hagytak volna bennünket autóstoppal Nyugatra menni. Ehhez viszont ragaszkodtunk, mert több nyelvűek voltunk, szeretjük a nyelveket, és nem kívántuk, hogy bezárjanak bennünket valamifajta szűrkeségbe. És persze azt is tudtuk, a határozatainknak az lesz a vége, hogy előbb-utóbb lecsapnak ránk, hogyha marad a sztálinizmus, de hát ugye szerencsénkre nem maradt, hanem átalakult.

Mert nem szabad elfelejteni, hogy negyvenkilenc és ötvenhárom között azért mi állandó csengőfrászban éltünk, hogy mikor kapjuk a következő kitelepítési végzést. Nem szeretem, ha az emberek mártírt csinálnak magukból, és kétségtelen, hogy ez végül is nem következett be, de mi akkor nem tudhattuk, hogy Sztálin meg fog halni. Ezek az évek végtelennek tűntek és rettenetesek voltak, hiszen tizennégy és tizennyolc éves korunk közé estek. Ha Sztálin él még tíz évet, akkor holtbiztos, hogy az egész polgári értelmiségi réteget kitelepítik, sőt a balti államokhoz hasonlóan előbb-utóbb a kulákokkal együtt feltehetőleg Oroszországba viszik. Ettől folyamatosan féltünk, és az volt bennünk, hogy talán sose éljük túl. Tehát nem a semmiből jött, hanem ebből alakult ki ez a szürrealista, abszurd szellem, ez az anarchista viccelődés. Budapesten az emberek, ha a hangversenyen találkoztak nyáron, mert nyáron jöttek a kitelepítési hullámok, akkor volt ez a vicc: „Hogy vagy? – Köszönöm, örülök, hogy látsz.” Ami ugye azt jelentette, hogy nem vagyok még kitelepítve, nem kerültem börtönbe, hanem élek még, és szabadon vagyok. Mert hát sok kitelepített és bebörtönözött ismerős volt, akiknek azután nagyon nehéz volt visszajönni. És szörnyű volt, hogy az ember nem tudott nekik igazán segíteni, csak gyűjteni tudtunk, úgy-ahogy, hiszen már nekünk sem volt sok. Voltak olyan tisztességes emberek, akik a németek elől próbáltak embereket menteni, vagy olyan egykori üldözöttek, mint a távoli unokanővérem, akik most ki lettek telepítve. Emlékszem például, hogy Nagybaczoni Nagy Vilmos egykori honvédelmi miniszternek megmentett emberek adtak össze valami pénzt Budapesten. Szóval itt rettenetes lelkiismeret-furdalás volt az emberben, hogy semmije nincs már, és befolyása sincsen, és ezeket az embereket közben még jobban gyötrik esetleg, mint őt, és hogy ez milyen igazságtalanság, és valamit csinálni kellene. És bennünk, fiatalokban az is volt emellett, hogy nem akarunk olyanná válni, mint a szülők nemzedéke, én bennem kevésbé, mert az én apám véletlenül valóban ellenállt, de sok olyan becsületes ember volt, akik vagy akiknek a szülei a német időkben nem tudtak

ellenállni, és most sokukban volt szégyenérzet, hogy az istenért, ne mondassák azt majd, hogy mi megint nem csináltunk semmit. Ezt a motívumot én nagyon fontosnak érzem ötvenhat kirobbanásában, amire van egy konkrét adatom is.

OKTÓBER 22-ÉN, hétfőn a bölcsészkar gyűlés előrehozta a lengyelek melletti szimpátiatüntetést a Bem-szoborhoz. Akkor ott kitűnő barátom, a lengyel szakos Gömöri Gyuri – aki azóta Cambridge-ben egyetemi tanár és költő – a beszédével nagyon nagymértékben befolyásolta az egyetem hangulatát, és ezáltal, gondolom, a forradalom sorsát is. Mert nem az volt a kérdés, hogy mik a követeléseink, hanem hogy ne a hétvégén, vagy valamikor a jövő héten tüntessünk Nagy Imre mellett, ahogy a pártellenzék és a Petőfi Kör gondolta eredetileg, hanem már másnap, mivel hallottuk a külföldi rádiókból, hogy az oroszok körülvették Varsót, és a tárgyalások a körülkerített Varsóban folynak. Gömöri Gyuri beszéde nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a bölcsészkar és azután az odaérkező képzőművészeti főiskolai delegáció egyöntetűen azt mondja, hogy előre kell hozni a tüntetést. Mert ahogy mondta, Varsóban már talán folyik a vér, és mi megint csak fecsegünk, és egyszer már Magyarországnak is tenni kell valamit. A mi nemzedékünk úgy érezte, hogy a második világháborúban nagyon rosszul szerepeltünk, ezt tanították is nekünk és joggal, és valahogy helyre kell hoznunk az ország becsületét. Mondom, ez nagyon sokat számított ennek a nemzedéknek az attitűdjében. Annyira, ez személyes emlékem is, hogy aznap éjszaka lehúztuk stencilen a tizenhat, illetve tizennégy pontot, és vittük szét, szögeztük ki éjszaka a fákra a lapokat. Nem volt veszélytelen, de abszolút nem törődtünk vele.

Pár órát aludtam csak, Gömöri Gyuri ébresztett reggel, és mondta, hogy jöjtek már vissza az egyetemre. A hangulatra jellemző, hogy miután a tüntetés még be volt tiltva, mi közöltük, hogy mindenképp tüntetni fogunk. Ez egyöntetű volt, és mindenki az első sorban akart menni. Márton László barátom is megerősítette ezt a harmincötödik évfordulón, Párizsban tartott konferencián, amelyet Kosáry Domokos vezetett. Megdöbentő volt valamennyiünk számára, hogy mindenki az első sorban akar menni, hiszen evidens volt, hogy lőni fognak, legalábbis megvolt rá a lehetőség. Bement valamilyen delegáció a pártközpontba, vagy talán a belügybe, ahonnan valami olyan válasz jött, hogy mégis engedélyezik a tüntetéseket. De ez több óra alatt dőlt el. A lányok egész éjszaka meg reggel csinálták a kokárdákat, úgyhogy szinte mindenkin volt kokárda. Groteszk emlékem, hogy Kékes Andor tanulmányi osztályvezető, akiről már beszéltem, odajött hozzám, ott ültünk a harmadik és a negyedik emelet közt egy ablakban, odajött érdekes módon épp hozzám, és kicsit aggódó hangon megkérdezte, hogy „nemzeti színű drapériájuk van elég?” Mintha ez lett

volna a fő gondja, hogy mutassa, hogy ő most itt megpróbál helytállni. Én mondtam, hogy ezt nem tőlem kell megkérdezni, és aztán őt a forradalom alatt többet nem is lehetett látni.

Tehát mindenki az első sorban akart menni, volt egy ilyen halálhangulat, önfeláldozási hangulat, a márciusi ifjak emléke, és az az elképzelés, hogy nekünk egyszer és mindenkorra helyre kell hozni ennek az országnak a becsületét, és ez a személyes becsületünket is jelenti. Ez szinte leírhatatlan, kollektív katartikus élmény volt, amitől ez a nemzedék kapott valamit, amit elvenni tőle soha nem lehet, mert egy rövid időre szinte a misztikumba magaslott. Életre szóló emléket kapott a történelemtől, és talán adott is a történelemnek, mint nemzedék. Fantasztikus volt, hogy amikor megindult a tüntetés, akkor az út szélén álló emberek eleinte nem is értették, hogy miről van szó, aztán amikor megértették a jelszavakat, és látták a sok kokárdát, némán elkezdtek sírni. Volt villamos a Bajcsy-Zsilinszky úton, amelyik megállt, mert már nem tudott továbbmenni, és az emberek valamifajta undorkodó, agresszív arccal nézték, hogy már megint mi van, és amikor hirtelen felfogták, hallották a jelszavakat és látták a kokárdákat, akkor leszálltak a villamosról és elkezdtek tapsolni, és ott is többen sírtak. Voltak, akik nemzeti színű zászlót tettek az ablakba, vagy ha nem volt, egyszerűen kilógattak egy szőnyeget, hogy valahogy jelezzék, velünk vannak. És mindenütt, a házakban és az utcán is tapsoltak, aztán voltak, akik csatlakozni akartak, de persze akkor még a menet végére küldtük őket. Igazi keveredés a Bem téren állt elő, ahol a mindenfelől jövő emberek kezdtek felbontani az addig zárt egyetemi csoportokat. Óriási érzés volt, ami már éjjel – a stencilezett követelések kiszögezésekor, meg annak a tabunak megdőlésével, hogy nem lehet az oroszokról beszélni – bejött, és amit Tamási Lajos meg is írt egy versben, hogy „ismét miénk a pesti utca”. Tehát volt valami honfoglalás jellege a dolognak. Az egyetemisták és a budapesti srácok visszavették az utcát, ekkor még vértelenül, aztán az utána való éjjeleken már véresen. Ez nagyon fontos volt, és fontos volt az is, hogy az öregek, illetve a számomra akkor öregnek tűnő emberek hogyan, milyen lelkesedéssel reagáltak erre. A szeretetnek ez a hirtelen, kétoldalú megnyilvánulása adott valamit, amitől akkor már régen elszoktunk.

A TÜNTETÉSEN BELÜL, meg kell mondanom, én a radikalizálódók és a radikalizálók közé tartoztam. Az előre kitalált jelszavak közül igyekeztem mindig a legkeményebbeket, legrendszerellenesebbeket bedobni abba kis csoportba, a bölcsészkar i데gen nyelv szakosok közé, ahová tartoztam, amelyeket aztán gyakran átvettek más csoportok is. Nem emlékszem már az összes jelszóra, de tudom, a számomra az volt a fontos, hogy az egész túlmenjen a nemzeti kommunista léptékeken, ha már ennyien együtt

vagyunk. Ezzel feltehetőleg kisebbségben voltam, de így gondoltam, és hát engem a személyi követelések kevésbé érdekeltek, hogy mondjuk Farkas Mihály, vagy valaki más, nemigen tulajdonítottam jelentőséget nekik. Viszont a Fehér ház előtt az öklünket rázva kiabáltuk, hogy „nyilvános Farkas-pert!”, és én először ott azt nagyon erősen, hogy „vesszen az ÁVO!” Most mondom, bizonyára kisebbségben voltak azok, akik hozzám hasonlóan egyértelműen polgári demokráciát akartak, a többség elsősorban szabadságban gondolkodott. De ezek, ha egyáltalán, későbbi ellentétek lettek volna. Az biztos, hogy az én legtöbb barátom polgári demokráciában gondolkodott, amit viszont nem feltétlenül kapcsolt össze a piacgazdasággal. Egyszerűen csak többpártrendszer, ideológiai pluralizmust, a kormánypárt szabad választások útján való bármikori leválthatóságát, tehát politikai váltógazdaságot akartunk. Nemigen törődtünk a gazdasági dolgokkal, legalábbis nem volt senki, akinek ez lett volna a központi impulzusa.

De hát ne felejtjük el, hogy akkoriban a nyugati modernbe is belefért a szocializmus számtalan válfaja, negyvenöt után sok mindent államosítottak Franciaországban, Ausztriában vagy Olaszországban, vagy átvették a fasiszta államosításokat, tehát a vegyes gazdasági modell sok helyen amúgy is megvolt. Nem sokat tépelődtünk ezen, a lényeg a politikai szabadság volt. És még valami. Nem egyszerűen polgári demokráciát akartunk, hanem mi Nyugatra néztünk. Itt mindenki olyan családból jött, ahol természetes volt, hogy nyelveket tanultak, gondolok mondjuk Makkai Ádám barátomra, aki költő és egyetemi tanár, az általános nyelvészet professzora Chicagóban, vagy Váraljai Gyurira, aki a külföldi MEFESZ vezetője lett, majd sokáig a Nemzetközi Valutaalapot képviselte Varsóban. Vagy gondolok Szentendrei Gyuszi barátomra, aki szintén egyetemi tanár, és az emigrációban „arab”-nak hívjuk, mert arabspecialista Amerikában, ott és Angliában tanult, sok éven át élt Kairóban, vagy Wlassics Tibor költő-műfordító barátomra, aki az egykori kultuszminiszter unokája volt. Hozzáteszem még, hogy a mi polgári demokráciáról és a Nyugatról alkotott képünk nem valami ideálkép volt. Nemcsak a Szabad Európából vettük az információinkat, de más nyugati rádiókat is tudtunk hallgatni, meg hát rengeteg negyvenöt előtt kiadott könyvet olvastunk nyugati nyelveken. Nem utazhattunk ugyan, és soha nem élhettünk valódi polgári demokráciában, így el kellett képzelnünk, hogy most milyenek ezek az országok, de nem légből kapottak voltak az elképzeléseink. Na most nem hiszem, hogy a fent említett másfajta modellek ellenére a szabad választások kérdésében valami rettenetes konfliktus robbant volna ki a köztünk és a reformkommunisták között, ha lehetőség lett volna rá. Továbbá ne felejtjük el azt sem, hogy nagyon sokan azért beszéltek szocializmusról, mert azt gondolták, hogyha másról beszélnek, akkor az oroszok közbelépnek. Volt ebben tehát egy stratégia vagy taktikai dolog is, hogy az oroszok nélküli szocializmust

elfogadták volna sokan olyanok is, akik egyébként nem kívánták, mert az ember egy rettenetes valamivel szemben könnyen elfogad egy nem túlzottan rosszat, ha annak a vezetői számára tisztességes embereknek tűnnek.

Na most mik voltak még a jelszavak? Amire emlékszem: „Függetlenség, szabadság, nem vagyunk mi fasiszták!” De ez már október 25-iki jelszó volt. Ezen a napon, 23-án, amikor elmentünk az ÁVO, a későbbi Fehér ház előtt, ahol rögtön becsukták az ablakokat, ott pár percre általános jelszóvá vált a „vesszen az ÁVO!” Eszembe jutnak még az „aki magyar, velünk tart!” és a „magyar vagy, állj közénk!”, de ezek nem politikai jelszavak voltak. Benne volt viszont a fönt említett fekete humor az „akármilyen kedves vendég, tizenkét év untig elég!”, a „minden ország katonája menjen saját hazájába!” jelszavakban, ami nemzetközileg máig is kitűnően alkalmazható program, vagy „azt kérdezik Pesten-Budán, hová lett a magyar urán!”, ami az egyenlőtlen gazdasági kapcsolatoknak volt a humoros felvetése. Tehát ezeknek a jelszavaknak a szelleme és a pesti srácok graffitijeinek a szelleme érdekes módon összevágott azzal a nagyon elitista, szűk körben űzött akasztófahumorról, amit mi műveltünk egészen más formában. Egyébként, mondom, én a radikálizálók közé tartoztam.

Karády Viktor, Párizsban, illetve újabban ismét Budapesten élő szociológus barátom, akivel ott, a tömegben találkoztunk életünkben először, Bécsben és utána többször is elmesélte nekem, hogy a menetben két sorral mögöttem haladva folyton azt kérdezte a többiektől, hogy ki ez az őrült, mármint én, aki itt radikalizálni akarja a tüntetést. Ugye ez érdekes jele annak, hogy amit itt elmondtam, azt kívülről hogyan láthatta valaki. Szóval én azok közé tartoztam, akik azt akarták, hogy ha már egyszer együtt vagyunk, akkor ne lehessen bennünket ígéretekkel hazaküldeni. Mert már annyit hazudtak, hogy nem lett volna értelme mindenféle álkoncessziókat elfogadni. Ennek a hangulatnak volt a jelszava a Kossuth Lajos téren a „most vagy soha!”, és ezért is volt 23-a a forradalom legszebb és legfontosabb napja. No és ott, a tér szélén, a Szabadság tér felé eső utcák valamelyikének elején kezdtük hallgatni kitett rádiókból a Gerő beszédét, amiben lefasisztázta a tüntetőket, ami azt mutatja, hogy nem a nyugalom, hanem a saját érdekük volt akkor is még a legfontosabb. Ez halálisan felháborított bennünket. Úgy döntöttünk, hogy menjünk vissza a bölcsészkarra zárt sorokban, és beszéljük meg az egyetemen, hogy mi történik, és mit csináljunk. Azonban arra felé menet már hallani lehetett, hogy a Rádiónál történik valami, és hogy be akarják olvastatni a pontjainkat ezután a rettenetes beszéd után, és akkor úgy éreztem, hogy a leghelyesebb, ha elmegyünk a Rádióhoz mi is. Odament azonban valahol a Múzeum körút és a Bródy Sándor utca sarkán már jöttek rohanó emberek, és arról beszéltek, hogy lőttek.

Nem volt tiszta előttem, hogy mi történik, mert a Múzeum körút azért messze volt az eseményektől, és akkor előbb mégiscsak visszamentem a

bölcsészkarra, ami a vidékről és Pest környékéről bejáró hallgatóktól, akik nem mentek haza, kezdett már éjjeli menedékhely jelleget kapni. A 23-áról 24-ére virradó éjjel tovább stencilezték a tizennégy, illetve a tizenhat pontot, amikhez újabb követeléseket is hozzáírtunk. Olyanokat, hogy mondjon le a kormány, mondjon le Gerő, szóval próbáltuk aktualizálni őket, mert késő este mindenki tudott már a rádiós lövöldözésről. Mondtam, hogy én közvetlenül nem vettem részt a pontok megfogalmazásában, de meggyőződésem, hogy azok a beszélgetések, amelyeket mi az utolsó hónapban, de különösen a lengyel események kezdete óta egymás közt folytattunk, már előrevetítették őket. Azt lehet mondani, hogy ezek a pontok végső fokon kollektív előmegbeszélések, számtalan ember egymás közötti kettős, hármas vagy több fős megbeszélésének az eredményei voltak. Ezért is lettek annyira népszerűek, és foglalták össze mindenestől a dolgokat, mert a Petőfi körös viták óta érlelődtek. Igazi kollektív alkotások voltak, nem hiszem, hogy lehetne találni bárkit is, aki azt mondaná, hogy tisztán ő fogalmazta meg őket. És így mondhatom, hogy én is hozzájárultam a megszületésükhöz, annyira bennük voltak az én követeléseim is. Ilyen volt például a szabad választások követelése, ami inkább a hozzám hasonló, polgári demokratikus és többpártrendszerben gondolkodó elemek befolyása lehetett, míg a munkástanácsok, vagy a különféle párton belüli változások követelése nyilvánvalóan a pártellenzékhez kötődött. Vagyis a pontok olyan közös platformot próbáltak létrehozni, ami akkor mindenkinek megfelelt.

ÉN AKKOR TÍZ NAPIG SZINTE SEMMIT NEM ALUDTAM, összefolynak a napok egy ilyen rettenetes gőzbe. Valamikor azon az éjjelen még bementem a Jogi Egyetemre is, ahol voltak olyan egyetemisták, akiknél már volt puská is. Ha jól emlékszem, mert én katonai alkalmatlanságot kaptam, és nem vagyok ezeknek a kérdéseknek a szakértője, az akkor rendszeresített M 48-asok voltak. Hazavergődtem a Királyi Pál utcába, csak két percre laktam onnan, és hullafáradtan lefeküdtem. Optimista érzettel, illetve talán még bekapcsoltam a rádiót, amiből már ki lehetett hallani, hogy minden rossz irányba változott, mégis az volt az érzésem, hogy ezt ezek a disznók már nem tudják a történelemből kitörölni, és hogy bármi történik is, mi valami maradandót csináltunk, ami ennek a rendszernek minden körülmények között a szégyene marad. Mindegy, mi történik, erre már nem lehet azt mondani, hogy nem volt, meg így volt meg úgy volt, mert ezt kétszázötven-háromszázezer ember látta és csinálta együtt.

Úgyhogy hazamentem, hogy miután rekedtre bömböltem magam, a jól végzett munka örömevel lefeküdjek, noha aggódtam, hogy már dörögnek a fegyverek, és mi lesz ennek a vége. Kezet mostam, mielőtt lefeküdtem volna, de különös zajokat hallottam a Vámház körút felől. Lementem újra

az utcára, és láttam, hogy a hajnali pirkadatban jönnek be az orosz tankok. Hazamentem, meghallgattam újra rádiót, ahol már kora reggel beolvasták a statárium-rendeletet, és hogy a lázításért halálbüntetés is járhat. Meg hogy Nagy Imre a miniszterelnök, de ez számomra azáltal, hogy ott voltak az orosz tankok, már az égvilágon semmit nem jelentett. Ezzel nagyon sok ember előtt hosszú-hosszú napokra kompromittálni akarták és tudták is szegényt, hiszen úgy mondták, hogy a szovjet csapatok Nagy Imre, a népköztársaság miniszterelnöke kérésére jöttek be. Úgy nézett ki tehát, hogy ez egy közösen megrendezett dolog, hogy egyrészt odadobják csaléteknek Nagy Imrét, másrészt megszállják a várost a páncélosok.

Nagyon el voltam keseredve, és azt hittem, hogy ezzel akkor az egésznek vége is van, ugyanakkor azáltal, hogy az oroszok tankokkal bejöttek, végképp eltörölhetetlen marad az, amit csináltunk. Én nem számítottam arra, hogy ezt megteszik. Igazán szívemből gyűöltem a kommunistákat, de nem tudtam, hogy ilyen fokú aljasságra képesek, pedig tudnom kellett volna már. Ám a XX. kongresszus után voltunk, és az ember egy percre elhitte, hogy talán egy kicsit mégis változtatni fognak. Szomorúan és peszsimistán feküdtem le végül a második hazamenetelem után. Pár órát aludhattam mindössze, amikor felébresztett Wlassics Tibor barátom, aki Zuglóban lakott, onnan jött be gyalog, és iszonyúan csengetett. Két évvel azelőtt egy ilyen csöngetés még nagyon rosszat jelentett volna, de ekkor ugye már nem. Hallottam, amint anyám könnyörög neki, hogy ne jöjjön be és ne ébresszen fel, hiszen alig pár órája jöttem haza lefeküdni. De Tibor mondta, hogy nagyon fontos a dolog, bejött a szobámba, és az volt az első mondata, hogy „te alszol, és Zuglóban már húzzák az ávósókat?” És elkezdte mesélni, hogy Zuglóban egy ávóst megverték. Nem volt semmi tragikus, és még valamit elkezdett mesélni, és én nagyon boldog voltam, hiszen ez a mi mély barátságunknak volt a jele, hogy amint történik valami, ő hozzám jön és becsönget, hogy elmondja, nem is az egyetemre megy.

Lefürödtem gyorsan, és újra lementünk az utcára. Kevés ember volt még a kora reggeli Budapesten, szintén rettenetesen szomorúak, de nagyon vad megjegyzéseket tettek, elsősorban Gerőre. Ekkor hallottam egyébként az egyetlen, ha úgy tetszik, antiszemitának minősíthető kijelentést az egész forradalom alatt. Ezt azért emelem ki, mert néha úgy néz ki, mintha a zsidóellenesség valami fontos dolog lett volna ötvenhatban. Erről szó sincsen. Énrajtam mindenki láthatta, hogy zsidó vagyok, de semmifajta ilyen problémám nem volt ezekben az években és a forradalom alatt sem. Egészen november 13-ig talán kétszer vagy háromszor láttam valamit. Az egyik ekkor, október 24-e reggelén volt. Álltunk Tiborral a járdán, hogy majd átmegyünk a túloldalra, mert kíváncsiak voltunk, mi történik a Rádiónál. Mellettünk állt egy fiatalabb nő, gondolom, ő is át akart menni. Én már nem tudom, hogy ki kezdte a beszélgetést, talán én mond-

tam annyit, hogy ez borzasztó, mert akkor nagyon pesszimista voltam. Talán azt is én mondtam, de ebben már nem vagyok biztos, hogy a rohadt Gerő behívta az oroszokat. Akkor a nő rám nézett, mert látta rajtam, és azt mondta, hogy „büdös zsidó!”. Nem nekem mondta, a Gerőre mondta. Amire én minden további nélkül rámondtam, hogy „szemét!”, és ezzel a dolog le volt zárva. És azóta is úgy él bennem az eset, hogy a zsidózás néha lehet egészen ártatlan dolog, egyszerűen megjelöl valamit. Úgy mondta, mint ahogy bizonyos körülmények között én tudom mondani, hogy az a бүдös proli. De ebből nem következik, hogy én minden prolit ki akarok irtani, még az sem következik, hogy diszkriminálni kívánom a prolikat, hanem egy bizonyos proliról egy bizonyos pillanatban elmondom, hogy бүдös proli, mert úgy viselkedik. Kész.

Bementünk a bölcsészkarra, majd megint haza, ott is és otthon is tovább hallgattuk a rádiót. A statárium mellett azt is elkezdték mondani, ami a következő nap történetének lényeges része lett, hogy gyülekezési és csoportosulási tilalom van, és a hatóságok meg fogják gátolni, hogy három embernél több csoportosuljon vagy gyülekezzen. Ezen a délelőttön Szepesi elvtárs, a futballközvetítő – akiről Lendvai Pali megírta, hogy spicli volt – azon a reggelen többször is beszélt a Gerő rádiójában, és azt mondta, hogy elég volt a nyugtalanságból, a fiatalok menjenek haza, mert most az olimpiára kell felkészülnünk, és nem randalírozni az utcán. Ezt az újságok a szabad periódusban nagyon negatívan kommentálták, és sportemberek nyilatkozatát hozták arról, hogy ez felháborító. Hogy ő 24-én, amikor még csak nem is Kádár volt, hanem a Gerő, és az egész sztálinista banda, akkor le akarja beszélni a forradalomról az ifjúságot, mert az olimpiára kell felkészülni.

Az egyetemen sokan voltak, akiket én még vagy már nem ismertem, hiszen csak ötvenhárom őszétől ötvennégy tavaszáig jártam oda, és mire visszakerültem, lemaradtam egy-két évfolyamról. De ott akkorra mindenki, a DISZ-esek is a forradalom mellett állónak mutatkoztak már, és arról kezdtünk el beszélgetni, hogy egy újabb tüntetést kell csinálni. Azért szeretném ezt hangsúlyozni, mert ugyan tudtuk és hallottuk, hogy lőnek a városban, de arról nem tudtunk, hogy már felkelő csoportok is kezdenek alakulni, és az oroszok bevetésére, a 24-iki általános elkeseredésre és a fenyegetésre mégis így reagáltunk, hogy tartsunk egy újabb tüntetést. Az a tény, hogy lőnek az oroszokra, engem személy szerint borzasztóan felbátorított, hogy akkor mégisincs vége mindennek, hanem akkor utánunk, egyetemisták után most a nép, az egyszerű gyerekek veszik kézbe a dolgokat. Én erre abszolút nem számítottam, mert azért a katonai és a politikai erőviszonyokat lényegesen jobban ismertem és láttam, mint a felkelők, és nagyon jól tudtam, hogy ha az oroszok valamit valóban szét akarnak verni, akkor szét is verik, és hogy Magyarország földrajzi adottságai a hosszú ellenállást nem teszik lehetővé. Viszont nem tudtam azt, hogy a tan-

kok bedobása gyalogság nélkül katonailag semmit sem ér, mert vagy gyalogságot dobunk be, és akkor rengeteg véráldozattal kell, ahogy mondani szokták: megtisztítani egy várost, vagy le kell bombázni, de ez a módszer önmagában, amit az oroszok alkalmaztak, semmit sem jelent. Nyilván nem volt akkor itt még elegendő bevethető gyalogságuk, illetve arra számítottak, hogy a tankokkal való megfélemlítés elegendő lesz, és nem kell kemény módszereket alkalmazni. És talán ők is meg voltak lepve attól, hogy a magyar ÁVO, amelynek külön hadserege volt, mindössze arra képes, hogy néhány épületet védjen, és időnként azoknak a tetejéről a tömegbe lőjön.

Szóval legalább a fél bölcsészkar együtt volt, hallgattuk a rádiót, ami nagyon fontosnak bizonyult, mert ezek a hülyék maguk számoltak be a különféle felkelő csoportokról, meg hogy hol folynak harcok. És ne felejtjük el, hogy az emberek telefonon is tudtak beszélni egymással. Ugye később már nem csináltak ilyen taktikai hibákat, a Jaruzelski már azzal kezdte a puccsot, hogy kikapcsoltatta a telefonhálózatot, és se belföldre, se külföldre nem lehetett telefonálni. Pesten viszont közvetlen kommunikáció volt nem csupán az egyes emberek, de ami ennél még fontosabbnak bizonyult, az egyes társadalmi rétegek között is. Így tudtuk meg, hogy a gyárakban a munkások is el vannak keseredve, munkástanácsokat kezdenek alakítani, és általános sztrájkra készülnek abban az esetben, ha az oroszok nem mennek ki.

MIUTÁN MEGSZÜLETETT A DÖNTÉS, hajnalban hazamentünk aludni. Másnap, 25-én korán felkeltünk, és hárman, Makkai Ádám és Wlassics Tibor barátommal elkezdtük házról házra járni a Lónyay és a Ráday utcát, és mondtuk, hogy „magyarok a Parlamenthez!” És sok más bölcsészkaris gyerek ment így házról házra bizonyos utcák mentén. Mert az emberek azért ekkor többnyire otthon voltak még, hiszen kijárási tilalom volt, a rádió állandóan mondta, hogy aki most leteszi a fegyvert, az amnesztiát kap, miközben állandóan ismételték azt is, hogy statárium van, és a lázításért halálbüntetés jár. Talán tíz-tizenketten csináltuk ezt a házról házra járást, de az egyetemről sokan telefonáltak összevissza, hogy jöjjenek, akik ugyanabban a lázban égtek.

Erről a mozgósításról hadd mondjak egy vicces epizódot is. Ugye én racsolok, és azért előfordult, hogy az egyik házban egy fiatal, rokonszenves fiú, amikor mondtam, hogy „magyarok a Parlamenthez!”, akkor azt válaszolta, hogy „igenis, kérlek alássan!” Ami hát mutatja, hogy észrevetted, kik-mik vagyunk, és ezt bizonyos kedves humorral kezelte, de feltehetőleg ő is el akart jönni. Mégsem tömegként, csak pár százas csoportként indultunk aztán, és értünk el az Astoriához, folyamatosan duzzadva az utcán hozzánk csapódó emberektől. Ott volt az, bár én nem láttam, csak me-

sélték, hogy egy szovjet tankra kitették a magyar zászlót, ha igaz, Illés Béla nagyon szép lánya, az oroszul perfektül beszélő Szvetlana, Szvetka szavainak hatására. Ez mindenestre euforikus hatással volt az emberekre, azért volt aztán derült égből villámcsapás, hogy a Parlamentnél mégis löni kezdtek. Szóval pár száz egyetemista semmiképp sem lett volna elég hozzá, hogy ezen a napon újra tömegek gyűljenek össze az utcán, tehát a 23-ikéhoz hasonlóan ismét spontán tüntetésről beszélhetünk.

Illés Szvetlana volt a tolmács azokon a tárgyalásokon is, de ezt is csak hallomásból tudom, nem voltam ott, amelyeket az Egyetemi Diákbizottság folytatott közvetlenül Andropovval az orosz követségen. Onnan úgy jöttek vissza, ezt viszont láttam, hogy félelmetesen barátságosan fogadták őket. Az ötlet, ezt viszont mondhatom, hogy közvetlenül tárgyaljunk velük, ne a sztálinisták informálják félre őket, tőlem származott. Próbáljuk megmagyarázni nekik, hogy sok mindent megkaphatnak tőlünk is, például ha támaszpontokat akarnak tartani Magyarországon, csak ne avatkozzanak be a belpolitikába, nem kell ehhez egy véres kommunista diktatúrát hatalmon tartani. A koncepció nem olyan abszurd, mint amilyennek látszik, hiszen ilyesmi előfordult már velük is, gondoljunk Finnországra. Igaz, ott nem volt támaszpont, csak bizonyos koncessziók. Tárgyalni pedig mindig azzal kell megpróbálni, akinél az erő, a hatalom van, ezzel veszíteni semmit nem lehet. A delegációt, azt hiszem, Radnóti Zoltán vezette, aki azután hosszú ideig a BBC magyar osztályán dolgozott. Mindez azt is mutatja, hogy az egyetemi ifjúság nem volt valami határozatlan, csak álmokat ringató, fanatizmustól áthatott, a földrajzi valóságot tudomásul nem vevő társaság, azok sem, akik polgári demokráciában gondolkodtak, mint én. Mi tudtuk, hol vagyunk, de úgy gondoltuk, talán lehet velük beszélni, hiszen a XX. kongresszus nem volt még olyan messze. És hogy nem történt több ilyen tárgyalási kísérlet a kormány kikapcsolásával a részünkről, azt én nagyon sajnálatosnak tartom.

Persze tudjuk, hogy mi történt Maléterékkal Tökölön, tehát nem kell a tárgyalás esélyeit idealizálni, de volt egy pillanat, amikor a szovjet vezetés meghozta a döntést, és egyrészt az a kérdés, hogy mikor volt ez, másrészt az, hogy előtte nem kellett volna-e megpróbálni többet csinálni. Azt könnyű mondani, hogy a többiek mit nem csináltak, például Nyugaton, ezt mindenki tudja. De én úgy érzem, mindig mindenkinek azt kell megkérdezni magától, hogy ő bizonyos helyzetekben mit csinált és mit nem. Na most természetesen igaz, hogy amit az ÁVO a Kossuth téren művelt, az elvakult, felesleges és ostoba vérengzés volt, és természetesen gazember az, aki fegyvertelen fiatalokba belelő. Én a magam részéről ezeknek az embereknek a felelősségre vonását, ameddig élnek, minden további nélkül szívesen látnám, nem feltétlenül büntetésből, hanem azért, hogy egyszer szembesüljenek a gazaikkal. Viszont az is igaz, hogy ha ők megenge-

dik, hogy az emberek a teret lassan elöntsék, akkor ott 25-én megint száz- vagy kétszázezer ember gyűlik össze, és ez az ÁVO számára nyilván a rendszer végét jelentette volna. Ők pedig minden eszközzel védekezni akartak, és hajlandóak voltak gyilkolni a végletekig. Hogyha ezt nem csinálják, akkor a rendszer végleg megbukott volna, hiszen a kijárási és gyülekezési tilalmak ellenére ott kétszázezer ember mondta volna este ugyanazt, mint 23-án, csak sokkal vadabban.

Hogy megtorolni és gyilkolni akartak, az biztos, mert nem volt riasztólövés. Más kérdés, hogy ha lett volna, azzal szerintem ezt a tömeget – amelyik megélte, hogy orosz tankokat tud megállítani – már nem tudták volna visszafordulásra kényszeríteni. Tehát ez tudatos mészárlás volt, abban a reményben egyszersmind, hogy ezek után nem lesz még egy ilyen tüntetés, és az utcát az emberektől vissza tudják venni. No most én benne voltam ebben a tömegben, de amikor a lövöldözés kezdődött, még csak a Szabadság térig jutottam el. Láttam a menekülőket véres ruhákkal, véres zászlókkal, drapériákkal. Jöttek, és sírva, pszichotikus állapotban mesélték a szörnyűségeket. Ezeket a véres ruhadarabokat, zászlókat kezdtük aztán a városban körbevinni, a különböző nyugati követségek elé mentünk velük, és adtunk át mindenféle második, harmadik követségi titkároknak különféle hirtelen formulázott petíciókat, amelyekben kértük a Nyugat segítségét.

Ez már nem egyetlen tüntetés volt, már számtalan csoport rohant és ment tüntetni mindenfelé a városban. És ahogy jöttek a halálhírek, csak a következő napokban kezdtük pontosan tudni, hogy sok halott van. Bennem még büntudat is volt, hiszen a tüntetést nagyon akartam és nagyon szerveztem. Személyes ismerősöm is volt a halottak között, Kovács Mária görög–latin szakos lány, akinek az apja a Trefortban tanított. A szintén görög–latin szakos igen jó barátnőm, Brachtfeld Judit pedig – a szüleit a náciik ölték meg negyvennégyben – haslövést kapott. Élet-halál között vitték be, de szerencséje volt, ahogy tudom, Genfben él és három gyereke van. Ám ami történt, attól csak megnőtt bennünk a szándék, hogy mindenképpen ellenállunk.

A vérengzésnek fontos szerepe volt abban, hogy megalakult az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság, mert ez aznap, 25-én délután alakult meg. És itt jött ki először a szó, hogy forradalom. Én addig nem láttam. Lehet, hogy tévedek, de én ezt a szót mindazzal a tartalommal, amit az a részint baloldali világtörténelemben, részint a magyar történelemben jelent, először 25-én délután láttam meg az egyetemen, és attól fogva hazudhattak, amennyit akartak, nem tudták többé visszavenni. Addig volt tüntetés, felkelés, munkástanácsok, ettől fogva beszéltünk forradalomról. Na most a délután zajló „véres zászlós” és „fekete zászlós” tüntetések során ugyan én kiabáltam például az angol követség előtt, hogy „freedom, freedom! Help,

Help!”, de egy pillanatig se bíztam benne, hogy külső segítség érkezik. Esetleg annyiban, hogy diplomáciai tárgyalások lesznek, amelyeken nyomást gyakorolnak, és valahol, mondjuk a Közel-Keleten ajánlanak cserébe értünk bázisokat, vagy valamit, de hogy közvetlenül beavatkozzanak katonailag, ez számomra egy pillanatig sem volt lehetséges. Ezért is mentem el már november 13-án, tehát igen korán. Azt viszont reméltem – ugye kinek-kinek megvoltak a maga illúziói –, hogy a többi kelet-európai államban is ki fog törni valami hasonló dolog, ha megtudják, hogy nálunk forradalom van.

Nem volt még fogalmam róla, hogy a fáziseltolódások mennyire megosztják a birodalmat, mindenhol mindig épp máshol tart az erjedés, és hogy ezért erre sem lehet számítani. Ugye szegény cseheket hatvannyolcban érte ugyanez a csalódás. Szóval itt a Szovjetunió megosztási taktikája bevált. Hozzáteszem, hogy a birodalom azután ebbe ment tönkre, mert hiszen amikor megosztás van, és nincs konvertibilis valuta, akkor működő birodalom sincs, és a végén az elviekben vallott internacionalizmus ellenére minden tönkremegy gazdaságilag. Sosem tudtak olyan anyagi bázist teremteni, mint mondjuk a Brit Birodalom, vagy az Osztrák–Magyar Monarchia, ahol az emberek legalább a jó pénz reményében hajlandók voltak sok mindent elfogadni. Viszont ennek következtében a felkeléseket könnyű volt leverni itt-ott, vagy amott, mert sohasem egyszerre történtek. A változáshoz a központban kellett történnie valaminek, és persze a dolgok azóta sem mennek együtt, sajnos, de ez egy más kérdés. A 25-iki tüntetések egyik fő jelszava egyébként az lett, hogy „hazudik a Rádió!” Erre egy csomó helyen megint kinyitották az ablakokat, és ennek a több ezer ember által kiabált jelszónak óriási ereje támadt, mert a rádió természetesen nem mondta be, hogy sortűz volt a Parlamentnél, aminek a híre nem rögtön terjedt el a másfél milliós városban. A szabad sajtóban, azt hiszem az *Igazságban* is talán csak másnap, 26-án jelent meg.

Aznap délután történt az is, hogy repülőkről röpcédulákat dobtak a tömegbe, amelyeken az állt, hogy Kádár az első titkár, és Gerő le van váltva. Ezeket az emberek velem együtt úgy tépték el, mint a szemetet. Már nem érdekelte őket, hogy Gerő vagy Kádár az első titkár, a pártzsargon már halálra idegesítette őket, az orosz tankok és a vérfürdő után abszurdá vált az egész, egyszerűen elégük volt belőle. Ugye viszont szegény Nagy Imre és a pártellenzék ehhez volt kötve. És miközben a kommunisták mérhetetlen kommunikációképtelenségéről beszélhetünk ezekben a napokban, és hogy a pártzsargonnal még a pozitív üzeneteket is elrontották, mondhatjuk, hogy a „hazudik a Rádió!” volt az európai történelem első kommunikáció körüli tömegjelszava. A parlamenti vérengzéssel az ÁVO megakadályozta, hogy ott ismét összejöjjen egy százezres nagyságrendű tüntetés, és abban a tekintetben is elérte a célját, hogy meggátolta a reformkommu-

nista megoldás utolsó lehetőségét. Mert ha ezt nem csinálják, akkor talán egy Kádár–Nagy Imre-féle dolog mehetett volna. Nem biztos, de talán. Elveszítette viszont a kommunikáció csatáját, mert a közvélemény azon a napon vált egyértelművé.

Ma már tudjuk, milyen fontos dolog a kommunikáció. Ők a Rádiót ugyan még kézben tudták tartani, még az övék volt a Rádió monopóliuma, de a hír elterjedt. És az a tény, hogy most már nemcsak az oroszok jöttek be tankokkal, de az ÁVO fegyvertelenekre lő, ez az ő képüket teljesen tönkretette. Ezzel a közvélemény a forradalom oldalára állt. Azzal, hogy az orosz tankok 24-én hajnalban bejöttek, rájuk terelődött a figyelem, a Parlament előtti vérengzéstől – és nem kevésbé annak vidéki megismétlődéseitől fogva, amelyekről a külföldi rádiók és az újvidéki rádió tájékoztattott – viszont az ÁVO a közgyűléslet fő hullámába került. Enélkül a későbbi, Köztársaság téri dolgok sem magyarázhatók. Az oroszokkal az első napokban, különösen negyvenöthöz viszonyítva, nem volt baj. Emberien viselkedtek, vagyis nem lőttek a tömegbe, ami által az volt mindenkinben, hogy az oroszok rendesek, ők csak parancsra cselekednek. Borzasztó a rendszer, de a kiskatonákkal ezúttal nincsen baj. Míg hát ezek az ávósok valóban utolsó hazaáruló gazemberek, ezeket ki kell irtani. Tehát az emberekben összegyülemlett keserűség és mérhetetlen gyűlölet 25-vel az ÁVO-ra, és nem az oroszokra terelődött. Nekik azt kiabáltuk, hogy „ruszkkik haza!”, amiben hát nincsen semmi rossz, a „vesszen az ÁVO!” viszont valami egészen más volt, a leszámolás igényét jelezte a szervezettel, és most már az azt alkotó emberekkel is. Mert a közvéleményben ekkortól fogva az volt, hogy ezek lényegesen rosszabbak az oroszoknál. Mondok is erre egy példát.

VALAMIKOR 27-ÉN VOLTAM A JÁNOS KÓRHÁZBAN vérvételen. Nem tudom, talán 28-án, de ez most mindegy is. Gyarmati doktor vett tőlem vért, annak a Gyarmati Fanninak a bátyja vagy az öccse, aki a Radnóti Miklós felesége, illetve az özvegye volt. Mert volt egy felhívás, hogy adjunk vért a sebesültek számára. Ezt a rádió is mondta. Na most én, azt hiszem, nem voltam fanatikus, és ma sem vagyok az. Sorban álltunk ott, mindenféle emberek, köztük sok egyszerű ember is, és hallottam párat, és magam is azt mondtam, hogy az oroszoknak nagyon szívesen, de kérem a doktor urat, hogy ávósna az én véremet ne adja. Amire ő azt válaszolta, hogy a hippokratészi eskü annyit jelent, hogy neki minden betegnek adnia kell a vérből, ő a súlyosság és az orvosi igény szempontjából dönt, és ezért inkább én gondoljam meg, hogy akkor adok-e. Mondom, hát bízom abban, hogy nem lesz sürgős ávós eset, és adok, ha már itt vagyok. Adtam is három decit, és nem lett tőle semmi bajom, előttem egy klassz, magas, erős fiú teljesen kiborult két decitől, és persze nagyon örültem, hogy én nem.

Amikor megtudtam, hogy az orvos a Gyarmati Fanni rokona, meg voltam hatva, ő ezt észrevette, és elkezdünk beszélgetni. Kérdezte, hogy én hol és mit csinálok, mire mondtam, hogy az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságnak dolgozom, nem vagyok a tagja, de nekik dolgozom. Azt mondja, nem értem, hát maga ennyire így gondolkodik? Mondom igen, természetesen így gondolkodom. És sokan gondolkodnak így? – kérdi. Mondom, hát az egyetemen, úgy látszik, nagyon sokan vagyunk. És mégis, hát mit akarnak? Mondom, szabadságot. Azt kérdi, de hát magának mi a szabadság? Mondom, például az, hogy akkor utazhassam Bécsbe, amikor akarok. Erre nem tudott mit mondani, végül is orvos volt, és értelmiségi. Akkor megkérdezte még tőlem, hogy nem akarok-e az Ortutay Gyulával beszélni, akit Radnóti révén ő is ismert. Mondom, miért? Hát hogy ő mégis egyetemi tanár, és maguk egyetemisták. Mondom, ne haragudjon, de Ortutay Gyula annyira elkötelezettje a rendszernek, hogy nem, nekem legalábbis semmi mondanivalóm nincs az Ortutay Gyulának.

Ugye ez is ugyanaz az attitűd volt, amiről már beszéltem, hogy engem akkor már a kollaboránsok nem érdekeltek. Előzőleg nyilván örültem volna, ha egy rangos egyetemi professzor beszélni akar velem. Azt is mondtam még neki, hogy én nem vagyok néprajzos, és Ortutay Gyulát ugyan tisztelem, mint néprajzkutatót, de a politikai álláspontját nem tisztelem, és minthogy most politikáról van szó, nem néprajzról, nekem ezért az égvilágon semmi beszélnivalóm nincsen az Ortutay Gyulával. Annak ellenére sem, ahogyan maga is tudja, doktor úr, és én is tudom, hogy negyvenöt előtt rendesen viselkedett, részese volt az antináci ellenállásnak, ami közel állt hozzám. De túlságosan elkötelezte magát a rendszerhez.

Ma ehhez hozzáteszem, Lendvai Pali azóta megírta róla, hogy ő azért tudta kihozatni a saját anyját Bécsbe, mert jegyet vett Ortutaynak egy sztriptízbarba, amit ő szégyellt volna maga megvenni, merthogy egy hazai népfrontküldöttség vezetőjeként volt kint. Az ötvenes évek Bécsében ez még drága dolog volt, de jó инвестиáció Pali részéről, mert Ortutay becsületesen teljesítette az ígétét, és mint a Hazafias Népfront elnöke, elintézte, hogy a szervek kiengedjék hozzá Bécsbe az anyját. Ez engem ma is nagyon zavar. És az is, hogy még mindig van Ortutay-díj.

Meg volt döbbenve Gyarmati doktor, nagyon csóválta a fejét, hogy a gyűlölet, nem is a gyűlölet, hanem az elutasítás odáig ment bennünk, hogy azokkal az emberekkel sem akartunk akkor már beszélgetni, akikről feltételezni lehetett, hogy valamiféle közbülső megoldást keresnek, mert az már nem érdekelt bennünket. Meglehet, ez csak az én reakcióm volt, hiszen másnak szóba sem hozta Ortutayt, viszont az ávosokkal szembeni gyűlölet közös volt ott bennünk, mert sokan mondták ugyanezt, hogy az oroszoknak igen, de az ávosoknak nem adják a vérüket, és ez nem lett volna így anélkül a sok aljasság nélkül, amit hosszú évek óta elkövettek. Ha

visszagondolok arra a véradásra, ma is elfog a düh és a gyűlölet, hogy ilyen helyzetbe hoztak minket. A 26-a és a 27-e egyébként teljesen összefolyik bennem, akkor már végképp nem aludtam semmit.

Volt ott egy pillanat, amikor a teljes összeomlás szélén álltam, és valamelyik nap mégis aludtam egy kicsit. Akkor jöttek az első szabad lapok, először az *Igazság*, majd az első szabad rádiók is, a miskolcira és a győrire emlékszem. Újabb „Nagy Imré-s” röplapokat is osztogattunk még a 28-iki fordulat előtt, amelyekben az volt, hogy határolja el magát a gazemberektől, és oszlassák fel az ÁVO-t. Forradalmi helyzet volt, és egyre inkább az volt bennünk, hogy a felkelő csoportokkal kell kapcsolatot létesítenünk. Ekkor volt az, hogy egy pakli röplappal az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság nevében elmentem a Széna térre. Nem volt lövöldözés, úgy tudtam odamenni. Azért küldtek, hogy egyeztessük a követeléseinket, és volt mögötte olyan meggondolás is, hogy az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság képviselhesse az összes fiataalt, tehát a felkelőket is. Ott találkoztam Kovács Bandival, akit ismertem már a belvárosból. Nem volt barát, sose beszélgettünk, de szervusz-szervusz. Szóval személyes ismerős volt, ami ilyen helyzetben számít. Ő egy időben együtt lakott Festetich Tóni barátommal, aki utóbb a göttingeni egyetem zoológia professzora lett. Még a kitelepítésben, tizennégy évesen kezdte el figyelni a madarakat, és egy olyan tanulmányt küldött jeligével a Tudományos Akadémiára, amiről ősz öreg akadémikusok azt mondták, hogy itt egy géniusz van valahol egy faluban, és ki ez. És teljesen odavoltak, amikor megtudták, hogy nem tudja elhagyni a falut, mert kitelepített Festetich gróf, és mindent elkövettek, hogy felhozzák Pestre, de csak azt tudták elérni, hogy Kecskeméten járhatott gimnáziumba.

Tóni később nagy ornitológus lett, a göttingeni német madárcentrumnak az elnöke, egyetemi tanár, a Fertő tói védett területnek az elnöke, minden, minden, mert ő úgy szerette a madarakat, és még ebben a szörnyűségben is az akadémikusok meg tudták menteni. Aztán később, Nagy Imre után, valamikor ötven nem tudom hányban, -négyben talán felkerült Pestre, ahol együtt laktak a Lajos utcában Kovács Bandival, mert a Bandi meg kutyákat idomított. Tehát mindketten állatmániások voltak, talán ezért bírhatták ki egymást egy lakásban, ami nem evidens dolog egy ilyen kutya-idomító helyen. Tudtommal a Bandi az ÁVO-nak is adott át kutyákat, ami nem szép dolog. Nem volt ávós, egész egyszerűen rendelésre idomította ezeket a kutyákat. A Bandi apja a *Fehér Könyv*, és az én tudomásom szerint is – ezt nem közvetlenül tudom, belvárosi pletyka volt – rongyos gárdista lett volna, akit Csehszlovákiában háborús bűnökért ki is végeztek. Ezt mesélték róla a belvárosban. Ő maga is egy bilgericsizmás, katonásan járó gyerek volt, akiben voltak olyan vonások, amelyek nem váltottak volna ki osztatlan szimpátiát mindenkinél az európai baloldalon. De az is igaz,

hogy ezeket a dolgokat akkor katonás fegyelemmel leküzdötte az ügy és a cél érdekében, és tudtommal disznóságot ezekben az időkben nem csinált. Engem mindenesetre ott ismerősként köszöntött, nem tudta, hogy ki vagyok, csak emlékezett az arcomra, mert a vizuális típushoz tartozott, mint az állatidomítók gyakran. Tehát kedvesen fogadott, ami azért ott jó volt, mert a többiek parancsnok bajtársnak szólították. Köztük akkor már kemény katonai fegyelem járta, a srácok egymás között tegeződtek, de Bandinak, aki Szabó bácsi alparancsnoka volt, már így jelentettek.

Láttam Szabó bácsit is a bajszával, és nagyon jó benyomást tett rám. Katonailag. Ő mondta, hogy most tűzszünet. Szóval tudta, miért nem lőnek, miért lőnek. Nagyon csendes volt. Míg Kovács Bandi fiatal, pattogó és túl csizmás volt, addig Szabó bácsi maga volt a halk szavú, meggondolt nyugalom, és nem beszélgetett. Bandi szerette mutatni, hogy ő most fontos, Szabó bácsinak nem volt fontos, hogy ő fontos. Én, ha nem ismerem személyesen Bandit, valószínűleg a közelébe se kerülök. Szóval szétoszthatam a röplapjaimat, beszélhettem pár szót, és utána a követeléseikről kérdeztem őket. Nem bíztak Nagy Imrében. Mondtam, hogy mi az egyetemen is csak akkor, ha ez és ez. Ennyiben maradtunk, és ami még fontos, hogy ott már elhangzott a főparancsnok, Dudás neve.

A SZABAD NÉP SZÉKHÁZBA, amit Dudás Józsefék már korábban elfoglaltak, talán 30-án mentem be. Ott csinálták, és adták ki a *Magyar Függetlenséget*. A Dudás-csoport igazában a Széna téri csoport volt, amelyre Dudás a tehetségével bizonyos értelemben rátelepedett, mint parancsnok, merthogy bíztak is benne. A felkelők akkor már nemzetőrként működtek, 28-án ugyanis Nagy Imre intézkedése következtében feloszlatták az ÁVO-t, és a rend fenntartásával a Nemzetőrséget bízták meg, amely a rendőrségből, a felkelőkből és egyetemistákból állt össze. Na most hangsúlyozni kell, hogy ez legális intézmény volt, és az ÁVO ekkor már nem volt legális intézmény. Amikor lőttek a Köztársaság téren, és amikor ott az atrocitások lezajlottak, akkor az ÁVO-nak már semmi joga nem volt ahhoz, hogy létezzen. Az ÁVO fel volt oszlatva. Jó, védték a pártházat, lehet erről vitatkozni. Ami viszont lényeges, hogy a székházba a felkelők mint nemzetőrök behoztak olyan embereket, akiket vagy a lakosság jelentett fel, mint ávósokat, tiszteket, és akik azt mondták, hogy meglincselik, ha nem viszik be őket, vagy az utcán és a munkahelyeken már meg is próbálták lincselni őket. A felkelők leállították ezeket a lincseléseket, behozták és kihallgatták őket, felvették az adataikat, majd bezárták az egész társaságot a Szabad Nép székházának pincéjébe, esténként pedig két-három napon keresztül átkísérték őket a Deák téri rendőrkapitányságra. Kopácsi Sándor, az egykori kommunista partizán volt továbbra is a főkapitány.

Meg kell mondani egyébként, hogy a kommunista rendőrség nem viselkedett csúnyán, és a forradalom mellé állt. Ez azért fontos, mert a néphadsereg viszont nem védte a forradalmat. Néhány főtisztet tudunk, ugye Király Béla, Maléter Pál, s a többi, de a néphadsereg mint egység szétzülött. Jó, nem is lőtt ránk, pedig biztosan kaptak ilyen parancsokat. De nem állt a forradalom mellé úgy, hogy fegyveresen védte volna. Az oroszok ellen. Ha egy kiskatona átadta a fegyverét, azt mint valami nagy ajándékot kellett elfogadni. De arról nem volt szó, hogy a hadsereg november 4-én akár egy lövést is leadott volna, csak a felkelők harcoltak november 4-e után. A főtiszti kar ugye nyolcvan-kilencven százalékban nyilvánvalóan kiemelt mocskokból állt. De akkor is. A rendőrség viszont eltűnt. Nem állt át területileg az sem, hanem nemzetőrré vált azáltal, hogy integrálódott. De el is tűnt, az utcán a szabad periódusban alig volt rendőr, esetleg a felkelőkkel együtt. Ezért is volt olyan nagy érték a forradalom rendje, mert nem voltak rendfenntartó szervek.

Tehát a begyűjtöttek nem maradtak a Szabad Nép székházban a Dudáscsoportnál, a Nemzetőrségnél, hanem átkerültek a Deák téri főkapitányságra. Na most az *Egyetemi Ifjúság* szerkesztőségében és az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságban volt egy olyan elképzelés, hogy nézzük meg, mi történik ott. És én vállaltam, hogy átmegegyek, és megnézem, csak papírokat kérek. Kaptam nemzetőrigazolványt. Mert hát csak úgy az utcáról azért nem lehetett bemenni. Valaki el is kísért az elején. Nagyon kedvesen fogadtak. Az előbb említett Kovács Bandi épp kihallgatást vezetett. Néhány fegyveressel a fal mellett állt négy vagy öt mocskok ávós. Az ávós elvtársaknál nagyon sok pénz volt. Megnézték, és tizenötezer forint, meg ilyesmik, ami akkor óriási összeg volt. Jó, volt akinél nem. Valamennyien bevallották, hogy ávósok, de azt mondták, hogy ők csak gazdasági dolgokkal foglalkoztak, politikával sosem. A beszart, gyáva, undorító magatartásuk – ezek mind tiszték voltak – kísértetiesen emlékeztetett a náci háborús bűnösök vagy a nyilas keretlegények háború utáni beszart, gyáva, mosakodó és aljas magatartására. Ugyanaz a benyomásom volt. Semmiről se tudtak, sehol se voltak ott, őket csak vádolják, ők csak gazdaságiak, valahol el kellett helyezkedni, de nem azért, ők csak úgy, s a többi. Volt ott bent egy idősebb zsidó nő is. Legalábbis idősnek nézett ki. Özvegy Herskovits nem tudom micsodáné. Bekerült a *Fehér Könyv*be is, azért emlékszem rá. De nemcsak azért. Bejött, én rögtön éreztem, hogy zsidó. Ő is rajtam. Idősebb nő volt, az egyetlen nő az aznapiak között. A következő derült ki róla. A Divatcsarnok akkor a Rákóczi úton volt. Ott dolgozott, és bejött két alkalmazott, akiket állítólag ő rúgatott ki. Ezek bejöttek most a forradalom alatt, és elkezdtek vele randalírozni. Ő azt mondta, hogy igen, ki kellett őket rúgni, nem tudom már, miért. Kiderült, hogy ő volt a Divatcsarnok függetlenített párttitkárnője. De még mielőtt ez kiderült, ott állt, és miután

idős néni volt, én kértem a Banditól, hogy „parancsnok bajtárs, nem lehetne-e megtenni, hogy ez a néni leülhessen?” Én is parancsnok bajtársnak szólítottam, mert arra gondoltam, hogy esetleg belém ereszt egyet, ha csak Bandizom. Bandi csak legyintett egyet, ő már tudta, hogy függetlenített párttitkár, akit azzal vádoltak, hogy besúgott, és ezért meg akarták verni a Divatcsarnokban, ők meg az utolsó pillanatban kihalászták, és idehozták. Úgyhogy kapott egy széket.

És ettől a néni – aki teljesen oda volt, hogy mondják csak? átvitel, Übertragung, mondják a pszichoanalízisben – hirtelen rámtapadt, hogy ne menjek el, ne hagyjam egyedül. És aztán a kihallgatásnál azt állította, hogy ezek bosszúból jelentették fel, pedig neki igaza volt. Na most közben, amikor kiderült nekem, hogy a néni zsidó, akkor mondtam neki, hogy hát nem mondta nekem, de hallom, hogy maga függetlenített párttitkár volt. Miért? Nem agresszívan kérdeztem, csak kíváncsiságból. Azt mondja erre, nézze, én zsidó vagyok, mindenkimet elvitték. Mire én, nézze, én is zsidó vagyok, nekem is mindenkimet elvitték, mégsem lettem párttitkár. Hát az mégis más dolog, akkor maga élet-halál ura volt néhány száz ember felett, nem? Én igyekeztem becsületesen csinálni, mondja nekem. Mondom, én ezt elhiszem magának, hát miért ne lett volna becsületes? De meg kell, hogy értse, hogy azok az emberek, akiknek ártott, akkor is, ha úgy gondolta, hogy ez rendben van, azok most kicsit fel vannak háborodva. Szóval volt így tíz percünk csendben, ezt nem hallották a többiek, egész csendben beszélünk, mert ott folytak tovább a kihallgatások. Megkérdeztem még, hogy hol lakik. És akkor mondom, nézze, ebben az utcában voltak kitelepítettek? Gondolkodott egy percet, és azt mondja, igen, voltak. Mondom, és maga akkor nem gondolkodott azon, hogy azok a kitelepítettek esetleg a nácizmus alatt is kitelepítettek voltak? Hát én úgy gondoltam, hogy azok osztályellenségek, a nép ellenségei, a gazdagok, akik miatt rosszul éltünk. Mondom, ne haragudjon, de én azt tudom magának mondani, hogy nagyon sokan, amikor bennünket elpusztítottak, azt gondolták, hogy miattunk élnek rosszul, mert nekünk van pénzünk, vagy mi jobban élünk mint ők. Ezeket a dolgokat talán nem kéne így folytatni. Akkor elkezdett komolyan gondolkodni, és azt mondta, igen, érti, csak ne menjen el, ne menjen el. De hát énnekem nem volt módom ott lenni a végtelenségig. No és ami fontos még, hogy ez a Herskovits nem tudom micsodáné, ez a *Fehér Könyvben*, név nélkül ugyan, mint idős áruházi dolgozó szerepel. A Kádár-féle *Fehér Könyvben*. Egy büdös szó nincs arról, hogy függetlenített párttitkár volt. Hogy akik ővele randalíroztak, azokat ő rúgatta ki, lehet, hogy joggal, ebben nem tudtunk dűlőre jutni. Kis nüansz, ugye.

Közben egyszer bejött Dudás József, a híres Dudás parancsnok, az nagyszerű volt. Egészen nagyszerű. Az történt, hogy amikor Bandi megtalálta az ávósnaál azt a tizenötezer forintot, akkor elvette a kabátot, amiben

a pénz volt, és odaadta az egyik fegyveres gyereknek azzal – mert ő egy kicsit teátrális volt – hogy bajtársam, neked nincs kabátod, és a nép nevében ez most a tiéd. Hogy megrendezett jelenet volt-e, azért, mert én ott vagyok az *Egyetemi Ifjúságtól*, vagy nem, azt máig nem tudom. Ekkor felpattant az ajtó, belépett Dudás, mire a Bandi azt mondja: Vigyázz! Mindenki feszes vigyázzba vágta magát, én is. Olyan volt a hangulat, hogy egész egyszerűen nem lehetett ülve maradni. És akkor bejött ez az elég kicsi, de nagyon energikus ember. Bandi jelentett neki, hogy parancsnok bajtárs, létszám, ez és ez. Dudás körülnézett, megakadt a szeme a gyereken, és azt kérdezte Bandi felé fordulva, hogy honnan van ez a kabát? Erre a Bandi azt mondja, parancsnok bajtárs, ezé az ávósé volt. Ennek a bajtársnak nincs kabátja, koldusszegény, és kezdte mondani annak a gyereknek a történetét. Dudás félbeszakította, és azt mondta szigorúan: Bandi! Mire Bandi levette a gyerekről a kabátot, és visszatette az ávósra. Na most mondom, nem tudom, hogy megjátszott, vagy valódi jelenet volt, máig se tudom. De meghatott, és fantasztikus volt. És az is biztos, hogy a pénzt nem tették el maguknak. Pedig a felkelő gyerekek többségén látszott, hogy nem voltak jómódban.

Miután ez lezajlott, én tíz perccel beszélgethettem Dudással. Interjút csináltam vele, amit aztán nem adtak le az egyetemen. Pedig én szerettem volna. Azt mondta, hogy kellene egy ellenkormány, hogy az ENSZ-nek módja legyen beavatkozni. Ez volt az elképzelése. Elsősorban mérnökembernek tűnt, mert mindenhez értett, és voltak történeti ismeretei is. Amikor megkérdezte a nevem, rögtön tudta, hogy ki vagyok, és ez szimpátiát váltott ki belőle. Mindenképp demokráciában gondolkodott, nagyon erősen elhatárolta magát mindenféle jobboldaliságtól. Hozzátette azt is, hogy ő az illegális kommunista párt tagja volt Romániában, és hogy pontosan tudja, kik a kommunisták, mert belülről ismeri őket. És az oroszokat is ismeri, mert járt a Szovjetunióban, és hogy azokkal mindenképpen tárgyalni kell a lehetőségekhez képest. És neki is az volt a véleménye, hogy ezt a tárgyalást nem a kommunistákra kell bízni. Mély benyomást tett rám. Megdöbbenett a katonai szervezettség mértéke, és halálisan tiszteltem azt a karizmát, hogy ez a semmiből jött ember hirtelen itt egy nagy fegyveres csoportnak parancsol. Estére, mert én azért órákat maradtam ott, amikor el akartam búcsúzni Dudástól, úgy be volt rekedve, mint most lassan majd én, hogy a felesége azt mondta: „Magyarország tragédiája, hogy a férjem most így be van rekedve!” Ezt soha nem fogom elfelejteni. Akkor a tragédia talán nem volt, mert írásban adta tovább a parancsokat, és citromos teát meg limonádét ivott. Amikor bejöttünk, már észrevettünk két láda citromot, amin az állt, hogy „dr. Habsburg Ottó ajándéka a magyar népnek”. A szabad periódusban már bejöttek ilyenek. Ezekre a citromos ládákra nézve mondta az egyik fegyveres kölyök a másiknak, hogy „mi

van, így akarják megsavanyítani az életünket?” Ami szintén érdekes reakció. Amikor ezek a dolgok folytak, valamivel kapcsolatban szóltam, hogy elnézést kérek, esetleg lemehetnénk most a pincébe. Bandi mondta, hogy várj, adok melléd kíséretet. És akkor az egyik fiú, kifinomult úri fiú a felkelők közül – a többi nem volt az –, szemmel láthatóan piarista, mint a Bandi, csak nem a katonáskodó, hanem a finom fajtából, azt mondja az egyik mellette lévőnek, hogy ennek a fiúnak a nagymamájáért sem tenném tűzbe a kezem. Mire a másik: „Nem baj az, csak dolgozzanak nekünk!” Ez volt a másik megjegyzés a tíz nap alatt. És ez is, hát mi van ebben? Hát istenem, jó! Azt látta, ami igaz, és azt is, hogy nem baj, dolgozzanak nekünk! Hát rendben van, dolgoztunk nekik, ők nekünk, nem tudom, ki kinek, egy forradalom ilyen. És ez engem abszolút nem nyugtalanított, lementem a pincébe velük, és megnéztem az embereket. Teljes biztonságban éreztem magamat itt és mindenütt, ezt akarom mondani. Én Magyarországon soha olyan biztonságban nem éreztem magam, mint ötvenhatban. Azt éreztem, hogy itt nekem semmi bajom nem történhet, ha nem talál el egy golyó, és nem kap el az ÁVO vagy az oroszok. De az ÁVO aztán megszűnt, mi kaptuk el őket, és nem ők bennünket.

Dudással kapcsolatban talán még annyit, hogy igen rossz híre volt. Sohan egész egyszerűen lefaszízták. Amikor például kijöttem tőlük, a *Magyar Függetlenség* szerkesztőségéből, automatikusan átmentem a New York palotába, mert ott voltak a különböző kiadók, és kerestem apám unokatestvérét, Vázsonyi Bandit. Ott találtam, és egy csomó hasonszőrű ember volt körülötte, akikre most már nem emlékszem. Ők, amikor mondtam, hogy a Dudáséktól jövök, a *Magyar Függetlenségtől*, akkor nagyon különösen néztek rám. Kérdezték, hogy valóban olyan szörnyű-e, amit csinálnak. Megnyugtattam őket, hogy szerintem nem. De éreztem, hogy kialakult az értelmiségi közvéleményben egy bizonyos előítélet velük szemben. Na most lehet, hogy ennek volt némi alapja, hogy csináltak meggondolatlan akciókat. De vér a kezükhöz nem tapad, önbíráskodás, lincselés a kezükhöz nem tapad. Az, hogy elfoglaltak házakat, hát istenem! Ahhoz képest, hogy milyen helyzet volt, ha valóban rosszak lettek volna, akkor nagyon sok rosszat cselekedhettek volna. Ilyesmiről szó sem volt. Még a perekben sem tudtak semmifajta olyan dolgot mondani rájuk, hogy bárhol bármit csináltak volna fegyvertelenekkel szemben. Pedig ha csak egyszer is megtették volna, hallgathattuk volna harminchárom éven át, aminthogy a Köztársaság teret is elég sokat hallottuk.

És még valami Dudásékhoz. Mindig, újra és újra hitet tettek az ENSZ által ellenőrzött szabad választások mellett, ami a számomra önmagában cáfolja, hogy bármifajta totalitárius vagy fasiszta szándék mozgatta volna őket. Rólam persze tudták Vázsonyi Bandiék, hogy nagy antikommunista vagyok, és mit csinálok ezekben a napokban. Voltak aggódó lipóciai isme-

rősök, akik felhívták anyámat, hogy mi van velem, és kérdezték, nem félek-e, hogy ebből baj lesz. Szóval voltak, akik azonnal berezeltek, és erre gondoltak. Én mindenesetre, ismétlem, semmi nyomát, valóban semmi nyomát nem láttam bármi antiszemitizmusnak, lehet, hogy máshol, vidéken volt ilyesmi, nem tudom, ahol egy volt ortodoxból párttitkár lett, mit tudom én, lehet. Én ilyet nem láttam. Ezt a két dolgot láttam, de ezeket is kiragadtam most a forgatagból, hiszen éjjel-nappal emberek között voltam, fontoskodtam, nyüzsgöttem, dolgoztam, írtam, beszéltem, szóval uszítottam, lázítottam, rengeteg dolgot csináltam, és soha máshol semmi ilyesmi nem volt. Ez nagyon fontos dolog. Van egy harmadik, ide is kapcsolódó emlékem, de az későbbi dolog, már a november 3-4-iki második orosz bevonulás utáni napokból való.

A NAGY IMRE-KORMÁNY fenntartások nélkül sokak mellett nekem is csak november 3-án vált elismerhetővé. Október 28-a után már nem kiabáltam, mert nem az a típus vagyok, hogy nem ismerem el, de amíg ott mindenféle sztálinista és kriptosztálinista elemek kezében volt a pozíciók fele-negyede, addig csak fél szívvel álltam mögötte, és az Egyetemi Forradalmi Diákbizottságon belül is folyton mondtam, hogy vigyázzunk, és határoljuk el magunkat tőlük. Nagyon örültem a november 1-jei függetlenségi és semlegességi nyilatkozatnak, amellyel a kormány kiléptette Magyarországot a Varsói Paktumból, személyi összetételében számomra ideálisnak pedig az utolsó, november 3-iki Nagy Imre-kormány látszott. Az egyetemen azért mindvégig többségben voltak azok, akik a Nagy Imre-vonalat képviselték, köztük persze sokan olyanok, akik polgári demokráciában gondolkodtak. A barátaim közül Márton Lászlót, Wald Palit említhetem, de Nagy Imré-s volt Gömöri György is.

Ez ebben az időben már azt jelentette, hogy vissza kell térni a negyvenötös koalíciós alapokhoz. Azt is jelentette, hogy a tulajdonviszonyok megkérdőjelezéséről sem a nagyüzemek, sem a szövetkezetek esetében nem volt szó. Föl sem merülhetett ez, hiszen a munkástanácsok a forradalom mellett álltak, a nagybirtokok visszaállítása a szövetkezetek rovására pedig szóba se került. Na most az *Egyetemi Ifjúság* a forradalom alatt átalakult napilappá, és az irányítását Gömöri György vette át. Ő kért meg, hogy kezdjek ide írni, és én adtam is ezekben a napokban valami kis színes anyagot a pesti utcák hangulatáról. De adtam anyagot az akkor újra megszületett kisközgazdasági lapnak, a *Kis Újságnak* is. Az újjáalakult politikai pártok helyzete és atmoszférája nagyon izgatott engem, így kerültem el a Kisközpárt Semmelweis utcai székházához. Vonzódtam a kisközpártokhoz, egyrészt mert a háború alatt nagyon derekasán kivették a részüket az antináci ellenállásból, és igyekeztek a saját paraszti tömegeiket ebbe az irányba befolyásolni. Másrészt mindig is őszinte hívei voltak a polgári demokráciának.

Ők valóban szabad választásokat akartak, és a teljesítményetikán alapuló kistulajdont képviselték. Azután negyvenöt-negyvenhétben nagyon keményen próbálták megakadályozni a teljes kommunista hatalomátvételt.

Tehát boldogan mentem Révész Laci bácsival – akinél jogtörténetből vizsgáztam az egyetemen, és aki emlékezetem szerint a koalíciós években a Parlament háznagya volt – a székházba, amely előtt óriási sor állt egészen a Kossuth Lajos utca másik oldaláig. Kint volt a házon egy kis gépelt cédula, hogy ez most az újjáalakuló Kisgazdapárt székháza, ami önmagában is a forradalom jele volt, hiszen negyvenkilenc óta a Szovjet–Magyar Baráti Társaság székelt ott. A Társaság könyvtárából előtte sok Sztálin- és Lenin-könyvet kiszórtak az emberek a forradalom első napjaiban, és nagy tüzeket csináltak belőlük a Semmelweis és a Kossuth Lajos utcán. Utóbb a kádáristák úgy állították be ezt, mint hogyha itt valami könyvellenes, kultúraellenes akció folyt volna, de hát ugye azoknak az embereknek Lenin és Sztálin művei ott, pár lépésnyire az orosz tankoktól nem a kultúrát jelentették. Szóval óriási tömegben álltak az emberek a székház előtt, mindenki, aki vissza akart lépni a Kisgazdapártba. Megható volt, hogy jelentős részük a régi tagkönyvét szorongatta a kezében. Nyolc éven át őrizték-rejtegették valahol elásva egy-egy fiók mélyén a tagkönyvüket, ami nagy bajt hozhatott volna rájuk adott esetben, és most, az első pillanatban újra elővették. Én az ilyen típusú hűséget mindig nagyon tisztetem, mert ez azt jelenti, hogy valaki ragaszkodik a saját múltjához és a személyiségéhez. Volt ott akkor egy vicces epizód is. Én nemcsak a katonai szolgálat, hanem a tornaórák alól is felmentett voltam. Soha nem szerettem sportolni, legfeljebb nézni, de azt is inkább csak a lányoknál. Ennek következtében nem volt különösebben jó kapcsolatom a gimnázium tornatanárával, de különösebben rossz sem, mert azoknak, akik rosszul tornáztak és nem volt felmentésük, ő sokszor nagyon megkeserítette az életét. Ha úgy érezte, hogy nem tesznek erőfeszítést az óráin, még az egyetemi felvételüket is megpróbálta megakadályozni. Egyébként rendes ember volt, és engem korrektül kezelt. Később aztán ő lett az egyetemen is a testneveléstanárunk, és most ő is itt állt a Kisgazdapártba való visszalépéséért. Becsi Zoltánnak hívták, és Révész Laci bácsi, miután ismerte őt az egyetemről, odament hozzá a sorban, kezét rázott vele, és bemutatott engem is, nem tudván, hogy már a gimnáziumból ismerjük egymást. Elkezdett rólam dicshimnuszokat zengeni, hogy a kolléga milyen példátlan hősiességgel meg bátorsággal – ez el volt túlozva – vette ki a részét az első perctől fogva a nemzeti szabadságharcból és a forradalomból.

Na most a tornatanár részére ez azért meglepő volt, hogy a nem tornázó gyerek ilyesmire képes, de hát erre gyakran van példa a történelemben, hogy nem mindig az élsportolók játsszák a legfontosabb, vagy az esetleg bátor szerepeket. A tornatanár hallgatta ezt, és azt mondta, hogy mindig

tudtam, fiam, hogy becsületes magyar ember vagy, amivel azt akarta érzékeltetni, hogy ugyan tornafelmentett voltam, de azért mi most összetartunk. Bementünk tehát Révész Laci bácsival a székházba, ahol ő azzal mutatott be engem, hogy én az *Egyetemi Ifjúságtól* vagyok. Szerintem az volt a szándéka, hogy maradjak is a pártban, mert ő már a budapesti szervezetre gondolt, ahova értelmiségiek olyan nagy számban akkor már nem feltétlenül jöttek volna. Örült volna annak a liberálisabb vonalnak is, amit mint fiatal, hoztam volna, és mint egyetemi tanár, a saját értelmiségi nívóját kívánta volna inkább hangsúlyozni, tudva azt, hogy a parasztszövetségi elem amúgy is nagyon erős lesz ebben a pártban, hiszen az a lényege, és nem árt, hogyha az értelmiség és a parasztság összejön. Ugye ezt a Petőfi Párt, a régi Parasztpárt is csinálta, de az én számomra sokkal nacionalistábban. Ennyiből én a Kiszgazdapártot mindig józanabb és okosabb pártnak láttam, akkor is, ha több író és több értelmiségi volt a Nemzeti Parasztpártban, mert azok igen gyakran messze mentek a kollaborációban előbb a nyilasokkal, később a kommunistákkal. Ez a Kiszgazdapártra soha nem volt érvényes. Sokkal inkább gondolkodtak parlamenti demokráciában, és jószándékból sem dőltek be sosem a fasiszták vagy a kommunisták ígéreteinek.

Tele volt a helyiség, és egy csomó funkcionárius volt, akik ingyen vállalták az emberek felvételét, az új tagkönyvek kiállítását. Találkoztam Csorba Jánossal is, aki negyvenöt és negyvenhét között Kővágó József alpolgármestere volt. Csorba az eligazításban a budapesti szervezet kapcsán arról beszélt, hogy a kisiparosokat és a kiskereskedőket újra vissza kell juttatni a műhelyeikhez és az üzleteikhez, mert lehetetlen, hogy a lakosság ellátása ilyen borzalmas zavarokat szenvedjen, mert csak nagyüzemek vannak, és nincsen javítószolgálat, nincsenek kiskereskedők és kisiparosok. Ez teljesen beleillett az én elképzelésembe a kistulajdonról. Arról is beszélt, hogy valami módon meg kell szüntetni az esztelen házállamosításokat, hiszen akkor már elkezdtek lassan rothadni a pesti házak, tulajdonos nem volt, az állam pedig valójában rablógazdálkodást folytatott velük. Úgy képzelte, a városi kiszgazda szervezetek dolga, hogy az emberek kistulajdonosi alapon vegyék a kezükbe újra ezeket az ügyeket, ami mégiscsak valamiféle öntevékenységet jelzett ahhoz képest, hogy van valami területi IKV, ami ignorálja az embereket, és nem csinál semmit. És ami ma is nagyon aktuális, a kerületi önkormányzatokhoz képest a központosított polgármesteri önkormányzat mellett foglalt állást.

Továbbá ne felejtjük el, azáltal, hogy a kommunisták negyvenöt és negyvenhét között a polgári pártokat szinte meggátolták a működésben, mindenki, aki a fővárosban polgári gondolkodású volt, automatikusan a kiszgazdákra szavazott negyvenötben. Fontos volt az is most, ötvenhatban, hogy a Kiszgazdapárton belül nagy rokonszenv nyilvánult meg az újonnan megalakult Szociáldemokrata Párt iránt, újságjaik, a *Kis Újság* és a *Népsz-*

va kölcsönösen üdvözölték egymást. Engem nagyon megnyugtató, hogy ez a két tradicionális demokratikus párt újra itt van. Adtam Csorbának néhány anyagot a *Kis Újság*ba, de hogy a pártba belépjek, azt természetesen visszautasítottam. Semmilyen pártba nem akartam belépni. A szocdemekhez is elmentem a Conti utcába, nagyon megható volt a számomra, hogy az akkor újra megalakult Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom, a SZIM vezetőségébe beválasztották Bán Antal fiát. Megszólalásig hasonlított ebben az időben az apjára, akit negyvenöt és negyvenhét között ismertem mint gyerek. Volt valami megható abban, hogy ezáltal mintha Bán Antal tért volna vissza a pártba, hisz tudtuk, mit összeköpködtek erről az emberről, aki hát szintén a tiszta munkásvezetők közé tartozott, és becsületes ember volt.

Arról is beszéltek ott, hogy Kéthly Anna nemsokára bejön, vártam egy ideig, de nem láttam. Ővele azután Bécsben, már kimenőben találkoztam. Még gyerekkoromból ismertem az édesapámon keresztül, úgyhogy a szociáldemokrácia iránt talán még mélyebb szimpátia élt bennem, mint a kisgazdák iránt. És hát mindez, mondom még egyszer, az antináci ellenállásban való részvételük miatt is volt, ami meghatározó élmény volt a családban, és nyilván rám is kihatott ezekkel az emberekkel kapcsolatban. Elmentem még valahol a Józsefvárosban egy újjáalakult keresztény ifjúsági szervezetbe is. Ott volt Osváth György, akivel előtte ilyen szervusz-szervusz viszonyban voltam. Őt emlékeztem szerint többször fogadta a hercegprímás, amikor Budapestre érkezett. Később mint volt piarista diák jelentős karriert futott be Nyugat-Németországban. Révész Laci bácsi aztán Bernbe emigrált, ahol egyetemi tanárként működött, utoljára a Solidarność melletti aláírási akció kapcsán érintkeztünk. A Barankovics-párt is újjáalakult. Hozzájuk nem tudtam kimenni, de telefonon beszéltem valakivel, aki ezt az egyetemnek bejelentette, és mint hír, bele is került ezáltal az *Egyetemi Ifjúság*ba. Mindszentyt nem láttam, bár november 1-jén én is fent voltam a Várban megnézni, hogy milyen a hangulat, és az előszobában találkoztam egy osztrák úrral, aki egy bécsi-amerikai segélyszervezet nevében jött megkérdezni a hercegprímást, hogy miként támogathatnák a forradalmat. Marcel Faustnak hívták, és nekem később Nyugaton a legjobb apai barátaim egyikévé vált.

Fontos emlékem még, hogy Gömöri Gyuri felkérésére október 31-én írtam egy külpolitikai vezércikket az *Egyetemi Ifjúság*ba, ami másnap meg is jelent. Szívesen emlékszem erre, mert az a helyzet, hogy külpolitikáról tudtommal a forradalmi sajtóban senki semmit nem írt. Szó volt a semlegességről, a Szovjetunióval való egyenlőtlen gazdasági kapcsolatok felszámolásáról, és persze az első perctől fogva követelés volt a Varsói Szerződésből való kilépés, de ez volt az egyetlen cikk, amely a magyar külpolitika tengelykérdésévé tette az Európa-politikát, az Európához való csatlako-

zást. Ekkor még nem volt Európai Közösség, azt ötvenhétben alapították, ekkor még csak tárgyalások folytak. És a cikk azt kéri, hogy Magyarország külpolitikájában elsődleges legyen, hogy csatlakozzunk ezekhez a tárgyalásokhoz. Pomogáts Béla barátom – aki az ő kitűnő, nagy magyar nyelv-érzékével két stílusos javítást eszközölt a szövegben – valamelyik visszaemlékezésében úgy beszél erről a cikkről, hogy azóta sem született elfogadhatóbb és okosabb magyar külpolitikai program. Tudom, hogyha az ember önmagáról beszél, akkor mindig vicces ilyeneket mondani.

Én csak azt látom, hogy az egyetemen hány ilyen húszéves energia és lehetőség volt, amelyek feltehetőleg minden területen kinőhettek volna, és ha szabad az ország, nagymértékben a hasznára válhattak volna, és nagy kár, hogy elfojtották a forradalmat, mert ugye harminchárom évvel később ajándékba kapni a szabadságot nem ugyanaz, mint húszévesen kivívni. A külpolitikai koncepció lényege az volt, hogy én a finn testvéremzet retorikájában a forradalmárokkal és az oroszokkal egyaránt azt akartam elfogadtatni, hogyha kell, akkor fegyverrel, de ha nem, akkor diplomáciával is meg tudjuk védeni, amit akarunk, és ez nem valami abszolút szovjetellenességet jelent. Ezt ötvenhatban még nem lehetett másképp fogalmazni. Az egyenrangú viszonyról beszéltem Finnország kapcsán, másrészt Ausztriáról és Jugoszláviáról, a kis államokkal való barátságról, ugyanakkor a kezdődő európai integrációs mozgalmakhoz való csatlakozásról. Szó volt a harmadik világról is, hogy a harmadik világ országait mint volt gyarmat most mi esetleg szintén meg tudnánk nyerni magunknak. Ezt a jugoszláv külpolitikából vettem át, amely ugye komoly barátságot tudott kialakítani Nehru Indiájával, és nem éreztem ellentmondást a két dolog, tehát az európai integráció és a harmadik világ iránti baráti kapcsolatok kiépítése között. Még egyszer mondom, ez volt az egyetlen ilyen jellegű cikk, ennek folytán részint a Magyar Rádió külföldi sajtószemléje hozta azokban kis, német, illetve angol nyelvű adásokban, amelyeket emlékezetem szerint Szépe György nyelvész irányított, de az itt levő és magyarul beszélő nyugati tudósítók révén a nyugati rádiók és újságok is idéztek belőle.

Az ember a húszéves dolgaira mindig büszke, és hát az egészből én is erre vagyok a legbüszkébb. El kell ezt nézni, mert hát egy kicsit mindenki-ben vannak megalomán elemek. Egy dolog van, amit ma másképp mondanék, ugye a németkérdés. Akkor azt szándékosan kihagytam, mert tiszta volt, hogy a nyugatiak nem engedik át Nyugat-Németországot a semlegesítés érdekében, és Adenauer sem óhajt német egységet, ha ez a semlegességgel jár együtt. Hiszen tudjuk, hogy ezt az oroszok ötvenket-tőben felajánlották. Én tehát úgy gondoltam, és azért beszéltem annyit Finnországról és az északi országokról, illetőleg Ausztriáról, hogy ez az a két zóna, ahol semlegességre lehetőség van, a svéd–finn zóna, illetve a

jugoszláv-osztrák-magyar zóna, és minthogy mi ez utóbbiban vagyunk, erre kell játszani, és semmiképp sem egy általános európai rendezésre. Október 30-ától fogva abszolút optimisták voltunk és kedvezően mértük fel az esélyeinket, hiszen Nagy Imre végül is teljesítette a követeléseinket, és úgy gondoltuk, ő csak tudja, mit akarnak az oroszok. Ekkor volt az a bizonyos szovjet határozat is, hogy új alapokra kell helyezni a kapcsolatokat a Szovjetunió és a kelet-európai országok között, és voltak bizonyos kínai és indiai jelek is, amelyeket egyébként túlzottan pozitív módon interpretáltunk. Kicsit lebecsültük a szuezi események fontosságát is, és úgy gondoltuk, hogy az oroszok megértették, hogy itt semmi igazi veszély őket nem fenyegeti.

A többség az egyetemen pedig egyszerűen boldog volt, hogy egy győztes forradalom nemzetőrei lehetnek. Na most persze állandóan ott volt az aggodalom is, hogy az oroszok mégis újra beavatkoznak, bizonyosság erre Márton László *Háború* című november 2-iki vezércikke az *Egyetemi Ifjúság*-ban, amikor már jöttek a hírek az újabb csapatmozdulatokról. Még hát nem lehetett tudni, hogy a sok megmaradt sztálinista mellett a reformkommunisták között ki az, aki őszintén vállalja a forradalmat, és ki nem. Az például, hogy Kopácsi Sándor hős és a Petőfi Körösök is mind hősök, csak november 4-e után vált egyértelművé. Nagy Imre és Maléter Pál tekintélye mindenesetre óriásit nőtt az utolsó szabad napokban, és nem csupán a reformkommunisták között. Engem a kíváncsiság vitt mindenhová, és a boldogság. Azáltal, hogy polgári demokráciában gondolkodtam, én minden pártnak, minden munkástanácsnak, minden nemzeti bizottságnak örültem. Jöjjön-jöjjön a nép, gondoltam, az emberek legyenek mindenütt ott, és így dőljenek el a dolgok, a polgári demokrácia eredeti értelmében. Öntevékenyen, felelősen vegyék kézbe a saját sorsukat, és döntsenek. Többen félték ugyan, hogy túl sok párt és mindenféle szervezet lesz, belharcba fulladnak a dolgok, és ez szétaprózza a demokráciát. Én ebben is optimista voltam, és meghatott, hogy mennyi minden előjön újra, és jó dolgok nagyon nagy számban.

No és egy szót sem beszéltem eddig a forradalom erkölcsi tisztaságáról, az áldozatok családjai számára való utcai gyűjtésekről, és hogy senki nem lopott. Én igazán nagyon sokfelé jártam, a Várban a prímási palotától le a szociáldemokrata pártig, a Conti utcáig, a Széna tértől a Szabad Nép székházig, azért ez egy elég széles skála, és mindenütt teljes erkölcsi tisztaságot láttam. Az üzletek betörve, mégse vett el senki semmit, cédulák voltak, hogy így fosztogat a magyar, tudniillik hogy ott maradt minden. Hát ez olyan megható volt, nekem ez hazát adott. En addig nem éreztem otthon magam itt, de az emlék, hogy ilyen fantasztikus tud lenni ez a szerencsétlen nép, ez valóban megdöbbenítő volt nekem, ez hazát adott egy életre. Ugye a forradalom tud ilyet csinálni az emberekkel egy időre.

NOVEMBER 3-ÁN LEMENTÜNK GYŐRBE. Na most amilyen büszke voltam az előbb a külpolitikai cikkemre, mert ott általános, a szabad Magyarországra nézve érvényes dolgokról volt szó, most elég becsületes vagyok ahhoz, hogy elmondjam, én nem hittem, hogy az oroszok itt újra be fognak avatkozni. Tárgyalásokra számítottam és más egyidejű kelet-európai megmozdulásokra, amelyek leköthették volna az oroszok figyelmét úgy, ahogyan mi a lengyelekről vontuk el a figyelmüket. Azt gondoltam, hogy most van még három-négy hónapunk, amikor vigyázni kell, hogy minden rendben legyen, hogy ne menjünk túl messzire, ne adjunk nekik provokatív beavatkozási lehetőséget, hogy az oroszok valóban korrekten teljesítsék a dolgokat. Néhány hónap, amit keservesen végig kell harcolni a már konszolidált demokrácia érdekében a szélsőségesek ellen. Másrészt az volt bennem, hogy ha ezt is megcsináltuk, akkor a következő őszre én kérek egy ösztöndíjat Nyugatra, és elmegyek világot látni és tanulni, mert-hogy nem vagyok hivatásos forradalmár. Ebben bíztam, és hát ez nem vált be. Már kevesebben aludtak az egyetemen azokban a napokban, de azért az még mindig egy éjjeli menedékhely volt, mindenhol igazi forradalmi életképek, helyzetek voltak.

Mi Márton Lacival november 3-án az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság megbízásából indultunk Győrbe. Saját rádióadást akartunk létesíteni az egyetemen, hoztak is a Standardból és a Beloianniszból felszereléseket, de valami technikai ok miatt – ehhez aztán végképp nem értek – nem sikerült működésbe hozni őket. Márton Laci ötlete volt, hogy hívjuk fel a bécsi rádiót, akik nagyon készségesen meg is ígérték, hogy adnak felszerelést, és mindenben segítenek. Ez volt az utazás egyik oka. Én nagyon örültem, hiszen a november 3-iki kormánnyal úgy tűnt, hogy győztünk, a forradalom túl van a legnehezebb szakaszon, és rettenetesen meg akartam nézni egy-két napra már az elszakított Nyugatot. Ráadásul Zádor István barátom, aki Szigeti Attila mellett volt a Dunántúli Forradalmi Tanácsban, többször telefonált az egyetemre, hogy küldjenek néhány nyugati nyelvet jól beszélő diákot Győrbe, mert tömegével jönnek a nyugati újságírók, és jó lenne hitelesen tájékoztatni őket. Ne az első fecsegőre hallgassanak csak, hanem kapjanak rögtön a pesti eseményekről is egy félig-meddig összefoglaló, értelmes és mérsékelt hangot. Tehát az volt az elképzelésünk, hogy mi ezt Győrben Márton Lacival megcsináljuk, és közben átugrunk egy-két napra Bécsbe a rádiótól ígért anyagokért és felszerelésért. Velünk volt még egy Keller Panni nevű lány, aki aztán Angliába került. A sofőrünk Weisz Robi volt, munkásfiú, könnyűsúlyú boxoló.

Valami ávós kocsit hozott, emiatt probléma volt a rendszámmal, de azzal mentünk. Az utolsó budapesti emlékem az volt, hogy az emberek hihetetlenül büszkéek, hogy az élet megindult, a 15-ös autóbusz már elkezdett járni, és az Apponyi téri megállónál önként sorban álltak,

előreengedve egymást, mint később Londonban láttam. Fegyelmezetten álltak mindenütt, és ez az önként vállalt fegyelem halálosan megható volt ahhoz képest, hogy két hete még lökdösődtek, mint a disznók, hogy fel-férjenek a teli buszra. Az üzemekből csöstül jöttek a jelentések, hogy fel fogják venni hétfőn a munkát, és mindenhol boldog eufória volt. Ez volt tehát az utolsó emlékem, szabadon láttam utoljára Budapestet, és hosszú-hosszú évek múlva láttam aztán újra, már nagyon másképp. Szóval el-indultunk, megálltunk közben Komáromban rádión meghallgatni a Mindszenty beszédét, amit normálisnak és jónak tartottunk, mentünk tovább, és mint a szabad Budapest küldöttei érkeztünk meg este Győrbe. Akkor már hulla fáradtak voltunk, két hete nem aludtunk szinte semmit. Mégsem indultunk egyenesen abba az ifjúmunkásshállóba aludni, ahol Zádor Pista barátunk helyet talált nekünk, hanem bementünk először a Vörös Csillagból Royal Apollóvá visszavedlett szállodába, ahol a nyugati újságírók voltak, hogy rögtön beszéljünk velük. Utána feküdtünk csak le.

Hajnali öt körül ébredtünk fel, mint mindenki az országban az intervenció hírére, Nagy Imre segélykérő beszédére, minthogy a rádiókat kihangosították a munkásshállón. Ott voltunk tehát vasárnap hajnalban egy idegen városban, nem volt még fény se igazán, ahol Zádor Pistán kívül nem is ismertünk senkit. Elkezdtünk tájékozódni reggel a városban a pékségek és a templomok előtt, meg ilyen helyeken, és hamar megtudtuk, hogy nem volt semmi ellenállás, és orosz tankok voltak már a győri utcákon is. Zádor Pista megérkezett a délelőtre megbeszélt találkozóra, és elbúcsúzott tőlünk. Azt mondta, neki mindenképp el kell tűnnie, mert őt ebben a városban túl sokan ismerik, és Budapestre sem mehet, hanem egyenesen ki, Nyugatra. Elkezdtünk beszélgetni, én kérdeztem őt, mert ő nagyon sokáig kommunista volt, és még ekkor is kommunistának vallotta magát, hogy Pista, te ismered ezeket, el tudsz képzelni itt egy sztálinista restaurációt? Azt mondja, Vili, rövid távon csak azt tudok elképzelni.

Így is lett, igaza lett, rövid távon. Na, gondoltam, ha a Pista ezt így gondolja, akkor innen mindenképp el kell menni, ha nincs a többi kelet-európai országban lázadás. Én még akkor is bíztam ugyanis abban, hogy Lengyelországban vagy esetleg Kelet-Németországban szintén kitör valami. Ebben bíztam. Mielőtt elbúcsúztunk, ránk bízott még néhány orosz nyelvű röplapot, hogy csináljunk vele valamit, ha akarunk. Azt is mondta még, hogy semmiképp ne keressük Szigeti Attilát, azzal már csak veszíthetünk, mert itt Győrben még nem ismernek bennünket, és azzal csak felhívnanánk magunkra a figyelmet. Viszont az ismeretlenség miatt a röplapokat könnyebben szétszthatjuk. A magyar hadsereget az áruló tisztek lefegyverzték és hazaküldték, azt mondták nekik november 4-én, hogy egyelőre menjenek haza. Általános sztrájk volt itt is, de a város az oroszok miatt már a kommunisták kezén volt. A Munkástanács tárgyalta, a Nemzeti Bizottság

tárgyalt, de a hatalom már a kommunistáké volt, csak éppen nem volt még emberük. Pufajkás se volt, senki se volt. Csak az oroszok voltak, és öt-hat magyar az ő oldalukon, talán tíz, nem több.

Teljes sztrájk volt, csak a pékségek működtek, és a vonatok jártak Pest-től Kapuvárig, vitték a menekülteket. Ekkor volt az a vicc Pesten, hogy a Nyugatiban állnak az emberek a pénztárnál, és kérik a jegyet. Budapest–Kapuvár, Budapest–Kapuvár, Budapest–Kapuvár, a pénztáros automatikusan tolja nekik az üveg mögül. Egyszer csak jön valaki, nem tudom, a tizenkettedik, és azt mondja Budapest–Kapuvár rötúrt kérnék, mire a pénztáros: „Hülyékkel nem tárgyalok”. Ez volt a vicc. De akkor még Győrben is tartott a sztrájk, állítólag tökéletesen működött, gyönyörű volt. Ekkor lettem munkásbarát először életemben, és ez nagyon hosszú ideig meg is határozta a gondolkodásomat, mert a munkások olyan csodálatosan viselkedtek ötvenhatban, hogy egy annyira népellenes és nem prolibarát embert is, mint én, tökéletesen átváltoztattak.

Akkor jöttem rá, hogy a paraszt nem volt jó, a paraszt lassú volt, és nem reagált úgy, ahogy szerettem volna. Ahogyan akkoriban mondtam, az kellett volna, hogy kapával-kaszával akasszák a vidéki párttitkárokat. Ezt nem tették, talán mert a faluban jobban tudják, ki kinek a micsodája, és így a következményektől való félelem is nagyobb volt, de a munkások fantasztikusak voltak. Ahol az ember látta őket. Márton Lacival mi hétfőn és kedden még bementünk az Apolló halljába, és magyaráztuk az újságíróknak, hogy itt nem volt ellenforradalom, ami nem volt nehéz. A főként svájci és német újságírók visszatérő kérdése volt, hogy volt-e antiszemitizmus, egyrészt még a 23-iki Gerő beszéd, másrészt pedig a már megindult kádári propaganda miatt.

Na most a következő történt. Hamar, már a 4-e utáni első két napban békésen sétálva szétosztottam a röpcédulákat, akkor nem volt kijárási tilalom, ebből nem lett semmi baj. Több nem volt már belőlük, és én annyira tehetetlennek éreztem magam, hogy szombaton, 10-én délután Pomogáts Béla barátommal sétálva, aki egy másik autóval jött utánunk Győrbe, oda mentem a Fő utcán álló tankokhoz, és azt mondtam a kiskatonáknak, hogy „pásli dámoj! Pásli dámoj! Menjetek haza!” Ezt már a Rákóczi úton is csináltam a forradalom alatt Pesten. Oda is jött hozzám egy azóta szintén Párizsban élő ismerősöm, és azt mondta, most jövök tőletek, anyádnak fogalma sincs, hol vagy, hát talán jelentkezz otthon, ahelyett, hogy itten ezt csinálod. Győrben megint eszembe jutott ez, és valami örülség arra vitt, hogy itt is elkezdtem járkálni a tankok között, és mondtam: „Pásli dámoj!, Pásli dámoj!” És eközben megszorít egy vaskéz. Megfordultam, egy szovjet tisztet láttam, valamivel mögötte pedig a teljesen kétségbeesett arcú Bélát. A tiszt megelégette a dolgot, és elkezdünk vitatkozni. Ő, hogy miért csinálom én itt ezt, én meg a rossz oroszommal, hogy nem mi vagyunk fa-

siszták, hanem ti vagytok a fasiszták, szóval így. Hát jó, akkor ők majd átadnak engem a magyar hatóságoknak kivizsgálásra, addig is adjam oda a dokumentumokat.

Nem volt mit csinálni, odaadtam a személyi igazolványomat, közben ő már vitt engem a Rába-partra. Van ott egy ilyen térféle, kő mellvédekkel. Kilencvenben megnéztem és felismertem, akkor voltam ötvenhat óta először újra Győrben. Van egy szép templom is azon a téren. Késő délután volt, a tisztt ráültetett a mellvédre, és a tankokból kiparancsolt két kiskatonát, akik fegyvert fogtak rám, hogy ne tudjak elszökni. Karikaturisztikus jelenet volt. November 10-e szombat délután, az emberek a tér másik oldalán egyre jobban sűrűsödtek, és kezdték nézni, hogy mi ez. Olyan volt, mint egy 19. századi romantikus metszet: Petőfi felírja, hogy Szabadság! Ül egy sovány, fekete, szemmel láthatóan civil magyar gyerek, és két szerencsétlen orosz kiskatona ráfogja a fegyvert, háromméternyi távolságról. A tér pedig megspékelve tankokkal, az nem változott, azok az utcán maradtak. És látom, hogy Pomogáts gesztikulálva magyarázza az embereknek, hogy mi történt, és ettől egyre többen jöttek. De ez még nem volt elég, a tér másik oldalán álltak. Na most a tisztt elment az igazolványommal, és azt mondta, hogy majd visszajönnek a magyar hatóságok. Magyar hatóságot keríteni akkor még nem volt egyszerű, nekem pedig már irtózatosan kellett vizelnem. Ültem a mellvéden, és nagyon fáztam is, mert marha hideg volt, de nem mertem felállni, mert attól féltem, hogy ezek a szegény hülyék belémeresztenek egy sorozatot. Állati szomorúan nézett az a két fiú, abszolút semmi kedvük nem volt ehhez az egészhez, teljesen abszurd volt a szituáció. Az a szürke kabát volt rajtam, amiben még Bécsben is jártam az elején, ott már olyan piszkos volt, hogy nem igaz. Ekkor még nem. Itt kezdődött a degradációja, ettől a hosszú üléstől a kő mellvéden. Ültem, vártam, és egyszerűen az volt a szerencsém, hogy úgy hat vagy fél hét felé vége lett a misének, és kitódult a tömeg a Himnusz eléneklése után. Akkor a templomokban még mindenütt izzó volt a hangulat. Na most ezzel hirtelen tovább nőtt az ott mozgolódó, és a jelenetet mind izgatottabban figyelő emberek száma, akik ráadásul hozzám eleve közelebb jöttek ki a templomból.

Ekkor az oroszoknál már érezhetően nem volt nagy az öröm, mert pontosan tudták, hogy lőhetnek hármat, de biztosan megölik őket, ha itt konfliktus tör ki. Megölhetnek néhány embert, de aztán megeszti őket a tömeg. És ugye a tömeg vonzza a tömeget, szombat, késő délután, fél hét, felizgatva mindenki, amúgy is egy hete folyt már az új megszállás. Ekkor, vagy egy órával azután, hogy a tisztt elment, megjött két vagy három pufajkás elvtárs egy teherautóval. A tisztt is visszajött, és kezet nyújtott nekem, és én hülye módon nem fogadtam el a kézfogását. De hát ez már így volt, mégis megszálló erőnek nyilvánítottam, és valahogy nem volt kedvem kezet

fogni vele. Pedig hát ő vitatkozott velem, és nem volt állat. Tudtam viszont azt is, hogy a pufajkások már százszor felírták közben az adataimat, és hogy náluk van az igazolványom. Amint beálltak, a tömeg abban a pillanatban körülvette a teherautót. Lépcső le, felmenő hátul leengedve. Szálljak be, mondták. Én már majdnem feltettem az egyik lábamat a létrára, fáradt voltam. Ekkor a tömeg elkezdett üvölteni, hogy ne szálljon fel, ne szálljon fel, nem engedjük. Levettem a lábam. És akkor megindultak az emberek a pufajkások felé, és egy csomóan elkezdtek mondani, hogy magyar emberek maguk? Tűnjenek el innen! Hát nem szégyellik magukat, lövöldözni akarnak? Hát megöljük magukat, ha lövöldöznek, hát nem látják, hányan vagyunk? Így.

Elkezdtek izzadni a pufajkások, ők is tudták, mert ebben az időben már néhánnyal megtörtént ilyesmi, hogy jobb lesz vigyázni. Én figyeltem az egészet, és úgy éreztem, hogy van hazám. Addig soha nem fordult velem elő, hogy énmellem bárki bármit tesz ebben az országban. Hát most tettek. És ezért van az, hogy ötvenhat nekem a csodák csodája. Na most. A pufajkások elkezdtek parlamenterezni, és azt mondták, hogy nem engedhetjük ki itt, az oroszok előtt. Nem láthatják az oroszok, azt nem lehet. És akkor azt mondták az emberek, na jó, de nem engedjük felszállni. Ha maguk nem akarják az oroszok előtt kiengedni, akkor most mi elkísérjük magukat itt, abba az utcába, három utcányit megyünk, és ott kiengedik, vagy nem élük túl. Így. Jött az egész tömeg. Már régen nem láttam Pomogátst. A második utca végén azt mondták nekik, hogy na most takarodjanak innen, ha életben akarnak maradni. És úgy eltakarodtak a pufajkások, hogy nem igaz. Ekkor engem körbefogott a tömegből legalább tizenöt ember, és elkezdtek mondani, hogy ne menjen haza, ne menjen haza, jöj-jön hozzánk, nálunk maradhat, nálunk ehet, nálunk alhat. Ilyen se volt még soha az életemben. És az, aki a legaktívabb és legtekintélyesebb volt a templomosok között, mert ezek szemmel láthatóan a templomból kijött emberek voltak, egy vízügyőr volt, vízügyi tisztviselő. Én már olyan fáradt voltam, hogy csak mentem. Nem tudom, hol lakik, és hülye vagyok, hogy soha nem próbáltam megkeresni. Mert hát nagyon sokáig ez nem lett volna jó neki, erre emlékeztetni, ezt nem lehetett, és így eltemetett dolog maradt bennem az egész.

Kilencvenben kellett volna megpróbálni megkeresni, és nem volt erőm. Azt se tudom, megvolt-e még, mert azért legalább negyvenöt éves lehetett ötvenhatban, talán több is, ötven, ötvenöt, nem tudom. Takaros házuk volt, szép szobák, fészületek, tiszta porta. Gyermeektelenek voltak, ugye nem véletlen, hogy a fiatal diákra így reagált. Mélyen katolikusok, másnap is mentek a misére. Szóval azt mondta nekem, hogy fiam, hát valamit eszel most, és itt alszol, és addig maradsz, ameddig akarsz. Ez lesz a szobád. És elkezdte mesélni a néninek pár szóval, és hogy nekik ma este valami dol-

guk van, de holnap ebédre mise után meghívják a szomszédok közül azokat, akik megbízhatóak. És ott majd meséljem el, hogy milyen volt, mert kezdett kérdezni közben, hogy honnan vagyok, és mikor jöttem el és mit csináltam. Én vissza akartam menni a munkásotthonba, hogy a gyerekek is tudják, mi lett velem, Márton Laci meg a Pomogáts Béla. De ő azt mondta, hogy jobb, ha nem megyek vissza, maradjak itt. Erre én mondtam, hogy nem tudják, hogy vagyok-e és hol vagyok. Hogy-hogy nem tudják, hát látták, mi történt. Mondom, igen, de nem vagyunk Győrbe bejelentve. Nem baj, most egy kicsit maradjon itt, jobb az magának, ne sétáljon a városban, mert elkaphatják.

Kaptam tehát vacsorát, és elaludtam. Nagyon fáradt voltam, sokat aludtam, kezdtem visszatérni a forradalom előtti ép idő viszonyaihoz. Másnap reggel valamikor bejött hozzám az idős néni a szobába, és elkezdtünk beszélgetni. Mondta, hogy kávé, fürdőszoba, s a többi, meg hogy a misén vannak a többiek. Elmentem, rendbehoztam magam, és amikor a kávét iszom, megint mondja, hogy misére mentek, és hogy maga nem jár misére? Mondom, hát nem. Protestáns? Mondom nem, zsidó. Nem baj az, fiam. Kávé még. Megjönnek a háziak, én a szobámban voltam, és mondják, hogy ebéd és minden. És akkor előtte azt mondja még a vízügyőr, hogy akarok veled beszélni, fiam. Félrevon és azt mondja, fiam! Édesanyám mondja, hogy te zsidó vallású vagy. Mondom: igen. Hát fiam, ne-hogy azt hidd, hogy emiatt bármi is ne lenne érvényes. Aki ilyen nehéz időkben úgy viselkedett, mint te – mert ő nemcsak azt látta, ami történt, hanem hazafelé menet én már sok mindent elmondtam neki, és este is elkezdtem mesélni Pestet, hogy hogy volt, és a forradalom, egyetem, s a többi.

Ők itták az egészszet, mert ezt így nem tudhatták, ugye. Azt mondja, addig maradsz itt, ahogy mondtam, amíg akarsz. Csak azt ne hidd, hogy a legkisebb ellenérzés lett volna bennünk valaha is zsidókkal, akik úgy viselkednek, mint te. Kész. Én ezt magamtól is így gondoltam róluk, nem volt bennem efelől kétség, de azért ez nagyon szép volt így. Amikor elmentem végül másnap, mert még egy napot ott kellett maradnom rántott csirkét, uborkasalátát és isteni kajákat enni, akkor mondtam, hogy most el kell mennem, és visszajövök, ha baj van, de csak akkor jövök vissza, ha baj van, mert el kell mennem, hogy megmondjam a gyerekeknek, hogy élek és megvagyok. Alig akartak elengedni, de végül elmentem.

Elhatároztuk Márton Lacival, hogy másnap lestoppoljuk a vonatot. Győrön kívül volt egy hely, ahol lassított, hogy ne kelljen az állomásra mennünk, mert féltünk, hogy az állomást figyelik. Ott volt még az ágyam mögött két orosz röpcédula, azokat a konspiráció klasszikus szabályai szerint darabokra tépkedtem, és lehúztam a vécén, mert az volt az érzésem, hogy most azért jobb, ha ebből kiszállok. Kaptunk időközben a Győri Forradalmi Bizottságtól egy ajánlást a Kapuvári Forradalmi Bizottsághoz,

hogy ők és a Határőrség Forradalmi Bizottsága segítsenek majd át a határon. Le is lassított a vonat, felugrottunk Lacival. Átvittek bennünket kedden, november 13-án egy csoporttal anélkül, hogy fizettünk volna érte. Amikor beszálltunk a vonatba, kitaláltunk és elkezdtünk mondani egy dumát, hogy nekünk nem tudom miért ide meg oda kell menni, és elkezdtuk ezt magyarázni. Ne hülyéskedjenek már, mondták az emberek óriási röhögéssel, hát mindnyájan Ausztriába megyünk. Ez is isteni volt. Szóval ott nekem az volt az érzésem, hogy ez az én népem, az én országom és az én hazám, először és utoljára életemben.

Talán még egyszer éreztem ezt, Nagy Imre újratemetésén a Hősök téren. Ott éreztem még egyszer, de akkor már láttam azt is, hogy a fiatalokat nem érdekli az egész. Véletlenül egy osztrák lánnyal, Birgittel jöttem Bécsből, mert már nem volt Párizsból direkt gép Budapestre, csak Bécsen át. Valahol az ő látgymányosi ismerőseinél voltunk két napot egy lakótelepi lakásban, ahol kérdezték a gyerekek, hogy véletlenül a Nagy Imre temetésre tetszett érkezni? Mondom, igen, honnan tudjátok? Hát már a vízcsapból is ez folyik. És akkor én éreztem, hogy ennek a nemzedéknek, ezeknek az egyébként kedves lakótelepi és egyszerű embereknek ez már nem ugyanazt jelenti, mint nekem. Nagyon sokan voltunk a Hősök terén, és nemes és szép dolog volt az egész, de volt érzékem arra, hogy észrevegyem, nagyon sokan nincsenek ott. Azok se voltak az ellenségei, csak éltek már a maguk életét, és az újratemetés korántsem volt nekik megrendítő dolog. Ennek ellenére azért ott, azon a téren mégis azt éreztem, amit először és utoljára Győrben, a vízügyőrnél. És nem tudtam már visszamenni hozzá, hétfőn eldöntöttük, hogy megyünk, és másnap mentünk. És érdekes módon a nevét se jegyeztem meg. Utána meg jobb volt nem keresni és találni a kapcsolatot. Pomogáts Béla visszament Budapestre, hiába könyörögtem neki, hogy jöjjön ő is velünk. Azt mondta, hogy ő a szüleit semmiképp se hagyja itt. Maradt, és megpróbált tovább csinálni valamit, akkor még voltak olyan diákszervezetek, amelyeknek a nevében tárgyaltak a kormánnyal és minden, egy ideig még ment ez a dolog, aztán internálták őt is egy fél évre, vagy talán egy évre, ha jól emlékszem, Kistarcsára. Bevitték a Gyorskocsi utcába, és utána Tarcsára. Ez egy másik történet. Mi pedig Lacival megérkeztünk Bécsbe. Semmi érték nem volt nálam, csak Szerb Antal *Budapesti kalauzá*nak két példánya, amit még hétfőn vettem Győrben egy antikváriumban. Azzal mentem el. A személyi igazolványom aztán megtette a maga útját, december végén, vagy január elején mentek ki az anyámhoz. Egy darabig zaklatták, aztán valamikor február elején kijelentett a lakásból. Bécsből még felhívtam valakivel, hogy megérkeztem. Csak ennyit mondtam vele, mert féltünk a telefonvonalaktól is.

SZÁMOMRA NEGYVENÖTTŐL FOGVA alapvető etikai elkötelezettség volt, hogy ne legyek hasonló a nácikhoz, tehát ne legyek kommunista. Vagyis hogy disztinktváltan és előítéletek nélkül közeledjek azokhoz, akik a másik oldalon álltak negyvenöt előtt. És a kommunistákat pontosan azért utáltam, mert lényegileg ugyanazt csinálták, mint a nácik. Tehát kollektivisták kritériumokat alkalmaztak, amelyek két oldalról is bosszantottak. Egyrészt mert az úgynevezett dolgozók, az úgynevezett nép, az úgynevezett munkásosztály és dolgozó parasztság minden aljasságára felmentést adtak. Másrészt mert az úgynevezett uralkodó osztályok legkiválóbb, legtisztességesebb, legnagyobbrendű embereit is automatische büntösek kiáltották ki. Vagyis semmifajta erkölcsi és valós kategória a kvalifikációik mögött nem volt azon túl, hogy a saját hatalmi igényeiket ezzel a marxista hantával akarták igazolni. Ez tehát kétszeresen bosszantott, mert én tudtam, hogy a magyar arisztokrácia lényegesen kevésbé volt nácibarát és antiszemita, mint például a föld nélküli parasztság vagy a prolik. Na most úgy gondoltam egész idő alatt, hogy egyszer végre valami etikai igazságtételre lenne szükség. Negyvenötben ennek bizonyos nyomai megvoltak, de nagyon hamar elromlottak. Elég Márait olvasni, a *Naplót*.

A helyzet az, hogy én azért lettem radikális antikommunista, mert be akartam bizonyítani önmagam és a világ előtt, hogy lehet másnak lenni. Hogy nem szükséges általánosító kollektívizmusokban vergődni. És az az érzésem, hogy az egész nemzedék, amely akkor húszéves volt, amelyik látta a zsidóirtást, amelyik látta az ország tönkretételét, valahol igenis az az etikai igénnyel állt ehhez a dologhoz, hogy mi most itt valami mást csinálunk. Egy kicsit visszanyúlunk a negyvennyolchoz, amely a forradalmi részében szintén teljesen tiszta volt, és önmagában véve is az etikai tisztaság alapján állott. Valahogy ez annyira összejött ebben a nemzedékben, bárhonnan jött is, mert hiszen ez így volt a munkás- és parasztfiúknál is. A rendszer szörnyűségeit azok is megélték, az előítélet-rendszert azok is helytelennek tartották, pontosan tudták, hogy az oroszok mit csináltak, és a pusztító tény, hogy az oroszok gonoszságai tabuizálódtak, már önmagában véve egy hazugságtömeget feltételezett. Na most erre volt bennem nagyon erősen az a reakció, hogy nem lehet mérícskélteni, az igazságtalanság az igazságtalanság, a gonoszság az gonoszság, és minden gonoszság és minden igazságtalanság az. Különösen azért gondoltam így, mert engem két különböző módon is érintett és bántott, ugye elmondtam, hogy az egyik nagyanyámat Auschwitzban ölték meg, a másik nagyanyámat pedig megfosztották a kegydíjától, és hetvenegy évesen, negyvenkilencben öngyilkos lett. És hát láttam azt a réteget, az apám baráti körét, szociáldemokratákat, kispapokat, akiket a kommunista gyilkosok megkínáltak, börtönbe dobtak, vagy akiket elkergettek, és akiknek a nevét sem volt szabad kiejteni, csupa tisztességes, rendes, antináci ellenálló. Láttam ennek a va-

lódi ellenállásnak a kiirtását, tanúja voltam a teljes felejtésének és a kommunisták önglorifikáló, kitalált hazugságainak

Persze én nem szocializmust akartam, hanem valódi polgári demokráciát. Belátom, hogy az emberek többsége ilyen kérdésekkel nem foglalkozott, kevésbé volt politizált. Abban azonban teljesen egyek voltunk, hogy mit nem akarunk. Hiszen egy forradalom sosem arról szól, hogy mit akarunk, hanem arról, hogy mi az, amit visszautasítunk. Az orosz megszállást, az egypártrendszer, az igazságtalan pereket, a több százezer megnyomorított ember internálását és börtönbe zárását, a B-listázást és a Gulágot. (A Gulág szót akkor még nem ismertük és nem használtuk.) Tehát azt tudtuk, hogy mit nem akarunk, és én abban is reménykedtem, hogy bármi lesz, egy kicsit könnyebb lesz utazni majd. Mert még a nemzeti kommunizmus is – hiszen ezt láttuk Jugoszláviában – jobban meg fogja nyitni a határokat, és akkor nekem már elviselhető lesz az élet. De pereket is akartam, nyilvános leszámolást a kommunista ideológiával, amelyet máig a század legborzalmasabb ideológiarendszerének tartok.

NYUGATON

istc
1392

INTERNATIONAL STUDENT IDENTITY CARD
CARTE D'IDENTITE INTERNATIONALE D'ETUDIANT / CARNET INTERNACIONAL DE ESTUDIANTE /
МЕЖДУНАРОДНОЕ СТУДЕНЧЕСКОЕ УДОСТОВЕРЕНИЕ

23 03 40

DATE OF BIRTH/DATE DE NAISS./FECHA DE NACIM./DATA PORZENIA/RI

VAZSONYI

NAME/NOM/APPellido/ИМЯ ФАМИЛИИ

William

FORENAME (S)/PRENOM (S)/NOMBRE (S)/ИМЯ

AUSTRIAN

NATIONALITY/NATIONALITE/NACIONALIDAD/ПОДДАНОСТЬ

No A5

157941

SIGNATURE/SIGNATURE/FIRMA/ПОДПИСЬ

STUDENT

University of Rome

EDUC.ÉTABL./ETABL.D'ENSEIGNEMENT/ESTABL.DE ENSEÑANZA/INSTIT. ISTRUZIONE

C I E E

LIVERPOOL

ISSUER/ORGANISATION (ÉMETTEUR)/EXPEDIDO POR/ORGANIZACIÓN OTORGAN

Paris, 26 03 75

PLACE AND DATE/LEU ET DATE/LUGAR Y FECHA/MECTO И ДАТА

SIGNATURE OF ISSUER/SIGNATURE DE L'ÉMETTEUR/FIRMA DEL EXPEDIDOR/ПОДПИСЬ

ÖTVENÖT VÉGÉN MEGISMERTEM egy tizenhét éves, gyönyörű, édes, nagyon szép, fekete lányt, aki magasabb volt nálam, de mégis nagyon megszeretett engem. Én voltam az első szerelme. Zsidólány volt, de nem látszott rajta. Gyönyörű teste volt. Talán őt szerettem az addigi lányok közül a legjobban. Ötvenhat után aztán kijött utánam Bécsbe, csak hogy akkor már semmi kedvem nem volt hozzá. Nem hívtam, nem akartam, hogy ott legyen, és ezt meg is mondtam neki. Ettől valahogy nagyon szomorú lett, és visszament. Én pedig mindezt súlyos lelki válságként éltem át, mivel úgy éreztem, hogy ezért én is felelős vagyok. Amikor kijött utánam, ő választotta ki a randevú helyét, egy buszmegállóban. Iszonyú hideg volt Bécsben, rettentően szenvedtem a hidegtől, és több mint félórát kellett várnom rá. Ettől hihetetlenül dühös lettem. Nem elég az, hogy utánam jön, de még várat is az utcán! Talán ha idejében érkezik, másképpen viselkedem. Így viszont az volt bennem, hogyha most ilyen dolgokkal terhelik az életemet, akkor ehhez nincs kedvem! Mintha nem lenne elég bajom amúgy is! Tehát valahogy személyes sértésnek vettem az egészet. Ez egyáltalán nem fért bele az életembe!

Aztán megpróbált még egyszer eljönni a déli határon keresztül, valamikor ötvenhét elején, de elfogták, és súlyos következményei lettek számára a dolognak. De az ő tíz vagy tizenöt évvel későbbi elmondása alapján a második határátlépés nem velem kapcsolódott össze, hanem azzal, hogy akkor már tudta, semmiképpen sem akar Magyarországon élni. Én egyébként azért sem fogadtam őt, mert elhagytam Magyarországot, és mindenél szakítani akartam, ami Magyarországhoz kötődött. Mindennek ellenére őrá nagyon sokáig büntudattal gondoltam, sőt, ma is büntudattal gondolok, mert ő valóban nagyon szeretett engem, és bennem is nagy szeretet van iránta, még ma is. Csak hát akkor azt sem tudtam, hogy miből fogok élni, mire leszek képes, és ezért azt mondtam neki, hogy ha úgy gondolja, hogy egyedül is meg tud élni, akkor természetesen nagyon jó, hogy itt van, és aztán később majd meglátjuk, mi lesz, de én most együtt élni vele nem akarok. Erről Pesten sem volt szó különben, Pesten sem laktunk együtt, ezt nem szabad elfelejteni. Mondtam neki, hogyha meg tudja csi-

nálni magának, hogy ösztöndíjat kapjon, ami akkoriban egyáltalán nem volt nehéz, akkor majd gondolkodunk rajta, hogy melyik országba mehet. Ő aztán később elmondta, hogy ezen nagyon meg volt döbbenve, hogy én az ő egzisztenciáján gondolkodtam, meg azon, hogy az ő adottságaival hol lehetne tanulni és jó ösztöndíjakat kapni, nem pedig azzal foglalkoztam, hogy milyen jó lesz nekünk, és hogy miképpen maradhatnánk együtt. Való igaz, ez így nekem eszembe se jutott. Ugyanakkor elképzelhetőnek, mi több, természetesnek tartottam volna, hogy találkozzunk, és hogy továbbra is szerelmi partnerséget vigyünk. De hogy együtt éljünk, és összeköltözzünk, arról szó se lehetett!

Én ugyanis már akkor világosan megfogalmaztam magamban, hogy csak az olyan lányok érdekelnek, akik önállóan, önmagukban léteznek, önálló egzisztenciák. Nem abban az értelemben önálló egzisztenciák, hogy valami vagyonuk van, hanem hogy saját magukról képesek gondoskodni, szükségleteiket ellátják, vagyis ez nem az én hatásköröm és felelősségem. Én nagyon szívesen segítek, nagyon szívesen adok tanácsot különböző dolgokban, de ahhoz arra van szükség, hogy valaki tudja, mit akar. Ne tőlem kérdezze, hogy mit akarjon! Arra én nem vagyok alkalmas, hogy ilyen felelősséget felvállaljak. Tanácsokat tudok adni, de felelősséget ilyen fokon nem vagyok hajlandó magamra venni. Aztán persze arról is szó volt, és azt akkor valóban nem mondtam meg neki, hogy Bécsben nem akartam magyarul beszélni. Nem akartam a korábbi életemmel kapcsolatot tartani. Nekem akkorra Magyarországból tökéletesen elegendem lett!

AMIKOR MEGÉRKEZTEM BÉCSBE, nagyon felvillanyozó volt, hogy teljesen újraírhatom az életemet. Úgy éreztem, hogy mindazok a bajok, gondok, determinációk, amelyek elől eljöttem Magyarországról, most majd elmúlnak. Bizonyos értelemben persze az anya előli elmenekülés is volt ez. Ilyenkor az ember más típusokat keres, eltörlődnek a korábbi identitáselemek, és összerakhatóvá válik egy új identitás. Ez az egyébként, amiért mindmáig rettentően szeretem az anonimitást. Elég az hozzá, hogy az első időben nagy magyar-mítosz volt Bécsben, és nagyon bejött, hogy én egy ilyen tüzes, rámenős figurát játszottam. A bécsi férfiak általában a fáradtságot és a játékoságot művelték, vagy egyszerűen az alkoholizmusba menekültek. Tőlem szinte elvárták ezt a kicsit primitív, kelet-európai pózt, amit én tulajdonképpen élveztem, hiszen Magyarországon ezt ilyen vicces formában nem csinálhattam volna. Bizonyos értelemben ez egyfajta dzsentriskedés vagy attiláskodás volt, amit különben a német nevelőnőmmel is folyamatosan játszottunk gyerekkoromban. Vagyis megteremthetem magamnak egy miliőt és egy figurát, ami nem volt annyira más, mint a budapesti, csak éppen kevésbé egyértelműen voltam szituálva benne. Bizonyos értelemben időzőjeles formában léteztem, ami sokkal nagyobb

Doris. Mondtam neki, hogy a legjobbkor jött, mert itt van egy lány, akibe halál szerelmes vagyok, és már harmadszor van nálam, de még mindig nincsen semmi, és én ezt most már nem bírom tovább. Doris is nagyon művelt, okos lány volt, bár balos, noha talán nem annyira szektás módon, mint Christine. Vagyis a két lány sok tekintetben erősen hasonlított egymásra.

Különben elgondolkodtató, hogy állandóan olyanokkal basztam, akik politikailag egészen mások voltak, mint én. És öreg koromra talán azért is lettem ennyire szélsőségesen jobboldali, mert negyven éven keresztül kellett visszatartanom a szövegeimet, nehogy kompromittáljam a magyar szabadságharcot azáltal, hogy a balos lányok szemében fasisztának minősülök. Jó, ha nem is fasisztának, de szélsőjobboldali, konzervatív, reakciós restaurátornak. Hozzátenném, hogy a hatvanas-hetvenes években a balos lányok számára nem volt lényegbevágó különbség ezek között a kategóriák között. Nagyon könnyen lefasisztáztak mindenkit, aki tőlük jobbra állt. Tehát Doris bejött, és elkezdett játszadozni velem, puszilgatott, az ölembe ült, édesen mosolygott Christine-re, vagyis teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy hármast szeretne. Ezt viszont már én nem akartam, mert attól féltem, hogy elriasztja Christine-t. Hülye voltam egyébként, mert mint utóbb kiderült, Christine-nek sem lett volna ellenére a dolog. Doris egyre vadabbul folytatta a játszadozásait, elkezdte simogatni Christine-t, az ölébe hajtotta a fejét, valószínűleg be volt szíva. De aztán látta, hogy mi várakozó állásponton vagyunk, és akkor végre elment. Christine kérdezte utána, hogy mi volt ez. Mondtam neki, hogy vannak barátnőim, és hogy nem tudnék élni úgy, hogy folyton csak arra várjak, hogy végre vele legyenek, mert akkor megőrülnék. Akkor se szó, se beszéd, levette a melltartóját, és ettől olyan izgalomba jöttem, hogy azonnal elsültem a nadrágjára. Erre ő teljesen megrökönyödött, és azt mondta, hogy akkor most vele mi lesz? Mondom, egy kis szünetet kérek, és utána majd foglalkozom vele. Erre felnevetett, és kérdezte, hogy ez mindig így van-e. Mondom nem, de ha ilyen sokáig várakoztatnak, akkor ennek ilyen következményei lesznek. És akkor utána basztunk, de nem volt neki jó. Kiderült, hogy ő sem intravaginális típus. Volt valami a lényében, a mozgásában, az esetlegességében, a nehézkességében, amit szeretek. Szeretem a nehézkes lányokat. Velük sokszor jobban megjövök, mint a nagyon jól baszó lányokkal, akik fantáziaszinten nem adják meg az élményt, hogy egy fatörzs ellenállásával kell megküzdenem. Hogy meg kell birkóznom valami nagy, kemény testtel, ami ugyanakkor okos és intelligens.

Tulajdonképpen én a legjobban akkor élvezek, hogyha egy vastag pocacsontú, széles arcú, felfelé menő orrú, nagymellű, szőke, szláv vagy germán típusú parasztlánnyal vagyok, aki második generációs értelmiségi, mondjuk gimnáziumi tanárok voltak a szülei, és benne is érződik még a

paraszti eredet. Tehát engem a nép vonz nemileg, mint reménytelen szerelem. Nem a moslák nép, hanem a szép nép, a kedves nép, az aranyos nép. Párizsban, a rue du Bacban, a lakásom falán nagy betűkkel, plakátszerűen ki volt téve Montesquieu egy mondata, mely mindmáig életem kedvenc mondatai közé tartozik: „J’aime la solitude.”

SZERETEM A MAGÁNYT, még akkor is, hogyha egyedül vagyok. Ezt minden lány elolvashatta, amikor feljött hozzám. Akkor ugyanis a házasságveszély még erősen fennállt, tehát figyelmeztetést kellett adni. Ez nálam életmondat. Mostanában hallottam egy interjút a rádióban egy nagyon vad angol vagy skót lányról, aki magányos hajós. Nagyon rokonszenves volt, hogy szeret egyedül lenni, szereti a hullámokat. Már a nagyapja, meg az ősapja is hajós volt, halász, akik a skót szigeteken halásztak, mondta, és ő nem érzi magát egyedül, így szeret élni. Ez vonz. Ez nagyon tetszik nekem. Ha egy lány visszajön hozzám egy idő után, vagy időnként eljön, az ellen nincs kifogásom, de ha egyszer már megvolt, bármilyen szép és jó is volt, nagyon ritka, hogy újból megkívánjam. Persze barátként szóba jöhet. Egyébként többnyire úgy van, hogy a nők előbb-utóbb csak összeállnak valakivel, és akkor lassan elfelejtenek engem, ami teljesen érthető. Mindig nagyon megijedtem, ha azt éreztem, hogy valaki szeretné feladni a lakását, és oda akar költözni hozzám. Egyszer egy lány, akibe pedig az elején halálosan szerelmes voltam, öt napig lakott nálam. Folyton ki akarta nyitni az ablakot. Ez életem legrosszabb öt napja volt. Borzalmas volt. Én képtelen vagyok nyitott ablaknál létezni, emellett nem szeretek együtt aludni senkivel. Szükségem van arra, hogy külön aludjak. Ez nem jelenti azt, hogy nem vagyok képes egy-két éjszakát együtt tölteni valakivel, és ha elég nagy az ágy, akkor felőlem ott maradhat. De ha valakivel egy lakásban vagyok, azt akarom, hogy mindenkinek legyen meg a saját szobája, és menjen egy másik ágyba.

Nekem nyugalomra van szükségem, sokszor felkelek pisilni. Ez fontos, mert meghatározó, hogy éjszaka föl kell kelnem, és utána újra el kell aludni. Nincs szükségem testmelegre, nem vagyok én se kutya, se macska, nem kell nekem az ilyesmi. Ez valószínűleg anyámnak abból az elvéből származik, hogy nem kell a majomszeretet. Én képes vagyok majomszeretetet játszani pár óráig, de utána slussz. Szóval magány, magány, kemény magány. Vagyis én nem akarom a kapcsolatokat megtartani, csak megszerezni, a modellem az egyedül élés. Mi több, ha lehet, szállodaszobában szeretek élni, tehát semmi tulajdon, semmi felelősség, semmi gyakorlati ügy, mert a szállodában mindent elvégeznek. Én Párizsba is főleg ezért jöttem annak idején, mert ezek a föltételek itt adottak voltak. És nagyon frusztrált vagyok, amióta nem léteznek azok a kellemes kis szállodák, ahol hónapokon vagy éveken át lehetett élni. Ahol megvan a szerviz, ahol sen-

ki se törődik az emberrel, ahol nincs szükség arra, hogy valaki bármivel is rendelkezzen a szó tulajdoni értelmében.

Tehát nálam az utazó magatartás a lényeg. Az utazó, aki az életen keresztülutazik, és ehhez hozzátartozik, hogy ha valami jó, ha valahol jó, akkor természetesen ott hosszasan is lehet maradni. De ha nem, hát az se baj, ha egy kedves kisvárosban csak két napot tölt el az ember. Gyakran előfordul, hogy a lányok is utazók. Sokszor a szó konkrét értelmében, például turistaként csak egy meghatározott ideig tartózkodnak valahol. És nyilvánvaló, hogy a legjobban azokkal érzem magam, akik a velem való kapcsolatukban ezt elfogadják, és így rajtam keresztül, ha csupán ideig-óráig is, szintén utazóvá válhatnak. Igazából reggel nyolckor szeretnék elaludni, és délután ötkor fölkelni. Ez az igazi formám. New Yorkban így éltem. Ebben a biológiai ritmusban érzem jól magam, ilyenkor alszom jól, a felébredéskor ilyenkor nem vagyok szorongó. Ez annyit jelent, hogy teljesen el vagyok szállva, semmi közöm a világhoz, mivelhogy nem szeretem a világot, amiben élek. Ugyanakkor persze egy csomó dolog vonz is benne. Például a kiállításokat meg akarom nézni, mozikba, színházakba el akarok jutni. De ha ötkor kelek fel, egy csomó gyakorlati dolgot már abszolút nem lehet elintézni, bevásárolni sem lehet, és egy csomó kiállításról is lemarad az ember. New York ebből a szempontból ideális volt, mert ott még öt után is meg lehetett oldani mindent.

Ma azt veszem észre, hogy sokkal jobban be van fogva mindenki. Van persze olyan nők, akik teljesen szabadok, és akik szeretnek éjjeli helyekre járni, csak hogy azt meg én unom. Borzasztó hangos a zene, és bármilyen csinosak is a lányok, egy idő után mindig az a benyomásom, hogy ez az egész valahogy nem az én világom. Ha persze nincs zajos zene, akkor elvagyok, mert akkor tudok olvasni vagy beszélgetni. Én az életet autonóm individuumok szövetségének és kapcsolati hálózatának látom, akárcsak az atomok rendszerét. Mindig megdöbbsz, amikor mások nem ilyenek. Freud óta tudjuk, minden perverz azt hiszi, hogy mindenki ugyanolyan, mint ő, és csak kényszerből más. Ezért gondolják a buzik, hogy mindenki buzi, a leszbikusok, hogy minden lány leszbikus. Én meg azt gondolom, vagy legalábbis sokáig gondoltam, hogy mindenki elsősorban független atom, és hogyha házasodik, akkor ezt komfort- és konform-megfontolásokból teszi, mivelhogy így könnyebb utazni, lakást szerezni, meg mit tudom én még miféle gyakorlati okokból.

Igazság szerint most is az a véleményem, hogy ez a nők túlnyomó részénél mindig is így volt, mi több, ma is így van. És ezért egész életemben úgy tekintettem rájuk, mint a társadalom áldozataira. Hozzátenném: a férfiközpontú társadalom áldozataira. Magyarországon megszoktam húszéves koromig, hogy a társadalom ellen, illetve a társadalmon kívül élek. És ez nem az én paranoid fantazmám volt, mivel a társadalom is mindent

elkövetett azért, hogy ez így legyen. Tehát úgy érzem, tökéletes volt a megfelelés a társadalom elvárásai és az én észlelésem között. Lényegében ezt a viszonylatot transzponáltam Nyugatra, ahol ugyan a társadalom nem volt oly mértékben ellenem, mint a kommunizmusban, de végső soron itt is folyamatosan úgy éreztem, hogy ami van, az általában rossz. Úgyhogy lehetőleg szembe kell fordulni, ki kell vonulni – vagyis a három hirschmani stratégia közül nem a *voice*, hanem a *protest* és az *exit* jelentette számomra az autentikus életstratégiát. Kétségtelen, hogy e tekintetben érdekes az egybeesés a hatvannyolcasokkal, hiszen ők is ugyanezt csinálták, jóllehet egészen más premisszáik alapján. Mindez azért fantasztikus, és azért volt nekem olyan jó az elmúlt harmincegynéhány év, mivel el tudtam tűnni a forgatagban, és pontosan úgy élhettem, ahogy kell, illetve ahogyan akartam. Soha nem felejttem el, ahogy a hippik ott ültek Amszterdamban a Vondel parkban, és csak ültek, ültek, szívtak, és adták körbe a cigarettát. Egy ideig én is ott ültem közöttük, majd elkezdtem beszélni a lányokhoz, merthogy nem bírtam a csendet olyan hosszú ideig. Ezek ugyanis szinte szakrális csendben ültek ott. És akkor rám szóltak, hogy miért vagyok olyan nyugtalan. Többször is előfordult, hogy én már nem bírtam, és azt akartam, hogy történjen már valami, míg ezek ott csak szívtak, szívtak, és kurvára kiszálltak mindenből.

Én csak a lányok miatt ültem közéjük, engem sohasem érdekelt a drog, nem volt semmi bajom vele, de a dohányt semmilyen formában nem szerettem, a szívást még kevésbé. Tehát hiába volt a helyzetünkben sok hasonlóság, alapvetően mégis különböztem tőlük. Nekem csak a szexualitáshoz és az intellektualitáshoz van szükségem másokra. A praktikus dolgok egyáltalán nem érdekelnek, szörnyű kényszernek tekintem őket. Szerencsére megjavítani, megcsinálni, mosni, főzni nem kell feltétlenül, mert kész szolgáltatásként megkaphatom, amire éppen szükségem van. Szóval ilyen téren probléma nincs. Nem várom el a lányoktól sem, hogy háztartási munkát végezzenek, erre sincs egyáltalán szükségem. Ha egy lány ezt megcsinálja néha, az nem baj, de nem akarom, hogy ebből függés és szokás legyen. Ilyen nőim tulajdonképpen nem is igen voltak. Voltak persze lányok, akiknél felfedeztem, hogy más kontaktusban aztán háziassá váltak, de velem nem, merthogy én ezt nem kívántam, nem akartam. Ez sohasem okozott számomra gondot, mivel egyrészt azok a lányok, akik külföldön élnek, maguk is menekülnek egy sztereotip szerep elől, és valami mást akarnak. És én bárhol is éltem, többnyire a külföldieket szedtem fel, mivelhogy őket mindig könnyebb volt felszedni.

Persze nem kellett, hogy külföldi legyen, lehetett vidéki is. A lényeg, hogy ne abból a városból származzon, hanem idegen, átutazó, migráns, esetleg belső emigráns legyen. Tehát nem emigráns a szó szociológiai értelmében. A lányok számára az első pillanattól kezdve nyilvánvalóvá tettem,

hogy abszolút nem kívánom megosztani velük az élet hétköznapi gondjait. És hogy számomra tökéletesen megfelel, ha délután ötkor bemegyek egy kis étterembe, és ott eszem. Szóval látni rajtam, hogy nem szükséges számomra, hogy anya legyen az életemben. Azt nem bánom, ha segítőtárs van, mivel, nem győzöm hangsúlyozni, a gyakorlati dolgokat nem tudom elvégezni. De egy takarítónő is megcsinálja ugyanazt, amit egy feleség, legföljebb egy kicsit fáradtságosabb dolog, mert kontrollálni kell, ha nem is a munkát, mert az különösebben nem érdekel, hanem a helyzetet, hogy ne legyen elkanászosodás. Azok a lányok, akik házasságok vagy gyerekesek, gondolom, hozzászóltak ahhoz, hogy főzzenek, meg anyáskodjanak. Ezt én elfogadom egyszer-kétszer, de mindennapi programként nem érdekel. Nem faszcinál, hogy intim életet éljünk, hogy naponta összejöjjünk beszélgetni és enni. Ezt a fajta életet abszolút nem kívánom. Maximum két-három napot tudok így élni, de aztán nincs ehhez hangulatom, mert más dolgok foglalkoztatnak. És ha ezt észreveszik, akkor az ilyen házasságkedvelő típusok nem is közelednek hozzám. A nők pedig hamar észreveszik, hogy ki milyen. Szerencsére azért elég sok lány van a földön, aki szintén szívesen alszik egyedül, ha elélezett, nem igényli, hogy csimpaszkodjon, és rájön arra, hogy az se rossz, ha reggel szép csöndben el tud menni, meg hogy nem kell beszámolót tartania arról, hol volt, hol nem volt, meg mi történt, amíg nem találkoztunk. Persze van olyan lány is, aki éppen a férfitől várja el ugyanezeket a dolgokat. Mostanában egyre többen vannak így. Ez rendben is volna, de mivel ezt én egyáltalán nem kívánom, nem is nyújtom. Korábban még hajlandó voltam bevásárolni, ételt venni, ha vártam valakit, de most már ez is kifáraszt. Nincs igazán libidóm hozzá. Ital mindig van nálam, mégpedig egy csomó, azt könnyebb megvenni, most úgyis megint van italdivat. Jó, persze, valami ételem mindig van otthon, de az ilyen gasztronómiai virtuozitás halálosan fáraszt. Persze szeretem a finom ételeket, de az a jó, ha valamit rögtön meg lehet enni az étteremben. Nem szeretek ebből ügyet csinálni, még akkor sem, ha egy lányt nagyon szeretek. Szóval nálam a nemiség iránti igény a verbalitással, a beszélgetéssel, esetleg közös dolgok megnézésével kapcsolódik össze. Nyilván azok a lányok érezték jól magukat velem, akik szeretnek moziba és színházba járni, tárlatra és koncertre menni. Akik szeretnek utazni, akik szeretnek mindenről beszélgetni, legyen az a lelki életük vagy egy könyv. Vagyis nem arról van szó, hogy betegesen ragaszkodnék a fiatalokhoz. Én egy bizonyos életformához és életritmushoz, magatartáshoz ragaszkodom. És szociológiai tény, hogy az ilyen magatartás- és létforma többnyire a fiatalokra jellemző. Persze olykor idősebbeknél is előfordulhat, de ők ezt többnyire kudarcként élik meg. Néha van egy-egy idősebb nő, harmincon túl is, aki ezt az életstílust hozni tudja, akkor az tetszik is. De a kőkemény feministákat vagy a nagyon kemény nőket már nem szeretem. Nem szeretem a

férfiellenes, baszogatós, konfliktuskereső nőket. Kell a fenének a konfliktus! Én úgy érzem, hogy az életemet lényegileg megoldottam. Szóval, le tudtam élni anélkül, hogy különösebb koncessziókat kelljen tenni, tehát kevesebb bennem a forró társadalomellenesség, ha úgy tetszik. Csakhogy van itt egy súlyos probléma. Nevezetesen, hogy az attraktivitás az életkor növekedésével párhuzamosan csökken. Ez súlyos dolog. Amikor harminc vagy negyven éves voltam, és egy berlini lány szólt, hogy a jövő hétre van két operajegye, minden további nélkül azt tudtam neki mondani, hogy jó, akkor majd átugrom. Vagy máskor én mondtam neki, hogy gyere te át, mert van egy fantasztikus kiállítás a Petit Palais-ben, majd kifizetem. Ma már persze a fapados repülőgépek világában ebben nincs semmi rendkívüli. És akkor, amikor odamentem, vagy ő eljött Párizsba, egyszer csak megkérdezte, hogy neked tulajdonképpen semmi kötelezettséged nincs? Te bármikor ráérsz? Ez óriási dolog volt! Harminc-negyven évesen idővel rendelkezni, ez volt a legfantasztikusabb privilégium a földön!

Ugyanakkor hatvan fölött ezt már a kutya se kérdezi. Hatvan fölött már csak az számít, hogy mennyi pénze van az embernek. Ez nekem nagyon súlyos csapás. Mert ha egy nyugdíjas korú ember ráér, azt már nem úgy tekintik, mint nekik szóló hódolatot. Annak idején megtehettem, hogy a rájuk fordított időt a hódolat jeleként adtam el, de ma hiába tudom őket elvinni ide-oda-amoda, arra mégsem vagyok képes, hogy egy lányt meghívjak a Riviérára, hogy hát itt a villám, ahol majd együtt kinyitjuk a zsugáterekeket. A hatvan fölötti szupermenők pedig ezt képesek nyújtani. Jó, én is el tudom vinni Velencébe, ha éppen arról van szó, de nagyon nagy kedvem nincs hozzá, mivel közös szobában kell aludni. Ha meg két szobát veszek ki, az olyan drága, hogy annyi pénzt nincs szívem kifizetni. Harminc-negyven évesen az volt az érzésem, hogy a mérhetetlenül sok időmnek köszönhetően igen komoly tőkével rendelkeztem, pedig akkor sem volt annyi pénzem, mint a libanoni playboyoknak. Csakhogy azoknál a kultúra hiányzott, éppen ezért más típusú lányokra mentek. Volt persze az a lány, aki munkát keresett, és akinek a menedzser típusú macsó tudott adni valamit. Csakhogy ha megvolt a munka, akkor járt hozzá a szabadidő is. És ott jöttem a képbe én.

PARTIKULÁRIS HELYZETBEN VAGYOK. Különben mindenki mindig partikuláris helyzetben van, de egy emigráns különösen. Én tehát nem a férfi-nő viszonyról beszélek általában, hanem a nők és egy emigráns férfi viszonyáról. Azok a lányok, akik emigránst, illetve külföldit keresnek partnernek, önmagukban is partikuláris csoportot képeznek, amely persze alkothatja a társadalom többségét is bizonyos korszakokban. Így például ha valaki a hatvanas-hetvenes években munkára és harcra készen lépett be a szexuális piacra, akkor hatalmas kereslettel és kínálattal találta magát

szemben. Kétségtelen, hogy a pirula általánossá válása és az AIDS megjelenése előtti korszak húsz éve, amely egyben a penicillin általános használata és könnyű hozzáférhetősége révén a fehér kultúrkörben a nemi betegségeket is nagy egészében marginálissá szorította, hatalmas partner-tömeggel való, veszély nélküli nemi érintkezést tett lehetővé.

A szexuális forradalom szerintem három összetevőből áll: egyrészt ide sorolandó az addig meglévő nemi betegségek teljes megszűnése – legalábbis egy időre. Másrészt az óvszerek, a magzatelhajtást, illetve a teherbe esést számolással vagy művileg korlátozó és megakadályozó módszerek általánossá válását említeném, amely, mintegy mellékesen, együtt járt a bűntudatkeltés nagymértékű megszűnését jelentő nyílt beszélgetésekkel is. Bizonyos értelemben a szexualitás a legitim diskurzus tárgyává vált. Harmadrészt legalizálták, vagy legalábbis nem üldözték igazán az abortuszt. Ez a nemzedék ráadásul ebben a korszakában nem kívánt gyerekeket, jóval kevésbé volt család- és gyermekközpontú. Szociológiailag kimutatható, hogy a társadalom jómódú rétegeiben sokkal több szexuális partner van, mint előzőleg. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a társadalmi jólét igencsak megnövekedett Nyugat-Európában és Amerikában. Az embereknek volt idejük és pénzük, miért ne élhettek volna hát szabadabban nemi életet? Úgyhogy ilyen értelemben, azt hiszem, nyugodtan beszélhetünk szexuális forradalomról.

Mindazonáltal nem árt óvatosan fogalmazni, mert inkább ciklikus változásokról van szó a történelemben: a reneszánsznak is volt egy olyan pillanata, amikor fölfedezték a testet, az érzékiséget, a meztelenséget, és paradicsomnak érezték a világot. És gondoljunk arra is, hogy a neoplatonista körben, Firenzében például a homoszexualitás is újra elfogadott magatartásformává vált. Elég, ha az olasz reneszánsz nagy művészei közül Leonardót és Michelangelót említjük, akikről köztudott, hogy vonzódtak a saját nemükhöz is. És volt a húszas években is egy felszabadulási tendencia, de részben a nagy gazdasági világválság, részben a vérbaj még mindig veszélyes megléte, valamint egyéb konzervatív tendenciák oda vezettek, hogy sikerült a fasiszmusnak azt csinálnia, amit ma az iszlám fundamentalisták próbálnak csinálni a Közel-Keleten. Véleményem szerint a náciizmus, a fasiszmus, a francoizmus egyik indítóoka a macsó ellenforradalom volt, amely a szabadosság helyébe egy elfojtott homoszexuális modellt állított, a Führer-modellt, a mindenkori vezérhez folyamodó szeretetet, rajongást.

Ez az ember lehet a nagy séf és a kispánc, a cserkész- vagy a katonai parancsnok, a tornatanár, tehát a férfivilág képviselője. Ugyanakkor a szabadidőben engedélyezik a szexualitás gyakorlását is, hiszen nem vallásosak, csak nacionalisták, tehát szükségük van a népességszaporulat hatalmas növekedésére. Mindamellet a szabad örömmön alapuló érzéki kapcsolat nagymértékben ki van iktatva a fasiszta vagy autoritáriánus

szublimáció javára. Egyébként a puritanizmus amerikai variációja alapvetően hasonlít ehhez. Azt lehet mondani, hogy a hatvanas évekig egy elfojtó, konzervatív modell uralkodik. Talán nem túlzás, ha bizonyos értelemben a két nagy háborút is valamilyen formában e modell érvényesülésének számlájára írjuk. Fontosnak tartom még, hogy a hatvanas évekre a nagy és biztonságos utasszállító repülőgépek interkontinentális méreteken is lehetővé tették a tömegturizmust. Arról nem beszélve, hogy az európai kontinensen belül autóstoppal vagy vonattal fiatalok hatalmas tömegei kezdenek el utazgatni, akár a vakációk idején, akár munkavállalási vagy tanulási megfontolásokból. A külföldi, a turista, a bolyongó vagy az emigráns helyzete a hatvanas évekre társadalmilag meghatározó helyzetté válik. És természetesen minden turista vagy utazó vagy egy-két évre máshová menő ember, ha fiatal, nemétől függetlenül kalandot, afirmációt keres. Különösen, ha olyan helyzetben van, hogy ezáltal a szülőkkel szemben is valami mást mutathat föl, akiknek erre ugye még egyáltalán nem volt lehetőségük, hiszen az ő fiatalkorukban a tömegturizmus tömeggyilkolás formájában zajlott.

Ebben az összefüggésben érthető, miért vált a hatvanas évek egyik központi jelszavává a *Make love, not war!* Ez ugyanis pontosan arra utal, hogy ez a generáció már nem a háborús gyilkolásban, hanem a szexben óhajtja kiélni az örömét. Amikor Rómában egy lány pólójára az van írva, hogy „fate l'amore non la guerra!”, ez egészen evidens módon nemcsak a vietnami háborúra, hanem a szülők háborújára is vonatkozik. Ez egyébként Olaszországban kétszeresen is tabutörésnek számított, hiszen itt korábban nem volt joguk a nőknek ahhoz, hacsak nem prostituáltak voltak, hogy ilyen jelszavakkal lépjenek föl, és nyíltan manifesztálják a szülők kritizálásához és a nemi kielégüléshez való jogukat. Ez utóbbi különben nem feltétlenül az intravaginális szexualitásra való igényüket jelentette, hiszen ahogy a „franciázás” szó is mutatja, a vaginacentrikus kielégülésnek is számtalan alfaja lehet.

A hatvannyolcas francia forradalom a szexuális represszió ellen is irányult. Hetvenkettőben számos ismert nő, például Simone de Beauvoir, manifesztumot fogalmazott meg egy abortuszper kapcsán. Azt mondták, hogy ők valamennyien elkövették ugyanezt, tessék őket is vád alá helyezni, és ezt akkor már nem merték megcsinálni. A giscardizmus hatalmas érdeme egyébként az volt a hetvenes években, hogy a hatvannyolcas dolgok egy részét a gaullisták szavazatai ellenére jobboldalról hozta be, mégpedig baloldali szavazatok segítségével. Hiába voksolt a jobboldal ellene a parlamentben, baloldali szavazatokkal át lehetett vinni. Nem lehet tehát kellőképpen hangsúlyozni a fogamzásgátló pirula legalizálásának jelentőségét, amit ráadásul egy protestáns gaullista képviselőnek sikerült szabadkőműves készletettségből fakadóan átvinnie a parlamentben, de csak hatvan-

hétben. Megjegyzem, sokan elfelejtik, hogy Európában a hatvanas években nagyon sokszor szülői beleegyezés kellett ahhoz, hogy egy nem férjhezett lány pirulát szedhessen!

Sokáig nem voltak nagykorúak az emberek. A tizennyolc éves nagykorúság annyit jelentett, hogy ettől az életkortól fogva szülői kontroll nélkül lehetett pirulát szedni. Korábban a nagykorúság huszonegy évnél kezdődött. A pirula útja a szexuális forradalom útja, és a pirula legalizálásának útja a szexuális forradalom intézményesülésének útja volt. A szexuális forradalom része volt az is, hogy az alkohol és a kábítószeresek mindinkább fölöslegessé váltak. Lehetett egész egyszerűen passzívnak lenni férfiként, és megkérdezni vagy megkérni, hogy most már akkor szeretkezzünk. Olyannyira igénye lett a lányoknak nyíltan mutatni, hogy mit akarnak, hogy nem kellett többé fölösleges köröket futni. A mámor valós mámor volt, és nem aktívkodó álmámor. Levetkőztünk együtt és szeretkeztünk, nem volt szükség alkoholra meg dekulpabilizációra.

Ugyanakkor azt vettem észre, hogy a nyolcvanas évek elejétől fogva mintha az alkohol és a kábítószer újra összekapcsolódna a szexualitással. Mint ahogy bizonyos macsóskodások is megint megfigyelhetők. Mintha valamiféle bunkó mámorra volna újra szükség, ilyen rockos, diszkós, kicsapongó mámorra. Az az érzésem, hogy az új generáció ismét végyszituációban éli a nemi életét, ahelyett, hogy egy beszélgetést kényelmesen, mindenfajta különösebb agitáció nélkül be tudna fejezni egy nyugodt, kivilágított nemi aktussal. Engem zavar a félhomály-kultusz, az öntudat elvesztésének szükséglete. Ezek szerintem a barbárság megnyilatkozásai. A gyors motor, a sebességekultusz, a gépkultusz, a brutalitás, a szadizmus, az üvöltözés, a kollektív, akár a sportszurkolásban is megnyilvánuló öngerjesztő proliórületek libidinális töltetű mai örömkielései nehezen összeegyeztethetők a hatvanas-hetvenes évek meglehetősen kedves szalon-szexualitásával, ahol az aktuális szexpartnerek komplitása forradalmi tettnek számított, és világmegváltásnak tűnt – mindenekelőtt a lányok szempontjából. A férfiaknak nem kellett ügyködniük és aktívkodniuk, mert sok mindent elvégeztek helyettük a lányok. Én mindig elérzékenyültem és szeretettel emlékezem ötvenhatra, mert az az érzésem, hogy a mi nemzedékünk számára Nyugaton a nemi piacot elsősorban ez nyitotta meg. Erre persze nem gondoltunk a forradalom alatt, de utólag teljes joggal úgy éreztük, hogy jár nekünk érte valami kárpótlás. És ez volt a kárpótlás, ami különösen Ausztriában és Németországban volt érvényes.

A ROMANTIKUS MAGYAR FIGURA ebben a két országban amúgy is bevett történelmi toposzként létezett: a magyar mint világcsavargó, a magyar mint kicsit megbízhatatlan, de sármos és érdekes figura. S mivelhogy a szlávokkal mindig problémáik voltak, ezt a szalonromantikusan egzo-

tikus szerepkört a magyarok töltötték be. Az úgynevezett „magyaros temperamentum” is nagy szerepet játszott mindebben, ez a cigányos, virtuosos, ráugrós, bummele módon viselkedő alak, aki esetleg öngyilkossággal fenyegetőzik, éjjel megjelenik részegen, berúgja az ajtót, elviszi a pénzt, visszajön, aztán elmegy, a barátnővel is lefekszik, soha nem lehet tudni, mit csinál legközelebb, ezért mindenképpen érdekes, úgyhogy a dolog ezáltal egyszerre pozitív és negatív. Mindenképpen ez volt a figura Svájcban, Németországban, Ausztriában, és tulajdonképpen az első tíz évben pompásan meg lehetett belőle élni Angliában, Kanadában és Amerikában is.

Kicsit kevésbé a latin országokban, ahol saját magukat is, jóllehet egészen más módon, nagyon férfiasnak tartják. Az olaszok az amorózó énekesi pozícióban, a franciák nemi kulturáltságukban, a spanyolok úrként. Ezek rettentő beképzelték mind, de ennek ellenére ötvenhat után egy darabig helye volt ott is a magyarnak, noha nem volt olyan mítosza, mint a német kultúrkörben. Olaszországban nem is nemi partnerként, hanem szabadsághősként fogadták a magyarokat. Ott azért a garibaldista (meg hozzátennem, a mussolinista) időkből megmaradt valami szimpátia a magyarok iránt, ezt ki lehetett használni. Csak éppen Olaszországban akkor még nem éltek szabadon nemi életet, az csak a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején következett be. A hatvanas években a nyugati világon belül kiválóan meg lehetett abból élni a nemi piacon, hogy valaki magyar volt. Ötvenhatnak olyan hihetetlen világviszzhangja volt, hogy egyszerre lehetett megadni a polgárság romantikus leányainak azt az illúziót, hogy egy szabadsághőssel szeretkeznek, a szülőknek pedig azt az érzést, hogy az ember mégiscsak egy antikommunista szabadsághős, szemben bizonyos belső romantikusokkal – gondoljunk csak a későbbi Che Guevarákra. Tehát egyszerre voltunk elfogadva a jobb- és a baloldalon.

A lányok romantikaigénye tökéletesen kielégült azáltal, hogy külföldit és emigránst szereztek, ráadásul olyat, aki mögött már súlyos tragédiák állnak. Ez szükségeltetett ahhoz, hogy az embernek olyan borzongásai legyenek, amelyeket különben csak a moziban kaphatott meg akkoriban. Az olasz (és hozzátennem: a francia) nem alkoholista. Ez nagyon lényeges különbség a magyarokhoz képest. Emellett az olasznak még a szélsőséges megnyilvánulásai is racionálisan kontrolláltak. Olaszországban nem létezik ez az alkoholos, kulákos és dzsentris világ. Ott lényegében mindenki városi polgár így vagy úgy, esetleg szőlősgazda, aki szintén racionálisan él. Ugyanakkor sokkal nagyobb az esztétikai harmóniaigényük és a falloszkultuszuk, mint a magyaroknak. Azt mondanám, hogy az olasz nem a „szétbaszom”, hanem a „megbaszom” komplexusában él, és erősen nárcisztikus. Az olasz anya mediterrán anya, aki istennek tekinti fiúgyermekét, és sokkal inkább ajnározza, mint egy magyar anya. Nem látom Magyarországon azt az érzelmi melegséget, ami az olasz anya-gyermek

kapcsolatban megvan. Ennek következtében az olasz férfi abban az időben még nagyon erős különbséget tett az anyaszerepre kiszemelt lányok és a csak nemi partnernek kiszemelt lányok között. Abban az időben Olaszországban a szüzességet is sokkal jobban valorizálták. Ez egyébként a hatvanas évek végétől az európaizálódásnak köszönhetően megszűnt. Az olasz európaizálódás történelmi mutatói melleleg azok a referendumok, amelyek során előbb a válást fogadták el a hetvenes évek elején, majd az abortusz lehetőségét elég komoly többséggel, még Dél-Olaszországban is.

Emlékszem a torinói *Stampa* címlapjára, amely azon a napon jelent meg a referendum után, amikor a válás lehetővé vált. Így szólt: „Mától fogva Olaszország Európához tartozik”, ami egyben azt is mutatja, hogy mindaddig az ő értelmezésükben sem voltak magától értetődően Európa része. Az olasz *amoroso* tenorista. Magyarországon nem számítana férfiasnak egy nápolyi caruzós, giglis tenor. Olaszországban a nagy férfihősök, a szabadsághősök, a hősszerelmesek tenorok, a hatalommal bíró érettebb emberek pedig baritonok. Egy bizonyos koron túl, ha tetszik, egy férfi baritonná érik. Az olasz amorózó olyan valaki, aki képes naponta ötször telefonálni, odamegy, megvárja, udvarol, kullog, tapad, megint kullog, megint tapad és udvarol, s miután megkapta a nőt, továbbra is fenntartja fikcióként az amorózó mechanizmusokat, mert úgy érzi, hogy ezzel mutatja meg a lánynak, hogy nem tekinti kurvának. És ezzel a lány is így van, megharagszik és szorongani kezd, ha nem telefonál a fiú ötször és nem féltékeny, mert azt hiszi, kurvának nézik. Tehát az amorózóság azt a hipokrita meggyőzési célt szolgálja, hogy a férfi továbbra is szerelmes, hogy mintaférj vagy mintabarát. Mindez rendkívül fárasztó, borzasztó teher. Ugyanezt megírta Ovidius is, mondván, hogy a szerelem olyan, mint a katonai szolgálát, hiszen ugyanolyan teljes férfit kíván: szigorúan, fegyelmezett módon kell élni, mert minden reggel, a fölkelést követően a férfinak végig kell gondolnia, hogy az amorózóság mely feladatait kell elvégeznie aznap.

A magam részéről ezt mindig visszautasítottam, ezért is van az, hogy csak kevés olasz szerelmem volt, szemben, mondjuk, a görögökkel vagy spanyolokkal, akikkel sokkal keményebb, élesebb, egyértelműbb viszonyt lehetett kialakítani. Egyébként Olaszországban ennek ellenére viszonylag könnyű magyarként munkálkodni a nemi piacon. Lehet gesztikulálni, nem kell olyan hallgatag pipázónak lenni, mintha az ember angol volna, ugyanakkor mégsem számít igazán, mivel az olasz férfi a magyarra nem féltékeny. Ő csak a latinokra vagy egy másik mediterránra, arabra vagy görögre féltékeny, mert csak a mediterránt tartja férfinak, a többit hülyének nézi. Számára egy magyar nem igazán veszélyes, ezért azzal kedves. Ugyanakkor mindezt visszakapja a nőtől, mert az olasz lány akkor is megjátssza, hogy nagyon élvez, ha netán kevésbé, bár többnyire könnyen

élvez, hiszen meleg van, jók a klimatikus viszonyok, minden könnyebben megy. De ha valami miatt mégsem, akkor is igyekszik nagyon megnyugtítani a férfit, hogy minden tökéletes.

Ugyanakkor ez egészen más az Alpoktól északra. Ott kevésbé hazudnak. Persze, Olaszországon belül is vannak különbségek. Trieszt, Bologna és Torino, részben a Monarchia közelségének, részben a vallás háttérbe szorulásának köszönhetően, részben más okokból, szabadgondolkodó városok. Ennek megvan az irodalmi vetülete, kicsit Moravia és Brancati, de főleg Pavese. Náluk látni lehet a férfiak szorongását, félelmét is az esetleges kudarctól. Azóta a lányok nagyon szabadok lettek, hál'istennek, szóval van egy európaibb, poligámabb jellegű magatartás, bár azért többnyire úgy van, amit Franciaországban is láthatunk a fiataloknál, hogy szeretnek egy időben eggyel lenni a lehetőségekhez képest, aztán váltanak. Csak éppen gyakran váltanak, és ez hatalmas különbség a korábbi generációkhoz képest. Valószínű persze, hogy annak idején is váltottak, akár a falvakban is, csak éppen titokban tartották. Olaszországban óriási a titok jelentősége. Ezért egyáltalán nem biztos, hogy a szexuális magatartás változott meg annyira. Lehet, hogy csak a dolog publikussága.

Ne feledjük, a mediterrán rendszerek rendkívül hipokriták. Nekem volt libanoni barátnőm, jordániai barátnőm, több is, és az igazság az, hogy ha ismeri az ember a rendszer belső játékszabályait, az arab lányok is megközelíthetőek. Aki ott él, az pontosan tudja, mik azok a metódusok, amelyekkel a felszín alatt akár egy iszlamista Perzsiában is igen jókat és igen sokat lehet szeretkezni, anélkül, hogy ez publikussá válna.

DON JUAN SORSA véleményem szerint emigrációs sorsként értelmezhető. Amikor a mindenkori Leporellók és Sganarelle-ek elmondják, illetve eléneklik, hogy Don Giovanni mikor, hol, kivel, mennyit és miképp csinált, akkor többnyire öt európai országot emlegetnek: Spanyolországot, Olaszországot, Franciaországot, Németországot és Törökországot. Törökországnak egyébként akkoriban részét képezték a megszállt európai övezetek, beleértve a magyarországi területeket is. Nos tehát, amikor Leporello mondja a számokat, kiderül, hogy ez a sevillai születésű ember élete jelentős részét külföldön töltötte, és Spanyolországban belül is állandóan más-hol mászkált. Ilyen értelemben tehát Don Giovanni példa értékű modellje a családjával és környezetével szakító embernek, aki külföldön más módon él, mint ahogy azt a családja, a társadalmi környezete és a rangja előírná számára. Ha most ehhez hozzávesszük, hogy nem lehetett tizennyolc évesnél fiatalabb, amikor elkerült otthonról, és hogy az akkori körülmények között nehéz elképzelni, hogy negyvenöt évesnél idősebb a végén, és összeadjuk a különböző számokat, valamint azt, hogy abban az időben meddig tartott egy utazás akár a következő faluba vagy városba is, megál-

lapíthatjuk, hogy ez az ember általában két hétnél tovább sehol sem maradt! És ez benne is van az összes darabban: mindig valami olyat csinál, amiért valaki elkezdi üldözni őt, akár a szeretője, a leendő házastársa, annak a szeretője vagy az apja, és így tovább. Szóval állandóan menekülnie kell a következmények elől, és így kerül aztán a következő kalandba.

Don Juan tehát tulajdonképpen egy klasszikus, hajszolt, üzött emigráns szituációban éli végig az életét, ami sok tekintetben emlékeztet századunk hatvanas-hetvenes éveinek paradigmátikus vándorára is, aki szintén szexuális szabadságban létezik, családellenes, nem vállal gyereket, azaz nem kívánja a jövőt, és önmagát a nemes faj, törzs, család utolsó sarjának tekinti, legalábbis az én olvasatomban. A mítosz tehát nemcsak arról szól, hogy ez az ember állandóan új lányokkal van, hanem arról is, hogy ez a hajszolt emigráns szakít a múlttal, a jövővel, a családdal, a legendával, és éppen ezért válik legendává. A sors legvégén pedig ott a halál, a pokol, amit nagyon tudatosan és tisztán vállal. Don Juant tehát két nagy emberi enigma foglalkoztatja, a nemiség és a halál.

Ugyanakkor az én sorsom nagyon sok vonatkozásban különbözik is Don Juanétól, olyannyira, hogy nem is szívesen azonosítanám vele magamat. Ő ugyanis nem egy történelmi katasztrófavilágból, hanem egy felfelé menő világból érkezik. Könnyű neki elvetni a családot, mert az élő, létező család, és nem csupán mítosz. Azokat a struktúrákat, amelyek a mi gyermekkorunk világát meghatározták, legyen szó akár a családról, akár a szélesebb társadalmi környezetéről, a történelem eltaposta, megsemmisítette. Ha nem így történt volna, esetleg lehetett volna ellenük lázadni. Mindehhez hozzátenném, hogyha Don Juan csak nagy számú lányt vagy asszonyt kívánt volna fogyasztani, akkor azt nagyon könnyen megtehetette volna Sevillában is, hiszen egymás után hozathatta volna be a parasztlányokat, ezáltal biztosítva a számszerű és ismereti sikert. De ami őt érdekelte, és ezt az ő pozitívumaként említeném, pontosan az volt, hogy nem a saját otthonában kívánta a dolgokat, hanem igenis mindig újra meg újra konfrontálódni akart az újabb kihívásokkal, választásokkal, lehetőségekkel. De a mítosz lényege az, hogy már az elején vér folyik, és ettől kezdve menekülnie kell. E tekintetben ízig-vérig spanyol dráma ez, hiszen valami súlyos dolog történik. Don Juan spanyol hős, az ő viszonya a halálhoz spanyol viszony, nem pedig olasz.

Don Juan öl, nos ezzel semmiképpen sem tudok identifikálódni. Emellett nekem eszem ágában sincs a különböző lányok családjával konfliktusba kerülni. Abban a vonatkozásban viszont azonosulok Don Juannal, hogy engem sem érdekel, kivel van egy lány, foglalt-e vagy sem, van-e barátja vagy nincs. Ezek steril és fölösleges érzelmi kérdésfölvetések, homoszexuális fixációk, amelyeknek a lényeghez semmi közük. Ha kedve van hozzám mellékesen, akkor jó, ha nem mellékesen, akkor esetleg jó, esetleg

nem jó. A hatvanas évek nemi utazójánál teljesen mindegy, hogy aktuális partnerének van-e barátja vagy férje Amerikában vagy Németországban.

AZ EURÓPAI FÉRFITÍPUSOK persze igencsak különböznek egymástól. A német férfi jó partner, attraktív, sportos, egyfajta nárcisztikus teljesítményetika vezérli. Ugyanakkor a lányok is nagyon emancipálták magukat a háború után. Előbb az idősebbek, azáltal, hogy ők voltak a családfenntartók. Bajorországban még ugyanaz az immoralitás jellemző, mint Ausztriában, noha azért az egy fokkal keményebb, szadistább is. De a társadalom átesztétizáltságának foka valóban rendkívüli ott. Németországban központi kérdés lehet, hogy mi a jó művészet, mi a rossz művészet. A vezér maga is művész: nagy szónok, nagy színész, nagy festő. Művészi ambíciói vannak, és ez érződik. A művészetnek meg az inspirációnak mint társadalomalakító tényezőnek a középpontba helyezése hozza létre a karizmát, mely ott a bürokráciát is teljesen maga alá tudja rendelni. Pontosán emlékszem arra, amikor Doris barátnőm, aki gyönyörű északnémet lány volt, a hetvenes évek elején Párizsban valamivel kapcsolatban, mindenféle szégyen nélkül, egészen evidens módon egy német férfinévvel emlegetett. Mintha azt mondta volna, hogy Wolf-Dietrich vagy valami hasonlót, mégpedig olyan természetességgel, hogy rádöbbsentem, valami megkezdődött: a német lányok nem szégyelltek többé a német fiút.

A hetvenes évek elejéig egy német lány idegen előtt elhallgatta a német fiúval fönnálló viszonyát. Persze egymás között házasodtak, az ország nyilvánvalóan tartott tovább, de egy magára kicsit is adó német diáklány, értelmiségi, polgári-nagypolgári lány, ha külföldivel beszélt, nem merte volna ezeket az elhallgatandó referenciákat emlegetni. Lányokról beszélhetett, de német fiúról nem, mert szégyen volt a német férfi. A német férfi újrafeljövételének különböző fázisai voltak. Mint tudjuk, Magyarország történelmi sorsának Mohács utáni legnagyobb katasztrófája a berni foci-világbajnokság, ahol megengedtük nekik, hogy világbajnokok legyenek. Aranycsapatunk csődjé a német népben rehabilitálta Németországot. A gazdasági csoda másodlagos valami volt ehhez képest. De a hetvenes évekre megjelenik a modern, előítélet-mentes, gazdaságilag szakképzett, attraktív német férfi. Ebben az időben a különböző Freddyk és Willyk mediterrán amorózó szövegeket énekeltek éjjel-nappal a német rádióban.

Egyébként egész Európában mediterrán divat volt. Ha tetszik, feketének, barnának, egzotikusnak, harmadik világinak kellett lenni. Persze, mindez inkább fikcióként és verbálisan létezett, mint a valóságban, úgyhogy egy magyar számára jól lehetővé tette, hogy két figurát alakítson. Egyszerre lehetett civilizált európai, ugyanakkor hozhatta ezeket a romantikus, harmadik világi dolgokat is. Szóval, hogy is mondjam, az amerikaiaknak és az angolnak nem kellett megdolgoznia az ügyért, a magyarnak

mégis kellett valamit csinálnia: hűsködni, mesélni, romantikázni egy kicsit. A fekete amerikai persze más kérdés volt, és Németország alapvetően fajgyűlölő, idegengyűlölő ország akkor is, ha éppen idegendivat van. És hozzáteszem, hogy Európában az amerikai máig igen kívánt nemi partner. Kicsit hülyének nézik, a nők azt hiszik, hogy manipulálhatják, tehát egyszerre van az az érzésük, hogy egy hollywoodi hőssel bújnak ágyba, aki ugyanakkor hülye, és azt csinálhatnak vele, amit akarnak.

Az amerikai férfi ezért fél is az európai nőtől. Számára Európa a régi kultúrák romlottságának a jelképe, ezért kevésbé használta ki az utolsó ötven évben azt, amit kihasználhatott volna – hála istennek, mert különben szinte semmi sem jutott volna nekünk. Pedig a piac ott van, a francia lány például csak várja, hogy a pasas amerikai legyen, és nagyon örül neki. De az amerikai férfi a francia lánytól különösen fél, mert ezt a nő típust az emberi romlottság egészen rendkívüli megjelenésének tartja. Pedig az amerikai lány ötször válik, pénzt kér, rettenetes hangja van, kellemetlen, agresszív, rosszindulatú, férfias, nyűgös, nem nagy műveltségű, nagyon nehezen élvez – ennek ellenére az amerikai férfi eltűri az állandó nyagga-tást tőle. Talán így egyszerűbb neki: „the girl next door”.

A hatvanas évek német diákszállóiban a magyar királynak számított: sorban álltak nála a lányok, akkora volt a rangja. Beszéltem olyan magyarokkal, akik a náci időkben voltak fiatal ösztöndíjasok Németországban, és ők is azt mesélték, hogy abban az időben is sorban álltak a magyaroknál a német lányok, mert a német srácok akkor el voltak foglalva mindenfajta katonai szolgálattal, Hitlerjugenddel meg egyéb baromsággal. Nagyon kevés volt a megengedett pozitív külföldi, mint az olasz meg a finn, akiknél persze a lányok szintén sorban álltak. Bécsben lényegesen kisebb a magyarbarátság, mint Németországban, mert az osztrákok jobban ismerik a magyarokat, kisebb a mítosz. A magyar lánynak Ausztriában van egyfajta kurvás mítosza. Megvan ez Schnitzlernél is. Másrészt viszont az osztrák férfi nem érdekes. A német férfi végül is teljesítményetika szerint él, gürizik, mint a kutya, hogy a lánynak megmutassa a maga güriző kvalitásait. Az osztrák férfi, legalábbis a bécsi, magát sajnáltatja, a maga módján alkoholista, nem magyarosan, hanem sírósan, jajgatósan.

Valahogy strukturáltabb, érdekesebb, harcosabb a német lány és a német férfi viszonya. Az osztrákoknál kevésbé direkt a harc, viszont ház-mesterszadizmusból sok van. A lányok kedvesek, édesek egy ideig, aztán asszonyként már rosszabbak, öregasszonyként pedig rettenetesekek. A férfiaknál is van egy típus, ahol a teljes karakternéküliség tud attraktív és hódító lenni. Ez a proli származású gazdasági menedzser típusa, akiben még a feljövő proliból megmaradt valami dinamika. Aztán, persze, vannak a dekadensek. Ausztriában a dekadencia érvényes modell, a férfiaknál is. Ha nem lenne az a szörnyű akcentusuk, néha egészen érdekesek is lehetnének. Bécs

mindig érzéki város volt, szerintem még a náciizmus alatt is. Az osztrák nem szadistán-homoszexuálisan keménykedik a náciizmus alatt sem, hanem zsidókat üldöz, kínoz és fosztogat, tehát a gyöngébbet bántja, az erősebbtől fél. De a szexualitást akkor is szereti. Szóval, hogy mondjam, eszik egy jó bécsi szeletet, nem moralizál.

Ausztria nem egy morális ország. Ennek van jó, és van rossz oldala. A rossz oldala az, hogy hátba szúrnak és kifosztanak, a jó oldala az, hogy jókat esznek, jobb a konyhájuk, mint a németeké, bár az mára nagyon sokat javult. Én nem hiszem, hogy különösebb szexuális represszió lenne ott, merthogy nincs moráljuk, tehát nincsenek morális elfojtásaik sem. Az osztrák férfi lakáj és udvaronc. A monarchiás Bécsben él egy nemzetközi arisztokrácia, van egy nagypolgárság, amely többnyire zsidó, a tisztikar is nemzetközi, és noha szereti a párbajokat, azért inkább meghal, mint hogy rendesen harcoljon. Hát az a képünk az osztrákokról, hogy jó a hadseregük? Szép parádékat, persze, tudnak csinálni, isteni a zene, de hát, hogy mondjam, a valcerok nem a férfiaság jegyében íródnak. Ha van női zene, akkor a valcer női zene, erről van itt szó. Bécs alapvetően női identifikációjú város, amely megengedi a nőknek a domináns helyzetet, és nemcsak a nagypolgárságnál, hanem minden fokon. Nincs ebből nagy zaj, a házmester megnézi, hogy kivel megy haza a lány, és denuncálja, ha arról van szó, de az erős apai modell hiányzik. Az osztrák férfi tartja a markát, hiszen alapvetően hotelos, még ma is. A turizmusból élnek, ez az ő nagyiparuk, ott pedig nem lehet férfiaszkodni. Lehet kellemetlenkedni, házmesterkedni, kérni ezt, kérni azt, de nem lehet keménykedni. Olyan turistaország, ahol a turistával keménykedik a szállodás, nincs. És ez az ő lényegük. Miért ment oda az uralkodóház? Mehetett volna Prágába is, de nem ment oda. Ausztria olyan ország, ahol nem érvényesek a heroikus magatartásminták.

Az ötvenes évek végétől igen erős a svéd lány mítosza. Azt mondanám, hogy amit szexuális forradalomnak nevezünk, az Európában Skandináviában kezdődött az ötvenes évek vége felé. Akkor váltak ismertté egyébként azok a svéd filmek is, amelyek a svéd lány szabadságmítoszát európai modellté tették. Emlékszem a *Norwegian girl* című Beatles számra: „I once had a girl, or should I say, she once had me...” A Beatles talán azért is választotta ezt, mert akkorra már a svéd túl ismert volt, és a norvég érdekesebbnek, egzotikusabbnak tűnt. Nagyon lényegesnek tartom ebből a szempontból, hogy igenis számít a nőemancipáció. A valódi női gazdasági és hatalmi emancipáció Skandináviában játszódik le először a modern történelemben. Nem tudom, miért, sohasem foglalkoztam részletesebben a kérdéssel, de biztosan így van. Nekem ez nagyon tetszett, hiszen ennek része volt az is, hogy a fiatal lányok tapasztalatokat gyűjtenek, hasonlóképpen ahhoz, ahogy Európában a fiatal férfiak is tapasztalatokat gyűjte-

nek. A skandináv fiút mindenki szépnek tartotta, de a passzivitása miatt senki sem vette komolyan.

Ha persze jobban belegondolok, végső soron ez az egész szexuális forradalom, sok minden máshoz hasonlóan, Angliából jött át Európába. Gondoljunk csak a popkultúrára! Az angol proli az, aki megváltozik. Ez azért fantasztikus, mert ugye, ott egy puritán világba érkezik ez az egész. Ha megkérdezzük öreg embereket, akik még emlékeznek a negyvenes, ötvenes évekre, azok megmondják, hogy az angol nő a csúnyaság karikatúrájának számított abban az időben. És akkor a hatvanas években az angol lányok hirtelen modern lányok lesznek. De azért a popzene révén a legnagyobb sztárok mégis az angol fiúcsapatok: Beatles, Rolling Stones meg a többiek. A női sztárok pedig amerikaiak vagy latinok. Bár idővel ez is kezd megváltozni, s fölbukkan az attraktív, hosszú lábú északi lány. Már Marlene Dietrich is a lábával és a karjával vált ki, a német lányok lába és karja egyébként nagyon szép, miképpen az angol lányok lába és karja is. A német lányok egyébként jobban mozognak, erotikusabban használják a testüket. Míg tehát a gömbölyű latin lányoknak nagy mellük volt és mozogni tudtak, az újonnan felbukkanó és előtérbe kerülő északi lányok hosszú combjukkal és lapos mellükkel valamiféle androgün mintát hordoznak, így lázadva a szexobjektummá vált klasszikus női szerep ellen. Pikáns dolog persze, hogy szexobjektumként lázadnak a szexobjektummá válás ellen.

Franciaország más, itt a nemi szabadság mindig sokkal nagyobb volt, az alsó népcsoportok tagjai körében is. Franciaországban a 18. század végétől folyik a családtervezés: sok az egykés család, legfőljebb a nagyon vallásos katolikus rétegek számítanak kivételnek. Nem véletlen, hogyha azt mondjuk, „franciázunk”, tudjuk, mit mondunk, s nem véletlen az sem, hogy ezt szinte minden nyelvben így nevezik. Én egyébként azért is jöttem újra meg újra Párizsba, mert ebben a városban ez az uralkodó modell. Sokkal könnyebb is a dolgokról beszélni, mint más nyelven. Sokkal egyszerűbb ezeket a dolgokat megkérdezni, nem sértő, ha valaki a szeretkezés közepén fölteszi a kérdést, hogy most egy kicsit így vagy úgy, míg az elsősorban érzelmi alapú kultúrákban jóval nehezebb ilyen tudatosan viszonyulni a dolgokhoz. Franciaországban mindenki számára nyilvánvaló, hogy az emberek különbözőek, és hogy meg kell próbálni tudatosan megtalálni azokat a partnereket, akiknek az élvezési mechanizmusai többé-kevésbé megfelelnek a mi élvezési mechanizmusainknak. Itt nem kell ragaszkodni ahhoz, ami nem tetszik, hogy csak így vagy csak úgy lehet élvezni. A franciák a racionális módszerek révén általában megtalálják a megfelelő partnereket, és elég sokáig és elég hosszan élveznek.

Egy idő óta egyébként az az érzésem, hogy már a németek is. Különös módon az első világháború utáni nacionalista represszió is hozzájárult

Franciaországban a racionális szexuális viselkedési kultúra kialakulásához. Ekkor ugyanis guillotine-nal volt büntethető a magzatelhajtás. Több olyan bábaasszonyt ki is végeztek a két háború között, aki ismételten hajtott végre magzatelhajtást. Egyébként olyannyira ellenőrizték a nőket, hogy ha valaki vizeletvizsgálatot csináltatott, akkor le kellett adnia a személyi igazolványát a patikában, s ott felírták az adatait, nehogy meg tudjon megmenekülni, ha a lelete pozitívnak bizonyult. És ez így volt egészen a hetvenes évek elejéig. Franciaországban a tradicionális katolicizmusra rakódott ez a jakobinus köztársasági nacionalizmus, aminél undorítóbb kevés dolog van a világon, mert még metafizikája sincsen, és a sötét, buta termékenységű nacionalizmusa a fallikus állatiság és az állagőrző népszaporulat jegyében szerveződik. Ezért erre adott válaszreakciónak is tekinthető a nemi aktus tudatos kontrollálása és szabályozása. Az, hogy bedugom vagy kihúszom, racionális döntés következménye. Ha nem lehet, akkor nem dugom be, ha ki kell húzni, akkor kihúszom. Ezek racionális dolgok, és mégis, a franciák ezt a racionalitást valahogy az élvezési kultúrájuk szolgálatába tudták állítani, miként a sajtót és a vörösborot is. Meg tudták oldani orálisan és manuálisan, meg tudatosan megbeszélve egymással. De azért ha például megnézzük Sartre *L'âge de raison*-ját, az így kezdődik: „elfelejtettem kihúzni, én hülye” – mondja a filozófus, gimnáziumi tanár, párizsi figura, tehát evidensen egy Sartre alterego. Az illegális abortusz ugyanis nagyon sokba kerül, de neki, gimnáziumi tanárként szerencséje van, kap kölcsönt, és senki nem kérdezi tőle, vajon arra kell-e neki, hogy a barátnőjétől elvetethesse a gyereket. És ez a „l'âge de raison”, ettől érik be a feje lágya, mivel rájön, hogy most már felnőtté vált, vigyáznia kell.

Két olyan város van a világon, ahol a hely mítosza minden odatévedő vagy odautazó ember számára azt sugallja, hogy ott azért legalább egyszer szeretkeznie kell: San Francisco és Párizs. Lehet valaki sokáig Berlinben vagy Londonban anélkül, hogy nemi életet élne, mégsem érzi úgy, hogy bűnt és hibát követett el. Ugyanígy vannak korszakok is, amikor a nemi élet kötelező, s vannak olyanok is, amikor nem az. A hatvanas évek második felében és a hetvenes években kötelező volt. Nem arról volt szó, hogy mindenki mindenkivel lefeküdt volna, de ha valakinek kedve volt hozzá, akkor nem állított fel önmagának semmiféle korlátot. Tulajdonképpen azt is lehetne mondani, hogy a szexualitás az érzelmektől bizonyos fokig függetlenné vált. Nem a szimpátiától és nem az esztétikai ízléstől és nem a kíváncsiságtól, mert ezektől sohasem lesz független, de többé nem követelt olyan érzelmi elkötelezettséget, mint addig. Lelkileg a dolog úgy festett, hogy mi mások vagyunk, egy új nemzedék, mi nem akarunk úgy élni, mint a szüleink, mi vidáman és boldogan akarunk élni, *a háborúnak vége*. Ez egy Alain Resnais-filmnek is a címe volt egyébként, amely a politikai cselekvésről való lemondás és a fölszabadult szexualitás egyik emblematis

alkotása, ami mellett persze arról is szólt, hogy a spanyol helyzet a kommunista tevékenységet a hatvanas években már nem kívánja, mert nem emigrációból, hanem belülről kell megoldani a dolgokat, ami végül be is következett. És ez bizony ugyanígy volt az amerikaiaknál is: Pearl Harbour, a háború, a puritanizmus ideje lejárt.

A SZEKUALITÁS ÉS AZ ÉRZELMI ENGAGEMENT teljes elválasztásának gyakori módja a csoportszex is. Ezeken a szeánszokon elsősorban a kíváncsiság a meghatározó. Nem szabad ugyanis elfelejteni, a kíváncsiság annyit is jelent, hogy lefekszem azzal, aki nem tetszik, hogy megtudjam, milyen valakivel együtt lenni, aki nem tetszik. Ez is része a dolognak. Minél szubtilisebb egy lány, annál kevésbé csak fizikai típus szerint választ, és annál inkább a magatartásformák érdeklik. Valójában csak kevésbé differenciált társadalmakban elsődleges a külső megjelenés. Persze az ember preferálhat bizonyos fizikai típusokat, de azért azt is érdemes megnézni, mi lesz akkor, ha valaki olyannal van, aki elsőre nem tetszik neki. Ha valaki kísérletező nemiségben él, akkor ezt bizonyára megteszi. Persze, ha nem jön be, akkor utána annál inkább ragaszkodik a saját esztétikai és fizikai igényeihez.

A csoportszex mindenhol tiltva volt valamilyen módon. Lehet, hogy Skandináviában kevésbé, mert ott kétségtelen, hogy az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején az ivási szeánszok végén ki-ki elvonult a maga partnerével. Nem voltak ezek még csoportszexnek tekinthető aktusok, de ők ehhez is leitták magukat, és ha kelet-európaiként az ember jelen volt, elvárták, hogy leigya magát. Én sose ittam le magam, merthogy nekem erre nem volt szükségem ahhoz, hogy kedvem legyen a dologhoz. De ők a gátlásaik leküzdése érdekében programszerűen berúgtak, úgyhogy lehet, hogy az alkohol volt a fontosabb, és a szex csak mellékes volt. Nehéz ma már megítélni, hogy mi volt a nagyobb kihívás, illetve kihágás. Londonban és Párizsban is voltak körök, ahol egy város környéki házban összejöttek az emberek. Nem volt szabad címet és telefonszámot kérni, viszont szabadon lehetett sokakkal nemi életet élni. Volt egy barátom, aki a hetvenes évek elején lett öngyilkos Párizsban. Ő megérdemelne egy posztumusz magyar állami kitüntetést, ha a magyaroknak egyáltalán eszébe jutna, hogy a nemi harcot is díjazzák, így azokat is, akik a magyar nemzet reputációját e tekintetben Nyugaton ébren tartották. De hát sajnos, ehelyett mindenféle hülyeségekkel foglalkoznak. A csoportszexet azonban nem szabad összekeverni a szexuális forradalommal! A nemi forradalmat a fiatalok hajtották végre. Akiket én csoportos szeánszokon láttam, azok inkább harminc fölötti, középosztálybeli emberek voltak. Nem is volt a csoportszexnek semmiféle ideológiája. Az igaz, hogy aztán a hatvanas évek végén a hippimozgalom mindig nagy tömegek összejövetelét jelentette, akik együtt szívtak és hallgattak. A közös szívás és hallgatás ugyan-

akkor fontosabbnak tűnt a közös szexnél. Nem szabad elfelejteni, hogy a nyilvános csókolózás és a csoportos szex az angolszász világban a hatvanas években válik lehetségessé, tehát addig ez nem divat, és az emberekben komoly belső gátlás van az ilyen dolgokkal kapcsolatban.

Rómában például egészen a hatvanas évek második feléig fizetni kellett a nyilvános csókolózásért. A Villa Borghesében, ha nappal csókolózáson kapott a rendőr, bizony megbüntették. Este jobban behunyták a szemüket, minthogy akkor a polgárt meg a gyerekeket már kevésbé kellett megvédeni ettől. De a Hyde Parkban akkor már lehetett csókolózni. Párizsban viszont mindig lehetett. A németek például halálosan fel voltak ettől izgatva. Párizsban már a 18–19. században lehetett nyilvánosan csókolózni, számos irodalmi utalás van erre. Mindez persze összefüggött a lakásviszonyokkal is, mivel a szegény rétegek rossz lakásviszonyokkal rendelkeztek, és a szülők nem engedték meg, hogy a tizennyolc éves lány vagy akár a tizennyolc éves fiú ezt otthon csinálja. Ezért sokan rákényszerültek arra, hogy nyilvánosan csinálják. Ugyanakkor mindez, ha szabad így mondani, Párizsban a város önidentifikációjának is részévé vált. Észak-Európában sem volt ebből különösebb probléma. Igaz, ott lakhatott az ember egy lánynál úgy, hogy a szülők is a házban vagy a lakásban éltek. Ott elfogadták, hogy a lánynak tizenhat éves korától megvan a joga, hogy azt vigyen fel a lakásukra, akit akar. Egyébként ennek az északi típusnak különleges esetei az északi szláv lányok is: a csehek és a lengyelek. A csehek némileg mazochisztikusabbak, a lengyelek meg búzaillatúak, szélsőségesek, kiteljesedésre, örültségre, boldogságra mindig készek, fantáziájuk nem ismer határt.

És hát természetesen ott volt a rengeteg szálloda is, de hát ez mindenhol adott volt Európában. Párizsban egyébként kétféle szálloda volt: az egyik, ahol elég volt csupán a férfi nevét leadni, a másik, ahol be kellett jelenteni a lány nevét is. És az volt az igazi férfi, aki tudta, melyek azok a helyek, ahol a lány papírjait nem kéri. A baj az volt, hogy voltak városok, például Svájcban, ahol ezek a szállodák kurvás szállodák is voltak. Ezek között is voltak, persze, drágábbak és finomabbak, ahol ez nem tűnt föl annyira, de ugye a svájci városok kisvárosok, ezért általában nem tudtak fenntartani két ilyen jellegű intézményt. Úgyhogy nem volt ám könnyű az élet akkoriban! Nem véletlen, hogy Adynak is Párizs volt a Bakonya. És ilyen értelemben volt Európában Párizs-mítosz nagyon sokáig. A hatvanas évek szexuális forradalma óta azonban Párizs nimbusza hihetetlenül csökkent, mivel nincs meg többé a különbség. Ma pedig már bárhol elmehe-tünk szállodába, senki nem kérdezi, házasok vagyunk-e. A tánc és a kábítószer nem kötődnek a nemi forradalomhoz: léteztek már korábban is. A kábítószer nem arra szolgált, hogy kábuljunk, hanem arra, hogy jó hangulatba kerüljünk. De az embernek nem volt szabad teljesen elveszíteni a fejét, hanem inkább a partnerével együtt kellett elszállnia.

A kábítószerrel mindazonáltal ritkábban használták a nemi forradalom előtt, szemben az alkohollal, aminek a fogyasztása szinte kötelező volt a dekulpabilizáció érdekében. A testiség másik megengedett közeledési módja a tánc volt, valamint az, hogy az éjjeli helyeken a félsötétben engedélyezett volt a csókolózás, tapizás; mindazok a dolgok tehát, amelyek kölcsönösen lehetővé tették annak verbalitás nélküli megállapítását, hogy megyünk-e majd az ágyba vagy sem. Amikor bekövetkezett a nemi forradalom, erre többé semmi szükség nem volt. Akkortól ezt már normálisan, többé-kevésbé konszenzusosan meg lehetett beszélni, és nem kellett semmifajta dramaturgiai fölvezető eszköz, magafeledtség, mámor és tánc. Ezzel szemben bejöttek a preszexuális, pregenitális szexualitás örömelei. Azelőtt a mámorban le kellett rángatni a ruhákat a lányokról, mégpedig lehetőleg álló nemi szervvel. Nekem egyébként ezek a ruhalerángató lakáji szerepek nagyon ellenszenvesek voltak, és mindig minden nőnek elmondtam, hogy én most szeretnék csemetetni és szólni Hyppolitnak, hogy jöjjön be, és legyen szíves, vetkőztesse le a nőt. S amikor elkészült, csengessen nekem, mert én nem vagyok vetkőztető, nem lakászserepre születtem, tehát legyen olyan kedves mindenki, és vegye le a maga ruháját. És én csak áldani tudom a szexuális forradalmat, mert azóta ki-ki maga vetkőzik. A nemi forradalom pillanatától fogva a férfi nemi szervet minden további nélkül kézbe lehetett adni, és magam is folyamatosan, lassan, nyugodtan le tudtam vetkőzni anélkül, hogy közben sódereket kellett volna mondani az érzelmeink keménységéről, vagy arról, hogy most egy fantasztikus pillanatot élünk át, noha azt éltünk át, és ezt meg is lehetett utána beszélni, sőt, esetleg előtte is, de nem kellett ezt a hadonászó mámort eljátszani. És végül is normálisan, nagy közös esztétikai kalandként éltük át a szexuális együttlétet. Végre a lányok is bevallhatták, hogy ők nem tárgyak, megmondhatták, hogy akarnak-e valamit vagy sem, és nem volt többé, hogy ők csak elszenvedik ezt az egészet a férfi kedvéért vagy a nagy érzélem kedvéért. Érdekes, lehet, hogy azért, mert mediterrán típus voltam, többször ezt az arabos, olaszos bummele-lerohanó magatartást várták el tőlem, tehát nem állíthatom, hogy ez nem létezett volna. Hogy aztán aki ezt elvárta, azért tette-e, mert belésulykolták, vagy őszintén, egyszerűen, természetesen erre volt igénye, azt nem tudom.

Viszont kétségtelen, hogy a nemi forradalomtól kezdve a nők elvárták, hogy a partnerük foglalkozzon azzal, hogy ők élveznek-e vagy sem. Majd-hogynem ez vált kötelezővé, és ettől fogva a szerencsétlen frigid lányok szenvedtek úgy, mint a kutya, míg addig, ugye, ők voltak birtokon belül. Talán úgy is meg lehetne fogalmazni a szexuális forradalom lényegét, hogy ez egy olyan robbanásszerű változási folyamat, melynek során a nemcsak intergenitálisan, hanem testük más részei révén, például a klitoriszukkal vagy a mellükkel is élvezni akaró nők a kizárólag intergenitálisan élvezni akaró és frigid nők koalícióját félresöpörve saját vágyaiknak megfelelően formálták át a nemiség társadalmi viszonyait. Bizonyára mindenki ismer-

ri a puritanizmus represszív szexualitásával kapcsolatos, emblematis 19. századi viccet, miszerint az angol királynő panaszkodik az anyakirálynőnek, hogy milyen borzasztó, amikor engedelmeskedni kell a férjének, és „azt” kell csinálni, amire az anyakirálynő úgy válaszol neki, hogy hunyd be a szemed, és gondolj Angliára. No, ez az attitűd szűnt meg a szexuális forradalommal! Továbbá ehhez jött a fogamzásgátlás lehetősége, plusz az az anyagi erő, amit a teljes foglalkoztatottság következtében a nők a hatvanas években kivívtak maguknak: hogy független egzisztenciákká váltak, és például húszévesen önállóan kivehettek lakást.

A NŐI HÓDÍTÁS formái is nagyon megváltoznak a hatvanas évektől kezdődően. Ekkortól kezdve ugyanis a nő számára is szinte kötelezővé válik a hódítás. A nemi forradalom éveiben, és ez volt az ember szerencséje, ők is regisztráltak, leporellókat vezettek, fölírták, hol, kivel, hogyan, mit, megnyit. Kíváncsiak voltak az életre, és ennek megtapasztalásához hozzátartozott a különböző férfiak begyűjtése és elfogyasztása. Sokáig a szüzesség volt a *valeur* a különböző országokban. A hatvanas évek óta azonban én már nagyon kevés szűz lánnyal találkoztam. Viszont nagyon sok olyannal akadtam össze, akinek tizenkilenc vagy húszéves korában már több partnere volt, szívesen foglalkozott az idősebb férfiakkal is, és ha ez jól bejött neki, akkor nagyon tudott ragaszkodni hozzá. A hetvenes évek végétől aztán kicsit megváltozott a dolog. Azóta az az érzésem, hogy kevésbé fontos a hódítás a lányoknál. Fontos, de nem olyan fokon része a kötelező életvitelnek, mint a hatvanas-hetvenes években. Vége lett az újdonságnak, s többé nem volt kötelező demonstrálni, hogy ő bármikor, bármiképpen, bárkivel, bármit megtehet. Aztán megkezdődött a gazdasági válság, majd a nyolcvanas évek közepén fölbukkant az AIDS, aminek következtében ismét előtérbe került a családmodell is. Ez Amerikában a nemi forradalom előtt is így volt persze, és most megint így van. A fiatalok tele vannak gazdasági jellegű problémákkal, ami annyit jelent, hogy nem tudnak annyi energiát fordítani a nemi kiteljesedés különböző formáinak keresésére. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy ettől még megmaradnak a szexuális forradalom következményei, továbbra sem kell bunkóskodni, továbbra is tág és nagyon széles skálán folynak a dolgok, de ezek ma már természetessé váltak, és ezért kevésbé létezik a bizonyítási kényszer a lányok számára. Jellemző, hogy míg a hatvanas években egyedül illetett utazni, addig ma árengedmények vannak a pároknak, minden szobát legalább kettesével szeretnek kiadni, és a családoknak még nagyobb kedvezményt adnak, hiszen ettől növekszik a profit.

A nemi forradalom idősellenes volt. Nekem nagy szerencsém volt, hogy fiatal voltam a nemi forradalom idején, illetve fiatalnak számítottam. Az a nemzedék nem bízott senkiben, aki harmincévesnél idősebb volt. Akkor határozott öregellenesség volt, de ma nem így van, és ez óriási szeren-

cse. Az egész neokonzervatív hullámnak az az egyetlen jó oldala számomra, hogy az öregeket elfogadják embernek. Ennek van egy másik oldala is, az, hogy az öregek vásárlóereje nagyobbnak számít a nyugati társadalomban, az imázsuk az, hogy potensek, merthogy jómódúak, hogy a nagypapánál van a pénz, tehát a nagypapával törődni kell, ajnározni kell, akkor is, ha utáljuk, de időnként oda kell menni, mert különben a húgom kapja az egész vagyont. Voltak idők, amikor Párizsban a Latin Negyedben egy öregembert kinéztek volna a kávéházból; ma pedig olyan nyugodtan ülök ott a zsúfolt boxokban, a hangos, zajos termekben, mintha Londonban lennék. London e tekintetben mindig más volt. Ne felejtsek el, hogy a nemi forradalom előtti angolszász filmekben a negyven-ötvenéves ősz hajú férfi az igazi. James Stewart, James Mason és Gary Cooper mind negyvenen felül lesznek sztárok, már sokat megélték, iszonyú dolgokon mentek át, és akkor az a húszéves lány meg akarja őket menteni, vagy beléjük szeret, noha a férfi megjátssza, hogy eleinte gyűlöli a nőt. Ezt az angolszászok nagyon tudják csinálni: paradigmátikus, ahogy ilyeneket mondanak Marylinnek, hogy „mit jössz már megint ide, a tutaj az enyém, menj a fenébe, ez itt a Mississippi” és így tovább, hogy aztán előbb-utóbb csak összejöjjenek, és a férfinak minden az ölébe hulljon.

Franciaországban és Olaszországban a hatvanas-hetvenes években az értelmiségi fiatalság evidens módon könyvekkel érintkezett: elmentünk a kávéháza, kitettük az aznapi egy vagy két könyvet, és ez meghozta a nemi partnereket is. Mindez az angolszász világban kevésbé létezett, noha ott is voltak nyomai. Latin-Amerika is ilyen volt, de ott jóval szűkebb körű volt az értelmiség, mint Olaszországban és különösen Franciaországban. Párizs számomra azért volt boldogító, mert az én kultúrreferenciáim voltak a kommunikáció elsődleges eszközei. Francia értelmiségi körökben az öltözködésnek a legminimálisabb jelentősége sem volt, tökéletesen el lehetett kerülni. A mai öltözködés ugyan nagyon széles skálájú, állandóan új jeleket bocsát ki, de e jelek kevésbé szellemorientáltak, mint korábban voltak. Direktebbek, nincs mögöttük ideológia, s lehetővé teszik a külső megjelenés alapján történő azonnali kategorizálást. Ma posztmodern játékok vannak, de sajnos az igazi posztmodern, a destruktuált és dekonstruált öltözködés, amelyben különböző elemek jöttek össze, úgy látszik, kevésbé divat ma már, mert egyre inkább egy katonai jellegű uniformizálódás felé haladunk a sportruhák révén.

Mondanék még valamit. A nemi forradalomnak a jele az is, mégpedig hosszú távon fennmaradt jele, hogy míg azelőtt kizárólag Párizsban és legfőljebb egy berlini elitársaságban lehetett a férfi alacsonyabb, mint a lány, mára ez eléggé általánossá vált. A nemi forradalom része és következménye, hogy a férfiaknak nem kell föltétlenül dominánsnak lenniük. Jó, Angliában sosem volt ilyen evidens, mert Angliában minden, ami külső-

ség volt, eleve nem jöhetett szóba, mivel a nők abszolút szörnyűek voltak a nemi forradalom előtt, így ott csak a férfiak voltak érdekesek. De Olaszországban, a macsó kultúrából fakadóan, ennek jóval nagyobb jelentősége volt, noha kivételek, persze, mindig akadtak, lásd például a Carlo Ponti–Sophia Loren párost. A nemi forradalomban a realitástól való elszakadásnak, az álomvilágnak is része volt a nemiség. Akárcsak a szecesszióban, ami nagyon divatba jön ekkor, a szexualitás a realitástól való elfordulást, a realitás visszautasítását jelenti. Ezáltal persze nagyon megváltozik a realitás, hiszen visszakapja irrealitását. Tehát a nemiség forradalmat csinál, a szó szoros értelmében, sokat szeretkezni annyit jelent, hogy az ember megváltoztatja a körülményeit, de oly módon, hogy nem kell ezt az életútba integrálni, mint előzőleg. A szexualitás álomszerű kaland is lehet. A nagy nemzedék kiöregedésével persze ez a magatartás megváltozik, a következő nemzedék már nem ilyen. Akár még azt is mondhatjuk, hogy a szexualitás előkészíti a terepet a posztmodern fikcionalizmus számára. Még játszunk, már nem hiszünk abban, hogy ezzel forradalmat csinálunk, de azért tovább játszunk, mert jó játszani, játszani kell.

A posztmodern bizonyos értelemben végül is a játékot, az idézőjelbe tett játékot állítja középpontba. És anélkül nem lehet posztmodernnek lenni, hogy valaki a múlt számos stílárís elemét ne ismerje, és ne tudja a neki megfelelő elemeket tetszése szerint variálni és változtatni. Amikor beköszönt a nemi forradalom, a hétköznapiakban ez inkább álomszerűnek tűnik. Egy kis kofferrel kell utazni, vagy még azzal se, egy hátitáskával blue jeansben, pulóverben, egy-két könyvvel és ami még éppen belefér a hátizsákba. Kalandokat gyűjteni és nem tárgyakat. Ez alapvető lényege ennek a jóléti társadalomnak. Azt, hogy nem illik tárgyakat gyűjteni, korábban persze már az egzisztencialisták és a dühös angol fiatalok is mondogatták, de a szülők társadalmának elutasítása csak a hatvanas években válik ennyire tömeges jelenséggé. Húsz éven keresztül a fehér világ inkább megszabadulni akar a tulajdontól, hiszen az embereknek az az érzésük, bármikor bármit megszerezhetnek, ha éppen visszatérni támad kedvük a normális társadalomba. Ez a kapcsolatokat annyiban befolyásolta, hogy ebben az időszakban háttérbe szorult a család, az embereknek nem volt kedvük a közös felhalmozással foglalkozni. Hogy ez valóban mennyire volt így, arról lehetne vitatkozni, de tény, hogy nekem fantasztikusan jól jött, mert én mindig pontosan ezt az ideált tartottam szem előtt.

Én sem akartam egy helyhez kötődni, nem akartam jövőt tervezni. Élni akartam, örömben akartam részesülni. Emlékszem, a hetvenes évek végén fordult elő velem először, hogy egy német kisvárosban valaki megkérdezte tőlem, milyen nyugdíjból akarok majd élni. Én ezen akkor borzasztóan megdöbbsentem, hogy fiatal emberek ilyen hülyeségekkel foglalkoznak. Ennek a húsz évnek az idegen, a más elképzelésekkel bíró, a szabad értelmiségi,

a marginális, a zsidó a hősei. Ebbe a külföldi, a vándor és az emigráns tökéletesen beleillik. Ez a hős jön-megy, nem részese a társadalomnak, nem is kíván beépülni. Valami mást jelent, valamilyen formában kérdésessé teszi a meglévőt. A posztmodern révén mindez a hetvenes évek végétől bizonyos fókig átszivárog a zenébe, a tömegkultúrába, és immár a globalizálódott világ részeként jelenik meg. A nyolcvanas évektől kezdve aztán ez a tömegkultúra ismét a szadizmus és az erőszak kultusz jelentéseit állítja a középpontba, miképpen volt a nemi forradalom előtt is. Csak éppen akkor még a belső elfojtások és a külső cenzúra gátolta e brutalitás megjelenítését, noha persze a hétköznapi fasizmus formáiban azért létezett. Mára az erőszak, a gyilkosság kérdései újra kikerültek a tudatalattiból, és a nyilvánosság részévé váltak.

AZ EMBER NEM CSAK RACIONÁLIS LÉNY. Ott kezdődik a dolog, hogy nincs kedvem felkelni és dolgozni. Tudom, hogy nagyon sok embernek kedve van felkelni és dolgozni. Csakhogy ezek nem az osztályhelyzet által meghatározott, hanem egyes pszichológiai típusok révén megragadható, ha tetszik, a modernitás fejlődésével által kondicionált dolgok. A racionalitásmodell talaján álló, klasszikus liberális közgazdászok szerint minden aktor a saját érdekeinek megfelelően hozza létre a piacot. Jó jó, csakhogy ők elfelejtik, hogy van botlás, van perverzió, van tékozlás, van pazarlás, van szándékos nem oda nézés. Az emberek nem gazdasági alanyok, nem stratégiai alanyok! Persze, nagyon helyeslem, hogy időnként leleplezünk, és elmondjuk, hogy a globális világ érdekviszonyai mögött lényegében a világkapitalizmus gazdasági folyamatai húzódnak meg. Oké! De nem csak! De nem csak! Ez alapvető dolog! Merthogy mi is az a perverzió? Kinek van joga ezt definiálni? És mi tekinthető fantazmának? Mi a libidinális indíték? Az a borzasztó, hogy nemcsak a liberális közgazdászok, hanem a szociológusok többsége, Bourdieuvel az élen, nem veszi figyelembe a pszichoanalitikusok által felvetett problematikát: vagyis a tudatalatti hiányzik az elméleteikből. Pedig a tudatalatti determinálja az életet. Miért van önsorsrontás? Hogy lehet ezt magyarázni, hogyha mindent csak stratégiaként fogunk föl? Márpedig nem csak az alárendeltek önsorsrontása létezik. Nem lehet mindent az osztályok és a piac viszonyaira redukálni, és főleg nem illendő mindezt politikai aprópénzre váltani, mondjuk úgy, hogy domináltaknak kiáltunk ki embereket, akik abszolúte nem is azok. Itt van ismét Bourdieu, aki előszeretettel tekinti magát elnyomottnak, miközben ő is, meg a fia is a legelitebb iskolákba jártak. Az elit elitjének iskoláiba. Ha jól tudom, az ő édesapja postatisztviselő volt. De hát, az isten szerelmére, ahhoz is írni és olvasni kellett! És abban az időben ez komoly pozíció volt, és igenis sokat kellett ahhoz tudni, hogy valaki nyugdíjas állást kapjon, állami tisztviselő lehessen, és megkapja azt a tiszteletet, ami a republikánus tradíció szellemében akkor még az uniformisnak egész Európában kijárt.

HOGYAN FOGJUK FÖL AZ ASSZIMILÁCIÓT ÉS A CIONIZMUST?

Látogatás Auschwitzban

HA AZ ASSZIMILÁCIÓT ÚGY ÉRTELMEZZÜK, hogy feladjuk a sajátosságokat, akkor köszönöm, nem kérek belőle. Ha viszont úgy, hogy a különböző sajátosságainkat megtartva beilleszkedünk egy nemzeti kultúrába, mert az a miénk, mert szeretjük és vállaljuk, mert hozzá tartozunk, és a jó és rossz oldalaival együtt magunkra vesszük, akkor rendben van. De azon belül ugyanúgy, ahogyan más egy magyar katolikus dunántúli svájból lett pápista, aki az ellenreformáció oldalán állt, és más egy vad, nyakas debreceni kálvinista, aki a gályarabokkal azonosítja magát, és gyűlöli a pápistákat, más egy zsidó beszármazású magyar is, ha vállalja a saját zsidóságát. Akkor is más, ha nem vállalja, de akkor jellemtelen. Tehát itt a jellemes és jellemtelen emberek közötti különbségről van szó.

Van egy jó vicc, ami pontosan mutatja a családunk hozzáállását ehhez a kérdéshez. Az első háború előtt egy régi óbudai kiskocsmában egy vendég három körül már az ötödik sóletet és kis üveg fehér bort kéri. A pincér kiviszi neki, de kicsit fél, hogy mi lesz, ha előbb-utóbb megüti a guta, az nem fog használni a vendéglő hírének, de kiviszi. Eltelik fél óra, fél négy, lassan megeszi a sóletet, megissza a bort, és kéri a hatodikat. Ekkor a pincér megijed, és bemegy a konyhába a séfhez, aki ott foglalatoskodik, hogy hát ez a helyzet, és nem tudja, mit csináljon. Azt mondja a főnök: jó karban lévő ember? Igen, így a pincér. Akkor vigye ki! Kiviszi. Négy, negyed öt, kéri a hetediket. Ekkor a pincér már komolyan aggódik, a főnöknek is sok, kijön a fehér gúnyájában, megnézni a vendéget, és azt mondja, tudja mit? Vigye ki. Ha zsidó, akkor bírja a sóletet. Ha keresztény, akkor bírja a bort. Ha meg kikeresztelkedett, akkor dögöljön meg. Tehát ennyit felütésképpen az asszimilációról.

De kezdjük ott, ami evvel szorosan összefügg, a cionizmussal! Bennem személy szerint van büntudat is a cionizmussal kapcsolatban. Én ugye nem cionista családból jövök. Tiszteltük a cionizmust, mint lehetőséget, de nem a mi opciónk volt. Tiszteltük azt a szellemi munkát, amit a jisuv és a hebraizálók elvégeztek a héber nyelv felszabadításával, és azzal a lehetőséggel, hogy aki üldözött és akinek hazátlanság érzése van, az oda is mehessen, de ez nem volt a mi tradíciónk. Volt néhány ilyen típusú könyv is

otthon, és a zsidó történelem és kultúra is nagyon erősen jelen volt, de nem a cionista politikai perspektívában. Nekem emellett negyvenöt után a cionisták azért sem jöttek számba, mert ugyanúgy idegesített a kollektivisták optimizmusuk és hisztériájuk, mint a kommunistáké. Ők is ugyanúgy, összefogózva, csoportban mentek a járdán, ők is dalokat énekeltek, és ők is valami kollektív feltámadás reményében hittek. Egy részük ráadásul még szocialista is volt, azt külön utáltam, de aki polgári volt és nem viselkedett formálisan így, abban is volt valami türelmetlenség, hogy most már szakítsunk ezzel az öreg Európával. Szóval bennük is volt messianizmus, ami idegesített, mert én gyászolni akartam. Ők azt mondták, hogy most már legyen vége ennek a nyavalygásnak, keménynek kell lenni, meg erősnek kell lenni, meg izé. Ez engem nem érdekelt. Én nem akartam se keménynek lenni, se erősnek lenni, én gyászolni akartam. Csak amikor kiderült, erről beszéltem már, hogy Eichmannt elfogták, akkor rehabilitáltam hirtelen magamban a keménységet és az erőt, csak nekem ne kelljen csinálni. Ugye én nem, én nem vagyok pionér, én nem óhajtok kibucba menni, eléggé idegesített ez az egész ideológia. Azóta kimúlt, viszont ennek következtében vége lett az ország specifikálásainak is.

Ez nem az én problémám, de újra mondom, nagyon fontos volt számomra, hogy végre van egy erő, amelyik nem felejt, és amelyik bizonyos körülmények között bosszút áll. Ez a számomra nagyon fontos volt. Mert az én Istenem bosszúálló Isten. És én szeretem a bosszúálló Istent. Én nem vagyok megbocsátó típus. Nem bocsátok meg Magyarországnak, nem bocsátok meg Európának. Személyeknek meg tudok bocsátani, de kollektívák, elrohadó kultúráknak, jellemtelen tömegeknek nem. Nem vagyok megbocsátó típus. Az a véleményem, hogy nem baj, ha van Szodoma és Gomora, és kipusztítják.

Ha ma visszatekintve valamennyire szeretem a cionizmust, akkor ez azért van, mert levette a vállamról a muszkliskodásnak, a katonáskodásnak, az izomzsidóskodásnak a terhét. Tudom, hogy nyugodtan lehetek dekadens, mert vannak izomzsidók is, vagyis nekem nem kell az egész zsidóságot reprezentálnom. És ha én nem vagyok hajlandó izomzsidóskodni – noha gyerekkoromban vívtam –, senki se fogja azt mondani, hogy minden zsidó nyamvadt, hanem azt fogják mondani, hogy ez egy dekadens zsidó. Tehát nagy szükség van a muszklis zsidókra, a Müller Dávidokra és a Weiss Richárdokra. Ők nem voltak cionisták, félreértés ne essék, a századfordulón ez szóba sem jött, és később, Auschwitz után sem. Én ráadásul Weiss Richárdot még személyesen is ismertem. Nagypám nagy híve volt, MTK-s, az MTK színeiben lett olimpiai bajnok. Negyvennégyben őt is irtózatosan kezelték, de túlélte valahogy, és emlékszem, hihetetlen nagy tisztelettel néztem rá, mint idős bácsira. Kis ember volt már akkor a Ricsi bácsi, és valami miatt többször járt a Liszt Ferenc téren, negyvenöt után

pedig ott lakott a közelben, szóval így, mint sziluettre emlékszem rá az ostrom előtről és a háború utáni nehéz korszakból. Emlékszem Szép Ernőre és Fényes Adolfra is az üldözés előtti és utáni időkből is. Azután nagyon hamar mondták, hogy meghalt Fényes Adolf. Ugye három, egymástól teljesen különböző asszimilált magyar zsidó. Az egyik MTK-s birkózó olimpiai bajnok. A másik, Szép Ernő, nem is körülírhatóan zseniális ember, erről Tandorit kell megkérdezni! Akkor már majdnem vak volt, fehér bottal és fehér szemüvegben járt, azért valamit még látott, de ez már az a korszak volt, amikor így mutatkozott be: „Szép Ernő voltam.” Híres anekdota volt ez akkor. Ebben benne volt minden. És hát az *Emberszag* negyvennégyről az egyik legjobb könyv, amit írtak. Nem Auschwitz, hanem az, ami Budapesten történt, a menetelések, a kényszermunkák, a bujkálás. Szép könyv, azt mondanám, hogy Nagy Lajos *Pincenaplója*, Kemény Simon, Márai Sándor és Fenyő Maxi bácsi naplója mellett talán a legjobb könyv a budapesti negyvennégyről-negyvenötről. Fényes Adolf pedig a legnagyobb magyar festők egyike.

Előttem álltak tehát példaként a magyar liberalizmus és a *Nyugat* nagyjai, és velük olyan magyar zsidók, akik az asszimilációnak nem a zsidó önmegtagadással járó útját választották. De térjünk vissza a cionistákhoz! Tehát mondtam, hogy nagy szükség van rájuk. Nekem is nagy szükségem van rájuk, személy szerint. Nem feltétlenül a cionistákra, de az izomzsidókra mindenképpen ahhoz, hogy nyugodtan lehessen nyamvadt zsidó, amihez viszont feltétlenül ragaszkodom. Hogy fejzsidó lehessen, és semmiképpen sem izomzsidó. Na most, azt hiszem, hogy a Nordau-féle szociáldarvinista, biológista szöveg, ami amúgy a kor szövege a zsidósággal, nagyon erősen hozzájárult ahhoz, hogy egy normális budapesti entellektüel, kereskedő, orvos vagy ügyvéd ezt a hülyeséget, ezt az izomhülyeséget, a friss levegő hülyeséget, és azt a hülyeséget, miszerint a zsidó regenerációnak ilyen természeti útja van, magára nem vehette. Nordau kitűnő író, kitűnő orátor, és ezek nagyon jó szövegek, de engem, mint zsidót felszólít, hogy ilyen meg olyan legyek. Csakhogy én ezt nem akarom! És azt sem fogadom el, hogy ez egyenlő lenne a zsidóság, a zsidó kultúra megtagadásával.

Abban teljesen igaza van, hogy amikor itt nem bántanak bennünket, de elmennek Besszarábiába, és ott leköpi a rohadt, koszos, bűdös zsidót, akkor ránk is gondolnak, és hogy ezt mindig észben kell tartani. De az egyszerűen hülyeség, hogy egy nép regenerációjának a fizikai munka lenne az útja. Ez gigantikus hülyeség! Azt mondja pontosabban, hogy szükség van erre a fizikai munkát végző társadalmi osztályra, mert ez hiányzik a zsidóságból, tehát nekünk is ki kell nevelnünk magunkból. Úgy mondja, hogy a gúla fordított, és ezt azzal a 18. századi zsidónemesítő, népjavító szándékkal, ahogyan a felvilágosult keresztények fordultak a zsidóság-

hoz, hogy ezt most már meg kell változtatni. Csakhogy ma már a gúla az egész nyugati világban fordított! Ahol nem az, azt úgy hívják, hogy harmadik világ és elmaradottság. És ráadásul mindaz a kirekesztés, ami a zsidóságban ezt a fordított gúlás társadalomszerkezetet előidézte, paradox módon a modernitásban előnnyé vált. Ugye kirekesztik őket a középkorban a katonaságból, a földtulajdonból, valamint a céhekből, s így az iparok nagyobb részéből. És rákényszerítik őket a pénzre, arra, hogy adás-vétellel, hitellel foglalkozzanak. És kétszáz éven belül ez lesz a legfontosabb, vagy négy- vagy ötszáz éven belül, attól függ, honnan nézzük, mindegy.

Lehet kiabálni, hogy a zsidók csak ezt tudják, ehhez értenek. Igen, de hát erre kényszerítették őket! És a véletlen úgy hozta – vagy nem a véletlen, de ennek a kifejtése most túl hosszú lenne –, hogy a zsidóság egy olyan struktúrába került, amely a modern társadalomban életképessé teszi. Na most, ez a gúla Nordaunál az orosz narodnyikok baromságainak az áttétele a zsidóba. Az tudniillik, hogy ez ott nem csak szociológiai gúla. Megváltásmisztikáról van szó, amelynek lényege a fizikai munka és a fizikai erő. Ezt ők egy biológista, szociáldarwinista lendülettel mondják, ami értelmes ember számára akkor sem elfogadható, ha nem zsidó alapon áll. Ha modernista eugenetika, tudatos beavatkozás, akkor bizonyos feltételek közt és esetekben igen, de ez csak mai dolog. Olyan formában azonban, hogy szelektáljunk a szó vad értelmében, tehát Taigetosz és Spárta, és ezáltal kikapcsoljuk az izgalmas, érdekes, deviáns intellektusokat, ilyen formában nem vállalható a számomra. Nem tudom elfogadni, hogy Nordau a deviáns intellektusokat ugyanúgy utálja, mint ahogy a nácik utálják a deviáns intellektusokat, noha hozzáteszem, hogy ő maga is deviáns intellektus.

És a nácik is deviáns intellektusok, hogyha egyáltalában érnek valamit. Az érdekesebb része, a „művészek”, azok bizony ide sorolandók, lásd például Hitlert. Ma már nem vagyok naprakész Nordauból, mert a sors megengedte nekem, hogy régen ne kelljen a kezembe vennem, ez a sors külön ajándéka, de él bennem, valamennyire, hiszen amiről beszél, az mindig is foglalkoztatott. Én a bécsi kultúrán keresztül vettem ezt az egész témát magamnak újra elő, és Herzlt sokkal jobban szeretem, mert nála kevésbé lényeges az erő mint misztikus, militáns érték. És ebben teljesen igaza van. A sors megmutatta, hogy nekik volt igazuk, időben lett volna szükség Izraelre, és itt büntudat is van bennem a szónak abban az értelmében, hogy a 20. századi Közép-Európában a beilleszkedő asszimiláció lehetőségei valóban megkérdőjeleződtek. Megkérdőjeleződtek, mert azt a fajta asszimilációt, ahol a különféle érdekes és értékes önálló hagyományok feladását kérik, azt a magam részéről elfogadhatatlannak tartom. Mert ebben az esetben egyszerűen értékvesztésről van szó.

Tehát ami elfogadhatatlannak tűnik számomra, az a dolognak ez a filozófiai-ideológiai része: a fordított gúla az egyik oldalon, az orosz narod-

nyikizmus a másikon, továbbá ez a népjavító szándék. És újra mondom, hogy a zsidóságnál csak az volt a probléma, hogy amint beengedték az európai kultúrába, mindig száz-kétszáz évvel a többiek előtt járt, aminek az eredményeképpen gyűlöletet keltett, mert a többiek még nem asszimilálódtak hozzá. És a befogadó társadalmak annál kevésbé voltak zsidógyűlölők, minél inkább asszimilálódtak a polgári világhoz, a kereskedelemhez, a pénzgazdálkodáshoz. Ahol nem, vagy ahol ebből problémák lettek, ott jött a modern antiszemitizmus, ott szükség volt rá, hogy az indulatokat levezessék. Nem mindig és mindenütt volt így, de általában. Ám miért következne ebből az, hogy a fordított gúla struktúrát adjuk fel, amely lényegileg mégiscsak társadalmi lehetőségekhez és szellemi többletchez vezetett?! Teljesen abszurd dolog azt mondani egy embernek, aki négy nemzedék óta küzd azért, hogy a galíciai gettóból eljusson az emancipált drezdai főutcai kereskedésig, hogy ő most menjen vissza homokot túrni valahová a sivatagba, negyven fokos melegbe, olyan körülmények közé, amit sohasem tapasztalhatott meg!

Ha ezt racionálisan úgy magyarázzák, hogy a gyűlölet erős, akkor egyetértek. De ha ehhez még hozzáteszik azt is, hogy ez azért kell, mert csak akkor vagy ember, ha sivatagot túrsz, és kereskedőként nem vagy ember, akkor nagyjából ugyanott vagyunk, mint a népi demokráciában. Van tehát itt egy antropológiai feltételezés, amellyel nagyon nem értek egyet, mivel polgárellelenség és értelmiségellenesség is van benne, vagyis nem csak jogos zsidó önvédelem. Csakhogy mivel a másik oldalon még sokkal súlyosabb előítéletek kerültek hatalomra, többé-kevésbé igazolódott a cionisták álláspontja. Legalábbis provizórikusan. (Hogy ez olykor zsidó szemszögből is mennyire provizórikusnak tűnhet, arra utal a hatvanhetes, győztes hatnapos háború nagyszerű humorú izraeli miniszterelnökének, Lévi Eskólnak egy korábbi mondata: „Mikor lesz már az, hogy végre felépítettük ezt a csodálatos, új országot, és nyugodtan hazamehetünk?”) Mert a másik oldalon az a helyzet, hogy az antiszemitizmus planetáris volta, amely a globalizációnak egyenes következménye, az izomzsidót sem menti ki abból a helyzetből, amely eredetileg a nem izomzsidó helyzete volt, vagyis attól, hogy léteiben más hatalmaktól és más emberektől függjön. És azt én még nem tudom, hogy a Jóistennek mi tetszik jobban. Tehát azt majd még meglátjuk, hogy a Jóisten mikor és hogyan fog megint beavatkozni a dolgokba, ha beavatkozik. Mert sajnos a 20. század arról is szól, hogy a Jóisten nem avatkozott be.

Egyet azért tudok. Ha nem lett volna asszimilált zsidóság, akkor cionizmus sem lett volna. És ha Rommel megnyeri az afrikai csatákat, és Hitler később támadja meg a Szovjetuniót, akkor a palesztinai zsidókat irtják ki először, jóval az európaiak előtt. És akkor most másféle történelmi sorsinterpretációkat hallgathatnánk. Ismétlem, nagyon kell vigyázni az asszimi-

láció szóval! Ha az asszimiláció annyit jelent, hogy el kell veszítenünk a sajátosságainkat, akkor, még egyszer mondom, nem kérek belőle! Ha az asszimiláció annyit jelent, hogy maradjanak meg és érvényesüljenek külön-külön ezek a sajátosságok, akkor elfogadom. És nagyon fontos hangsúlyozni, hogy nincs *egy* zsidó sajátosság. Száz zsidó sajátosság van, és különböző rétegekben és különböző zsidó mikroklímákban mások a sajátosságok. Ezeknek a fenntartásával vállalni százszázalékosan valamelyik nagy vagy kis kultúrának az adottságait, beilleszkedni oda, ott élni és ott magadat otthon érezni, ez minden embernek a sorsa. Senki se egyszerűen magyar vagy német vagy francia, mindenkinek van ehhez vallása, van tájegysége, van származása, van kevertsége. Egyetlen döntő és minden más-tól különböző zsidó sajátosságot hiposztazálni, mint ahogy az antiszemiták és néha a cionisták is tették, egyszerűen nonszensz! Szempont lehet csupán, a cionisták esetében értékmegőrző, értékvédő szempont, az antiszemiták esetében meg kirekesztő, gyilkos és aljas szempont. De semmiképpen sem helyes a cionisták részéről sem!

Ma már pontosan látjuk, hogy ennek milyen nehézségei vannak. Hogy a hihetetlen üldözés ellenére is milyen nehéz Izraelben a különböző országokból odakerült zsidókat e hiposztazált zsidó összetartozás jegyében összegyűrni. Mert ezek mindenképp vizionált dolgok maradnak, akkor is, ha nagyon valósnak tetszenek. Ha van hozzájuk egy közös állami ideológia, akkor a kísérlet még sikeres is lehet. Legalábbis őszintén remélem, hogy sikeres lesz, és még egyszer mondom, hogy büntudat van bennem ezzel kapcsolatban. Néha nagyon sajnálom, hogy a nagyapám az egész energiáját és tudását Magyarországnak adta, és a cionizmusnak szinte semmi sem jutott belőle. Olykor ugyanis az az érzésem, hogy a magyar asszimiláció vagy akár a magyarországi integráció feltételei humánusan vállalhatatlanok, mivel szinte teljes mértékben negligálják a nemzeti felelősséget a magyar zsidóság kiirtásában. Ráadásul olyan fokon nincs szeretet, olyan fokon létezik a visszautasítás az emberek jelentős részénél, és olyan fokon élnek máig százezrek zsidó vagyonból anélkül, hogy tudnák, hogy az számomra teljességgel elfogadhatatlan. És még csak kísérletet sem tesznek ennek a tudatosítására.

Hozzáteszem gyorsan, hogy ugyanez a helyzet a kommunizmus szörnyűségeivel is, és éppen a zsidósággal történtek mutatják, hogy a kétféle borzalom azonos társadalmi és tömeglélektani mocsokból serkedt. Senki sem beszél például a Délvidéken negyvennégy-negyvenötben kegyetlenül legyilkolt magyarokról, vagy a Felvidékről jogtalanul kitelepített magyar tízezrekről sem. Németországban az elűzött németek komoly kártérítést kaptak, Magyarországon a magyar áttelepítettek még együttérző tekintetet sem. Sőt, fogalmazhatunk úgy, hogy negyvenöt után a faji alapot osztályalapra váltva, a tanulmányokból kirekesztő, foglalkozásokat

tiltó és vagyonekhozó zsidótörvényeket kiterjesztették a nem zsidókra is. Tehát nem arról van szó, hogy csak a zsidókkal szemben működik ez a közöny, hanem általában is létezik, mint egyfajta embertelenség, gonosz hideglelkűség és mindenfajta szenvedéstörténet visszautasítása. Szemvednek ettől a túlélő ötvenhatosok és a családjaik is.

A mai Magyarországgal ez a legfőbb bajom, hogy semmi felelősségre vonás nem történt a kommunista évtizedekért. Tehát ávósok és egyéb csirkefogók nem kerültek bíróság elé, bírók nem kerültek bíróság elé, pedig azokat kellett volna először elővenni. Én nem tudok ilyen országban élni, ezért mentem el Ausztriából is, amikor elmentem ötvenkilencben, mert észrevettem, hogy erről van szó, és nem tudtam tovább így élni. Amikor Szadat először volt Jeruzsálemben, én épp Pesten voltam, ez jellemző módon senkit nem érdekelt az otthoni zsidók között. És amikor Carter tető alá hozta Camp Davidet, és meglett a béke, akkor annak a katolikus, mindszentysta, Szabad Európa-hallgató házigazdám örült, és nem a pesti zsidók, akiket ez egyáltalán nem érdekelt. Semmifajta ilyen típusú identifikációt nem láttam. És ez eléggé felháborított. Mert ehhez nem kell cionistának lenni. Ez nem cionizmus kérdése. A magyar nép normális reakcióira emlékszem, leveleket írtak a lapoknak, hogy miért rossz az nekünk, hogy Egyiptom és Izrael békét kötött. Mert ugye a hivatalos kommunista propaganda ezt valami szörnyű árulásnak állította be. És akkor meg kellett magyarázniuk, hogy azért nem jó, mert az imperializmus, meg ilyesmi. Az Irodalomtörténeti Intézetben dolgozó barátaim mesélték, hogy a hatnapos háború negyedik-ötödik napján Szabolcsi Miklós azt a komédiát játszotta, hogy szörnyű, hogy az imperialisták már megint sikereket érnek el. Szabolcsi Miklós. Bement, és leadta a normális keresztény gyerekek előtt, akik mind Izraelnek drukoltak hatvanhétben, milyen szörnyű, hogy az izraeli-amerikai imperializmus itt már megint, és izé. Szóval ezeknek az embereknek az erkölcsi tartása szörnyű volt. Később, amikor már szabad volt, Szabolcsi visszatért a zsidósághoz. És azóta olyan ismerőseim is vannak, akik már tőle tanultak sokat a zsidóságról, amikor ő újra felfedezte ezt. Ezek eléggé különös dolgok.

A magyar értelmiség egy kisebb részében ez nem volt így, sőt az egyszerű emberek között, elsősorban vidéken, néha meglepő szeretetet és rokonszenvet tapasztaltam. A nem zsidó értelmiség egy része pedig éppen a zsidó üldözöttek irányában nyitott. Nekem mindig voltak barátaim, ismerőseim, akik ilyenek voltak, és ez persze az embert rendre abba az illúzióba ringatta, hogy a dolog megy és lehetséges. És akkor az ember időnként szembekerül teljesen más reakciókkal, amelyek éppenséggel nem ellenségesek, csak pszichológiailag tökéletesen érzéketlenek. De nem győzöm ismételni: ez sem csak zsidó ügy, a legkevésbé sem az! A bolsevizmus által kifosztott és üldözött osztályellenség szenvedéseivel és esetleges követe-

léseivel szemben is vakon és süketen áll az orgazda társadalom. Mert az el-lenségesség megint más kérdés, annak mindig megvan a helye. De ha ezzel a lelki érzéketlenséggel kerülök szembe, akkor az van bennem, hogy ez elfogadhatatlan. Miképpen az is, hogy csak azokat a fél- és negyed-zsidókat képesek befogadni, akik a zsidóságukról többé-kevésbé lemondanak, és hogy abban a pillanatban, amint a partikuláris diskurzus bármilyen formában megjelenik, akkor ingerültek lesznek.

Nekem különösen fáj, ha ezt a hidegszívűséget egykori üldözött zsidóknál tapasztalom. Vannak ugyan olyanok, akik hajlandók a partikularist elfogadni, de csak kisebbségi partikularizmusként. Így viszont, mivel képtelenek megemészteni, hogy a nemzet a sokszínűségek gazdagsága, gettóba zárják azt. Véleményem szerint ez az álláspont kultúrember számára nem vállalható. Ez nem megy. Én nem vagyok multikulturalista, félreértés ne essék, de abban hiszek, hogy a kultúrának sok húrja kell, hogy legyen, mert máskülönben beszűkül. Nagyon helytelen lenne tehát történelmileg egybemosni és összekeverni a különböző asszimiláns és nem asszimiláns zsidó magatartásformákat. Először is Magyarországon a cionizmus abban az időben abszolút kisebbség a zsidóságon belül, mivel a magyar politikai osztás olyan, hogy a magyar zsidóság 1848 óta egy folyamatos sikertörténetet él. Ennek egyik fontos állomása az 1849-es emancipációs törvény, amely az utolsó törvénye a Szemere-kormánynak, mielőtt elhagyja az országot. De ez már csak válasz valamire, amiről nem szoktak beszélni. A Ferencz József-i olmützi abszolutista alkotmány, jóval a Szemere-kormány gesztusa előtt megadja a zsidóknak a polgárjogot az össz-Monarchia területén. És ezt az egész Bach-korszak persze vállalja, betartja.

Vagyis az emancipáció nem a magyar szabadságharcra kezdődik, amelyből egyébként a zsidók igen jelentős mértékben kiveszik a részüket, hanem érdekes módon az abszolutista alkotmány vezeti be, és a szabadságharc leverése előtti utolsó pillanatban a magyar kormány is megteszi ezt a gesztust. A program lényegileg tehát megvan, mert abban a zsidó emancipáció is benne foglaltatik. Erről a liberális történészek általában megelégednek. Ezt azért mondom, mert persze az ortodoxok számára – akikről idáig nem beszéltünk, pedig fontosak – ennek megvan a jelentősége. Kétségtelen tehát, hogy ettől fogva mindkét oldal, vagyis Bécs és a magyar liberális nemesi elit egyaránt a zsidó emancipáció hívének mutatkozik. És akkor jön az 1867-es kiegyezés és mindjárt abban az évben az emancipációs törvény, ahol a magyar parlament az 1849-es törvényt újra előveszi, és báró Eötvös József vezetésével megcsinálja a zsidó emancipációt. Ezt követően az 1868-as zsidó kongresszuson alakul ki a zsidóságon belüli három irányzat: a neológ, a status quo ante és az ortodox.

A MI CSALÁDUNKBAN AZ ORTODOXOKAT TISZTELTÉK és szerették. Az ortodoxia társadalmi programja ugyanakkor emancipációellenes volt, a mi családunk ezt is pontosan tudta. A rabbiknak a községeken belüli, kooptatív legitimáción alapuló hatalma ugyanis az államhatalomnak vagy a földesúri hatalomnak való alávetettségén nyugodott. Az emancipációt megelőző évszázadokban a zsidó községek belső közhatalmi funkcióit az tartotta fenn, hogy minden adót az összszidóságra vetettek ki, amelyet azután a gyakorta korrupt rabbik és hitközségi vezetők osztottak el. A rabbik, illetve a hitközségek megválasztották azokat a rabbikat, akik a hitközségi elitnek megfeleltek, a hitközségi elit pedig nagyon erősen együttműködött a mindenkori kormányokkal. Ezek a közösségek Európában évszázadokon keresztül működő közösségek. A zsidók egymás közötti pereiben is ők az illetékesek, és nem az állami bíróság. A királyi vagy földesúri bíróság csak ott illetékes, ahol zsidó és nem zsidó ügyéről van szó. Ez annyit jelent, hogy a rabbik és a hitközségi vezetők mindenkori pozíciója ennek az állami diszkriminációnak a függvénye.

A zsidók ugyan számtalan dologból ki vannak zárva, de ezt a zsidó elitnek örömmel vállalják, mert őknek ez nagyon kellemes. Nem szenvednek attól, hogy a zsidó nem lehet egyetemi hallgató, mert addig biztos, hogy talmudista lesz, és elfogadja az ő hierarchikus uralmukat. Ezeket a belső uralmi viszonyokat az is garantálja, hogy nincsen szekularizált ortodox zsidó értelmiség. Ahhoz ugyanis ki kell válni a zsidóságból. Vagy a község taszítja ki az ilyent, mint Spinozát. Szóval az ortodoxokat nem kell idealizálni csupán azért, hogy fenntartották a zsidóságot. Kétségtelen, fenntartották az írni-olvasni tudást, fenntartottak egy hatalmas szellemi nívót az elitben, ugyanakkor ők voltak az igazi kollaboránsok. Nem az üldözésben természetesen, de a diszkriminációban. Amit Hatam Szófér, a nagy tekintélyű pozsonyi tudós rabbi úgy mondana, hogy ne engedjete be bennünket, legyünk szétválasztva. Tehát szétválasztás, gettó a szónak abban az értelmében, hogy a zsidó az csak zsidó dolgokkal foglalkozzon, és a nem zsidók csinálják a nem zsidó dolgokat. Ezért az emancipáció az ortodox rabbik számára rossz dolog, mivel a hatalmuk jó részét érvényteleníti.

Az ortodoxia zártságából kezd kimenekülni a zsidóság egy része a 19. század első harmadától. Vagyis a neológia nemcsak azt jelenti, hogy az emberek a meglévő ország nyelvéhez és kultúrájához akarnak asszimilálódni. A neológia azt is jelenti, hogy menekülni, szabadulni akarnak az obskurus rabbiktól és hitközségi vezetőktől. Általában el szokták felejtetni, hogy milyen mértékben kezd elfogadhatatlan lenni a felvilágosult zsidó nemzedékek számára, hogy ők nem mehetnek egyetemre, nem mehetnek még gimnáziumba sem, hogy ki vannak zárva számtalan dologból, és hogy az ortodoxia maga elégedetten fogadja ezt a helyzetet.

Tehát abban a pillanatban, amikor a másik oldalról megindul egy befogadási folyamat, teljesen természetes lesz, hogy a zsidóság tömegein belül is egyre többen mondják, hogy itt élünk több száz éve, tudjuk a nyelvet, szükségképpen, mert ipari munkás még talán igen, de kereskedő már nem lehet az ember, ha nem tudja a többség által beszélt nyelvet. És ha tudjuk és kívánjuk a nemzeti nyelvet, miért ne akarnánk azt is, hogy a gyermekeink az állam iskoláiban tanulhassanak, amit egyébként II. József óta megtehetünk? Miért maradnánk az ortodox rabbik uralma alatt? Ugyanakkor, ismétlem, jó egy évszázaddal később mi szerettük az ortodoxokat, mert tiszteltük a szellemi értékeiket. Pontosan tisztában voltunk azzal, hogy a 18. században még szinte minden zsidó „ortodox” volt. Kitértek akadhattak, de nem volt nem ortodox zsidó. Ez a dolog lényege.

Az ortodoxokkal szembeni előítélet az asszimilált neológ zsidóság egészében, és főleg a kitérteknél, akikről a viccet is meséltem, egy létező társadalmi előítélet. És öngyűlölet is abban az értelemben, hogy az ortodoxok emlékeztetik őket valamire, amitől meg akarnak szabadulni. Ennek a megszabadulásnak jogos és számomra vállalható elemei vannak, mivel az ortodox kultúra egészében megrekedt, és egy kicsit olyan lett, mint bizonyos belterjes iszlám kultúrák. Személyek képesek voltak tudományos eredményekre, de csak ha kiszakadtak belőle. Az ortodoxok a szellemi értékek fenntartása mellett oly mértékben befelé fordultak, hogy ugyan az emberiség számára fenntarthatnak egy hatalmas értéket, de újat adni keveset tudtak. Erre persze lehet azt mondani, hogy igen, a haszidizmus új érték volt. Ez kétségtelen. Ám komolyabb hatásra abban az időben csak a zsidóságon belül tett szert. Ahhoz, hogy világszerte mások számára is képes legyen valamit nyújtani, az kellett, hogy későbbi, cionista vagy nem cionista, de asszimilált zsidók, mint Martin Buber, lefordítsák ezeket a dolgokat világnyelvekre, magyarázattal és bevezetővel lássák el, majd így kommunikálják.

Önmagában véve a haszidizmus – csakúgy, mint a vahabizmus, persze azért ne keverjük őket össze! – egy befelé szóló valami. És nyilvánvaló, hogy e bezárkózásnak megvannak a negatív szociológiai vonatkozásai. De azt minden neológnak tudnia kell, hogy ha akarja, ha nem, az ükapja vagy a szépapja még „ortodox” volt. Tehát ha ő ma itt van, akkor akármi-lyen szép és felvilágosult, azért van itt, mert évszázadokon és évezredekken keresztül az üldözés és a diszkrimináció körülményei közepette valakik a zsidóságot fenntartották. Ezeket ma ortodoxoknak nevezik. Más nem volt. Ha igen, akkor az vagy marannosz volt, és aztán tért vissza ismét zsidóvá, amennyiben persze lélekben zsidó tudott maradni, vagy pedig beolvadt más társadalmakba, és ott bizonyos értékeket talán be tudott vinni, de ezeket ma utólag kell kutatni.

Ezek borzasztó érdekes dolgok! Nyilvánvaló, hogy a mentalitás és az érzékenység a kitérteknél is sokszor megmarad. Mondok egy példát.

Engem mély belső zsidó örömmel töltött el az a tény, hogy az 1492-es spanyol kiűzés 500. évfordulója kapcsán szubvencionált kutatások, amelyek Spanyolországban az ilyen irányú érdeklődés teljesen új hullámát váltották ki, megállapították, hogy Cervantes mindkét oldalon zsidó családból származott. Ennek én halálosan örültem, persze azért is, mert függetlenül Cervantes származásától, a Don Quijotét a legkedvesebb könyveim közé sorolom. Imádom, egész életemben szerettem. Még valami az ortodoxiáról. Miért volt egyszerű őket szeretni? Hát mindenekelőtt azért, mert miközben a neológia térnyerésével a hatalmukat fokozatosan elvesztették, továbbra is értékeket mentettek, olyan értékeket, amelyeket mi nem tudunk volna fenntartani: a héber nyelvűséget az imákon és a héber írni-olvasni tudáson keresztül, a jiddist a többnyelvűségben a héber ábécével, és egy bizonyos teológiai tudást. Emellett szeretni lehetett őket azért is, mert a 19. század első felének végén a mendelssohni reformzsidósággal szemben Németországban – és nem véletlenül éppen ott – kialakult egy kultúrortodoxia. Az, amit Samson Rafael Hirsch képviselt, aminek a lényege az volt, hogy tudni kell mindent a szekularizált kultúráról is. Tehát az elutasító attitűd az ortodoxia egy részében megmaradt, mert egyszerűbb csak egy dolgot tudni. De a német kultúrortodoxia, és ezen keresztül a világ kultúrortodoxiája átvitt az elitbe egy olyan teológiaiilag megalapozott nézetrészt, hogy otthon kell lenni a szekularizált kultúrában is. Ilyenek voltak Kendiék és Spitzerék is, azok az ortodox családok, ahová apám küldött engem a nagy ünnepeken.

Kendi Péter barátom sok nyelven beszélő, állandóan operába és koncertekre járó valaki volt. Ma a világ legnagyobb rekviemgyűjteményével rendelkezik, és komputeres számviteli zseni, de egyben echte, kóser ortodox. És az édesapja is tökéletesen tartotta az ortodoxiát, kettős könyvelő és műbútorasztalos volt, ugyanakkor több nyelven beszélt és olvasott, és kultúremler volt. Spitzerék szintén nagy európai kultúrával rendelkező kereskedő polgári család voltak. Náluk is a laikus, a profán kultúra ugyanúgy megvolt, mint az ortodoxia. Ez nagyon nehéz helyzet, mert így sokat kell dolgozni, és sokat kell tudni. Úgy értem, hogy itt több kút. Sajnos ma egyre kevesebben vannak, mert ez valódi műveltséget és felettes ént igényel, de ez az ortodoxia nagyon rokonszenves ága. Amióta ez van, tehát amióta létezik olyan ortodoxia is, amely egyszerre van otthon a kettőben, azóta végképp semmi okunk nincsen velük háborúzni, hacsak nem obskurus izraeli, marokkói, iraki vagy bármilyen származású integrista örültek, mert integrista örültek sohasem tesznek jót egy közösségnek.

Ezekkel én nem tudok érintkezni. Mivelhogy van egy foka a fundamentalizmusnak, amely oly mértékben történelmietlen, és úgy akar hiposztazálni és szakralizálni egy bizonyos történelmi pillanatot, hogy annak semmi köze a Bibliához, és amiből nem jön létre semmi igazán nemes.

Esetleg misztikusban kijöhet. Talán. De hát erre egyáltalán nincs szükség, mivel teljesen elfogadhatatlan, hogy ma is úgy működjének, ahogy annak idején, és mondjuk az izraeli kormányt zsarolják, hogy a közösségeiknek adják meg ezt meg azt, vagy hogy mentse fel őket a katonai szolgálat alól, és tartsák el az adófizetők pénzéből. Ez a kérdés ma Izraelben komolyan felvetődik, aminek következtében ma sokkal allergiásabb vagyok rájuk, mint régebben. Mert a kommunizmussal szemben ők nekem még szövetségesnek számítottak. Mégiscsak spirituális dolgokról beszéltek, mégiscsak istenhívők voltak, szóval volt egy csomó közös pontunk. De hogy most Izraelből integrista diktatúrát akarjanak csinálni, azt már nagyon nem szeretném. A lényeg tehát az, hogy szeretjük az ortodoxiát, mert kijöttünk ugyan belőle, de nem fogjuk megtagadni az őseinket, nem fogunk társadalmilag sznoboskodni, és ha valaki pajeszt és kaftánt visel, és esetleg fokhagymaszaga van, akkor sem fogunk úgy tenni, mintha végső fokon nem ugyanakkor a közösségnek lenne a tagja, amelynek mi is. Különösen addig, amíg előítéletek is vannak. Tehát nem vállaljuk azt a külső tekintetet, amit részint az antiszemiták, részint az izomzsidók – akik szintén nem szeretik őket, mert ők ugye olyan görnyedtek –, részint pedig a kitért, pöf-feszkedő, úgazdag bárók vetnek órájuk.

És 1867 óta már harcolni sem kell ellenük, ez a dolgok lényege, mert többé nincs állami hatalom mögöttük. Abban a percben, amint nincs állami hatalom mögöttük, ez egy filozófiai disputává válik, ami nagyon érdekes és fontos diszkusszió, de ettől ők még a testvéreink. Tehát az ortodoxokhoz való viszony egyben a zsidósághoz való viszony is. Nálunk a családban az apai nagyanyám volt a legszekularizáltabb, modernista személy a századfordulón. A zsidóságát ő is vállalta, de nem akart faksznit, ahogy mondani szokta. Őbenne talán nagyobb volt az ortodoxiával szembeni kritika is, mint a nagyapámban, mert ő Mátészalkán a szörnyű keleti ortodoxiát is láthatta, és nyilván egy bizonyos szociális iszony is hozzájárult az attitűdjéhez. Mert ezek a dolgok sosem egyszerű filozófiai, hanem mindig szociális és hozzáállásbeli kérdések is. De az ortodoxokat, egyes személyeket és az egésztest is, tisztelettel nézte. Benne sem volt vad ellenállás. Olyasmit például nálunk, hogy a pólisiak, sosem mondtak. Tehát soha nem volt ez a fajta elkülönülés. Csak az volt, hogy ők másképp élnek, mások a szabályok, ezek ősi és megbecsülendő dolgok – és ebben az ősi nagyon fontos volt –, de mi már nem úgy élünk, mert úgy érezzük, hogy a 20. században vagy a modernitásban vagyunk. Nem ilyen szavakat használtak, de ez volt a lényegük.

Ezzel magyarázható, hogy a mi családukban mindvégig jelen volt a kitértekkel kapcsolatos meglehetősen szkepszis. Mert sajnos a közép-európai struktúrában, szemben az angol és a holland struktúrával, a társadalmi lét-
ra favorizálja a kitérést. A középkor óta fennmaradt ugyanis, hogy az a jó

zsidó, aki nem zsidó. Radnóti jó zsidó, mert nem zsidó. Annyi joga van, hogy ótestamentumi verseket írhat, amikor már éppen agyonlövik. Azt szabad, főleg, hogy az protestáns dolog is. Az Ótestamentum engedélyezett. Sajnos Közép-Európában nagyon erősen megvan, hogy ha valaki feladja a zsidóságát, akkor jó zsidó, akkor elnézzük neki. Ez az állítás persze nem a nyilasokra, hanem a nagy többségre vonatkozik, hiszen a társadalom nagyobb része szerencsére odáig azért nem megy el, hogy naponta a Dunába lője az embereket. Legfeljebb társadalmilag vannak előítéletei, és azon belül fontos elem, hogy lehetőség szerint ne tűnjön fel senkiről, hogy zsidó. Csakhogy ez a jellemtelenséget és a mimikrit favorizálja. Hogy nem lehetsz kinevezett egyetemi tanár, csak ha kitért vagy – mint szegény Angyal Dávid és számosan mások –, hogy nem lehetsz állami funkcionárius egy bizonyos fokon túl, csak ha kitért vagy. Viszont ha kitért vagy, akkor elnézzük neked, akkor jó zsidó vagy. Persze ez nem jelenti azt, hogy ne tartanák számon a zsidóságot, és két nemzedékkel később ne ölnének meg Auschwitzban.

De kétségtelen, hogy volt egy fél évszázad, amikor elnézték. És ha elég korán tértél ki, és elég sok a családban a vegyes házasság, akkor megúszhatod Auschwitzot. Sőt, aki elfelejtette, vagy nem tudott a zsidó nagymamájáról, mint Imrédy Béla, esetleg még jó antiszemita is lehet. Ennek a közép- és kelet-európai struktúrának az eredménye, hogy jobb kitérni, mert a kitérés mindenképpen társadalmi előnyöket hoz, és hátrány zsidónak maradni, mert az mindenképpen társadalmi hátrányokat jelent. Társadalmi hátrányokat, nem gazdaságiakat. Ennek a struktúrának az eredménye, hogy kifizetődik a jellemtelenség és a saját értékektől való elfordulás. Ez persze nemcsak a zsidókra vonatkozik. A magyar társadalom azt akarta, hogy aki tót, az felejtse el, hogy tót volt, akkor magyar nemes lehet, és ebben az esetben bármennyire tót is a neve, igyekeznek ezt kölcsönösen elfelejteni. A svábság és a német polgárság is asszimilálódik, és ha megmagyarosítják a nevüket, akkor szintén elsőrangú magyarok lehetnek, legfeljebb amikor aztán jön a náciizmus, akkor a gyökek egyeseiben újra felélednek. Felemás dolgok történnek, mert az asszimiláció, és ez az állítás főleg a zsidóságra érvényes, nem a meglévő értékek befogadásával, hanem a meglévő értékek legalábbis részbeni elutasításának a jegyében történik, és egy közös masszába való beolvadásba torkollik, ami az egyik oka annak, hogy Magyarország meglehetősen unalmas országgá vált Trianon óta. Trianon előtt megvolt a sokféleség.

Trianon után azonban mindenkinek azt kellett elsősorban bizonyítani, hogy ő nem sokféle, hanem egyféle, és ez épp a zsidóság kirekesztésén keresztül sikerült. Így mindenki másnál elfelejtődött, hogy honnan is jött, pedig az ország népességének egy része még a Trianonban meghagyott területen sem volt magyar etnikumú, csak magyarrá asszimilálódott ember.

És akkor itt kialakult valami, aminek aztán, mondom, azt lett az eredménye, hogy a jó zsidó az, aki nem zsidó. Van ellenpélda is, a holland zsidóság. Hollandiában, amikor bejönnek a spanyol zsidó menekültek, akkor az amszterdami letelepedő levél, amely azután a többi holland közösség számára is mintaként szolgál, azt köti ki, hogy jöhetnek, amennyiben a rabbijaik vezetésével jönnek, és zsidó hitéletet élnek. Ami pontosan az ellenkezője a magyar modellnek. Akkor jók, hogyha a rabbijaik vezetésével zsidó hitéletet élnek. Miért? Mert ezek az emberek a spanyolok elől menekülnek, az inkvizíció elől menekülnek, és igen gyakran visszatérők. Sokan Portugáliából érkeznek, már kitértek egy ideje, de most visszatérnek. És a hollandok nem akarnak spanyol kémeket vagy spanyol ügynököket közöttük. Ennek az a garanciája, hogy hithű zsidók legyenek. Mert ha zsidók, akkor a spanyolok számára elvesztek. A legbiztosabb az, ha egy zsidó a vallását gyakorló zsidó, jobb ebbe nem beleszólni, akkor nem lesz velük probléma, mondják a hollandok, akik a különböző keresztény felekezetek közötti vallási problémákkal vannak épp elfoglalva. Vagyis pontosan az lesz a letelepedés feltétele, hogy vallásukat gyakorló zsidók legyenek.

Következésképpen a holland zsidó zsidóként él. Később, Angliában ez nincs így kimondva, de a zsidók ott is nyugodtan élhetnek zsidóként, nem árá a karriernek és a befogadásnak, hogy ki kellene térniük. Vagyis a kitérés előbb-utóbb mindenképpen a zsidóságtól való elszakadáshoz vezet, mese nincs. Ha nem jönnek közbe Auschwitzok, néhány nemzedéken belül annak az embernek a zsidó tudata megszűnik. Hát persze az európai társadalom azért mindig gondoskodik arról, hogy előbb-utóbb a dolog előkerüljön. Úgyhogy nálunk a családban nem az ortodoxokat, hanem a kitérteket volt divat nem szeretni. Itt azért tennék egy fontos distinkciót. Nem azokról a kitértekről van szó, akiket megszólít egy másik vallás. Tehát Szerb Antallal vagy Sík Sándorral semmi baj nincsen. Még Radnóttal se lenne, ha ezt nem olyan nagyon nehézkesen csinálta volna. Tehát nem azokkal van baj, akiket megszólít egy másik vallás, és valóban katolikusok vagy protestánsok lesznek. A nagyapámnak volt egy nagyon jó mondata erre: „Nem szeretem azokat a szabadgondolkodókat, akiknél a szabadgondolkodás azzal kezdődik, hogy kikeresztelkednek.” Ebben nagyon sok minden benne van.

Nem voltunk tehát a szónak abban az értelmében véve asszimilánsok, hogy ne vállaltuk volna a zsidó közösséget, annak minden negatív tartalmával. Szépen kifejeződött ez mondjuk akkor, amikor a nagyapámat kinevezték igazságügy-miniszternek. Kezdődött azzal, hogy meg kellett változtatni egy nagyon régi kinevezési szokást, mert a miniszterek a Bibliára tették le az esküjüket. Neki viszont a király külön engedélyével módja volt csak az Ótestamentumra esküdni. Néhány nappal később voltak a nagy ünnepek. Ő akkor az egész sajtót értesítette, hogy el fog menni a Dohány

utcai zsinagógába, és ő fogja a tóránál olvasni a napi szakaszt, a heti szakaszt. És kérte, hogy jöjjenek el, és ezt írják meg. És kalapban le volt fényképezve az újságban, mert azt akarta jelezni, hogy igenis, nem adta fel a hitét attól, hogy miniszter lett. Míg az egész polgárság – ahogy ő nevezte: a mi áruló polgárságunk – a kitéréssel és a címekkel feladta az egész tradíciót. Ő még tökéletesen értette a zsidó hagyományt, neki nem volt probléma olvasni a napi szakaszt, a heti szakaszt, a tóra heti szakaszát, mert ő még zsidó nevelést kapott a Síp utcai elemiben. Az én családomban az első, aki nem kapott zsidó nevelést, csak hittant, az édesapám volt. De még ő is elég komoly zsidó tudással rendelkezett, és ragaszkodott ahhoz, hogy engem a nagy ünnepeken leadjon ortodox családoknak, hogy én ott éljem meg a hit bensőségét, ahogyan ő azt még a saját nagyszüleinél, a Weiszfeld Adolféknál látta. Azt akarta, hogy én is lássam, hogy milyen a zsidó ünnepek hangulata, és hogy milyen egy zsidó ünnep egyáltalán. Ő ezt már nem vállalta, nem érezte ennek a belső szükségességét, de azt akarta, hogy én lássam, hogy én tudjam. Erről beszéltem már.

Valószínűleg innen van bennem személy szerint is szeretet az ortodoxok iránt, mert láttam ezeket a kulturált budapesti polgári családokat. Spitzeréket például, ők nagykereskedő család voltak a Sas utcában, tartották a sátoros ünnepet, és tartották a szédert, és így ezen a kettőn, tehát pészáhkor és sátoros ünnepen én is megélhettem ezt a bensőségességet. Újévkor és hosszúnappkor mi elmentünk a zsinagógába a családdal, tehát apámmal a Dohány utcába. De ez csak két ünnep volt. Hanukánál egyszer voltam egy másik családnál, de az nem annyira maradt meg. Ugyanakkor mi tartottuk a karácsonyt is.

A PROBLÉMA OTT VAN, hogy végül is a magyar zsidóság ateizmusba süllyedt, vagy menekült. Én magam is olyan fokon kétségbe estem, hogy nincs igazság, merthogy isten és az igazság én bennem mindig nagyon erősen összekötődött. Én is úgy éltem meg azt, amit meg kellett élni, hogy ezek szerint nincs Isten, és ez szörnyű, így nem lehet élni. Ettől én teljesen kétségbeestem, és nem is tudtam senkivel beszélni róla, ez végképp nem érdekelt senkit akkor. Időnként megpróbáltam felidézni, hogy milyen volt az, amikor még hittem, és amikor még rendben volt a világ, mármint a számomra, tehát a német megszállás napjáig. Ahol még értékeim voltak. És annak ellenére, hogy erről senki nem beszélt, én úgy értékelem negyvennégy-negyvenötöt, hogy az az egész magyar zsidóság számára Isten elvesztését jelentette. S ami ennél talán még rosszabb volt, hogy a Gonoszra gonoszsággal válaszoló, ávóssá züllött, zsidóságából kivetkőzött egykori zsidóknál a „lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten!” pusztító kétségbeesése ártatlan zsidó polgárok, becsületes antináci ellenállók szadista kínzásához és kiirtásához vezetett.

Számomra, aki zsidó maradtam, és ezáltal etikai értékeket vállaltam, égető szégyen volt, hogy a sztálinista rendszer pribékjei között egykori zsidók is buzgón ügyködtek. Általában azt szokták mondani, hogy a zsidóknak negyvennégy-negyvenöt a haza elvesztését jelentette. Ez is igaz, de mélységében nem mérhető a metafizikai veszteséghez. A túlélők egyik része az új ateista világmegváltó gondolatba menekült, a másik pedig vagy kivándorolt, vagy ilyen-olyan formában beilleszkedett a rendszerbe. A kivándorlók, ha jómódúak voltak, akkor Nyugatra mentek, mert úgyis mindenüket elvették, de volt kulturális tőkéjük. Ha szegények voltak, akkor Izraelbe mentek, mert Magyarországon nem volt már erejük mindent újrakezdeni. Csak hát mégis mindent újra kellett kezdeni, és akkor inkább ott akarták ezt tenni, ahol azt hitték, hogy biztonságban lesznek. Viszont aki maradt, annak legalább a fele, mint általában a magyar középosztály, a hivatalokban, a külkereskedelemben, az állami bankokban, az ipari és kereskedelmi szövetkezetek táján helyezkedett el a kádárizmus alatt. Volt, aki tudott élni és némi távolságot tartani. A szabadfoglalkozású zsidó értelmiségi réteg, orvosok, ügyvédek, egy része is megmaradt valamilyen formában, legalábbis Pesten.

A kommunizmus is egy lehetőség volt, meg az antikommunizmus is egy lehetőség volt, hogy valahogy továbbra is bizonyos csoportokhoz kötve éljék az életüket. A teljesítményetika, ami azért a neológ zsidóság egyik legszebb tulajdonságaként valamennyire megmaradt, segítette őket ebben. Mert ez azért egy nagyon rétegspecifikus és nagyon jó dolog, és elsősorban a neológ zsidóságban van meg. Az ortodoxiában is, de más irányban. Ezek a mechanizmusok tartották őket. Csakhogy Isten meghalt. A metafizikai tragédia volt a nagyobb. Az ortodoxok talán tovább tudták csinálni a dolgaikat, mert az egy rituális életforma. De közülük is akadtak jó néhányan, akik bebelszódtak, egyszerűen a katasztrófa hatására. Közülük sokkal kevesebben éltek túl a népirtást, mert a többségük azokon a területeken élt, ahol a deportálásokat kezdték. Budapesten élhettek túl inkább, a gettóban, ám ezeknek egy része, azt gondolom, szintén otthagyták az ortodoxiát. A túlélő többség tehát neológ volt, és elvesztette Istent. E veszteséget úgy élték meg, mint Isten hiányát, mint Isten nemlétét. Végére ennek egy másfajta kifejezése a *Sorstalanság*. Ennyiből emblematikus, helyes és fontos, hogy ez nemzetközi elismerést kapott, mert itt valóban a magyar zsidóság sorsáról van szó.

Az első, aki ez ellen most persze tiltakozna, az író lenne maga, aki ugye nem szeret reprezentatív pozícióba kerülni, és az élet iróniája, hogy most aztán végképp reprezentatív pozícióba került. Pedig ő valóban csak az a kicsi Köves Gyuri, aki ott fekszik, és nem tudja megmagyarázni azoknak, akik nem feküdtek ott, ha nem zsidók, ha zsidók – ha zsidók, akkor persze még kevésbé –, és csak azt érzi, hogy mennyire sehova se tartozik. De hát

ez most egy másik kérdés. Valószínűleg mindnyájan ezt is éreztük. A magyar kultúra iránti ragaszkodás, a magyarság iránti ragaszkodás olyan erős volt, hogy a túlélők többsége nem ment el Auschwitz után sem. És ez a döntés, a mégis-magyarság élménye komoly megerősítést kapott ötvenhattal. Ezt a magam nevében is mondhatom. A tény, hogy a nemzet és a nép emelkedett szelleme, Rákosi, Gerő, Révai és Farkas Mihály rémuralma után az ötvenhatos forradalom szédületes napjaiban az antiszemitizmus legkisebb rezdüléseit is elutasította, számomra ismét, ha rövid időre is, de hazát adott.

Én ötvenhatnak köszönhetem, hogy egész életemben magyarnak is vallhattam magam. Isten tehát elveszett. Következésképpen néha azon gondolkodom, hogy vajon hogy volt ez a nem zsidóknál. Azt hiszem, kevésbé volt nekik fontos Isten, mint igazságstruktúra. Azt hiszem, egyszerűen éltek, otthon voltak, megvoltak, és ez az egész kevésbé számított nekik. Magyarországon nagyon ritkán éreztem a metafizikai megrendülést a nem zsidókban. Persze ott van Pilinszky... Azóta is érzem a metafizika hiányát, viszont érzem az azzal járó mély, mély szomorúságot és megrendülést a legpimaszabb és legaljasabb zsidóban is. Ha egyszer négy-szemközt kerülsz vele, és elkezdesz beszélgetni valakivel, aki negyvenen-ötvenen felül van, abban bizony ez megvan. Szóval, akinek a szüleitől és nem a nagyszülőktől van még némi tudása az üldözésről. És hát főleg azoknál, akik valahogyan átmentek a dolgon, akik túlélők, bármelyik nemzedékbe tartozzanak is, azok számára ez egy egészen sötét katasztrófa volt. Mert addig azért a neológok is hittek Istenben. Istent, mint értékstruktúrát éltek és vállalták, és ez bizonyos rendet adott az életüknek.

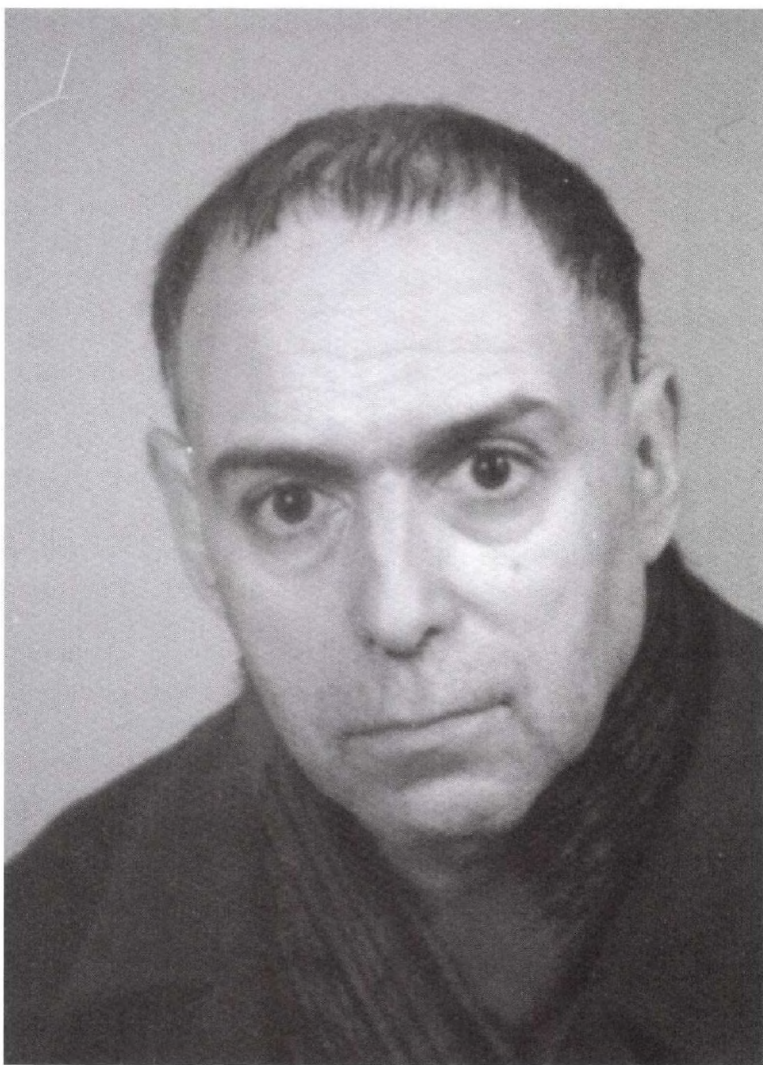
Ez omlott végleg össze az üldöztetésekkel és negyvennégygyel, és terelte a politikai baloldalra a zsidók jó részét, ahol annak előtte csak a sikertelen rétegek kötöttek ki. De hogy a többiek, a nem zsidók mit csináltak? Beszélgetek velük, beszélgetek, és sosem értem pontosan, hogy hogyan éltek meg a dolgokat. Valószínű, hogy Magyarország egy alapvetően vallástalan ország, és talán arról is van szó, hogy a zsidók, akik magukkal hoztak egy igazságstruktúrát a vallásukból, lassan kénytelenek voltak feladni ezt, és ebből a szempontból is hozzáasszimilálódni a tömegek ideológiamentes pragmatizmusához, ha ezt finoman akarom megfogalmazni. Számomra mindig kérdés volt, hogy milyen filozófiai premisszákkal él ez a nemzet. Van valami, ami talán segített a magyar elitnek, és ami tovább él, anélkül, hogy tudnák, honnan jön. Ez nem más, mint a görög-római győzelem-etika és kitűnésvágy, az *excellence*, a siker és a kiválóság tisztelete, a virtus, a magyar rómaiság. Ami görög-római hagyomány a magyar elitben, és végig nagyon erősen megvolt a latinításon keresztül: elokvencia, bizonyos dolgokhoz való értés, életforma, esztétizálás. Ez a hagyomány, amely részint Rómából, részint a barokkból jön, a kisnemesi barokkból is, ha tet-

szik, leszállt, mint kultúra. Ez viszi talán az egészet, és ez az, ami a külsőségeken átviláglik. Nem látok más értékteremtést, más mentális struktúra-teremtő értékvilágot, nem tudom, mi van más. Ez többnyire külsőségeken alapuló, sporadikus szabadságvággyal nyakon öntött, romantizáló barokk világ.

Isten elvesztése a zsidóságnál nagyon sok mindent megmagyaráz a mai állapotokból is. Magyarázza mindenekelőtt azt, hogy nem törődnek a vallással. A zsidóságot, ha mégis újra felfogják, ők is folklórként fogják fel. Szóval, ha most visszajön a zsidó divat bizonyos zsidóknál, akkor az is ilyen folklórszinten és etnikai nívón jön vissza, ami szörnyű. Ez kicsit persze a cionizmusnak is az eredménye, merthogy a cionizmus is feltámasztott egy nyelvet, ennyiben mindenképpen kultúrateremtő volt, és megteremtett egy modern, demokratikus államot, amely most már korántsem csupa sivatag, hanem a kis területén rengeteg épített és természeti szépség halmozódik föl. Hihetetlen nagy érdeme tehát a cionizmusnak, ismétlem, hogy a héber nyelvet feltámasztotta. És hogy ezen keresztül feltámasztotta a zsidó tudományt, a zsidósággal foglalkozó tudományt, amit az európai és amerikai egyetemeken addig szinte sehol sem tanítottak. Tehát itt hatalmas reneszánszt látunk egy ideje, ami persze nem tudom, hogy meddig tart majd. Az európai kultúra nagyon sokáig oly mértékű érdektelenséggel nézte a zsidó hagyományt, a nem zsidók olyan érdektelenséggel nézték, ami számomra, ma visszatekintve, teljesen megdöbbenítő. A cionizmus, azzal, hogy élő nyelvet csinált a héberből, azzal, hogy a zsidó történelemmel, mint központi tárggyal foglalkozott, nagyon sokat segített, ez kétségtelen. Segítette a zsidóságra irányuló kutatásokat szerte a világon. A cionizmussal szemben elmondtam, mi az, ami visszatartott. Tehát a szocializmus, a narodnyikizmus, a gúla, a muszklizás, a mezőgazdasági foglalkozások túlértékelése. Enyhe idegenkedés a – pardon, azt akartam mondani, hogy kolhoz-, de azért ne rágalmazzunk! – a kibuc-szisztémával szemben. A kolhoz gyönyörű elszólás egyébként. Csakhogy a kettő között van egy nem elhanyagolható különbség, nevezetesen, hogy a kibuc valóban önkéntes alapon szerveződik, és akkor mész el belőle, amikor akarsz. Nem könnyű, de hát semmiképpen sem fognak emiatt a Gulágra vinni, és ha netán kontestálsz, és másokat mondasz, rád hagyják, hogy örült vagy, de retorziók nem lesznek. Persze az elszólás nem véletlen, a kibuc ugyanonnan jön, ugyanabból az utópiarendszerből, mint a narodnyikok. Én Nordauval, mondtam már, ebben a kérdésben nem tudok egyetérteni. És hozzáteszem, hogy Nordau nem volt sivatagfixált. Ő még alternatívában gondolkodott, és Ugandát is el tudta volna képzelni. Nekem nincs erről véleményem. Lehet, hogy Uganda jobb lenne, de hát kétségtelen, hogy a bibliai gondolat erősen élt, és a zsidók, ha valahová, akkor csak a Szentföldre akartak menni. Ezért is lett volna nehéz mást álmodni.

LÁTOGATÁSOK

A nyolcvanas évek közepén

SZÉKELY ANDRIS BARÁTOM ötvennyolcban Hannoverben töltött két-három hónapot valami továbbképzésen, és én megkértem, érdeklődj meg a városi hatóságoknál, hogy apám melyik temetőbe van temetve. Negyvenöt őszén megkaptuk a halotti bizonyítványt Hannoverből, tehát tudtam, hogy ott halt meg. Andris be is ment a városi hatóságokhoz, ahol újra kiadták neki a halotti bizonyítványt. Hetven pfenniget számoltak föl az információért. Egy évvel később mentem el, és kerestem meg a temetőt. Illetve nem csak a temetőt. Mert Hannover Heidehaust adták meg, mint halálozási helyet. És én nem tudtam, hogy Hannover Heidehaus egy kerülete Hannovernek, esetleg a szanatórium vagy a kórház, ahol meghalt. Megkérdeztem az embereket, és mondták, hogy busszal kell kimenni, mert az már bőven bent van a lüneburgi erdőben. A lüneburgi síkság gyönyörű, susogó erdejében. És amikor azt mondta a buszvezető, hogy most itt vagyunk Heidehausban, egy parkot láttam pavilonokkal az erdő közepén, egy tudószanatóriumot, ahogy ott kiderült. Beszéltem a portással, mondta, hogy a régi portás, aki őt két óra múlva felváltja, már itt volt a háború végén. Megvártam, és beszéltem vele, megtalálták a betegkönyvet is, amibe apám be volt jegyezve.

Megnyugodtam ettől, hogy tudószanatórium. Hogy ilyen szép helyen volt az apám. Tehát hogy a felszabadulást megélve mégis emberi körülmények közé és fehér ágyba került. Beszéltem egy ügyvéddel is, aki ott volt a temetésén. Hannoverben volt akkor egy kis zsidó közösség, többnyire túlélők, de nem feltétlenül hannoveriek. Olyanok, akik a lágerből valahogy oda kerültek, negyvenöt után ott csináltak új egzisztenciát maguknak, és nem mentek vissza már Kelet-Európába. Maradtak hannoveri zsidók is, akik visszajöttek. Nagyon kevesen, pedig az nagy zsidó közösség volt. Orvossal beszélni már nem tudtam, akkori orvos Heidehausban már nem volt. De láttam apám zárójelentését, az állt benne, hogy a kezelés nem volt hatásos, és tüdőembóliával átvitték Hannoverbe. Oda, a kórházba is elmentem, ott sem volt már az akkori időből orvos, de Fenyves doktor – Fényes vagy Fenyves, már nem emlékszem –, aki ott volt a temetésén, még Magyarországon elmondta nekem, hogy igen rendes körülmények között

halt meg. Mert sem Heidehaust, sem ezt a kórházat nem bombázták, úgy-hogy ott a lehetőségekhez képest negyvenötben is jó körülmények voltak. Szerintem már azért vitték át – ma már tudjuk, hogy ez így szokott lenni –, mert feladták, és akkor jobb volt nekik, ha nem a tüdőszanatóriumban hal meg, hanem olyan helyen, ahol általánosabb a kezelés. De már meghalni vitték oda... Harmincnyolc kiló volt. Az a tüdőbaja újult ki a legyengült szervezete következtében a táborban, amit még tizenkilencben Münchenben szerzett, és amit aztán húszban, huszonegyben Davosban kikúráltak. Goldberger Leóval is így történt, hogy egy a lágerben kiújult betegség vitte el. Mert a március tizenkilencedikén letartóztatottak többsége azért valahogy túlélte, és visszajött, mint például Keresztes-Fischer Ferenc vagy idősebb Andorka Rudolf.

Apám a temetőben külön sírba van temetve, oda én általában tíz-tizenkét évenként megyek el. Volt a közelben barátnőm is egy időben, meg különböző lányok, a hetvenes-nyolcvanas években velük is mentem néha, hogy azért öröközpontú legyen a dolog. Emellett ha a temetőnek olykor küldök valami pénzt, akkor kapok egy fényképet a sírról. Több száz ilyen negyvenötös sír van ott, akik a felszabadulás után nem sokkal haltak meg, egyforma sírok. Nagyon rendes, tisztességes, téglával körülvett, kicsi sírok. Én soha nem szerettem a sírbolygatást, és az a véleményem, hogy ez így van jól. Ha egyszer ott halt meg, akkor hagyjuk ott nyugodni. Mert többször kérdezték, hogy nem akarom-e Magyarországon eltemettetni. Erre azt szoktam mondani, hogy ha a magyarok hagyták, sőt tevőleg hozzá is járultak, hogy elhurcolják őt, akkor nem látom, hogy most én miért vitessem vissza Magyarországra. Ezeket a sírokat Hannover város, illetve a szász tartományi kormány hivatalból ápolja. Kiírtattuk a családi kriptára a nevét a Salgótarjáni úton, a régi zsidó temetőben, ahol a nagyapám és a nagyanyám vannak. Az apám nevét ő még negyvenöt végén vagy negyvenhat elején fölvéselte oda, tehát ilyen szempontból megvan ott a sírja. Ugyanúgy, mint ahogy a nagybátyám és a nagyanyám neve is ki van írva a rákoskeresztúri temetőben a családi kriptára, noha az anyai nagyanyám Auschwitzban halt meg, a nagybátyámat pedig Ukrajnában ölték meg. Tehát ők se ott nyugszanak.

Apám lágerben töltött idejéről aztán jóval később, már a kilencvenes évek közepén jutottam még egyszer újabb hírekhez. Fölhívott San Franciscóból egy őrült lengyel, aki Vázsonyi Bálinton, a muzikológus másodunokatestvéremén keresztül jutott a számomhoz, és azt mondta nekem, hogy ő együtt volt az apámmal a lágerben. Kicsit zavarosan beszélt, hogy ő lengyel és orvos, és egy csomó könyvet írt, és a lágerről is írt könyvet, de abban az apámat nem említi. Ez már kezdett idegesíteni, hogy miért nem, illetve akkor miért hív fel, de amit utána mesélt, az nagyon szép volt. Azt mondta, hogy amikor a magyarok megjöttek, akkor ő már hosszú évek óta

a lágerben dolgozott, bár fiatal fiú volt. És amikor megjöttek, őt hihetetlen impresszionálta, hogy egymás mellett volt a priccsen a Schossberger báró és apám, és minden este azzal feküdtek le, hogy jó éjszakát báró úr, jó éjszakát doktor úr, és minden reggel azzal kezdték, hogy aludt báró úr, köszönöm doktor úr. Tehát éppen úgy viselkedtek, teszem hozzá én, mint annak idején nálunk a Liszt Ferenc téren az összeköltöztetett emberek. És hogy neki, aki akkor már régóta lágerben volt, ez olyan volt, mint a régi világ üzenete abból az időből, amikor még kint volt, mint gyerekek. Mert nagyon fiatalon került be. És hogy imádta és szerette őket, de elég hamar elkerültek egymástól. Pár ilyen hét volt csak, de ez a számára egészen nagy élmény volt. Mástól itthon azt is megtudtam, hogy az apám a lágerben egyszer öngyilkos akart lenni, de megmentették. Mert ugye ők határozták meg, hogy ki mikor hal meg.

ANYÁM HALÁLAKOR hetvennyolcban jártam Magyarországon. Kétszer is vízumot kellett hosszabbítatnom. Nem volt nehéz, mert mint osztrák állampolgár jöttem. Fel kellett számolnom az anyám Október 6. utcai tanácsi bérlakását. Hagyhattam volna lepecsételve is, de úgy éreztem, még van energiám ahhoz, hogy három hónapot ennek szenteljek, és ne hagyjam veszni a leveleket és a fényképeket. Rokon nem volt, és egy ügyvéd ezzel nem törődött volna. Az a két-három idős néni, anyám baráti köre nem tudta volna, hogy mit kell megőrizni, mit nem, nem voltak már abban az állapotban, szóval úgy gondoltam, hogy vagy megcsinálom én, vagy senki. Elfogadtam ezért a pokoljárást, és visszamentem Budapestre a csodálatos, feldobott, isteni Párizsból, ahová éppen megérkeztem egy jó éves észak-európai turné után.

Azért mondom, hogy vissza, mert az előző évben voltam már ott anyámat meglátogatni, aki súlyos beteg volt. Az orvosok azt mondták, hogy mindenképpen van még két éve, így nyugodtam elmentem Skandináviába. Hetvennyolc késő nyarán aztán, amikor visszamentem Párizsba, három vagy négy nap után jött egy távirat Pestről, hogy anyád meghalt, gyere azonnal Pestre. Tehát már egy év után meghalt, jóval előbb, mint az orvosok mondták. Később kiderült, hogy ez volt a módszerük, azt mondani, hogy meg fog halni. Ami nem buta megoldás, hogy az ember hozzá szokjon a gondolathoz. Szerencsére időben érkeztem, és el tudtam menni a temetésre, amelyet miattam pár nappal elhalasztottak. Ekkor adtam le néhány dolgot a Nemzeti Múzeumnak, és számoltam fel a családi könyvtár maradékát, illetve nem akartam fölszámolni, de végül az lett belőle.

Eredetileg legalább tízezer könyvünk volt, erről már beszéltem. A nagy Liszt Ferenc téri szobának, az úriszobának és a hallnak minden falfelületét megtöltötte, plusz az apám irodájában meg a várószobában voltak a jogi könyvek. Na most azért ebből negyvenöt után is megmaradt legalább két-

háromezer kötet. Többnyire idegen nyelvűek, de magyarok is. A többivel nem tudom, mi lett, talán eltűzelték őket. De így is sok maradt, az anyám lakásában is volt még körülbelül ezer-ezerkétszáz kötet, amiből egy csomó dedikált volt. Ezeket én Pesten hagytam egy barátom pincéjében. És amikor ő elment onnan, akkor ezt a pincét a lakással együtt átadta egy ugyancsak értelmiségi embernek, akit én szintén ismertem. Mindenesetre amikor én a rendszerváltáskor meg akartam nézni a könyveket, akkor már szinte semmi nem volt belőlük. Véleményem szerint egy részüket a fia vitte el, mert amikor én az idős apjánál voltam látogatóban, aki átvette a barátomtól a pincét a könyveimmel együtt, akkor találtam nála két olyan példányt, amire ő azt mondta, hogy ezek a fiam könyvei. Mire én mondtam neki, hogy jó, de hát én pontosan tudom, hogy ezek nem a fiad könyvei, hanem az enyéme, és elvittem őket. Valószínű tehát, hogy a fia vitte el a többi is, aki engem sose látott, akinek a számára ezek automatikusan érdekes könyvek voltak, és aki ennek következtében elég művelt fiú lett. Véleményem szerint ennek a könyvtárnak a pincebeli frekventálása hozzájárult ahhoz, hogy meggyőződéses zsidó és értelmes fiú legyen, függetlenül a karakterétől. És ő nem tudta, hogy súlyos dolgot csinál, mert hiszen fogalma se volt, hogy kié ez a sok könyv, amelyek évtizedekig álltak a pincében anélkül, hogy bárki jelentkezett volna értük. Tehát nem is vádolhatom. Másfelől a dedikált könyvek között voltak olyanok, Mécs Lászlók, Karinthyk, Somlyó Zoltánok, Füst Milánok biztosan, amiből látnia kellett, hogy kiéi voltak. Egy Karinthy azért még nekem is van itt kint, meg névjegyek, gratulációk.

Na így voltam akkor hosszabban Pesten, és miután ennek a híre a Nemzeti Múzeumon keresztül elterjedt imitt-amott, jelentkezett nálam egy történész. A Népművelésiben dolgozott, és a Szent-Györgyi-mozgalmat kutatta. A Szent-Györgyi Albert által vezetett, illetve legitimált németellenes értelmiségi és diákmozgalmat. Ennek a tagjai később, a nyilas hatalomátvétel után budai ellenálló csoportot alakítottak, és legalább ötven hősi halottjuk volt a nyilasokkal szembeni, az október 15-e utáni tűzharcokban. Erről sem beszéltek aztán sosem, mert az ellenállást a kommunisták kisa-játították maguknak, és úgy csináltak, mint hogyha ők lettek volna az egyetlen ellenállók. A mozgalom neve SZEM volt a Szabadság Emberség Magyarország hármas kezdőbetűi után, és egyben Szent-Györgyi-mozgalom. Ez a fiú ezt az ellenállási csoportot kutatta, nem tudom, milyen motívumból. Talán azért, mert érdekes módon voltak köztük turulisták is, olyanok, akik magyar nacionalizmusból a németek, a nácik ellen fordultak. Ő különben általában is az ifjúsági mozgalmakat kutatta, a Kalotot, a Katolikus Legényegyletet, így jutott a Szent-Györgyi-mozgalomhoz. És tudta, hogy apám a Szent-Györgyi-mozgalomnak politikailag az egyik legfontosabb szereplője volt. Úgy, hogy a saját pártját alárendelte a Szent-Györgyi-mozgalomnak, bizonyos értelemben bevitte oda.

Na most ez a fiú házas volt, a felesége néprajzos, kedves, rokonszenves lány. Szép szöttesek meg népi kerámia volt a lakásukban, egy civilizált lakótelepi lakásban Kőbányán. És érdekelte őt, hogy mit tudok a Szent-Györgyi-mozgalomról. Sokat nem tudtam, de hát otthon Szent-Györgyit többször láttam, és gyerekkoromból hatalmas emlék maradt, mert a legszebb színű kék szemet életemben férfin őrajta láttam. Csodálatos, világoskék szeme volt, és mondták otthon, hogy ő Nobel-díjas tudós, és persze nagyon megnéztem gyerekként, mert nem minden nap láthattam Nobel-díjas tudóst otthon. Többször is volt nálunk, mert ők az apámmal igen jóban voltak. Aztán Amerikában később is láttam őt. Szóval a fiú úgy gondolta, hogy számára ez érdekes, és meghívott magához. De engem is érdekelt, hogy ő mit tud mesélni nekem az ellenállási tevékenységükről, mert az anyámnál találtam papírokat, és olyan hangulat jött rám, hogy a negyvenegy és negyvennégy közti dolgokat meg akarom nézni. Elmentem a Hadtörténeti Múzeumba is, és elolvastam többek ott elhelyezett emlékiratait is erről. A lényeges iratok a Párttörténeti Intézetben voltak, de oda én se akartam menni, meg ők se engedtek be. Beszéltem Pintér Istvánnal, aki akkor az intézet történész vezetője volt, hogy tud-e segíteni. Nem akartam én bemeni, csak hogy megnézhetek-e dolgokat. Azt mondta, hogy a Hadtörténetihez ad egy írást és egy telefont, és természetesen nézzem meg, hogy mi volt apámmal, mert ez a családi történet, de a Párttörténeti Intézetbe ő külföldi állampolgárt nem engedhet be. Mondtam, erről szó sincsen. Már önmagában véve nagyon megköszöntem, hogy a Lenin-szobor előtt ülve egyáltalában hajlandó volt engem fogadni. Ez önmagában véve óriási gesztus volt a részéről.

Tehát ez a történész fiú, aki a SZEM-et és az ifjúsági mozgalmakat kutatta, meghívott magához. És ez nagyon érdekes élmény volt nekem, mert először találkoztam ott azzal a később lakitelkinek minősíthető szenzibilitással, hogy párton belül vagyunk, nacionalisták vagyunk, és kicsit antiszemiták vagyunk. A nacionalizmus számomra akkor inkább rokonszenves volt, mert egy megszállt országban voltunk, meg egy olyan országban, amellyel valóban rettenetes igazságtalanságok történtek a huszadik században, tehát önmagában véve nem volt bajom vele. Volt benne népi töltés, de én olvastam a népieket, egy részüket legalábbis, tehát tudtam vele erről beszélni, ami meglepte. De miután ivott, és hát melyik magyar nem iszik, akkor elkezdte azt a szöveget, hogy azért itt helyes volt és helyes lenne a numerus clausus, mert különben hát túl sok a zsidó, és tartani kéne egy arányszámot, és egyelőre védenünk kell a sajátjainkat. Ez volt a szöveg. Mondtam neki, hogy ugye ez a megvédés már több százezer ember halálához vezetett, úgyhogy talán most már ezt meg lehetne oldani anélkül is, de ő – miután elég sokat ivott –, elég obszesszíven ragaszkodott ehhez. Talán csak a számomra ivott sokat, mert én nem szoktam inni, úgy-

hogy ott sem ittam. Emiatt egyébként Magyarországon hazátlan és idegen ember vagyok, merthogy nem szeretek alkoholt inni feleslegesen, ételen kívül. Akkor elkezdünk ötvenhatról beszélni, amihez szintén értett. Én akkor azt Magyarországon roppant fontos dolognak tartottam, mert tabu volt, és nem volt szabad beszélni róla. Elkezdtem mesélni nekik a saját ötvenhatos élményeimet és emlékeimet, ezt szívesen hallgatták mind a ketten. Az viszont megint jellemző volt, hogy az ötvenhatos jelszavak közül ő, mint történész elsősorban arra a kettőre emlékezett, amelyek a számomra nagyon rokonszenvesek, de politikailag semmitmondók voltak, hogy „aki magyar, velünk tart!”, illetve a másik formája: „Ha magyar vagy, állj közénk!”. Ezek nagyon jó jelszavak voltak, de politikailag semmi tartalmuk nem volt. A többinek volt politikai tartalma, annak, hogy „Lengyelország utat mutat, kövessük a magyar utat!”, vagy annak, hogy: „Akármilyen kedves vendég, tizenkét év untig elég!” Ennek volt tartalma, vagy annak, hogy: „Azt kérdezik Pesten, Budán, hová lett a magyar urán.” Ezeket is nagy örömmel hallgatta, de nem emlékezett rájuk, és ami megmaradt benne, az ez a csak nemzeti indulat. És akkor egy bizonyos pillanatban elkezdtek magyarázni, hogy ők azért a rendszert nem tartják rossznak, csak azt tartják rossznak, hogy nem elég nemzeti, én akkor megkérdeztem, és kiderült, hogy párttagok.

Roppant meg voltam lepve, hogy hogyan lehet valaki nemzeti és párttag, ez ötvenhat előtt lehetetlen lett volna. A lány kedves volt, ő különben is a háziasszony szerepét töltötte be, de a srácnak a numerus claususon túl is elég sok antiszemita megjegyzése volt, ami önmagában véve halálosan meglepett a hetvenes évek második felében Európában, Magyarországon. A dolog érdekes része, hogy valószínűleg ők is megijedtek, miután hajnalban elmentem, mert a fiú néhány nap múlva felhívott, és kért egy találkozót. Különös ország ez, kért egy találkozót, mondtam, hogy én is nagyon szeretnék még veled beszélni, de én még a Szent-Györgyi-dolgokra akartam visszatérni, mert azt gondoltam, hogy emiatt a sok aktuálpolitikai hülyeség miatt még nem mindent beszéltünk meg arról. Egyébként a fiú nagyon tisztelte a Szent-Györgyi-mozgalom halottjait, akik között nem tett semmi különbséget, ezt hadd tegyem hozzá, zsidók és nem zsidók között. Voltak ott bujkáló MUSZ-osok, és voltak katonaszökevény nem zsidók, és abban a náciellenes helyzetben egymással természetesen semmi bajuk nem volt. És a halottak között ő sem tett semmi különbséget. Ez már nagy dolog egy magyar antiszemita részéről, ha a halottak között nem tesz különbséget.

Mert nem szabad elfelejteni, hogy a kommün áldozatainak volt egy emlékműve a Vértanúk terén, amelyre fel volt vésve a kommün 590 civil áldozatának neve. Ezeknek egy része, tizenöt-húsz százaléka lehetett zsidó. És negyvenégyben, a német megszállás alatt erről az emlékműről le-

kaparták a zsidó neveket. Úgyhogy a magyar antiszemitizmusnak vannak fokozatai. Ez mondjuk a következő fokozat, ugye. Erről se szoktak általában beszélni, sem arról, hogy a kommünnek igen sok zsidó áldozata volt. Meggyilkolt emberek, és az államosítások következtében társadalmi áldozatok is, hiszen a zsidók vagyonát éppúgy elvették arra a négy hónapra, mint a többiekét. Nem beszélve a bezárt zsinagógákról. Mert a zsinagógákat éppúgy bezárták, mint a keresztény templomokat. Nem látom be, hogy az egyik miért lenne jobb, mint a másik, de azt sem látom be, hogy mitől lehet a kommünt zsidó dolognak nevezni. Viszont negyvennégyben levakarták a zsidó halottakat, aztán jó egy évvel később az egész emlékművet eltávolították, a Szabadság térre viszont odatették azt az orosz emlékművet, hazugság követte a hazugságot, történelemhamisítás a történelemhamisítást, ez egy ilyen ország, ugye.

Szóval a srác fölhevít, eljött hozzám, és azt mondta, hogy ő nem akar itt beszélgetni, mert a lakásban biztos mikrofonok vannak. A lakás az anyám lakása volt, amelyben én engedéllyel laktam arra az időre, amíg fölszámolom. Beköltöztem, mert valahonnan intéznem kellett a felszámolást, utána annak rendje és módja szerint kiürítve átadtam az államnak. Lehet, hogy valóban be volt mikrofonozva, fogalmam sincsen, mert hiszen járt ott mindenféle műszaki ember a felszámolás miatt. Azt mondta, hogy menjünk le az utcára, és sétáljunk. Benne voltam, hiszen hatvannyolcban Krassó Gyurinál én is ezt csináltam. Először voltam akkor ötvenhat óta újra Magyarországon, és kértem, hogy jöjjön le, noha ő bizonygatta, hogy ő a telefonját úgy meg tudta vacakolni, hogy azt nem lehet lehallgatni. De hát Krassó Gyuri örült volt. Na jó. Elfogadtam, hogy menjünk le az utcára, majd azt mondta, hogy ülünk be egy eszpresszóba, és nagyon határozottan egy bizonyos eszpresszóba vitt. Furcsa volt az egész, de nem volt ellene kifogásom. Beültünk tehát abba az Október 6. utcai eszpresszóba, és ott egészen evidensen olyan témákhoz nyúlt politikailag, hogy kihozza belőlem a rendszerellenes dolgokat. Miután ezt én elég hamar észrevettem, teljesen elzárkóztam tőle, és úgy beszéltem, mint egy normális nyugati, akit nem különösebben tangálnak ezek a dolgok. Még egy kicsit Szent-Györgyíztünk, és akkor észrevettem, hogy a mellettünk lévő asztaltól egy tagbaszakadtabb ember elment. Amikor azonban már kint voltunk az eszpresszóból, és elbúcsúzóban azt mondta, hogy észrevettem-e, hogy követtek bennünket, és hogy valaki beült mellénk, akkor rájöttem arra, hogy ez megbeszélt dolog volt. Azért volt szüksége rá, mert attól félt, hogy én az antiszemita dolgokat esetleg befújom. Nekem ez persze eszembe se jutott, én soha a rendszert ilyen kérdésben igénybe nem vettem volna. Eltelt huszonöt év a Vujicsics Sztoján-féle dolog óta, a különbség az, hogy ezt a fiút csirkefogónak tartom, a Vujicsics Sztojánt pedig a barátomnak. Ő nem volt párttag soha, és nem feküdt le soha nekik. A fiú kilencven után

inkább a nemzeti-konzervatív oldalon helyezkedett el, kormányfőtanácsos lett, ha jól tudom, és elkezdte ötvenhatot kutatni, aminek örülök, mert jó történész, ha nem is ír jól. Amikor a kilencvenes évek elején kiderült, hogy párttitkár volt egy ideig, többen kérték, hogy cáfolja meg, mire ő mondta, hogy nem tudja cáfolni, mert valóban párttitkár volt.

Hosszú időn át ez a két találkozásom volt Magyarországon az antiszemitizmussal, mindkettő eléggé szignifikáns. Mégsem helyezem egy színvonalra őket. Mindkét esetben vezető értelmiségiről van szó, az egyik esetben egy számomra roppant rokonszenves barátról, a másik esetben viszont egy olyan történészről, aki meglepő módon olyan dolgokat kutatott, amelyek közel álltak a szívemhez, és szép témák voltak. Ötvenhatal kapcsolásban ráadásul előjött valami nála, ami még az antiszemitizmusnál is jobban zavart engem. Minősíthetetlen szavakkal szidta Mindszentyt. Na most én szerettem Mindszentyt, az embert, a bátorságot, nem minden nézetével értek egyet, de sokkal igen, én is konzervatív ember vagyok, nem feltétlenül az életvitelemben, de a társadalmi eszményeimben. Nekem Mindszentyvel nemcsak hogy nem volt bajom, de én nagyon szerettem őt, és nem értettem, hogy egy nem zsidó magyar ember miért ugat Mindszentyre. Aztán rájöttem, hogy megveszekedett protestáns, tehát egy sokkal súlyosabb ügye van, ugye. A második Mindszenty-beszédet nehezményezte, a november 3-ikat, amiről beszéltem már, és amit csak a kommunisták nehezményeztek különben. Okos, mérsékelt és értelmes beszéd volt, ismétlem. Na most ez annyit jelent, hogy nekem Mindszentyre és erre a beszédre ne mondja senki, hogy az milyen súlyos dolog volt, és az oroszok ezért avatkoztak be. Különösen idegesített olyasvalaki részéről, aki egyben játszotta a rendszerellenest is, és még csak félnie sem volt mitől. Csak párttaggá, később párttitkárrá züllött, elfogult protestáns narodnyik volt, ugyanakkor nem rossz történész. És azon is gondolkodtam közben, hogy micsoda ország ez, ahol nekem, a zsidó fiúnak kell egy Mindszentyt megvédeni egy egyébként antiszemita emberrel szemben, hát most már végképp nem értem, hol vagyok. Persze nem jutott rögtön eszembe, hogy Mindszenty sváb, és hogy neki a svábok valószínűleg ugyanebből a protestáns, népi baromságból szintén antipatikusak. Tehát én nála találkoztam először a protestáns és nemzeti kommunista indulatoknak ezzel a komplikált egyvelegével. Később, amikor láttam, hogyan mennek át a kommunizusból Bencsikek – aki a Pártélet rovatot szerkesztette a *Népszabadságban* – néha a szélsőjobbra, akkor sokat gondoltam rá. Ő nem ment szélsőjobbra, azért artikulált fiú, és nyíltan, írásban nem antiszemitázik. Írásban legalábbis eddig tudomásom szerint nem antiszemitázott. Nincs is semmi baj, csak a rossz szájíz.

Mert ma is az az érzésem, hogy a svábellenesség, a katolikusellenesség és a zsidóellenesség keveréke a párttitkársággal és a kommunistaság bizo-

nyos elfogadásával fontos szindróma volt, amit így egyben megkaptam, és ez nem baj. Mert helyre tett valamit, ugye. A szerencsétlen zsidók – mint-hogy Mindszentyvel ők maguk sem ápolnak közelebbi, akár csak szellemi kapcsolatot, és mert túl haladárok szegény hülyék – nem tudják, hogy az antiszemita legalább két-három másik elemet is ugyanúgy utál, mint őket, ennél fogva az antiszemitizmust sokkal komolyabban veszik, mert nem látják, hogy valami nagyobb egységbe illeszkedik. Pedig ha tudom, hogy a svábot is utálja, ezt is utálja, meg azt is utálja, akkor talán könnyebb lenne elhelyezni azt is, akkor általános szellemi redukcióvá lehetne minősíteni, ugye. És hozzáteszem, hogy a nyilasok között is voltak kvalitásos értelmiségiek.

A hetvennyolcas látogatásomkor találkoztam utoljára Tánczos Gyurkával, aki nyolcvanban lett öngyilkos. Órákat sétáltunk az utcán kettesben, ahol elmondta nekem, milyen volt a jugoszláv követség, milyen volt Snagov, és milyen volt Nagy Imrével együtt lenni, csak meg kellett esküdni, hogy nem írom meg sehol. Megesküdtem. Nem akarta, mert evidens lett volna, hogy honnan jön. De nekem ez nagyon érdekes volt, valóban nagyon sok mindent tudtam meg. Olyasmiket, amiket nyolcvankilenc előtt még kevesen tudtak.

MEGNÉZTEM TARR BÉLA FILMJÉT, a Krasznahorkai László regényéből – *Az ellenállás melankóliájából* – készült Werckmeister-harmóniákat valamikor 2003-ban. Isteni fekete-fehér film, a *Sátántangó*nak csak a részleteit tudtam nézni, nem tudok tíz órán keresztül moziban ülni. Az előző, naturalista filmjeit nem igazán kedveltem, mert bármilyen jó volt a fényképezés, a téma nem érdekelt. Ez viszont csodálatos film volt a számomra. Ültem a moziban, és valami nagyon különös érzésem volt, hogy látok valamit, amit ismerek is, meg nem is. Azután lassan bejött, a bajai főtér volt az. Na most én a bajai főteret láttam már Ranódy filmjében, ha jól emlékszem, a *Pacsirtában*, de ott színes volt, és ezért nem adott nekem semmit. Kicsit olyan volt, ahogy a franciák mondják, *carton-pâte*, amikor ki van festve valami, szóval nem tetszett. Itt viszont a fekete-fehér és a fényképezés az álmokat és a fantáziát adta, és lassan jöttem rá, hogy ez a bajai főtér. Mert úgy volt fényképezve, hogy nem minden, míg a Ranódynál rögtön képeslapszerűen ott van az egész. Az is jó film különben, csak hát más technikája van, és nem az emlékezőknek szól. És Szabadkán a hatvanas években ugye nem forgathattak Kosztolányi-dolgokat, csak Baján, ez érthető.

És kijövök a moziból, teljesen fel voltam kavarva persze az egésztől, és pár nappal később felhív egy német barátnőm, és azt mondja, hogy látott egy nagyon jó filmet, amit meg kellene néznie. Mondom, én is láttam egy nagyon jó filmet, amit meg kellene néznie. Ő a Hanna Schygulla és a német színészek miatt nézte meg, nem is tudta, hogy magyar. Mert ugye ma-

gyarul beszélnek benne, de ő azt nem tudta, csak hogy milyen furcsa, különös nyelv. Szóval kiderült, hogy ugyanarról a filmről beszélünk. És kértem, emlékszel a térre? Azt mondja, persze. Mondom, látod, én ott nőttem fel részben, a nyarakat két-három éven keresztül ott töltöttem. Egész közel laktunk a térhez. Erre kérdi, és mikor voltál utoljára ott? Mondom, 1946-ban. Hát te meg vagy örülve, mondja, járod az egész világot, hogy szép dolgokat láss, és ahol otthon vagy, oda nem mész? Mondom, nem, mert az egész világon, ahol a szép dolgokat látom, ott énvelem soha semmi rosszat nem csináltak, de ott velem nagyon sok rosszat csináltak. Értette rögtön, és azt mondta, ha akarod, akkor elviszlek. Mondom, jó, majd megbeszéljük. De nem volt kedvem a lánnyal menni.

Egész egyszerűen azért nem, mert tudtam, hogy emocionalizál a dolognak még az elmesélése is. Érdekes módon nem a saját családom emléke a leginkább, mert ezek sorsok, hanem amikor a rendes emberekre emlékszem. Az máig hihetetlenül emocionalizál. Mert nekik volt választásuk, és rendesen viselkedtek. És ez valahol nagyon tetszik. Na most persze a meggyilkolt gyerekek emléke is nagyon felkavar. És akkor eszembe jutott, hogy egy bécsi zenész barátom azt mondta egy évvel azelőtt, hogy ő megy a Vajdaságba, mesterkurzust tartani Újvidéken. Osztrák fiú, Paul. És hogy nincs-e kedvem elkísérni? Én akkor azt mondtam, hogy nagyon szívesen mennék Szabadkára is, hogy megnézzem, mi maradt a temetőben, meg egyáltalán. És amikor láttuk a filmet, és Ann azt mondta, hogy neki is megnyire tetszik, úgy éreztem, hogy ez objektív érték, és akkor nekem el kell oda mennem, és meg kell néznem. Én akkor így nem élhetek tovább, hogy ezt nem látom még egyszer. Mert nálam nagyon számít, hogy objektíve érték-e vagy nem. Ez fontos. Akkor érzem jól magam, ha objektív értékekben vagyok. És Ann certifikálta számomra, hogy ez nemcsak az én álmom, hanem objektíve szép hely. És ezt Tarr Bélának köszönhetem, mert Krasznahorkai nem helyezte el a regényt, Tarr találta meg a helyszínt, ami azért érdekes, mert teljesen idegen ember. Bár nem tudom, egyszer megkérdezném tőle, hogyan találta Baját, és mi volt ebben az egészben, kíváncsi lennék, mit mond. Merthogy a film nélkül én soha nem mentem volna vissza oda.

Felhívtam tehát Pault, és megkérdeztem, hogy mindez érvényes-e még, és azt mondta, hogy igen. És akkor azt mondtam, hogy két kikötésem van, Baja és Szabadka. Mondta, nagyszerű, ez őt is érdekli. Félzsidó fiú, ezt csak úgy mondom, most negyven-negyvenöt. Félzsidó fiú nagy érzékenységgel a zsidóság iránt, de képességgel a néppel beszélni és létezni. Az anyja nagyon jó barátnőm volt, trieszti zsidó lány, színésznő. És mint egy testvérrel, olyan jó viszonyom volt vele. Elváltak, Paul apa nélkül nőtt fel. Ez egész más dolog, csak azért mondom, mert ezáltal szerette az időseket. Úgyhogy ő volt az ideális partner, mert férfi, entellektüel, és kihúz engem, ha elkezdek delirálni.

Felhívtam Pityut is Stockholmban, hogy szükségem van rád, Pityu, menjünk le együtt Bajára. Ő is csak kétszer volt Baján ötvenhat óta, érettségi találkozón, mondta. Bácsborsódon pedig egyáltalán nem. Szóval ő ötvenhatos magyarként éppúgy leírta a területet. Mondom, Pityu, ekkor és ekkor megyünk Paullal, neki Belgrádban és Szkopjén lesz koncertje, utána megnézzük Ohridot, mert Ohrid sokkal szebb, mint Belgrád, majd megállunk Szabadkán, és megállunk Baján. Mire Pityu mondta, hogy akkor ő nem tud jönni, mert azokra a napokra van kitűzve a birtok eladása. És ez Svédország, itt azt nem lehet csak úgy áttenni. És egy barátja veszi meg, és szükséges, hogy ő vegye meg, mert ez azt jelenti, hogy a halászati-vadászati jogai, amíg él, megmaradnak. Ugyanis az ő apja vadászott is a mi birtokunkon, az én nagyapám nem vadászott, és a nagybátyám sem. Ennyiből azért megmaradtak normális zsidónak, hogy nem vadásztak. Viszont megengedték az apjának, a sofőrnek, aki ezt borzasztó élvezte, mert ugyanakkor a vadast nagyon szerették, és a vadakat István bácsi lőtte. És neki fantasztikus volt, hogy egyszerű emberként hirtelen egy nagy területen vadászhatott abban az időben, a harmincas évek Magyarországon. És Pityu örökölte az apjától ezt a szenvedélyt, és Svédországban is csinálta.

Paul azt kérte tőlem, hogy szerezzek neki egy zongorát, ha megállunk Baján, és ha megállunk Szabadkán, mert neki gyakorolni kell, ő a koncert előtt egy napot sem tud kihagyni. Én erre felhívtam Schweitzer József bácsit, a főrabbit, és megkértem, hogy szerezzen bajai kapcsolatot, mert nem ismerek senkit. Visszahívott Gabi, a fia, hogy talált egy nagyszerű zsidó embert Baján, Bloch Sándort, aki ott tökéletesen rendben tartatja a város segítségével a sírjainkat, már nemcsak a mieinket, az összes zsidó sírokat. Azt is mondta, hogy a zsinagógában – amit könyvtárnak csináltak meg, és nagyon szép állapotban van –, tisztességesen fogadnak, mert tudják, hogy emlékhely, és ha akarjuk, mindenkit kiküldenek, és imádkozhatunk nyugodtan. A zsinagóga mögött ott van azoknak a deportáltaknak a névsora, akiket negyvenöt-negyvenhatban feltérképeztek, tehát nemcsak a bajaiaknak, hanem a környékbeli falvakból is majdnem mindenhol. Ott van, megnéztem, az én családomból is mindenki, és ott vannak a gyerekek, akiket ismertem. És a városban jó néhány helyen vannak táblák, hogy itt működött egykor ez és ez a zsidó intézmény.

Ez Blochnak köszönhető, és annak, hogy a város tisztességes és rendes. Valami megmaradt az egykori polgármester szelleméből. Állítólag a májusi deportációs emlékünnepeken több száz ember vesz néha részt, noha a városban kevesebb, mint tíz zsidó él. Baja az egyetlen ilyen hely Magyarországon Schweitzer bácsiék szerint. Egyébként a főrabbi felesége, Schweitzer néni bajai, azért is mertem hozzájuk fordulni. Pityu megkérdezte, hogy mikor jövünk visszafelé? Mondom, ekkor és ekkor, március-

ban valamikor. Azt mondja erre, a végén oda tudok jönni. Akkor március 9-én találkozunk a Duna szálló halljában, Baja, főtéren, mondja. Azon a főtéren. Ott a szálló. Jó. Mint egy Márai-regényben. Ötvenhat óta negyvennyolc év telt el, azóta nem láttuk egymást. Nem is a forradalom alatt láttuk egymást utoljára, amelyben ő is nagyon aktívan részt vett, hanem ötvenhat tavaszán Pesten.

Elindultunk Paullal. A Dunántúlon mentünk, és a természetvédelmi zónán és a hídon át pont a főtérrre értünk be. Hát az isteni volt! Tél volt, olyan hangulat, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában egy garnizonközpontban, szóval tökéletes. A szállodából rögtön felhívtam Bloch bácsit – nem tudom, miért bácsizom, egykorú velem, talán még fiatalabb is két évvel, üzlete van –, aki el tudta intézni valakin keresztül, hogy legyen zongora már aznap estére. Mondta a telefonban, hogy menjünk el hozzájuk, meglepetés lesz. És tényleg, ott volt Flórián néni, akinek a férje ügyvéd volt. Már az apja jogtanácsosa volt a dédapámnak és nagyapámnak. Keresztények voltak, és a Flórián néninek a férje, aki tiszt volt, három gyémántot mentett át nekünk, amiből az anyám is tudott még élni az ötvenes években. A nagymama adta oda neki az utolsó percben a gettóból. És tisztként a Flórián doktor a magyar határon megjegyzett egy fát egy faluban, és annál elásta a gyémántokat. Nem látta senki. Amikor visszajött Ausztriából, negyvenötben kiásta őket, hazavitte Bajára, és a felesége átadta az anyámnak, aki a birtokok miatt egyszer szintén lement Bajára. Flórián néniék tehát visszaadták a gyémántokat, szóval ilyen emberek is vannak.

És ez a néni most ott volt idősen a Blochnál, mert ők egy házban laknak. Nem teljesen véletlenül, az egy társasház, aminek nem lett volna szabad szerintem felépülnie, mert egy szebb ház volt a helyén, de ez most egy másik kérdés. Flórián néni elkezdte mesélni a múltat, és a Paul teljesen odavolt, mert ilyet még nem látott. Őt hihetetlenül meghatotta ez az egész. És a Bloch bácsinál ott volt a *Zsidó Lexikon*, és mondta, kérem, én készültem, holnap megnézzük a sírokat. Ez isteni volt. Ott volt Flórián néninek még egy másik nyugati látogatója is, nem zsidó. És ott annyira előjött újra, hogy akikkel jóba voltunk, és akik rendes emberek, azokkal olyan természetes a dolog.

Tehát hogy az ország fele rendben van. Csak mindig a másik fele adja a zenét. Fele vagy negyede, én nem tudom, akkor nagyon kevesen voltak rendben, talán ha húsz százalék volt rendben. De hát az is még egy szám. Szodomában és Gomorában kevesebben voltak. Szóval nagyon meghatott engem már az első este, és Flórián néni történeteket is mesélt a nagypapáról. Másnap elmentünk a temetőbe, minden sír rendben volt, Bloch fantasztikusan csinálja, és a város is fantasztikusan mellé állt. Az ortodox temetőt is megnéztük, ami ott van a közelben, nekünk ott nincsen halottunk. Megtaláltam mindenkit. Az anyai nagyapám sírján ott van kiírva a

nagymama neve is, de ōk, a nagymama és a dédmama az emlékoszlopon szerepelnek a deportáltak és meggyilkoltak között. A dédszüleim és az űkszüleim sírja is megvolt, jó állapotban, szépen. Oldalágak, Weidingerek, Reichek. Nagyon szép emlék volt. Paul rengeteget fényképezett, és eltette és rögzítette ezekbe a kompjúteres vacakokba. Elmentünk a Szent Antal utcába is, a ház teljesen tönkre van téve, illetve nincs tönkretéve, csak hát egészen más, át van építve. Az utcán kivágták a gesztenyefákat. A kert sem jött vissza persze, de aki ott lakott, éppen dolgozott, és mondta, hogy igen, mi már ezt vásároltuk ettől és ettől, de tudjuk, tessék csak körbenézni. Sajnos nem tudom megkínálni magukat semmivel, mert most látja, hogy itt dolgozom, de nyugodtan jöjjenek be, végigvezetem magukat a házhoz. Ezt mondta nagyon rendesen. Szóval ő már vette, sokkal később vette a házat. Tehát nem volt vaj a füle mögött. És az utca hátsó része még jobb volt, ott még megvannak a fák, ahová néz a Mészáros Lázár utca. A Szent Antal utca a jómódú zsidó családok utcája volt többé-kevésbé. Szemben laktak a Weidingerék, Dezső bácsi öregén űlt az ablakban, és ott olvasta az újságokat, hogy ne kelljen a villanyt túl hamar felkapcsolni. Milliomosok voltak, de spórolós volt.

Ekkor befejeztük Baját elsőre, mert hiszen láttuk a sírokat, láttuk a Szent Antal utcát. És akkor Paul azt mondta nekem, menjünk át Borsódon, az nem egy nagy kitérő. És akkor legalább látod, mert ha Pityu a betegsége miatt mégse jönne, akkor legalább láttad Borsódot is. Mondom, jó, és amint Borsód felé megyünk a havas úton Bokod végén, mert már majdnem össze van nőve a két község, egy ember űl az út szélén, és integet. És Paul azt mondja, hogy mit integet ez itt? Mondom, menjünk, mit törődsz te részeg paraszttal, akik integetnek. Bécsi rendszámunk volt. Erre azt mondja Paul, hogy ő azért megáll. A kocsi egész idő alatt furcsa zajokat hallatott, és kicsit rázott. Erről eszembe jutott, hogy milyen volt annak idején a Chevrolet, mert az út akkor mégis sokkal rosszabb volt, meg eszembe jutott a bricska, a lovas kocsi is, amivel kimentünk Borsódra. A nagyapám halála után a nagybátyám irányította a földbirtokot. Nem tudom, mikor lehettem ott utoljára, de kicsi voltam.

Na most ezek után beérünk úgy Bácsborsódra, hogy nincs semmi baj, és látom, hogy Bácsborsód közepén, a jobb oldalon, az én oldalamon egy fiatal lány integet. Erre persze azonnal mondtam Paulnak, hogy álljon meg. Mert ugye az nem ugyanaz, mintha egy öreg paraszt integet, részegen. Megálltunk, letekertem az ablakot, és azt kérdezi a lány, tudják, hogy durrdefektbe vannak? Mondom nem, nem tudjuk. A hátsó kerék addigra teljesen tropára ment. És erre kérdi a lány, hogy van pótkerekük? Paul azt mondja, van, csak nem tudom, hol. Itt szokott lenni valahol Peugeot-ban, de ő ezt most nem tudja megcsinálni, merthogy őneki koncertje van két nap múlva. Erre a lány gondolkodik, és azt mondja, nézze, én vagyok itt a

tanító néni, Borsódon, a párom pedig, akivel három nap múlva lesz az esküvőm – ezt nagyon boldogan mesélte –, az valami teherautó- vagy autóbusz-vállalatnál van Baján, és egy fél óra múlva ideér, és segít maguknak, felhívom, mobil.

Akkor láttam, hogy ez egy teljesen új, modern Magyarország, és nagyon tetszett, hogy Bácsborsódon mobiloznak. Hozzátette rögtön azt is, hogy nekünk is Peugeot-nk van, csak nem ilyen intelligens. Úgyhogy ide tudom hozni azt a feltámasztó valamit, amivel fel kell támasztani, hogy alá lehessen mászni. Közben a lány megkérdezte tőlem, hogy hogy kerülnek maguk egyáltalán ide Borsódra? Mondom úgy, hogy a barátomnak hangversenye meg mesterkurzusa van Újvidéken, az én édesanyám bajai, és nekünk birtokunk volt Bácsborsódon, és ezért úgy döntöttünk, hogy átmegyünk a falun, ahol én gyerekkorom óta nem jártam. Néz rám, nahát! Tudja, mi nem vagyunk régi borsódi család, mondja, mi később kerültünk ide, úgyhogy én nem tudom, de hát ez akkor igazán furcsa, hogy most éppen itt lett durrdefektjük. Én magam is ezen kezdtem el gondolkodni, hogy miért büntet engem a Jóisten, amikor én negyvenhat után életemben először meg akarom nézni azt a kétezer holdból megmaradt birtokot, ami ott valamilyen állapotban csak megvan, valakinek a kezén. Vagy átmenni a falun legalább, miután Baján olyan jól sikerült minden, miért kell, hogy akkor adjon nekünk egy durrdefektet?

Paul ideges volt, de nyugodtan viselkedett. És akkor azt mondta a lány, hogy beszéltem a párommal, jön, és azt mondta, hogy rögtön telefonáljak itt a téren egy barátjának, kezdje el a munkát, hogy mire ő megjön, akkor már csak be kelljen fejeznie. Én közben megkérdeztem lányt, amikor mondta viccelve, hogy ő tanító néni, hogy Baján végezte a tanítóképzőt? Erre elmosolyodott és rám nézett, mert ebből látta, hogy ismerem Baját, és mondta, hogy azt most Pedagógiai Főiskolának hívják, de ott végzett. Lejött tehát ez a fiú, akivel ő közben mobilon beszélt. A pótkeréken az állt, hogy az csak ötven kilométerre jó. És erre azt mondták, hogy nézzék, ezzel maguk, ha akarják, még itt a jugó határ előtt van egy szerelő, akit felhívunk, annak talán van rendes pótkereke. Ha nem tud maguknak adni, akkor mi mindenképpen elvisszük magukat Szabadkáig, mert mi most átmegyünk. Elkísérjük magukat, és ott holnap keresnek majd egy helyet, ahol megcsinálják a kocsit. Azt mondja nekem közben a fiú, aki elkezdte csinálni a kocsit, hogy ne haragudjon, nekem most fel kell mennem a házba a kabátomért és az útlevelemért.

Nekem akkor már irtózatosan kellett vizelnem, kérdem, megengedi-e, hogy felmenjek vele. Erre mondta, hogy igen, ha levétem a cipőmet, mert kisgyerek van, és nem akarja, hogy bevigyem a hót. Ennek is borzasztóan örültem, hogy a civilizációnak azon a fokán vagyunk már Bácsborsódon, hogy vigyáznak, ha kisgyerek van, ne menjen be a hó. Ott levettem a

cipőt, és elvégezhettem a műveleteimet. Elkezdtem mindjárt nagyon jól érezni magam, hogy a kocsis is megvan, ez is megvan, és akkor azt kérdezi tőlem, amikor visszafelé jövök, akkor maga borsódi? Mondom nem, de az édesanyám bajai, és nekünk itt, Borsódon volt földbirtokunk. Azt mondja, hát mi régi borsódiak vagyunk. Nagyon érdekes volt, hogy ilyen esetben az emberek így determinálják magukat, ugye a tanítónő azt mondta, hogy a családja nem régi borsódi. Azt mondja tehát a fiú, mi régi borsódiak vagyunk, hogy hívták magukat? Mondom, Milkó. Milkó? Jöjjön csak velem! Es kimegyünk a tornácra megint, ahol amúgy is le kellett menni. Látja ott azt a fát? – és úgy egy távolibb, utolsó fára mutatott, ami a láthatáron állt. Mondom, látom. De már nagyon esteledett, még épp hogy látni lehetett. Ezüstösen, a fontainebleau-i, barbizoni festők, meg holland festők szeretik ezt a fényt. Ruisdaelnél van ez a hangulat, hogy ezüstös az egész, éppen bukik le, már nincsen nap, de fények még úgy-ahogy vannak. Mondom, látom a fát. Azt mondja, hát onnan, ameddig a tekintete csak ellát, az mind a maguké volt. Máig Milkó dülőnek nevezik az öregek. Ettől megint nagyon meg voltam hatva. Harminc-harmincöt éves lehetett a fiú, nem több.

És akkor rám néz, és azt mondja, de tudja, semmi nem maradt, minden elpusztult, lebontották a gazdasági épületeket is, amikor a téesz szétesett, akkor mindent szétvittek. És azt mondta még, de hát a téesz se volt jó. Csak széttettem a karom, nem tudtam, mit mondjak minderre. Először van itt, kérdezte. Mondom, igen. Megértem, mondta ő. Lementünk, ők pár szót váltottak még, és akkor én megkérdem, hogy mivel tartozunk. Merthogy egy fél órát dolgoztak, előkeresték a felszerelést, a kocsis alá bújtak a hóban, feltették a kereket. Semmivel, mondták. Nagyon, nagyon meg voltam hatva. Az volt bennem, hogy hosszú idő óta először Magyarországon valaki rendesen viselkedik velem. Hál'Istennek Paulnál voltak borosüvegek, a tanítványok, meg a mindenki számára, és ő is rögtön megértette az egész helyzetet. Kikeresett egyet, és odaadtuk. Nem ezért tettük, mondták, nem. Mondom, tudjuk, de nézze, házasság lesz három nap múlva, ígyák ezt meg az egészségünkre. Jó, rendben van. Elfogadták, de valóban csak ezért.

Elvittek bennünket a szerelőhöz, akinek csak a fia volt otthon, mert a szerelő éppen Ausztriában járt. Megjött, felszerelte, és Paul utána nekem elmesélte, mert ő volt bent vele a műhelyben, hogy valami hihetetlen, nem kért a munkáért semmit az sem, és a kereket is csak önköltségi áron adta. Én azért közben megkérdtem a lány jövőd férjét, mert őtőle jött az ötlet, hogy mégis mivel tartozunk. És akkor rám nézett, és azt mondta, ahogy nálunk, Bácskában mondják, egy nagyon halk köszönömmel.

Jobb a nép, mint az elitje, akkor megint ez volt bennem. Jobb az ország egyszerű lakossága, mint a budapesti értelmiség, amelyet utálok. És hogy igazában véve ezektől az emberektől több emberséget kaptam egy fél órán

belül, több segítséget, emberséget, rendességet, mint a magyar államtól mindösszesen. És Paul előtt is olyan jó érzés volt, hogy ez a mi országunk ilyen tud lenni. És ehhez valamit tudni kell még. Ha az a helyi fiú, a borsódi családból tudta, hogy Milkó, akkor azt is tökéletesen tudta, hogy ez egy zsidó család volt, amelyet elvittek és elpusztítottak. Egy kis faluban az ilyet tudni szokás a földbirtokosról. Ami azt mutatja, hogy ezek az előítéletek egy bizonyos nívón nem olyan erősek. Amíg átmenő vagy, és amíg mód van, ha úgy tetszik, szimbolikusan becsületesen és tisztességesen viselkedni, anélkül persze, hogy ez később különösebb következményekkel járna. De elsőre ez volt a reakció, és engem ez hatott meg. És erre mondom azt, hogy a lokálpatriotizmusnál nincs szebb és jobb. Mert ott az emberek nem azt kérdezik elsősorban, ha valaki elment és emigránsként visszajött, hogy ez, vagy az, vagy amaz, hanem azt mondják, hogy itt volt, ide tartozott valaha, most valami dolga van itt, akkor kedvesek leszünk vele. Amíg nem akar semmit. Azt nem tudom, hogy mi van, ha akar valamit.

Utána lementünk Szabadkára, ahol már ott várt bennünket a szálloda és Maca néni, aki rokon volt, házasság révén távoli, keresztény rokon. A férje, azt hiszem, a szabadkai magyar színháznak volt nagyon sokáig az igazgatója, Maca néni pedig színésznő ugyanott, magyar színésznő. És az ő férjének a húga, aki Hollandiában él, ment hozzá egy Milkóhoz, Milkó Aurél doktorhoz. És az a ház, amiben laktak, még Milkó-ház volt, ami engem nagyon meghatott. Ők tehát a szabadkai pont, ami még megvan. Milkó Aurél a Dóri bácsi – akiről már Kosztolányi kapcsán beszéltem – egyik fia volt. Maca néni várt tehát, és ami külön meghatott aztán, hogy a házban régóta van egy könyvkereskedés, aminek a neve Danilo Kiš könyvkereskedés, szerbül. És a Danilo Kiš aláírása van nagy betűkkel az üzlet cégtábláján. Danilo Kišt én ismertem Párizsban, nagyon szerettem, több dedikált kötetem is van tőle, és hát az, hogy a Danilo Kiš és a Milkók a házban így összetalálkoztak, szintén nagyon meghatott.

Szabadkán is nagyon jól van tartva a temető, és ott is van egy nagyon szép emléktábla. A városban van Európa egyik legszebb zsinagógája. Óriási szecessziós zsinagóga nagyon rossz állapotban, mert nincs közösség, és minthogy nincs közösség, nincs aki rendbe hozza, noha véleményem szerint európai műemlékké kellene nyilvánítani. Megnézhettük belülről is, bekísértek a múzeumból, és én ott tudtam meg valamit, amit addig nem tudtam, hogy Milkó Izidor nemcsak jogász volt, és író, hanem ő volt a szabadkai zsidó hitközség elnöke is hosszú éveken keresztül, és ezt a templomot, a szecessziós zsinagógát ő építtette. Mert ki van téve a tábla, hogy épült Milkó Izidor hitközségi elnöksége alatt, tervezte Komor Marcell és Jakab Dezső. És akkor az volt bennem, hogy a Dóri bácsi annál is többet tett, mint amit Kosztolányi megírt róla. Mutattak azután egy könyvet, ami nem olyan régen jelent meg, ahol a könyvtáráról írnak és annak a

történetéről, és ott láttam, hogy 16. századi őskiadványai is voltak. Ezeket a városnak adta pénzért, kért érte pénzt, mert akkor öregen már nem volt sok neki se a harmincas években. És a szerbek vették meg, a szerb városháza. Ott vannak a beadványai, állítólag tökéletesen tudott szerbül is. Csak úgy mellékesen, ami ebben a magyar középosztályi zsidó rétegben sem volt divat. És a szerb városvezetés megvette, de sajnos a könyvtár egy része a sok háborús esemény következtében ebek harmincadjára került. A lista viszont megvan, és fantasztikus, hogy ott mik vannak. 16–17. századi őskiadványok, olasz humanisták könyvei, nagyon értékes dolgok. Az is kiderül a könyvből, hogy konfliktusa volt a hitközségen belül. Az államot kéri, hogy hajtsa be a hitközségi adót, mert a templom sokba kerül. És ennek következtében nem mindenki lelkesedett érte, mert keményen behajtatta a hitközségi adót. De ha valaki építeni akar, akkor más mód nincs, ugye, és Szabadka gazdag közösség volt a múlt századfordulón, amikor még minden jól ment. Az ő könyveit egyébként a vajdasági magyarok kiadták a hatvanas-hetvenes években. Kivéve a *Római mozaikot*, ami a Péterfy Jenőé mellett ma is a legjobb magyarul megírt Róma-kalauz.

Szakály Feri barátom is mondta nekem, a történész, aki azóta meghalt, hogy mennyire szeretné kiadni, amikor Rómában találkoztunk. Szabadka tehát most is nagyszerű volt, valamennyire még mindig emlékeztetett az egykori állapotokra. Ugye nem véletlen, hogy Kosztolányi a legurbánusabb szerzőink közé tartozik. A regényeiben is mindig ott van, ez most egy más kérdés, de Szabadka valóban a történelmi Magyarország legjobb helyeinek egyike, abszolút urbánus város volt. Amit a Ranódy Baján a hatvanas években még elkapathatott, már semmi volt ehhez képest, az már csak a kádárizmusban idézhette meg az első világháború előtti levegőt. És ez bizonyos fókig még mindig tart, mint mikrokultúra.

Újvidék is fontos, ott van az egyetem, a folyóiratok egy része szintén ott volt, de a magyar talaj – ha szabad ilyen hülyeséget mondani – Szabadkán van. Tehát az, hogy demográfiai többség van, illetve nem tudom, hogy megvan-e még, és hogy közel, csak kilenc kilométerre van a határtól. Az még Trianon után, a két világháború között is más volt. Újvidék vele szemben valóban szerb kultúrközpont is volt a 18. század eleje-közepe óta, sokkal inkább, mint a piszkos török garnizon, Belgrád, és Újvidéken mindig volt egy komoly szerb kultúra. Tetszik, nem tetszik. Tetszett is, mert mi adtunk menedéket nekik a pópáikkal, a diplomáikkal, a kultúregyesületeikkel és a folyóirataikkal. Tehát az szerb kultúrcentrum is. És hát a szerb kultúra azért egy nagy, létező kultúra, nem szabad a komitácsik meg a csetnikek állatísága miatt negligálni. Ugye az oroszoknál is van ez is, meg az is. Újvidék a szerbek számára akkor is nagyon fontos hely volt, amikor ott volt magyarság, nem véletlen, hogy Danilo Kiš és Tisma végül is szerb írók lettek. Szabadkán viszont nem volt ilyen tradíció, Szabadka klassz magyar város volt.

Visszafelé több hetet töltöttünk a nagyszerű Belgrádban. Nagyon megszerettem azt az európai szerb réteget, amellyel érintkeztem, amely szenvedett az izolációtól és a különböző rendszerektől, és amelyik valóban borzasztóan szégyelli is magát, és egyben fáj neki, hogy Európa nem veszi tudomásul, hogy vannak mások is, hát azóta már tudomásul vette. És ezekkel is nagyon jó viszonyom volt, plusz hát ott még a mezőgazdaság nincs elrontva a nyugati szeméttől, a permetezéstől és egyébtől, mint mindenütt másutt, Szerbiában még isteni ételek vannak. Ez is a lokálpatrióta nacionalizmus része, hogy nem kívánjuk a nyugati vacakot. Na most voltunk Macedóniában is, az isteni Ohridban és az albánok által elclocardizált Szkopjében. Mindenütt kerestük a zsidó nyomokat, a Milkó család, mondtam, balkáni család volt eredetileg. Megnéztük a zsidó temetőket, félzsidó fiú lévén Paul is nagyon érdeklődött ez iránt. Visszafelé magával hozta egy növendékét, egy tizenkilenc éves, szerintem cigány származású, nagyon tehetséges szerb zongorista lányt. Bécsbe hozta vissza, ahol a lány ónála tanult a zeneakadémián.

Így hármasban érkeztünk meg Bajára a randevúra Pityuval. Leálltunk a szép téren, én bementem a Duna szállóba, ahol már tudták, hogy jövök, mert előtte laktunk ott egy napot Paullal. Pityu már várt. Azonnal megismertem, mert az arca úgy nézett ki, mint az édesapjáé ötven évvel azelőtt. Megöleltük egymást, Paul felé fordultunk, és látom, hogy a lánynak jönnek a könnyei. Annyira meg volt hatva attól, hogy két ilyen öreg törzsfőnök fél évszázad múlva találkozik. Pityuval megnéztünk más dolgokat is, a nem zsidó és nem csak családi emlékeket Baján, az ő édesanyjának a sírját, az édesapjáé Stockholmban van, azt is láttam, mert ősszel aztán elmentem hozzá Svédországba. És miután megnéztük ezeket, rá akartam és rá tudtam beszélni, hogy menjünk le Borsódra. Ő ötvenhat óta nem volt ott, mert az apja összeveszett a családjával, amikor kiment Svédországba, és ezáltal Pityunak nem volt kedve menni. De most rám való tekintettel jött, tudva, hogy én szeretném még egyszer megnézni Borsódot, hiszen elmeséltem neki, hogy az első fázisban ez milyen jól sikerült.

Amikor mi Borsódról továbbmentünk Szabadka felé, és mind a ketten nagyon meg voltunk hatva Paullal, akkor eszembe jutott, mint egy haszid történetben, hogy miért adta nekem a Jóisten ezt a durrdefektet. Mert a Jóisten pontosan tudta, hogy én az emberekkel nem állok szóba. És hogyha nem történik ez a vis major, akkor én úgy megyek át Borsódon, hogy senkivel nem merek beszélni. Nem azért, mert nem szeretem őket, hanem mert félek tőlük. És egy durrdefekt kellett ahhoz, hogy olyan helyzetbe kerüljek, amelyben megismerhetem őket. Tehát a Jóisten így akarta nekem, mint egy haszid történetben, megmagyarázni, hogy nem kell őket utálni, szeretni kell őket, nem ők tehetnek róla, legalábbis nem mindenki, és hogy nem a helyiek csinálták, és hogy ne féljek mindentől. Én úgy fogtam ezt

fel, hogy a Jóisten itt engem ki akart engesztelni ezzel a vidékkel, és ennek az egyetlen módja egy ilyen baleset volt. Most ebben az a különös, hogy ott, a sötétedő borsódi tájban Pityunak felébredtek a gyerekkori emlékei, és délután, még nem volt sötét, de már kihalt volt az utca, néhány bandukoló embertől megkérdezte, hogy mi hol volt. Ugye szociális otthon van a Latinovits kastélyban, megnéztük, amennyire lehetett, a kertjét, merthogy az ő anyja ott volt valamikor szobalány. Utána pedig, mivel ő nem félt, őbenne nincs ez a zsidó félelem, keresztény gyerek, negyvennyolc év után elkezdett csengetni különböző helyeken, ahol egykor ez meg az lakott. Hogy ő azt hitte, ez az, ahol, akkor mondták, hogy már nem tudjuk, de ott szemben talán valaki. Az egyik ilyen helyen egészen más emberek laktak, szóval a dolog eléggé zavaros volt, de őt ez nem zavarta, elkezdte kiabálni a nevet, ha nem jöttek ki a csengetésre.

A harmadik háznál, ahol próbálkozott, én már azt mondtam, hogy jobb, ha megyünk, mert előbb-utóbb kiderül, hogy itt két öregember minden hónapban megjelenik, egyszer durrdefektjük van, máskor ordibálnak, és ennek nem lesz jó vége. Ugyan már, mondta. Az egyik helyen kijöttek, lehetett olyan fél nyolc, sötét volt már. És mondták, hogy igen, itt lakik a mellettünk levő házban, de hát csengessen még, mert ilyenkor feltehetőleg hátul van, és nem hallja. Mert a Pityu elmondta, hogy ő Wlassics István, és Svédországból jött a barátjával, és az unokatestvérét keresi. Az egyetlen, mondta már nekem, akiről neki is nagyon jó emlékei voltak, az apja is azt mondta, hogy ő jól viselkedett vele, amikor ez a konfliktus volt a családdal. Végül kijött egy néni, mint kiderült, hetvennyolc éves. Sovány volt, barna. Először nem értette a helyzetet, aztán összeölelkeztek, hogy Pityukám, hát ennyi idő! Ők sem látták egymást negyvennyolc éve. Bementünk, nagyon egyszerű kis hely volt, a vécé még kint az udvaron, az is rendszerben volt. A szobában le volt téve, amit éppen olvasott, Feuchtwanger Goya életrajza. És akkor az volt bennem, hogy én ezt a Bácsborsódot imádom. Hogy ilyen nincs, hogy bemegyünk, és a Feuchtwanger. És mondom egy fél órával később, amikor rám került a sor – mert előbb természetesen ők beszélgettek egymással –, kérdezem, hogy ezt olvasta éppen? Azt mondja, igen, nagyon szeretem ezt a szerzőt, ott meg is van, és már mindjárt elővett egy másik Feuchtwanger-kötetet.

Kezdtém megérteni, hogy miért voltak patrióták a nagyszüleim. Ők ugye elkezdtek beszélgetni, és kiderült, hogy valamikor a hatvanas években a néni kért valamit a Pityutól, és Pityu nem reagált, de ott rögtön egy nagy tömeg svéd koronát letett az asztalra. Megbeszélték a családot, hogy ki halt meg, ki él, amikor a néni felém fordul, és kérdezi Pityut, hogy és az úr? Pityu mondja, nem fogod elhinni, ez és ez. És akkor el kellett rántani a kezemet, mert meg akarta csókolni. Én nem is tudtam hirtelen, hogy mit csináljak. És akkor a következőt mesélte el nekem, amit Pityu vagy nem tu-

dott, vagy nem mondott el soha nekem. Hogy az ő édesapja a frontról sebesülve jött meg. Nyoma maradt, és nem tudott már úgy dolgozni. Aztán megszületett ő, nem tette hozzá, hogy sántán, azt Pityu utána mondta el. És akkor a nagyapám egy nap az utcán meglátta az édesapját, és megkérdezte, hogy van és mint van, és ő mondta, hogy gyereke született. Azt mondja a nagyapám, hallotta, és jöjjön be hozzá valamikor. És akkor a nevére íratott másfél holdat. És hogy ezért ők azóta imába foglalják a nagyapámat, és borzasztó, ami itt történt, egészen szörnyű.

Összekevert engem a Péterrel, a nagybátyámmal, mert ő is öreg néni volt már, és mindig kérdezte, hogy akkor a Panninak nem volt gyereke? Mondom, hát én vagyok a Panninak a gyereke. Mert a Péter hasonlított hozzám, és így ő elcsúsztatott egy nemzedéket. Tényleg hasonlítottam rá, csak a Péter sokkal jobban nézett ki. A Latinovitshez hasonlított, a szemei és a szemöldöke neki is ilyen barnák voltak, és nem volt ilyen csúnya orra. Szóval nem volt zsidós, mondjuk így. És akkor a férje rögtön áthívta a szomszédokat, azok is átjöttek, megnéztek és megtapogattak, hogy én vagyok az. Mesélték, hogy maguknál mindig magasabb volt a napszám. A szüleiktől tudták, mert ők gyerekként akkor csak az ételt vitték ki a szüleiknek a földre. De emlékeztek nagyon jól, hogy hát maguknál mindig magasabb volt a napszám. A nagypapa mindig megvárta, ameddig kialakul a napszám, és utána azt mondta, hogy ő néhány krajcárral többet fizet. Borzasztóan megörültem ennek, mert ezt én mindig hallottam otthon, hogy egyszer az anyai nagyapámnak baja támadt a földbirtokos-kamarával Bácskában, mert tust vezetett a földre. Kivezetett egy tust, hogy nyáron, amikor iszonyúan izzadnak a munkáktól az emberek, akkor egymás után a víz alá tudjanak állni. És ebből a földbirtokos-kamara, agrárkamara vagy nem tudom, hogy hívták, botrányt csinált, hogy elkényezteti a béreseket meg a napszámosokat. Sznobolták, hogy miért csinál ilyet. Ezt tudtam. De azt, hogy adott másfél holdat valakinek, meg a napszám, és hogy ez így megmaradt, azt nem. És később Pityu azt mondta, mikor kérdeztem, hogy ez holtbiztos, mert különben csak azt mondták volna, hogy örülnek, hogy megvagyok, és itt vagyok, és jó, de nem meséltek volna spontánul ilyen történeteket, mert semmi okuk nem volt rá. Nem is tudták volna kitalálni. És az volt bennem, hogy buta voltam, hogy kilencvenegyben nem mentem le a kártérítési jegyekkel, mert attól féltem, hogy a helyi kommunista és téeszmaffia meggátolna abban, hogy a jobb dolgokat meg tudjam venni a saját birtokomból, mert hiszen összejátszanak. És nem gondoltam rá, hogy egy csomó helyi szövetséges is lett volna, akik segítenek volna. Akkora volt bennem a trauma, hogy vidéken csak rossz lehet. Merthogy vidékről vitték el az embereket, mindenkit elvittek. De ezért nem a magyar vidék a felelős. Ezért a magyar adminisztráció a felelős, a centrális adminisztráció.

Este kimentünk még a kocsival a sötétben megnézni, mert a néni pontosan emlékezett, hova vitte az ételt az apjának. Végül visszamentünk Bajára aludni. Hazafelé a sötétben, látva a lepusztultságot, illetve hallva a lepusztultság híreit, az V. Ferdinánd császárról szóló anekdota jutott az eszembe. Őt ugye azzal mondatták le, hogy félkegyelmű, pedig hát nem volt félkegyelmű, csak nagyon jóindulatú, lassú gondolkodású ember, Ferdinánd *einfaßtige*, így nevezték németül. A félkegyelműséget azért kellett bevezetni, hogy lemondathassák, Ferenc Józsefet nevezhessék ki a helyére, és visszaállítsák az abszolutizmust. Minthogy V. Ferdinánd írta alá az áprilisi törvényeket, vele nem lehetett visszavonadni őket. És negyvenkilenc tavaszán ugye égett a Monarchia, Észak-Olaszország felkelésben volt még, Görgeyék pedig közeledtek a határhoz, és már azon kellett gondolkodni, hogy talán majd a cár. Amire egyébként mi magyarok sosem gondolunk, hogy micsoda mérhetetlen megaláztatás volt a Habsburg-dinasztia számára, hogy nekik az orosz cárt kell behívni ahhoz, hogy a saját birodalmukat megtarthassák.

Efelett a magyar történészek általában elegánsan átsiklanak, de Bécsből nézve ez nem volt olyan egyszerű dolog. Ugye még azt sem lehetett tudni, hogy kimegy-e valaha a cár. Ő speciel szent szövetségi alapon betartotta az ígérését, nem érdekelte különösebben Magyarország, elég dolga volt a lengyelekkel, de ezt előre tudni nem lehetett, tehát ez rizikó volt. Na és amikor a lemondott császár hallotta, meg olvasta a híreket a lapokban, azt mondta, hogy hát ennyit én is el tudtam volna intézni. Na ez jutott eszembe a birtokon, ahogy mentünk vissza Pityuval Baja felé Borsódról. Szóval abba az állapotba, amibe ezek hozták, abba én is el tudtam volna hozni. Semmi értelme nem volt a nagy felfordulásnak. „Das hätte ich selbst gekonnt!” – ezt én is el tudtam volna intézni. Ez a borsódi dolog vége, mindamellett szép emlék maradt annak a néhány rendes embernek a pillanatnyi reakciója révén. Meg hát a néni, Pityu unokatestvére, meg a szomszédok révén. Így az, amit otthon az anyai nagyapámról legendákban hallottam, konkrét tényekkel beigazolódott.

Pityut aztán én még az év őszen meglátogattam Svédországban. Hoszszan beszélgettünk. Atadott nekem néhány fényképet, amin együtt vagyunk, együtt játszunk hatévesen. Én, a földbirtokos unokája, és ő, a földbirtokos sofőrjének a fia. Semmifajta osztálykülönbség nem volt ebből a szempontból. A többi képen pedig a nagyapám és az ő édesapja vannak. És az történt, hogy a látogatásom után néhány hónappal egy balesetből következőleg porig égett a háza a svéd vidéken. És most a megmaradt fényképei a családjáról és az apjáról azok a fényképek, amelyeket nekem odaadott, és amiket én a tűz után kópiában vissza tudtam küldeni neki. Ha néhány hónappal később megyek, akkor semmi nincsen se neki, se nekem. Így azért nyolc-tíz fénykép megmaradt. Mert neki ott mindene benn-

égett, több ezer könyve, a CD-i, a lemezei. Ő valahol tehát reprodukálta a mi családunk útját, földbirtokot csinált magának Svédországban, és a végén a katasztrófát is reprodukálta, de ezt nem mertem neki mondani. Megmaradt a barátságunk, és nem igaz, hogy azon a Magyarországon nem lehetett ilyen barátságokat kialakítani.

MEG KELLENE NÉZNI MÉG EGYSZER A MOSONYI UTCÁT, jutott eszembe néha. De valahogy sose volt erőm, mert nem szerettem azt a környéket. Nem járok a Fiumei úton túlra, ha nem muszáj, ugye, és hát a börtönök általában nem a legjobb helyeken vannak. Ez közismert dolog Európában. Én a Foucault téziseit utálom, és Foucault-t magát is utálom, de van némi igazság ezekben az elkülönítő dolgokban. Szóval az történt, hogy a Júlia nevű édes és perverz bécsi barátnóm 2005-ben meglátogatott Budapesten. Gyönyörű, okos, huszonöt éves, judeofil katolikus lány. És szeret flörtölni öreg emberekkel. Nagyon okos, művelt népi lány, származásilag, de nagyon fragilis és beteg is sokszor. Én egy évvel azelőtt ismertem meg. Pont akkor jött, amikor a múzeumi napok, a múzeumi éjszaka volt Pesten. Na, gondoltam én, ha van múzeumi éjszaka, az jó, mert akkor Júliával végignézzük a múzeumokat. Megnézzük a Szépművészetit, megnézzük a Nemzeti Galériát, ha van még időnk, a BTM-et, a Nemzeti Múzeumnak a népvándorlási kincseit, átmegyünk a magyar történelmen úgy grosso modo, mert az nem az ő érdeklődési területe. Így is volt, délután a Szépművészetiben kezdtünk. És ott, azon a programon látom, hogy Rendőrségi Múzeum, Mosonyi utca. Erre az volt bennem, hogy ezt az Isten is így akarta. Mert ha ez most múzeum lett, akkor megnézhetjük külön protekció nélkül, amiről én szintén gondolkodtam az előző években. Baja után talán akkor a Mosonyi utcai traumát is lehetne valamennyire oldani. És mondom a lánynak, itt most két dolog van, ezzel mi időt veszítünk egy rendes múzeumra. Én ezt máskor, másképp is meg tudom esetleg oldani, de ez az a hely, ahol az apámmal utoljára voltam. Te döntöd el. Azt mondta, hogy hát persze, nagyon akarom, örülök, ha elkísérlek, és örülök, ha látom, hogy te látod. Na, mondtam, jó, de ez annyit jelent, tudod, hogy kevesebb impresszionizmust fogunk látni. Igen, nem baj, ez a te életed, és az engem jobban érdekel.

Sötét volt minden, az nem egy jól világított környék. Rögtön odavittem Júliát, hogy ez az épület, ahol voltam. De az is sötét volt. A mellette lévő volt kivilágítva, mondtam, menjünk oda, ott a fény, csak oda lehet menni. Bementünk, egy értelmes eligazító ember ült ott. És akkor, miután egy kicsit megnéztük a kiállítást, mert azért tíz percet bent jártunk, akkor mondom neki, hogy ugye a tolóház nem pontosan ez volt. Azt mondja, nem, az a másik épület, de ez is börtön volt. És mondom, most is az? Azt mondja nem, már nagyon régen csak a laboratóriumaink vannak itt, rendőrségi

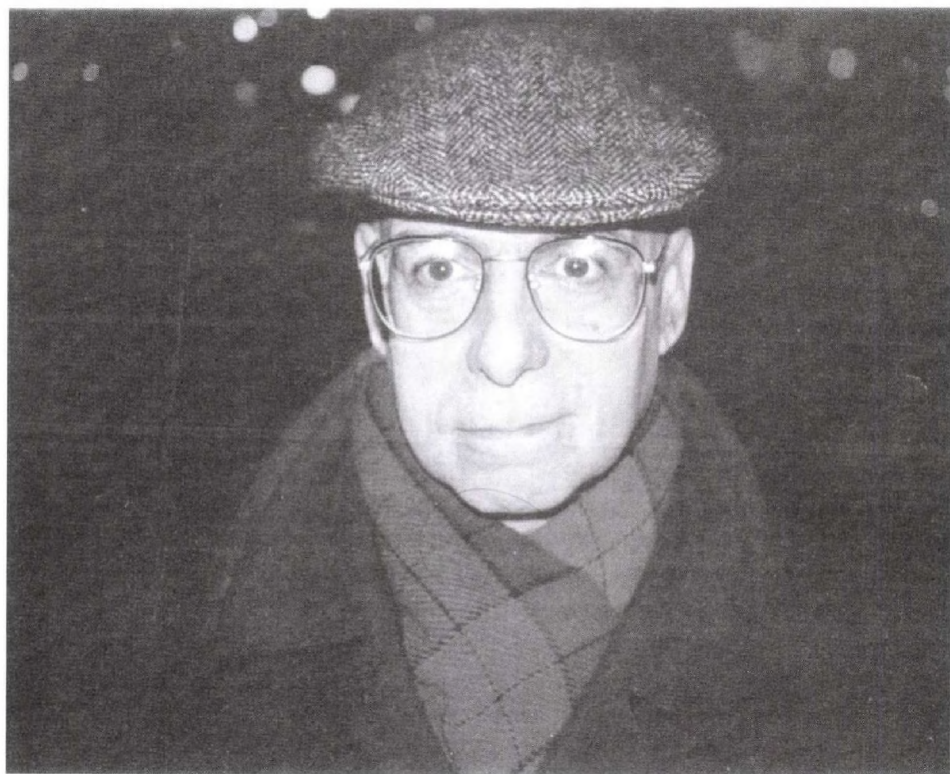

laboratóriumok, meg vizsgálati helyiségek. Mióta? Mosolygott, látta, hogy miért kérdezem. Azt mondja, ó, én már nem is tudom, már nagyon régóta nincsenek rabok, csak a múzeum van és a laboratóriumok. Akkor átépítették belül? Nem nagyon építették át, tudják használni így is, de nem tudnám megmondani magának. De az biztos, hogy ott volt a toloncház, azok az épületsorok voltak, és nem itt, ahol most tetszik lenni. Júlia kicsit csalódott, hogy nem volt horror. De hát megértette, hogy most ez már más. Ennyi volt a Mosonyi utca.

NAGYVILÁG

A harmadik évezred elején

HOGY MI FOLYIK A NÉP KÖRÉBEN? A külvárosi szenny brutalitása, a macsizmus utolsó lázadása. Nemcsak arról van szó, hogy megverik az aszszonyt, bárkit megvernek, az erőszak dominál. A nyugati nőnek nem kellett a vér, legfőljebb Spanyolországban, a bikaviadallal kapcsolatban. De ezekben a külvárosi miliókben, ahol ez az egyetlen borzongató, stimuláló elem, a lányok egy része is ezeket a primitív dolgokat szereti. Ide tartozik az a muzulmán kultúrából jövő, nem merem mondani, hogy muzulmán vallású, merthogy mennyire vallásosak, azt nem lehet tudni, elsősorban a nők terrorizálását kultiváló réteg, mely az elővárosi pincében erőszakolja meg a lányokat, amennyiben azoknak nincs férfirokona. A legborzasztóbb, hogy a külvárosi mocskok bejönnek a város közepére is futballdrukkerként. Látom az arcukat, látom a viselkedésüket, modortalanok és udvariatlanok, nincs meg bennük az a primitív társadalmakat is jellemző elemi jó modor és konvenciórendszer, amelynek köszönhetően az ember egyáltalán emberré lesz. Ennyiből én ezeket nem tartom embereknek.

A testkultusz is ennek a jelenségnek a része. Ez számomra egy rendkívül antipatikus dolog, mert az ötvenes évek magyarországi sport- és testkultuszára emlékeztet. Nevetségesnek érzem a testtel való megszállott foglalkozást. Évtizedeken keresztül hozzá voltunk szokva, hogyha valamit az elit kitermelt, az lassan lesüllyedt, és előbb a középosztályok, majd később a tömegek is átvették. Hosszú folyamatokról volt általában szó. Ugyanakkor egy ideje azt látjuk, hogy a legszörnyűbb külvárosi lumpenproletariátus kulturális érintkezési és önkifejezési formái jönnek fölfelé, és a gimnazistákon keresztül asszimilálják a felső rétegeket. Mindez az Amerika által uralt globális kontextusban jelenik meg. Jelzésértékű, hogy a Bushok lesznek a hatalmi figurák, akik két lábon járó szimbólumai az elit elprolisodásának. Franciaországban, Angliában, Olaszországban még nincs így, de jelek vannak rá, például a thatcheri politikában is voltak ilyen aspektusok. A BBC Internationalben, ami valaha elit adó volt, manapság a legszebb angol akcentusok helyett fertelmeseket hallani. A thatcherizmusnak az egyik fő szövege volt, hogy ne legyen szanszkrit, mert az nem kell senkinek. Vagyis egy csomó olyan területet, ami az emberiség kultúrtörténetéhez tar-

tozik, igyekeztek az egyetemekről kidobni, mondván, hogy nem rentábilis. A hetvenes években el lehetett utazni úgy egy nyugat-európai nagyvárosból, hogy az ember épp hogy fordított egyet a lakása kulcsán, és amikor egy év múlva visszajött, minden ott volt rendben a helyén. Míg ma huszonöt kulccsal horgonyozzuk le a lakásunkat, három biztosítónk van, mégis sokkal több a betörés, az utcai támadás, sokkal több az erőszakkal összekötött fosztogatás és a vagyon elleni merénylet valamennyi nyugati nagyvárosban. A közbiztonság teljesen elromlott. Nemrég voltam a Bibliothèque Nationalban, ahol figyelmeztetnek mindenkit, hogy vigyázzanak, mert állandó lopások vannak az olvasóteremben.

Mostanában állandóan a demográfiai problémakörrel jönnek, hogy Európa fogy, ezzel árasztják az intoxikációt. Mintha az rossz lenne, ha nem engednének be több emigránst, vagy ha egy részük visszamenne. Miért? Nagyon jól éltünk Európában a 19. századig anélkül, hogy ilyen sokan letünk volna, nincs szükség erre. Ültessünk megint fákat, kertet, gyümölcsöst. Nincs szükség arra, hogy magas házakban agglomerálódjunk, televíziós zajokkal, meg állandó közlekedési tumultussal, nem kell ez. Menjünk vissza: „Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat!” Ilyen egyszerű. Athénban nem volt, csak pár ezer ember, de máig tudjuk, hogy mit csináltak. Egyiptomban sokan voltak, jó, de felépítették a piramisokat. Ez sem azokon múltott, akik gürcöltek, hanem azokon, akik kitalálták a matematikát hozzá. A gürcölőkből még nem lesz arány. „Nem sokaság, hanem / Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat”. Ezen Tánczos Gyurkával is összevesztünk hetvennyolcban. Mert ő is elkezdte nekem ezt a fogy a nemzet szöveget, a magyar variációjában. És akkor mondtam neki, hogy ez általános toposz, és idéztem Berzsenyit, ami azért magyar nemzeti valami, ezt nem lehetett csak úgy félrelökni, de mondta, hogy azért ez nem így van, meg izé, és hogy mégiscsak kell a népesség. Szóval ezek a natalista szaporulat-emberek egyszerűen nem értik, hogy az emberiség sokkal jobban tudna működni kevesebb emberrel, sokkal kevesebb emberrel is. Ez a meggyőződése, a saját dolgaimtól függetlenül is. Erősen malthusiánus vagyok, ha látom ezt a betonszennyet.

Európában negyvenöt óta többet építettek, mint előtte összesen. És milyen szart, pardon, ugye. Nem mondom, hogy minden szar, de az épületek nyolcvan százaléka olyan, hogy el fogja őket söpörni az első szél, olyan rosszul vannak építve. Ez az egyetlen szerencse. A tornyok egy részét kénytelenek már most rombolni. Nem kell az egész világot óbudai meg kőbányai lakótelepekkel telerondítani azért, hogy emberek tömegei egymástól abszolút nem különböző módon ugyanazokat a televíziós baromságokat nézzék. Minek ez? Ez nem emberiség, ez a reprodukciója valami olyan sötétségnek, amire semmi szükség nincsen. Az újkori festőknél még arkádiai tájakat látok. Milyen szép volt például Amszterdam a 17. század-

ban! Ma, ha kimész, a legtöbb európai városnak már határa sincs, hanem megy tovább az álurbanizációs terjeszkedés, és ez borzasztó. Bécsben még tájba érkezel, ott a Wienerwald, de meddig lesz még ott, a fene tudja, mert mindent rombolnak, mindent tönkretesznek.

„Az emberfaj sárkányfog vetemény: Nincsen remény! Nincsen remény!” Ez is magyar klasszikus költészet. A magyar klasszikus költészetben nagyon sok jó dolog van, ami alkalmazható. Ezek lucid, nagyszerű, világosan gondolkodó agyak voltak. Berzsenyi is, Vörösmarty is, és még írni is tudtak. Petőfi nagyon nagy költő, de már hülye. Ő is hiperizgága volt. Nem lehet tudni, valószínű, hogy negyvenéves korára észhez tért volna, és akkor pont az ellenkezőjét gondolta volna annak, amit húszévesen, és az csodálatos lett volna. Ez nagyon nagy kár, bár élt volna Oroszországban, és hagyott volna még verseket, csak ez sajnos nem így volt. Nagyon szeretem a költő Petőfit, ne legyen félreértés, és a személy is nagyon tetszik, mert összeférhetetlen, szörnyű ember lehetett, és érzékeny és kultúrált. Ha életben marad, szerintem változott volna, mert ugye még nagyon éretlen volt. Berzsenyi és Vörösmarty gondolkodásában sokkal közelebb áll hozzám.

Na most persze én így is bolygó zsidó vagyok, de nem gyorsan utazom, szeretek hónapokat lenni ott, ahol vagyok. De ez más kérdés. A nyolcvanas évektől kezdve a nyugati nagyvárosokban szembetalálkoztam mindazzal, ami elől eljöttem Magyarországról. Mindaz a szép, nemes fellazítás, amit hatvannyolc szabadsága hozott, elérkezett a tömegekhez. És attól a pillanattól, hogy a szabadosság kiterjed a tömegekre, az élet édessége megszűnik. Ennek pontos leképezése a fast food-hálózatok terjedése. Az, hogy az emberek az utcán vagy a közlekedési eszközökön nyilvánosan étkezzenek, a hetvenes évek végéig Európában lehetetlen volt. Amerikában ugyan már előfordult, de azért még ott is diszkréten csinálták. Azóta viszont mindenütt ott vannak az utcán, majszolnak és majszolnak, szédobálják a bűdös műanyagjaikat és nájlonjaikat. A hálózatok ezzel kiválóan keresnek, hiszen a két érdek, a kapitalista kereskedőláncok és az alja tömegek érdeke összetalálkozik. Vagyis a kalkuttai gettók képére változtatják az európai nagyvárosokat. Ez így volt a negyvenöt utáni lerombolt, lerongyolódott, szörnyű Budapesten is. Ott is volt mocskok, de azt a háború, az ostrom és a rombolás teremtette. Itt a jóléti társadalmak közepén vagyunk, de amikor a csürhe előzőnli az utcát, néha úgy néz ki, mintha háború után lennénk.

Egy emblemikus dátumot mondanék a tömegek lázadásának, illetve a csürhe beözönlésének a szemléltetésére: Heysel stadion, 1985. Annak, hogy ez a borzalom megtörténhessen, megvoltak az előzményei. Ezek a rettenetes fiatal moslékok – akiknek a szülei még nem voltak ilyenek, csak éppen a jólét következtében egyre nagyobb keresettel rendelkeztek – a nyolcvanas

években már megengedhették maguknak, hogy hetente egyik városból a másikba utazzanak vonatokon. Dolgozniuk nem kellett, mert vagy a munkanélküli segélyből vagy egy-két napos alkalmi munkákból már képesek voltak ide-oda mászkálni. De míg a hatvanas-hetvenes évek utazója a szeretetben, esetleg kicsit naivan a hippiségben és a nemi szabadságban valósította meg önmagát, addig ez a moslék a stadionok szétverésében és más emberek meggyilkolásában leli örömét. Zárójelben jegyzem meg, hogy az a proletariátus, amelyik Kun Béla alatt Magyarországon létezett, még tisztességes, dolgozó emberekből állott. Családépítők, sorsépítők voltak. Ami a szadizmust és a macsizmust illeti, inkább az ellenforradalmi fehér csőcselékhez hasonlítanám a mai hordákat. Az emberek gyilkolása ok nélkül, csak azért, mert egy másik futballcsapatnak drukkolnak, az én számomra ugyanis nem vörös, hanem fehér dolog. Ami a vörösre emlékeztet, az a társadalom szétzilálása. Annyi biztos, hogyha éppen nem ölnek és rombolnak is, állandó zajra és mozgásra van szükségük, hogy egy pillanatig ne kelljen gondolkodniuk, mert a kilencvenes évektől fogva a verbalitás kikiktatódik, mint kommunikációs lehetőség. Hatvannyolcból számomra kizárólag a nemi modellek és a szexuális élet változása volt érdekes. Az a polgárság, amelyik az egészséget kitalálta, elsősorban baszni akart, cicázni, utazni, élni, hedonistán élvezni.

Nekem nagyon tetszett, amit Giuliani csinált New Yorkban. Hogy megtisztította a hajléktalanoktól a metrót, hogy a bűnözést nagymértékben visszaszorította, mert a rendőrséget megfizette, valódi feladatokat adott nekik. És mivel maga is egy ideig bíróságon és rendőrségen dolgozott, tudta, miről van szó. Rendelkezett az egyszerű olasz bevándorló józan eszével. Az amerikai republikánusok minden olyan intézkedése a szívemből jön, ami nemcsak a villanegyedeket védi, hanem a városközepeket is vissza akarja hódítani. Amit Sárközyék csinálnak, az csak harmadrangú imitációja annak, amit Giuliani elvégzett. Attól félek, hogy Bloomberg, aki multimilliomos, és akinek ezért már nincsenek meg azok a tapasztalatai, amelyek megvoltak Giulianinak, noha ő is republikánus, nem lesz már képes ezt fenntartani. Tehát Giuliani számomra az utolsó tizenöt év hőse.

A család engem különösebben nem érdekelt, nem foglalkoztatott. De ha látom, hogy egy idősebb nő nehezen áll a metróban, akkor átadom a helyemet. Ez számomra egyértelmű, erre neveltek. Vagy például nem szeretem a gyerekeket, de ha jön egy anya egy kisgyerekekkel, akkor magam elé engedem. Nem azért, mert a natalitás híve lennék, hanem mert alapvető, évezredek, minden primitív kultúrában meglévő normák jegyében igyekszem viselkedni. Akiben ez nincs meg, azt nevezem mosléknak. Nem kell, hogy embertársaim iránt különösebb szeretetet érezzek, de nem lökdösődöm, nem köpdösök, nem verekszem, és nem igényem az, hogy részeg állapotban meggyilkoljam őket. Annyira belém nevelték a szociális érzéket,

erről már beszéltem, hogy az iskolában a szüleim tudta nélkül osztottam szét a tízórait. Tehát nagyon erősen ebbe az irányba indultam el én is. És ami jó engem Magyarországon ért, az mindig egyszerű emberekkel volt kapcsolatban, úgyhogy a Magyarország-képem más, mint a Nyugat-képem. Nyugaton viszont az értelmiséggel tudok minden hülyesége ellenére is érintkezni, és a népet akkor lássam, amikor a hátam közepét. És a parasztok? Velük Magyarországon sincsen különösebb baj. A baj mindenütt a nagyvárosi lumpenprolival van, és Magyarországon még kevésbé, mint Nyugaton.

Az arisztokratákat viszont alapvetően magam fölött álló lényeknek tekintem, a francia forradalmat annulálom, egész életemben utáltam. Egyértelmű, hogy jobban szeretem az 1789 előtti Európát, mint az 1789 utánit, és ilyenkor még nagyvonalú is vagyok, mert nem veszem figyelembe a zsidóságot ért sérelmeket, az emancipáció előtti páriastátuszt. Az európai kultúrát ugyanis nem egy partikuláris csoport sorsán keresztül nézem, hanem önmagában. Ez persze nem azt jelenti, hogy ez a partikuláris csoport ne lenne fontos számomra, de amikor az európai kultúrát nézem, akkor nem ez a kritérium. Rómában többször voltam olyan házakban, ahol a tizenhetedik századi ősök portréi ott lógtak a falon. Hát hogy ne tiszteltem volna őket?! Én százötven évre tudom visszavezetni a családomat, ami ehhez képest kutyaszar! Szóval nekem az egyértelműen imponál, ha valakinek már a reneszánszban palotái, kastélyai voltak, még akkor is, ha ma már semmije nincs. Főleg ott, ahol kultúrteljesítménnyel függ össze. Ugyanakkor persze van egy csomó hülye arisztokrata is, nem vitás. Olaszországban láttam belőlük eleget, de ők is többnyire kedvesek voltak velem. Nagyon szeretem a magyar arisztokráciát is. Persze azok az arisztokraták, akik velünk érintkeztek, a liberális arisztokráciához tartoztak, tehát nekem az a képem volt róluk, hogy egyszerre elegáns, nagyvonalú és személyiségükben érdekes emberek. Gondoljunk csak Esterházy Móricra! Én gyerekkoromban láttam Esterházy Mórict. Szóval az a helyzet, hogy nekem olyan arisztokrataképeim voltak, amelyeket nem szeretni egyszerűen nem lehet. A németeknél megint más a helyzet. A porosz arisztokrácia legfőbb igénye az volt, sőt, mindmáig az, hogy bizonyítsák, ők nem voltak antiszemiták. Illetve, hogy esetleg antiszemiták voltak ugyan, sőt bizonyos mértékig most is azok, de a gyilkolásokért nem óhajtanak felelősséget vállalni.

Már az első világháború is annak a hihetetlen nyomásnak volt köszönhető, amely a tömegekben a gyilkoló késztetések következtében kialakult, és ami összefonódott a nacionalistákban meglévő hepciáskodással. Tizennégyben önkéntesen, ujjongva éljenezték, hogy kitört a háború, kiabáltak, integettek – legalábbis az elején. Nyilvánvaló, hogy a társadalmi elit is azért ment bele az első világháborúba, mert úgy gondolta, hogy ezzel leve-

zetheti a feszültségeket. Csakhogy nem vette észre, nemcsak hogy nem vezeti le, hanem a csőcselék egy idő után hatalomra fog kerülni. Szóval az első háborúval szűnt meg véglegesen az a lehetőség, hogy a civilizált és kulturált Európa fikcióját fenntartsuk. Attól fogva jött a szörnyű forradalmi csőcselékek uralma. A náciizmusnak sikerült kanalizálni ezt az egészet egy rendszerbe, az eredményt ismerjük. Azt hiszem, ha nincs meg a belső rend, akkor ezek mindent tönkre fognak tenni hosszú távon, és az európai magas kultúrából semmi nem fog maradni néhány évtized múlva.

CSAK A HAZA TUD ILYEN SEBEKET OKOZNI. Nekem Magyarországon kívül más ország ilyen sebeket nem okozott. A hidegszívűségről beszélek, az áldozatok iránti közömbösségről. Kétségtelen, hogy bizonyos szimbolikus gesztusokat kaptam: adtak ötvenhatos kitüntetést, a családi hagyományt a főváros és a Tézváros ápolja, a nagyapámról olyan kiváló közíró rendezett konferenciát, mint Kőszeg Feri, és könyvet írt Tőkész László. Tehát ebből a szempontból nincs panaszra okom. Ami viszont érdekes számomra, mennyire nem érti a jelenlegi Magyarország, hogy a polgári demokrácia elődjait kellene ünnepelnie. Ez vonatkozik részint persze negyvennyolcra, ami úgy-ahogy még megvan, mert kiirthatatlan. De ugyanúgy vonatkozik a hatvanhét utáni korszak reformtörekvéseire is, amelyek viszont egyáltalán nincsenek megfelelő módon kiemelve, pedig a dualista periódus a magyar történelem egyik legfényesebb aranykorszaka volt. Valahogy fönnmaradt Szekfű tizenkilencben-húszban talán még érthető, rosszindulatú hozzáállása, amelyet egyébként a harmincas években már ő is sajnált, mert akkorra rájött, hogy milyen szép korszak volt az. Hozzáteszem, azok, akik magukat Magyarországon ma liberálisnak nevezik, nem igazán polgári demokraták, hiszen a marxizmusból, főleg Lukácsból jönnek, esetleg poszthatvannyolcasok, így számukra egy reformista polgári demokrácia nem jelent igazi hagyományt. Nekik a tizennyolcas Károlyi Miska a hagyományuk, aki az országot Kun Bélán keresztül a fehérterrorba vitte.

A jogfolytonosság megszakítása mindig nagyon kínos dolog. Németország, Bajorország történelme egyértelműen példázza ezt. De mindenekelőtt azt hangsúlyoznám, hogy a Magyarország iránti kvázi antropológiai jellegű kötődésem az, ami olyan súlyossá teszi a sebemet. Nyilvánvaló, hogy más országban az igazságtalanságok nem érintettek közvetlenül. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a magyarok alapreakciója nagyon kemény és nagyon szenvedélyes. Adynál mindig újra és újra fölbukkan, hogy ha a hazám nem szeret, akkor megmutatom, hogy én is tudom utálni. Ez az adys vagy petőfi magatartás egy jellegzetes magyar történelmi toposzt képvisel, a „lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten!”, vagy ha tetszik, a *Nagyidai cigányok* toposzát. A magyar irodalomban ki-ki a maga temperamentuma

szerint ironikusan vagy dühödten ilyen attitűdöket mutat. A prózaírók érdekes módon kevésbé, mert ők leírják mindazt, amit nem szeretnek. Talán azért is szeretjük annyira Krúdyt, mert nála ez nincs, hiszen ő mindent és mindenkit szeret, amiről ír. Az ő befogadókészsége páratlan és csodálatos! Mindent valami elnéző kedvességgel kezel. Ez egy kicsit így van Jókainál is, de nála azért vannak rossz emberek is. Mikszáthnál pedig inkább az emberi esendőség az, ami dominál, még akkor is, ha kedveli a szereplőket.

Amikor a veseköveimet rendbe hozták, óriási feldobottság volt bennem, ami akkor évekre kihatott. Mehetett minden tovább a maga útján, és nagyon örültem, hogy nem szűnt meg a lányokkal a kapcsolat. Volt egy pillanat, amikor megijedtem, mert hát a kilencvenes évekre a hetvenes évek konjunktúrájának vége lett, de egy szűkebb klientúrán belül a munka azért szépen ment tovább. Nem éreztem azt, hogy baj lenne. Nekem mindig az volt az alapélményem, hogy a Jóisten segít engem. Ezért nyolcvankilencben is meg voltam győződve róla, hogy a rendszerváltást azért csinálta, hogy krúdysan élhessek. Igaz ugyan, hogy tulajdonképpen egész életemben krúdysan élhettem, csak hogy a kommunizmus összeomlása után a földjeinket és a házainkat is vissza kellett volna kapnom. Mégpedig szalutálás közepette. Mivel ez nem történt meg, engem a rendszerváltással borzasztó csalódás ért. Azóta nincsen hazám. Mert amíg az oroszokra vagy a nációkra lehetett kenni a dolgot, addig nem volt bajom a magyarokkal. De amikor megszűnt ez az alibi, és a Kisgazdapárt, az egyetlen párt, amelyik a restitúció híve volt, csak alig tizenkét százalékot kapott, rá kellett döbbennem, hogy Magyarországon a lakosság kilencven százaléka lényegében a kialakult hatalmi és társadalmi viszonyok híve. Én nagyon erősen magyar nevelést kaptam, és azt hiszem, hogy minden mondatom mögül a csalódott szerelem beszél. Vagyis a Magyarország iránti mélységes utálatom nem a Magyarország iránti szeretet hiányát, hanem a csalódott szeretetet, a csalódott szerelmet, a becsapást jelzi. Az érzelem mélyét, az integráció mélyét. És ez nagyon nagymértékben a kilencven utáni Magyarországgal függ össze. Nem a régivel.

Mert negyvennégyre és az utána jövő negyven évre lehetett azt mondani, hogy ez külföldi megszállás eredménye. De azt, hogy kilencvenben nem adták vissza a vagyont, azt, hogy kilencvenben nem adtak tisztességes kártérítést sem a zsidóknak, sem a nem zsidóknak, azt, hogy a kommunizmus áldozatai kilencven után nem kaptak tisztességes, valódi kielégítést és semmiféle katarzist, azt nem tudom megbocsátani. Hogy a kommunista rendszer neveltjei és privilegizáltjai negyven éven keresztül papolhattak a köztulajdonról csak azért, hogy ellophassák a vagyunkunkat és a helyünkbe ülhessenek, ez olyan dolog, amit nem tudok megbocsátani, mert Magyarország kilencven óta szuverén állam. És egy szuverén államnak nem tudom megbocsátani azt, amit egy csatlós államnak esetleg

megbocsátottam volna. Tehát kilencvenig ez a gyűlölet, ez az utálat, ez az undor bennem nem élt.

A tény, hogy ma Magyarország az intézmények szempontjából nyugati demokrácia, s hogy részben elfogadható, feltehetően tisztességes szándékú és gondolkodású lakossága van, abszolút nem teszi megbocsáthatóvá azt, ahogyan az állam a kétféle diktatúra áldozataival továbbra is viselkedik. Eredetileg ugye negyvenezer forintot akartak adni az olyan zsidóknak, akiknek egyesek ági rokonát megölték. Ám azzal, hogy a nagybácsikért, az oldalági rokonokért már semmit nem adtak, általában elérték, hogy alig kelljen fizetniük, miután a vidéki zsidóságot cakk und pakk kiirtották. Már önmagában véve mérhetetlen aljasság az emberi életeknek ilyenfajta taksálása, de még ezt sem csinálták becsületesen. És mindez nem csak a zsidókkal volt így, ugyanilyen ímmel-ámmal ment a málenkij robotosoknál is, és mindenütt, ahol a kommunisták valamilyen módon emberi életeket tettek tönkre, tehát ahol családok gyerekeit nem engedték egyetemre vagy gimnáziumba, máig ható hihetetlen kárt okoztak. Ez még csak meg sincs említve a jóvátételekben, ezek az emberek ott élnek, ezek az emberek soha többé nem fognak rendbe jönni, mert ez az ország kilencven után nem adott nekik semmi olyan lelki, emberi segítséget, amivel túlélhették volna a dolgot. És vagy elkeseredetté váltak, vagy szélsőjobbboldalivá, amennyiben nem zsidók, és amennyiben zsidók, akkor feltehetőleg az a hozzáállásuk, hogy talán még a kommunizmus volt a legjobb, mert ott ők, legalábbis egyesek közülük, bosszút állhattak. De semmiképp sem azok, akiktől mindent elvettek, nem a tulajdonosréteg.

Kilencven óta Magyarország szuverén, felnőtt állam, és nemcsak azért felelős, amit tett, hanem azért is, amit nem tett meg. Addig lehetett a történelmi körülményekkel dobálózni, de ma már nem. És Magyarország minden ellenkező panaszkodással szemben túl gazdag és túl jómódú ország ahhoz, hogy ezeket a dolgokat ilyen fokon intézze. Ahhoz nem elég szegény, ez nem Mongólia. Hogy ez lesz, azt én nagyon jól láttam kilencvenben, amikor az ÉS-ben egy cikkben azt fejtegette egy szerzőpáros, hogy a késő kádári rendszerben megindult polgárosodás folyamatát bolygatná meg, ha a kártérítés a föld- és a házingatlanokra is kiterjedne. A cikk egyik szerzőjéről egyébként azóta kiderült, hogy III/III-as ügynök volt. Ezzel szemben a *Times*-ban és a *Le Monde*-ban olyan hirdetést is láttam, amelyik még a náci által az egykori NDK területén államosított ingatlanok tulajdonosait hívta fel igényeik benyújtására.

Nyugaton jó ideje tehát már az áldozat igaza is számít, nemcsak az országra nézve. És ezért nincs bennem semmifajta zsidó szolidaritás sem, mert a zsidók megosztottak, a kommunista rendszer áldozatai és bűnösői egyaránt találhatók köztük. Sőt vannak olyanok, akik egy időben bűnösök voltak, majd később áldozatok lettek. A kommunista rendszeren

belül. Azok, akik negyvenöt után hozzájárultak a kommunizmus hatalomra juttatásához, de az ötvenes évek közepétől Nagy Imre-hívek lettek, és megpróbálták helyretenni az előző gázságaikat. És ezért esetleg szenvedtek, és áldozattá váltak maguk is. Beszéltem Tánczos Gáborról, ő tipikus példája ennek, aki végül is öngyilkosságba sodródott, annyira nem bírta elviselni már az egészet.

NEGYVENÖTBEN ROPPANT SZOMORÚ LETTEM, amikor az egész katasztrófát észrevettem, hogy mindjárt kezdődnek az új igazságtalanságok. Soha nem fogadom el azt, amit ma az akkor kommunistává lett emberek mondanak, hogy nem lehetett tudni, mi lesz belőle. Mindenki tudta a málenkij robotot. Nem lehetett nem tudni. Mindenki tudta, hogy az oroszok tízezerrel erőszakolják meg a nőket. Nem lehetett nem tudni. Aki ezt mondja, ugyanúgy hazudik, mint aki azt mondja, hogy nem tudtam, mi lett a zsidókkal. Azt is tökéletesen lehetett tudni abból, ahogyan bántak velük már a gettósításkor. Tökéletesen lehetett tudni. Egyik esetben sem igaz, mind a két esetben hazugság, mind a két esetben önvédő hazugság, és mind a két esetben nagyon komoly aljasságot feltételez, mert legalább mondják meg, hogy nem tudtunk semmit tenni, vagy nem akartunk semmit tenni, vagy nekünk ez így volt jó, de ne állítsák, hogy nem tudták, mi történik. Amikor én Magyarországot szidom, akkor nem az embereket szidom. A magyar jogrendről, illetve annak a hiányáról beszélek, hogy a magyar állam gonoszul és aljasul viselkedett mindkét alkalommal. És itt egy furcsa átmenet van. Mert rendben van, hogy ez az állam a harminckilences választáson megkapta a felhatalmazást arra, amit csinált, de negyvenöt után már nem kapott felhatalmazást rá. Az a tizenhét százalék, amit a kommunisták negyvenötben kaptak, nem arra való felhatalmazás volt, amit csináltak, semmilyen körülmények között sem. Tehát ott azt csak az orosz megszállás tette lehetővé. És a negyvennégyben sem az a fő baj, amit az emberek csináltak, hanem inkább amit nem csináltak, a viselkedésük, a passzivitásuk. Azért voltak szörnyű pillanatok.

Nyilvánvaló, hogy az üldözés, ami a keresztény középosztályt és az arisztokráciát negyvenkilenc után osztályként, kollektíve sújtotta, felmentést is adott a valóban elkövetett bűnök miatti önvizsgálat, illetve a meg nem tett dolgok miatt érzett lelkiismeret-furdalás alól. A kommunisták ugyanis ezzel az üldözéssel nemcsak elfojtották a náci korszak bűneivel szembeni itt-ott meginduló szembenézést, de egyszersmind visszaigazolták a náciak előítéleteit, éppen úgy, ahogy a náciak igazolták vissza a kommunisták előítéleteit. Ennek a két pestisnek az a tulajdonsága, hogy az antikommunizmus, illetve az antifasizmus ürügyén hazudozni lehet, mert a dolog egyik része igaz, tudniillik az, amit a másiktól mondanak, és akkor ezzel minden normális valóságmegközelítés lehetetlenné válik. És lett

visszaigazolás. Ugye mindazok, akik érthető módon azt mondták, hogy a németek és az oroszok között a németeket választják, mert akkor legalább a tulajdonuk megmarad, meg az különben is a visszacsatolt országrészeket jelenti, azok az oroszok, illetve az ő csatlós bolsevista csürhékük tettei láttán visszaigazolván érezhették magukat. És nem volt sürgős okuk azon gondolkodni, hogy a németek oldalán tömeggyilkossá aljasultak, és hogy az ő németbarátságuk fő motívuma nem a visszacsatolt területek iránti hűség, hanem a zsidók iránti gyűlölet és a zsidó vagyonok kifosztása volt. És ez a keresztény középosztály egy részére – tessék megint Márait olvasni! – sajnos igaz.

A hatvanas évek közepére aztán a Kádár-rendszer társadalmilag vissza is fogadta őket. De ez most más kérdés. A magyar lakosság ugyanakkor tudta, hogy mi támadtuk meg a Szovjetuniót, és hogy a magyar katonaság se volt angyalok serege. Egyszer Mocsári Karcsi zongorista barátom megkérdezte tőlem, hogy mit lehetett ott lopni, amikor mondtam, hogy ők is összelopták magukat. És akkor mondtam neki, hogy egy dolgot, de azt nagyon, ikonokat. Én a bajai piacon rengeteg Ukrajnából lopott ikont láttam negyvenkettő-negyvenháromban, minthogy Baján a szerbek miatt erre volt kereslet. Szóval ilyen helyzetben senki sem Grál-lovag. De a lényeg az, hogy megtörtént a másik elvetemültségéről való kölcsönös visszaigazolás, ami valószínűleg mindenütt gátolta a szembenézést. Így történt ez Kelet-Németországban is. Nyugat-Németországban megindult a feldolgozás, hosszú-hosszú folyamat volt, amelynek eredményeképpen a gyerekek és az unokák már nem hárítják el maguktól a történelmi felelősséget. Kelet-Németországban és Ausztriában viszont sokáig nem volt feldolgozás. Hogy Ausztriában ez a megszállásnak, vagy pedig az osztrákok speciális erkölcstelenségének a következménye, azt nem lehet tudni. Mindamellet hús éve a Waldheim-ügygel ott is megkezdődött a lakosság egy részében a valódi tisztázás folyamata, és ma már rengeteg nyoma és jele van Bécsben a múlttal való szembenézésnek. A gimnáziumokban ott vannak a táblák a volt zsidó tanulókról, az állami lakóblokkokon ott vannak a táblák a harmincnegyvenben és negyvenben elhurcolt és megölt zsidók névsorával. Tehát mindaz, ami Magyarországról még hiányzik.

Nyolcvankilencig joggal lehetett azt mondani, hogy azért hiányzik, mert a kommunisták nem óhajtották ezt. A puszta tény, hogy államilag fasisztáztak, egy hamadik internacionálés hazug és hamis terminus önfelmentő alkalmazása volt. A fasiszták fasiszták, a nácik nácik, és az antiszemiták antiszemiták. Volt antiszemita, aki nem volt fasiszta, volt fasiszta, aki nem volt antiszemita, ezek különböző dolgok. A gyilkos antiszemitizmus pedig megint egy külön dolog, erről azonban nem lehetett beszélni. Ez őket nem érdekelte. Ezt legfeljebb zsidó hitközségi ünnepeken, Jahrzeitkor lehetett megemlíteni. Ne felejtjük el, hogy Babij Jarban se lehetett

kiírni, hogy zsidó, és ne felejtjük el, hogy Auschwitz kapcsán is nagyon sokáig lehetőség szerint inkább csak különböző nemzetiségű áldozatokról volt szó. A zsidó szót tabuizálták a saját ideológiájuknak megfelelően, és ennek következtében lehetetlenné tették a feldolgozást. Ehhez Magyarországon még hozzájött az a perverzió, hogy a vezérkar legsötétebb, legaljasabb és leggonoszabb csirkefogói között is voltak zsidók. A keresztény középosztály tehát a kommunista hatalomátvételt és az ötvenes éveket megélhette úgy, mint zsidó bosszút, annak ellenére, hogy a zsidó középosztály és a zsidó nagypolgárság hihetetlenül szenvedett másodszor is a kitelepítésekben, a száműzetésben, az államosításokban és a különféle kirekesztésekben. És a keresztény középosztály Rákosi, Gerő, Révai, Farkas, Péter Gábor és egyéb csirkefogók aljassága következtében az egészet mégis zsidó bosszúként élhette meg.

A józanabb rész azért pontosan tudta, hogy nem erről van szó. A magyar állammal szemben én máig erősen ambivalens maradtam. Egyrészt természetesen van bennem magyar patriotizmus, amikor például Trianonról, vagy az elszakított magyar kisebbségekről, vagy a magyar kultúráról van szó. A másik oldalon azonban az, amit kilencven után csináltak, tehát a tény, hogy nem adtak vissza semmit, a tény, hogy a kommunizmus áldozatait kutyaköpedelemként kezelik, hogy a kommunizmus utolsó éveiben, illetve a privatizációban megszerzett milliárdokat sose kérdőjelezték meg, nekem elfogadhatatlan.

HOGY MIÉRT ALAKULT EZ ÍGY? Van Vaszilij Groszmannak egy igen fontos könyve, *Zsízny i szugyba, Élet és sors*, nincs meg magyarul, amennyire tudom. Nagy realista pannó, olyan Tolsztoj–Szolzsenyicin-modell. A huszadik kongresszus után kezdte írni. Groszman laikus és asszimilált orosz zsidó családból jön. Ők hozták Ehrenburggal negyvenhétben azt az orosz zsidóság elüldözéséről szóló fekete könyvet, amelyet azonnal leállítottak, egyrészt mert megkezdődött a zsidó intelligencia irtása valamikor negyvennyolc-negyvenkilencben, másrészt ott is ez a teljes Soa-okkultáció ment, hogy a fasizmus áldozatai, ugye, de nem mint zsidók. Groszman anyját, aki orvosnő volt, gettóban ölték meg a nácik, és hát persze minden normális orosz értelmiségi családban volt egy csomó áldozata a sztálinizmusnak. Groszman ráadásul ortodox háborús regényeket is írt, párat Magyarországon is kiadtak, például *Egy igaz ügyért*, azt hiszem, ez volt a címe a sztálingrádi csatáról szóló könyvének. Ő önként jelentkezett a háborúba, és újságíró lett a *Krasznaja Zvezdánál*, a hadsereg lapjánál, és így került be Treblinkára is, ahonnan negyvenötben gyönyörű riportokat írt, ezeket én Nyugaton olvastam aztán sokkal később. Az *Élet és sors* hosszú és nehezen emészthető regény. Szolzsenyicin nagyon szerette, és a hatvanas években szép kritikát írt róla. És azt hitte, hogy az *Iván Gyenyiszovics*

után már ezt is ki lehet adni, hiszen akkor denunciálták Sztálint. Ám a regényben a Gulág és a nácik közötti párhuzamokról van szó, amitől Hruscsov dührohamot kapott, és a könyvet sosem adták ki a Szovjetunióban.

Van egy valós részlete, az anyja utolsó levele a gettóból, amelyben leírja, hogy mit csinálnak vele. Ezt Grosszman megírta novellának, amit valamikor a nyolcvanas években mégis kiadtak, Nyugaton pedig általában színpadon, egyszemélyes monológként adták elő. Többször láttam már németül is, franciául is, és gyönyörű. Ezzel szemben a könyvben benne van az is, hogy a Gulág tulajdonképpen ugyanaz. Van benne egy beszélgetés, ahol a rabok már nem is arról álmodnak, hogy szabadok legyenek, hanem hogy legalább egy náci táborban az ellenség ölje meg őket, és ne a sajátjaik. És Pétervárott egy kitűnő színház – amelyet Lev Dogyin alapított 1982-ben, többször jártak már itt Párizsban – darabot csinált belőle, amely ezt az analógiát még jobban megerősíti. A kerítés mögött vonuló örök hol orosz, hol német dalt énekelnek, és a parancsnokuk is hol oroszul, hol németül kommandálja őket, amit kiváló színpadi megoldásnak tartok. Bobignyben adták elő, és valamelyik délután volt egy beszélgetés Dogyinnal, aki elmondta, hogy a dolog senkit nem érdekel Oroszországban, és hogy ő ezt a közvélemény ellen csinálja a diákjaival. És érdekes volt, hogy a színház Bobignyben a Lenin boulevard-on van, és akkor mondja Dogyin, hogy hát egyébként itt sem mennek a dolgok olyan simán, hiszen még mindig Lenin boulevard-nak hívják az utat. Mire a közönség mocoogni kezdett, de senki se szólt. A darab telt ház előtt ment, és óriási sikere volt.

Utána arról beszélt, hogy az oroszok teljesen visszautasítják a múlt feldolgozásának igényét, és hogy a diktatúrával szemben ez annyival könnyebb volt, hogy ott csak a szabadságát reszkírozta az ember, míg most a nemzet és a tömeg ellen kell menni, és a közvélemény agresszivitását hívja ki maga ellen az, aki ezt kimondja. Na most ehhez én hozzáteszem, hogy az ottani bolsevizmus milliós tömeggyilkosságokkal járt, a dolog tehát sokkal felháborítóbb. Hiszen Magyarországon a kemény sztálinizmus azért csak öt-hat évig tartott. Az elfojtás ennek ellenére mégis érthetőbb ott, mert az oroszok legalább megnyertek egy világháborút, és nagyhatalommá lettek, tehát a nacionalizmusuk kielégülhetett, és tovább dolgozhat bennük, csak ideológiát és alakot kellett váltani hozzá. De mi dolgozik ma is a kádárizmus mellett? Ezt én nem értem.

TUDOM, MIKOR LESZ, AHOL ABBAHAGYOM. A második kemoterápia több napos fájdalmat okozott a mellkasban, meg lent, nem tudom pont hol, mert nem ismerem a testem. Ennekem soha életemben nem volt depresszióm. Nem tudom, hogy mi az, de ez pszichikailag nagyon kellemetlen típusú állapot volt. Úgy három-négy nap után javult, viszont ki kellett mennem az utcára, és ahogy kimentem, irtózatos erővel rám jött a fárad-

ság. Akkor otthon maradtam, és amíg otthon maradtam, állandóan javult, de tegnap el kellett mennem a laboratóriumba vér- és vizeletvizsgálatra, hogy két héttel a kezelés után megnézzük az esetleges változásokat. A rohadó orvosok nem azt írták fel, hogy a labor jöjjön ki hozzám, tehát nekem kellett odamenni, mert ha azt írták volna föl, akkor sokkal egyszerűbb lett volna az életem, és ettől tegnap megint ugyanolyan rossz állapotba kerültem, mint előtte. Fájt a mellkasom, nem borzasztóan, csak kellemetlenül fájt, és elmentem a patikába, és felvettem egy jó nagy csomag morfiumot, amit az egyik orvosom írt fel, és tegnap este még megnéztem egy kiállítást ebben az állapotban is, mert az André Kertésznek, a fotósnak van most egy kiállítása. Csak három képét tették ki, mint ikonokat, és azoknak a késői felfedezését és visszhangját. Egy recepciótörténeti kiállítás. De éppen ez az érdekes benne. Én még Amerikában ismertem meg őt, és nagyon megkedveltem. Az archívumában pedig Mátyási Miki talált a nagyapámtól két kis levelecskét, ahol kölcsönösen köszönetet mondanak egymásnak valamiért, nem tudom, miért, nem lehetett tudni. Emellett ő végtelen kedves volt velem New Yorkban, nagyon egyszerűen élő, kedves bácsi volt. És amikor újra felfedezték, és nagy sztár lett, akkorra már öreg volt. De ott még két kis szállodai szobában lakott, és úgy vette elő a negatívokat kis fiókokból, mint ahogy én veszem elő a dokumentumokat, és most egy ilyen negatívért ezeket fizetnek, szóval ez teljesen abszurd dolog. És ott ült, és édesen-kecsesen mesélt és minden, elismert fotográfus volt akkor is már, csak éppen nem olyan mértékben, mint a vége felé, amikor valami hihetetlen összegeket adtak egy negatívjáért. Szóval ez volt, a másik pedig egy fényképészeti folyóirat, a *Vue*, ami a húszas-harmincas-negyvenes évek politikatörténetében nagyon fontos volt, kitették a számokat és bennük a fényképeket. Borzasztó érdekes volt, dolgozott oda Capa is a spanyol polgárháborús képeivel, és mások is, nagy nevek.

És ott olyan fáradt lettem, hogy minden öt percben le kellett ülnöm valahová. De nem akartam elmenni anélkül, hogy ezt meg ne nézzem, mert tudtam, hogy 31-én bezár. És egy patika is ott volt a közelben a Mocsárban, nem akartam kijönni újra ide. Ettől teljesen tönkrementem aztán, hazajöttem, és bevettem egy fél tableta morfiumot, tizenegy év óta először, és az tökéletesen rendbehozott. Azóta mostanáig semmim se fájt, huszonnégy óra óta nem fáj semmim, alig köhögök, tehát ezeket a dolgokat tünetileg rendbe hozta a morfium, pedig nem is volt olyan nagy adag. Valamikor január közepén kapom a következő kemoterápiát, tizedikén látom azt a balaszt, akit Mengelének hívok, ő írja fel, mert mindig újra fel kell íratni a kezelést, nem lehet előre többet. Ez is a francia orvosi szisztéma aljassága, hogy újra oda kell mennem. Kérni fogom, hogy a csökkentett adagot kapjam, mert az első alkalommal kevésbé voltak mellékhatások. Valószínűleg kevésbé volt hatásos is, de hát a mellékhatások túl kellemetlenek. Minden-

esetre most öt napig nem megyek ki az utcára, mert hideg van és utálatos idő, és állati jó kajákat csinált egy lengyel bejárónő, filet mignont, meg sült csirkét, só nélkül mindent, mert sőt nem ehetek. Nem könnyű, de elég jól meg van fűszerezve só nélkül is, gyengéd fűszerekkel. Most különben Belleville-ben vagyok, nem otthon, de ennek semmi jelentősége, mert nem megyek ki az utcára. Innen hatodikán megyek vissza a Prévot-ba, pár napig ott leszek, és ott se fogok kimenni az utcára. Legalábbis ha ilyen idő van. Mert minden lépés fáradságos kint. Én mindig gyűlöltem a hideget, a baj az, hogy itt kell lennem, és nem Olaszországban vagyok, az utolsó években télen mindig ott voltam. Most először van az, hogy télen itt vagyok, és ez teljesen felesleges. Kiállításra menni nem tudok, mert túl fárasztó. Ha ebben a hidegben kint vagyok öt percet vagy tíz percet, akkor egyrészt folyik az orrom, mint a kutyaé, másrészt köhögök és fáj a mellkasom és minden, szóval iszonyú fáradság van rajtam. Ha meg otthon vagyok, és nyugodt vagyok, akkor étvágyam van, közben jönnek a lányok, holnap és holnapután estére is be van állítva valaki. Érdekes módon, amióta a vérnyomás elleni szert a minimumra csökkentettem, mert elegendem volt belőle, azóta a fasz is újra van. Az tette egy kicsit tönkre, a vérnyomás elleni gyógyszer. A Viagra ugye vérnyomásnövelő, én még sosem szedtem, és most aztán végképp nem játszom a szívvel. Mert, hogy a szívem is romlik. És ettől is van a fáradság. Gondolom. De elsősorban azért a fő bajtól, a vesétől. Az is óriási, hogy most amióta bevettem azt a dolgot tegnap este, azóta nincs diarém se. A második kemo-hullámban konstrikáció volt. Az is nagyon kellemetlen volt. És akkor rájöttem, hogy még a diaré is jobb, mint a konstrikáció. Rengeteget fogytam, most hatvankettő vagyok, és voltam hetvenhárom-hetvennégy-hetvenöt. És ez megy tovább, tehát ez megállíthatatlan. A vese már nem választ ki. Meglátjuk a következő eredményt, mindegy, de nekem a morfin nagyon jó dolog, mert azt jelenti, hogy a fájdalmat egyelőre kézben tartom. Azután megvannak az altatóim, és úgy gondolom, tudom, hogy mikor akarok elmenni, hogy mikor lesz az, ahol abbahagyom.

Most, az életem végén úgy érzem, lényegében úgy éltem, ahogy élni akartam. Ez eléggé meglepő valami. Nagyon keveset kellett látnom bárkit is, akit nem akartam látni. Életem egyik legfontosabb eleme volt, hogy csak olyan emberrel kelljen találkozni, akit szívesen látok. Ez nagyjából kilencven százalékosan sikerült, huszonöt éves koromtól fogva. Sőt, talán már huszonkét éves koromtól fogva. Emellett egész életemben addig aludtam, ameddig akartam, kötelezettségeim nincsenek. Ha esetleg olykor voltak is kötelezettségeim, azokat szinte mindig sikerült délutánra számúzni. Tehát lényegében egész életemben azt csináltam, amit akartam.

Julio Cortázar az egyik legfontosabb prózaíróm. A hetvenes évek második felében fedeztem őt fel. Egyik munkáját lapozgatva, melynek az a címe, hogy *Salvo el crepúsculo*, vagyis *Üdvözlét az alkonyinak*, találtam a kö-

vetkező idézetet. Franciául van, mert franciául olvastam Cortázar. Egy Laura Bataillon nevű nő remekül fordította őt – meg persze más latin-amerikaiakat is. Olyannyira, hogy Cortázar franciául a latin-amerikai szakértők szerint is kiváló. Ebben a könyvben szerepel a következő mondat: „N’accepter d’autres ordre que celui des affinités, d’autres chronologie que celle du coeur, d’autre horaire que celui des rencontres intempestives, les véritables rencontres.”. Ez lenne az életem mottója: „Ne fogadj el más rendet, mint a vonzalmakét, más kronológiát, mint a szívét, és más menetrendet, mint a váratlan, valódi találkozások menetrendjét.”

A másik egy Heine-idézet, a Gedächtnisfeier című versből, ami a halálra vonatkozik, meg a dupla, tripla, többszörös identitásra. Németül így hangzik az első négy sor: „Keine Messe wird man singen, / Keinen Kadosch wird man sagen, / Nichts gesagt und nichts gesungen / Wird an meinen Sterbetagen.” Bródy László fordításában: „Sem misét nem mondanak majd, sem kaddist a csendes órán, imát nem mond ez sem, az sem, halálom évfordulóján”. Ezután pedig az jön, ezt magyarul már nem tudom versben, nagyon édes: de néha, ha szép meleg idő van, és Mathilde, a drága Mathilde, és az én édes kis barátnőm Pauline eljönnek a Monmartre-ra a síromat meglátogatni, azt mondom nekik, drága gyerekek, vigyázzatok édeseim, hát olyan nehéz felfelé, vissza menjetek már fiakkal. Ez olyan isteni. Miközben iszonyúan szenved, már majdnem a sírban van, akkor mondja mindezt. És azért az nagyon szép gondolat, hogy a felesége és a barátnője együtt mennek majd a sírjához.

„ÉS A BAROKK?” Még kamasz voltam amikor talán negyvenhétben anyám barátnője, Tolnay Klári – a művészettörténész Charles de Tolnay húga – ezt kérdezte tőlem, és érdekes módon én akkor, noha a barokk életvitele tetszett, azt mondtam, hogy hát nem tudok vele mit kezdeni. És mit szeretsz? – kérdezte. Hát mondom, a gótikát. Még apám mutatta például, amikor harmincnyolc-harminckilenc telén a Felvidéken voltunk, a kassai dómot és benne a Rákóczi sírját. Az volt az én nagy gótikaemlékem, de hát kisgyerek voltam. Egyébként a gótikát, azt hiszem, inkább a neogótikán keresztül kaptam meg, ha egyáltalán, ami abszurd valami. De ez ugye kamasz dolog, a gótikát szeretni, nem hiszem, hogy később az ember igazán szeretheti, ma inkább reumaművészetnek nevezem. Mert az embernek reumás köszvényei támadnak a gótika árnyékában. A románt sokkal jobban szeretem, imádom, amióta megismertem ötvennyolc-ötvenkilencben Dél-Franciaországban. Akkor ott halálosan beleszerettem a románba. A román művészetről beszélek, nem az oláhokról, akikkel egyébként semmi bajom, csak precizírozom, hogy nem őrölük van szó ez esetben.

Bár most hirtelen eszembe jut Emil Csorán, Cioran. Akit ismertem. Nem közről, de ismertem. Őtőle akarok valamit idézni, amit nagyon sze-

retek. Azzal kapcsolatban, hogy gyerek, és hogy Isten ettől megkímélt. Erről mindig Csorán egyik kiváló mondása jut szembe, két mondat, és így szól: „Fonder une famille. Je crois, qu’il m’aurait été plus facile encore de fonder un empire.” Ugye: „Családot alapítani. Azt hiszem, még mindig egyszerűbb lett volna számomra egy birodalmat alapítani.” De franciául jobban hangzik. Hát körülbelül ez a válaszom erre. Tehát párkapcsolat igen, de a családtól az Isten mentsen meg.

Tolnay Klári akkor azt mondta, meglátod, hogy majd harminc-negyven éves korodban mennyire fog tetszeni. És igaz, hogy amikor ötvenhatban Prágában voltam – ez volt az első és egyetlen utazásom Magyarországról negyvenöt és ötvenhat között –, ott három dolog tetszett meg. A magyarokhoz képest nekem akkor sokkal érdekesebb lányok, akiknek én is sokkal jobban tetszettem, mint a magyaroknak, a csodálatos gótika, a késő reneszánsz és a barokk, és hát annak a szét nem rombolt városnak a teljes európai kontinuum. Ugye egy város, amely nem romokban mocskolódtott, hanem ott volt tisztán. Az volt talán az első élményem arról, hogy egy város milyen szép lehet építészetében is. Mert Budapest elsősorban a tájfekvésében szép, és persze a gyönyörű 19. századában, amit én borzasztóan szeretek. De Prágában láttam először, hogy milyen az, amikor egy város nem a 19. századdal kezdődik. Bécsben is csodálatos a barokk, de azt csak a forradalom után láttam. Akkor aztán jött sorban, Velence először, Firenze először, Róma először... Ezek olyan élmények. Ott jött be igazán, hogy mit tud az ember építészetben, milyen szép lehet egy miliő, és milyen jól érzed magad folyamatosan azáltal, hogy benne vagy. Amit korábban a pesti oldal 19. századi, negyvennégy március 19-e előtti világáról beszéltem, az is ezzel függ össze valahol, mert ott is rend volt és tisztaság és gyep és szép virágok, és nekem ez nagyon fontos. És Amerikából is nem utolsósorban ezzel jöttem vissza, mert ott meg lehetett magyarázni, hogy Európában akarok élni, mert ezt akarom tanulni, tehát erre lehetett ösztöndíjat kérni.

A legfontosabb pedig ebben az volt, hogy végre Olaszországban akarok élni. Gondtalanul, olyan emberek között, akik nem okoznak problémákat. Legalább a külföldinek nem. És egyszerűen inni a szépséget, ami az olasz városokban megvolt, és részben még megvan ma is. A kinyilatkoztatásszerű szépség. És az, hogy emögött persze filozófiai tartalmak vannak. Annak a megértése, hogy nem feltétlenül szóval, hanem arányokkal, anyagokkal és színekkel életformákat lehet alakítani. Ez valami hihetetlen euforizáló tapasztalás volt. Nagyon érdekes különben, hogy azok, akik az olaszokat nem szeretik, nem becsülik igazán, azok nem esztétika-központú emberek. Mert Európában ebből a szempontból azért Olaszország a legszebb. Bár hát csodálatos dolgok vannak máshol is, a normann katedrálisok is nagyszerűek tudnak lenni. Meg egyáltalában, Európa tele van gyönyörű

dolgokkal. És az euforizálja az embert, hogy ettől az életnek célja és értelme van. Nézed ezt, Mozartot vagy Bachot hallgatsz, és akkor minden más. Akkor az az érzésed, mintha nem is lett volna a Soa. Akkor az az érzésed, hogy a szépséggel fel tudod függeszteni az egésznek a borzalmát. Ez valami nagyon furcsa dolog, nálam többféle módon létezik.

Az egyik, amikor valóban elkap a szépségnek ez a fajta öröme. Lehet zenehallgatás közben is, nem számít, ha rossz a rádió, Bach, Mozart, Schubert. Lehet esztétikai-művészeti kinyilatkoztatás, és lehet a lányok szépsége. Ez a három dolog, ami miatt az ember él. Ami miatt el lehet viselni az egészet. Mert ez is, a lányok szépsége is felfüggeszti a Soát. Az is olyan, hogy akkor elmúlik bizonyos értelemben az egész. Nem múlik el, énben nem továbbra is megvan, de kint nem az van addig, amíg a szépség ideig-óráig ellentételezi, ha tetszik, a barbárságot. Akkor ez az én számomra, ha nem is megváltást, de provizórikusan felejtést hoz. Ez azt is jelenti, hogy az ember elfelejti a saját testét. Mert a számomra a Soa, az a test. Testiség a szónak a rossz értelmében. Míg az ejakulációban, az eksztázisban, a csodálatban és a szépség örömében kiszabadulsz a börtöntestből, a szomazémából. Valahol asztráltestté változol. És ez az eksztázis azt az élményt adja, amit Ágoston örökkévalóságnak mond. Az nem sok idő, hanem az idő teljes hiánya, az időfogalom nemléte. És csak az időfogalom nemlétével tudsz kilépni a történelemből. Az esztétikán keresztül, időnként. És akkor az öröklétben vagy, és akkor nincs Soa. Akkor csak te vagy halandó és veszendő, de valahol valami mást kapsz. Mert nyilvánvaló, hogy ha ilyen szépséget látsz, akkor az univerzum egy percre rendben van.

Ami azt is mutatja, hogy a Soa most már állandóan itt van.

„WER JETZT KEIN HAUS HAT...”

Töredékek Vázsonyi Vilmosról

Amikor e szokatlan könyv végén az olvasó elé bocsátok néhány Vázsonyi Vilmosról szóló baráti emlékebekezdést, csupán furcsa szerzőségem helyzeti előnyével élek. Hiszen számos kortárs és barát ismerte őt nálam jóval régebben, emlékeik és mondandóik érdekesebbek és fontosabbak lehetnek az enyémnél. Magam egy nemzedékkel vagyok fiatalabb Vilmosnál, ám 1956 legalább olyan fontos év volt a számomra, mint az ő és nemzedéktársai életében. Október 16-án jöttem ugyanis a világra, de nem kívántam az anyatejet, s így három hónapos koromra elvesztettem tekintélyesnek amúgy sem mondható születési súlyom hatodát. Mondhatom ezért, hogy míg ő azokban a (hó)napokban nemzedéke és az ország számos tagjával együtt az újjászületés gyönyörével és kínjaival volt elfoglalva, én a megszületésem okán küszködtem hasonló problémákkal. Az életben maradás már közös feladatunk volt, amelyet egymástól távol ugyan, de mindketten sikerrel oldottunk meg.

Időm a kádári konszolidációban, majd a rendszer végévtizedének bizonyult nyolcvanas években kissé vontatottan haladt, így harmincegy éves voltam már, amikor életemben másodszor – az első 1981-ben egy szellemi szempontból érdektelen turistaút volt az akkori barátnőmmel –, 1987-ben kijutottam Párizsba. Bizonyos értelemben először, hiszen egyedül mentem, kövér ösztöndíjam volt, és túléltem, ám annál hevesebb vágyaim a formákra, színekre, írásra. A szeptembert tölthettem ott, és október első napjait. Nem tudom, miként esett, de Karády Viktor barátom – s mentorom az azóta elhagyott zsidóságkutatásban és történetpszichológiában – nehezen tudott összehozni Vilmostal. Vártam pedig nagyon a találkozást, mert tudtam, hogy ki volt a nagyapja és az apja, és felvillanyozott, amit másoktól addig hallottam róla. Végül az utolsó estémen, október 5-én randevúztunk hármasban az Odéonnál, közel a hotelhez, ahol Ady lakott egy időben, emléktáblája is van a falon. (Bementem a recepcióra még 1981-ben, hogy megkérdezzem, melyik szoba volt az övé, de elharaphattam a múlt időt, mert ezt a választ kaptam: „Már nem lakik itt.”) Mormoltam azért magamban a *Margita élni akar* ide vonatkozó két sorát, amíg a színház lépcsőin

Viktorral Vilmosra vártunk: „Hiszen nem volt másabbul sokkal, mint most, / De rémnek hittek egy Vázsonyi Vilmost.”

Előbukkant hamar, sietve, hevesen gesztikulálva, mint aki a kis késésével megtisztelni óhajtja csupán azokat, akik várnak rá. Pár perc múlva, az első mondatváltások után tudtam, hogy minden rendben. Viktor, ha jól emlékszem, egy hármásban elköltött kávéét követően hazament, mi pedig elkezdtük róni a Quartier Latint Vilmostal, akinek akkor még nem volt ellenére a gyaloglás. Át kell mennie, mondta, a túloldalra a Marais-ba, mert van ott egy lakása, amit nem használ, és fölvenné a postáját a conciergenél, aki portugál, mert Párizsban általában portugálok a házmesterek. Ugye vele megyek, kérdezte, és megbocsátom neki, hogy csak azután ülünk be újra valahová, és folytatjuk a beszélgetést? Hogyne, mondtam, menjünk. Addigra már bent voltunk a sűrűben, habzsolva, mindent egyszerre mondván a Latin Negyed, a családtörténet és a magyar irodalom sűrűjében, van azóta is egy párizsi mélyálmod, amelyben ott vagyok valahol a Montparnasse vagy a Raspail környékén kissé elveszetten, és ebbe a sűrűbe vágyom. Vilmos boldog volt, hogy némi ismerettel kérdezem a nagyapjáról és az apjáról, és csodálkozásomra nyomban elmesélte – amit csak a nagyanyjától tudhatott –, hogy hogyan halt meg Badenben a nagyapja. Coitus közben, merev taggal, mondta, épp mint Balestrieri, a festő az *Unalomban*, mondtam én, amire ő szokatlan nyugalommal helyeselt. Magunk mögött hagytuk közben a Saint-Michelt, a Citét, a Szajna udvariasan folyt alattunk. Átértünk hamar a Mocsárba. Ő sem szerette a túl forgalmas és zajos bulvár Sébastopolt, befordultunk ezért a Beaubourg felé. Mondom, megnyugtató és visszavonhatatlannak tűnő volt a szellemi és ízlésbeli egymásra találásunk, mégis meglepett, amikor hirtelen a nagyapja *Végrendelet* című versével hozakodott elő. Tudja, mondta, hogy nem volt költő, ő maga, mármint a nagyapja sem gondolta ezt, de szeretett verseket írni, mert megnyugtatta, és olyasmiről beszélhetett bennük, amiről cikkben vagy politikai szónoklatban nem. És elkezdte mondani a vers utolsó négy sorát: „Hamvadjon el velem az ősi átok! / A meddő vágyat, nyughatatlan álmot, / Az ősök lázadó, bolyongó lelkét / Haló porommal együtt eltemessék.” Az a célja, a mindennekfelett való elhatározása, mondta, hogy ő ennek a próféciaának megfelelően, és beteljesítse azt. Ebből persze következik, hogy családot és gyereket sem akar, szó sem lehet róla. Mindig hevesen beszélt, folytatásra, párbeszédre, vagy akár csak közbeszólásra éhesen, de ezekben a mondatokban ellentmondást nem tűrő határozottság volt. Hümmögtem bizonytalan humanista reflexből valamit, hogy ez azért nem jó így, de láttam, bölcsebb maradok, ha hallgatok.

Már a szűk rue Saint-Martinen lépkedtünk, s elértünk hamar a rue Chaponig. Marx is lakott ebben az utcában egy ideig, mondta, csak mint információt. Minden utcában és téren mondott valami ilyesmit, úgy ismer-

te Párizst, mint én Budapestet sem, minden várost így ismert, ahol lakott, és azokat is eléggé, ahol nem, vagy csak keveset. Egész Európát így ismer-
te és szerette, helyszínesen, nevekkal, eseményekkel, freskók és festmé-
nyek előtt állva, prózát és verseket olvasva és betéve tudva mind az őt
nyelvén. Elutasította a házasságot, de szerette a házakat, mindegyikhez
volt egy jó szava, amelyik a Bauhaus előtt épült. Odaértünk hamar az ut-
ca közepén álló 48-as számú épületig. Amíg ő bement a postájáért a ház-
mesterhez, én kint álldogáltam, és nézelődtem. Nem tudhattam még,
hogy öt év múlva Vilmos öt hónapra rendkívül baráti áron nekem adja
majd a hatodik emeleti kis padlásszobáját, amelyben megírhatom életem
első prózakötetét. (Illetve nem ott írtam, hanem a Saint-Germain egyik kis
kávészójában a füzetembe, a szobában csak legépeltem.) Nem tudhattam,
hogy megállok majd a három házzal odébb található használt bútorkeres-
kedés előtt, hogy valami asztalfélét vegyek, amin gépelhetek, mert nem
volt ilyesmi a két kis traktusból álló atelier-ben. Keresgélek a galérián ha-
lomban álló kopott, poros holmik között, és amikor kiválasztom magam-
nak a megfelelő méretű asztalocskát, elém áll a tulajdonosnő, mintha az
idős Lesznai Anna takarítás közben, és megkérdi: „Mivel foglalkozik,
Uram?“, és amikor nem merek megszólalni, mert nem írtam még egy sort
sem, helyettem válaszol egyszerre kérdő és állító hangnemben: „Író?!“,
majd letépi az árcédulát, amelyre 200 frank volt írva, és azt mondja: „Száz
frank, Uram“.

Vilmos öt perc múlva kilépett a kapun, mehetünk, mondta. Úgy este ki-
lenc felé járhatott, megkérdezte, hogy mikor megy másnap a gépem. Mon-
dom, nyolc ötvenkor az Orlyról, vagy valami ilyesmi, de hétre kint szeret-
nék lenni, nehogy lemaradjak, és előtte össze is kell csomagolnom, és
korán kelnem, hogy kiérjek a reptérre a Cité Universitaire-ből, ahol la-
kom. Azt mondja, jó, akkor van időnk. Számos kávéház kínálgatott a foly-
tatásra, Vilmos azonban a Saint-Michel tövében fekvő zöld pamlagos Le
Départ-t javasolta, mivel az egész éjjel nyitva áll, mondta, s így szükség
esetén nem kell a záróra miatt máshová költözködnünk. (A hely neve –
elindulás, elutazás – most látom csak, nem csupán az én akkori beszéd-
helyzetem pontos metaforája volt, de azóta visszavonhatatlanul e könyv
foglatatává tette az idő.) Boldogan ültem be vele, miatta, Párizs, és a hely
miatt is, melyben addig, hiába habzsoltam abban az egy hónapban mér-
téktelenül a várost, nem voltam még. Több félig nyitott boks is üresen
várt bennünket, jó kilátással az esti fények forgatagába gabalyodó bulvár-
ra, ő azonban egy olyanhoz tessékelt, amelynek szomszédságában fiatal
pár ült. Nem értettem az indítékait, többször mondta már ugyan az este,
hogy a lányok, a lányok, hogy nem érti, mi van, mert már három nap el-
telt, és ő nem ismert meg új lányt, de egy veszekedő pár mellé beülni, ezt
nem értettem. Persze szép volt a lány, úgy huszonegy éves, barna hajú, kis-

sé hosszúkás arcú, a gyönyörű Anouk Aimée-re emlékeztetett, ám nélkülözte annak érett erőterét. Nem is a kora, inkább a színpadias hadonászása miatt, amellyel a kapcsolatban láthatólag már nem bízó, megbántott arcú fiút próbálta újra maga iránti odaadásra bírni. Vilmos tettere kész tekintettel közvetítette és értelmezte a csata jeleneteit, a heves szóváltásokat, amely mögül amúgy egy eléggé szokványos helyzet bontakozott ki. A fiú kedvetlenül korholta a lányt, hogy nem tudja szeretni, ha ő másokkal flörtöl, és nem találkozhatnak úgy és bármikor, amikor a szerelmesek szoktak, és hogy a múltkor is mit csinált a nem tudom kivel, és így tovább. Küszködtek vagy másfél órán át, mi közben folytattuk a beszélgetést, sok egyéb szellemi bravúrja mellett Vilmos figyelemmegosztó képessége is bámulatos volt. Aztán egyszer csak elcsendesültek, a fiú megadóan hallgatott, és engedte, hogy a lány megfogja a kezét. Vilmos cseppet sem volt elkeseredve, én viszont első ízben lehettem tanúja a helyzetek és az emberi szándékok mibenlétét csalhatalan pontossággal feltáró érzéki zsenialitásának. Azt mondta, oda nézz, a lány most, hogy megfőzte a fiút, hátradőlt, és újra fölvette a napszemüvegét. És tényleg, amíg folyt a küzdelem, nem volt rajta, avval is hadonászott, dobálgatta, toltavonta az asztalon, de most a tekintete visszahidegedett, és fölvette újra. Megéreztem ekkor, hogy ebben a nő-(pontosabban: lány)dologban Vilmosnál valami hivatással állok (azaz akkor: ülök) szemben, amit éppoly odaadással űz, mint a jó séf a főzést, muzsikás az oratóriumot, költő a verset. A fiatal pár kimerülten távozott, mi viszont vagy négy kávé mellett átbeszélgettük az éjszakát. Vilmoson az álmoság legkisebb jele sem mutatkozott, sőt, mintha egyre frissebb lett volna, én pedig euforikus fáradtsággal vettem tudomásul, hogy vízszintes helyzetbe legközelebb Budapesten helyezkedhetem, ahol akkor még a reformkommunisták sikeréért kellett aggódnunk. „Este, éjszaka, reggel V. V.-vel – írtam akkori naplóm végére indulás előtt, míg ő körülményesen a toillesse-re ment. – Világosodik a Saint Michelen. Mindjárt vége.”

Nem számoltam össze, hány ilyen éjszakát töltöttünk együtt életünkben Párizsban, Pesten és Hollandia különféle városaiban, ahol két ízben is meglátogatott. (Bécsben sajnos sosem voltunk együtt, amit máig igen sajnállok.) A párizsi éjszakák nagy többsége mindenestre hasonló koreográfia szerint zajlott. Délután kettő körül kezdődött egy telefonnal, fél kettőnél sosem korábban, hogy írok-e, ráérek-e ma, mert lesz ötkor a Belleville-ben – vagy akárhol – egy vernissage. Voltak szavak, amelyeket nemigen használt magyarul, ez is közéjük tartozott. Ihatnánk előtte egy kávé, mondta, és ha van kedvünk, utána is. Ha a megnyitó szendvicsekkel, italokkal vagy aprósüteménnyel volt összekötve, arra külön is felhívta a figyelmemet, ám ő maga sosem tartozott a „megélhetési” kiállításlátogatók közé. A randevú helyszínét akkurátusan tisztáztuk a telefonban, mindig sok ismétléssel, túlbiztosítással annak érdekében, hogy ne kelljen túl sokat gyalogolnia, amit életide-

je előrehaladtával mindinkább szem előtt tartott. Ha a felszínen találkozunk – mert a hidegtől-szélről való félelmében gyakorta javasolt egy-egy metrómegállót, a szerelvény legelső avagy leghátsó kocsiját –, mindig volt az érkezésében valami lefegyverző szívéllyesség. Mosolygott, széttárta a karját, és kérdezett valami kedveset, szellemeset. Az ugyancsak előre megbeszélt kávézó felé menet kihúzgálta az útjába eső szemetes kosarakból a beléjük hajigált napilapok olvasható állapotban maradt példányait, mert tudni akarta a legfrissebb híreket, de pénzkidobásnak tartotta volna újságot vásárolni. A Figarok, Libérationok, Le Monde-ok sokszor több tíz oldalas fólíóiból pillanatok alatt kiszedte és pár lépés közben ki is értékelte a politikailag vagy bármilyen szempontból fontosnak tetsző információkat, majd az eredeti törésvonalak figyelembevételével visszahajtogatta, és a soron következő szemetesbe dugta őket.

A vernissage-okra általában eljutottunk, hiszen olyanokat választott ki, amelyek valóban érdekelték, csak ritkán fordult elő, hogy egy-egy, a bevezető kávézás során adódó ismerkedés kedvéért lemondott volna róluk. Annál is kevésbé, mert a megnyitók ideális, rég bevált helyszínek voltak ehhez. Egy-két lány mindig volt ott, aki elragadta a fantáziáját, és a testbeszéddel, aurasugárzással beindított első mondatváltások után már könnyű dolga volt. A nyelvei révén a nem francia lányoknál is szinte biztosra mehetett, mert a nyugatiak az ő idejében – ha nem eleve német, angol vagy olasz nyelvterületről jöttek – akkor is beszéltek e nyelvek valamelyikét, és legalább angolul vagy franciául már az ő esztétikai és szociológiai szűrőjén át(és Párizsig el)jutó keleti lányok is tudtak. A megnyitók mellett különösen élvezte a múzeumi helyzeteket, hiszen irodalomról, zenéről vagy történelemről bárhol beszélgethetett, de a káprázatos művészettörténeti tudását mégiscsak a képek, műtárgyak előtt állva mutathatta meg igazán. És amint sikerült beszédhelyzetbe jutnia, mindenkit lehengerelt. Hányszor voltam csak magam a szem- és fültanúja ilyen jeleneteknek! Amikor nagyjából öt perc alatt kiderült, hogy többet tud arról a személyről, tudományos vagy szépészeti tárgyról, korszakról, műről, akit vagy amit az éppen való beszélgetőtárs mint saját szak- vagy Phd-dolgozati tárgyát, legközvetlenebb érdeklődési vagy épp kutatási területét nevezett meg. Ugyanakkor a dolog maga érdekelte – már természetesen a lányok mellett –, egyetlen olyan gesztusára sem emlékszem, amellyel a mások számára sokszor nyomasztó nyelvi és tárgyi fölényét szimbolikus uralmi tőkeként használta volna fel. Épp ellenkezőleg, a mondatait gyakran kezdte az „ugye te is tudod, hogy...”, vagy „emlékszel, abban a könyvében írja, hogy...” és ezekhez hasonló fordulatokkal. Mindvégig kíváncsi maradt. Ha olyan szöveget hoztam szóba neki, amelyet nem ismert – nem sok ilyen volt –, de érdekelte, akkor megszerezte valahonnan, és elolvasta. Cholnoky Viktor Magyar Hírmondó-beli két pompás kötetét például Pestről vittem neki Párizsba, mert ott nem jutott hozzájuk.

Verbalitása átütő erejét azonban nemcsak a többnyelvűsége és a műveltsége adta, de legalább annyira az a még ritkább képessége, amely e tudás minden – akár már több évtizede megszerzett – elemének azonnali mozgósításában, s a legkülönbélebb, más számára általában rejtett összefüggéseik feltárásában állt. Többen, akik nem ismerték személyesen, értetlenkedhetnek most, miért nem mondom egyszerűen azt, hogy okos volt. Azért, válaszolhatom nekik, mert próbálom körülírni a legfontosabbat, hogy ebben az egészben, Vilmos szellemi módjában volt valami érzéki luciditás. Vagy ellenfényben talán még pontosabb: valami lucid érzékiség. Műélvezet volt számára az értelem is. Vigaszt, azt hiszem, a neki hagyott világban nemigen talált benne, de alkalmi gyönyört igen. Alkata is a befogadásra szorította, nála ideálisabb műélvezőt művész és tudós – író és festő, rendező vagy színész, költő vagy muzsik, történész, szociológus, filozófus vagy etnológus... – maga elé sem képzelhetett. Élvezetre hangolt libidóval fogadta be a művészi és a szellemi alkotásokat, egész életében forgatta őket a verbalításban, és a szintetizálásuk folytán így bizonyos értelemben bennfentesebb szerephez jutott, mint maguk az alkotók. Semmi nem bosszantotta jobban, mintha nem értett valamit. Álltunk például egyszer éjjel három körül a Châtelet-nél a föld alatt, és ő két harminc körüli lányt nézegetett hosszan töprengve, akik egy oszlop mellett beszélgettek, és ügyet sem vetettek ránk: „A kurva istenit – mondta –, mit csináltam harmincöt éven át, ha most nem tudom, mit keresnek ezek ilyenkor itt?!“

A zsidóságát sorscsapásként élte meg, ám büszkeséggel és méltósággal viselte. Élvezte, ha a barnasága és az alkatában meglevő szefárd jelleg miatt arabnak nézték, és a tenyeres-talpas szőke lányok iránti rajongásában nem volt nehéz felfedezni a testi-faji stigmatizáció érzéki kompenzálásának vágyát. A maga módján a nagy ünnepeket is tartotta. Bandukoltunk egyszer este például a rue de Rivolin, az akkor még Chirac vezette Hôtel de Ville, a Városháza előtt, és a hízott, fekete részecskeként rohanó patkányok között meghódítottuk Gwenaëlle-t, a breton csendőrlányt, aki szolgálatban sétált föl-alá. Magas volt, szeplős és szőke, kicsit esetlen, de roppant kedves. Elfogadta a közös kávézásra szóló meghívásunkat, amelyet néhány nap múlva meg is ejtettünk, oda persze már civilben érkezett. E helyzetekben nekem is Vilmos játékszabályai szerint kellett viselkednem. Féltékenység egy cseppnyi sem volt benne, sőt barátságból az én másfajta szememmel is elkezdte nézni a nőket, de az elképzelhetetlen volt, hogy ne tegyem magamévá a szakadatlan udvarlás külön indoklásra nem szoruló imperatívuszát. Nem vágott volna utánam egy palack bort, mint tette Krúdy a Mélypincében a harmadik napon dezertálni kívánó Kellér Andorral, ám én nem elégedhettem meg a csendestársszereppel. Ha együtt voltunk, nekem is vele kellett udvarolnom, hivatásszerű figyelemmel. A randevú után meg is dicsért, mint mester a tanítványát, mert a sok-

felé ágazó beszélgetés egyik pontján megkérdeztem Gwenaëlle-t, hogy maguk mossák-e az egyenruhájukat. Ez jó kérdés volt, mondta beavatásszerűen, mint Kassák annak idején Vas Istvánnak azt a „mágá költő!”-t. Ha hibáztam, akkor viszont idegesen leintett, majdnem elrontottam például egy másik alkalommal az éjszakáját, mert a Saint-Germainen elkottyantottam az utolsó metrót lekéssett lány előtt, hogy van itt még egy éjszakai busz is... Szóval ügyünk szépen haladt a csendőrlánnyal, megbeszéltünk egy harmadik randevút is. Annak az estéjén viszont Vilmos csüggedten jött felém a járdán az előzetes, kettes találkozóra, és lehajtott fejjel így szólt: „Nem lehet, Gyuszikám, Jom Kippur van.” A főbb imákat is tudta héberül, hallottam egyszer megrendült arccal Kaddist mondani a nagyapja síremléke előtt.

Úgy volt otthon minden kávéházban, mint a régiek, és a naponta megivott kávéinak száma csak Kosztolányiéhoz volt hasonlítható. (Amikor nálam lakott Hollandiában, láthattam, hogy a fél kettő körüli ébredését követő órában négy erős kávé kellett meginnia ahhoz, hogy el tudja kezdeni a napot.) A mindennapi eufóriához azonban sosem volt szüksége alkoholra vagy dohányra. Szerette finom vacsorákhoz szűken kortyolni a bort, de ez volt minden. Tudta a különféle mámorok kultúrtörténetét, de személyes kapcsolatban csak a koffeinnal és a morfiummal állt. Ez utóbbival is csak azért, hogy elhárítsa a fizikai fájdalmat, amelyet a legkisebb mértékben sem volt hajlandó elviselni, és amelynek a pusztasága mélyen felkavarta. Mindig idegenkedett a magyar Pimodán világától, a felejtés és a másfajta látás vízenyőjében csillogó részeg szembe nem szívesen nézett, nem volt füle a beavatottak számára mély értelmű beszédre, a későbbi stációktól, a hangoskodástól és az érzékek elszabadulásától pedig tartott, és lenézte őket. Amikor egyszer Pesten sikerült összehoznom kiváló barátaimmal, Jánossy Lajossal, Lőrinczy Attilával és Solymosi Bálinttal, az este egy kései pontján a fülembé súgta, mennyire tetszik neki, hogy ezek a fiúk ugyan láthatólag egyre részegebbek lesznek, de még mindig Beckett, Tandori és Ottlik izgatja őket. Egy-egy üveg bort azonban a lányok miatt általában tartott otthon, és szép párizsi gyufákat is mindig hordott magánál, nehogy a tűzadás elmaradása gátolja meg egy-egy párbeszéd beindulását.

Persze nem volt mindig fenéki tejfel, nem egy éjszakán maradtunk magunkra, és beszélgettünk vég nélkül. Miután sosem lehetett tudni, hogy nem ül-e mellettünk magyarul tudó akárki, először mindig csak óvatosan, halkán. Élveztük, hogy a nyugatiak láthatólag nem tudnak bennünket azonosítani a nyelvünk alapján, és ha azt akartuk, hogy még a tárgyról se legyen fogalmuk, amiről épp beszélünk, kínosan ügyeltünk a latin és görög eredetű vagy bármilyen más nyelvből származó szavak használatának elkerülésére, még a személyneveket is lefordítottuk vagy körülírtuk. Így lett Hundertwasser Százvizi, Platón Teherkocsi raktéri, Shakespeare

Körterázó, Camus Mellébeszélő, Freud a Szivarozó, Jung a Fiatal lelkes, így lett Anglia Ködföld, Franciaország Hatszög, Izland Sziget, Oroszország Medveállam, Spanyolország Bikavéritató, így lett a szimmetria középvonalas tükrözés, a szociológia társadalomtan, a depresszió nyomott lelkiállapot, geciség a pedofília, pénznyelő intézet a bank, a muzsika pedig egyszerűen zene. Magunk is meglepődtünk, hogyha kicsit odafigyelünk, minden idegen szó kikerülhet a magyarban, pontosabban olyan kifejezéssel helyettesíthető, amelynek nem magyar eredetéről már mi magunk sem tudunk. Persze olykor leültek az éjszakák. Hallgattunk, ismételtünk és tétováztunk is sokat, amint az az egymáséhoz közelálló érték- és ízlésvilágú emberek közt gyakran megesik. Néha Vilmos is elfáradt, hümmögött és nézett maga elé pár hosszú másodpercen át. De aztán fölkapta a fejét, és elkezdte szidni a prolikat, a bolsikat, vagy Franciaországot. Ő, aki egy győztes ötvenhat után a demokratikus Magyarország – vagy megfelelő körülmények között nem egy nyugati állam – külügyminisztere is lehetett volna már fiatalabb korában, akkoriban meggyipiros röpcédulákat hordott a zsebében, hogy lopva elhelyezze őket a kávéházak toillettes-jeiben, a metróüléseken vagy a mozikban. A francia forradalom ismert jelszókártyáinak mintájára nagy, fekete betűkkel ez volt rájuk írva: FRANCE: SALETÉ PAGAILLE INCOMPÉTENCE. A jobb alsó sarokba pedig: GET LOST Vagyis FRANCIAORSZÁG: MOCOK ZÚZAVAR HOZZÁ NEM ÉRTÉS, fricskaként pedig a végén angolul: TŰNJÖN EL. Ritkán fordult elő mindemellett, hogy hajnali három-négy óránál előbb hazajutottam volna, ami sosem jelentette azt, hogy le is feküdhettem. Megszólalt ugyanis minden esetben a telefon, ő volt a vonalban, és megkérdezte, hogy van-e még egy kis időm, mert nem beszéltünk ma arról, hogy mi történt volna Magyarországgal és Európával, ha a németek nyerik meg az első világháborút, vagy mit szölok Bernard-Henri Lévy tegnapi, *Le Monde*-beli esszéjéhez, vagy micsoda mocokság, hogy Magyarországon nyolcvankilenc után egyetlen ávosnak sem görbült a haja szála sem. Újra kezdtünk tehát mindent, zakatolt az agya, mint valami elhagyott malom. Éber volt még több órán át, tele ki nem használt szellemi energiával, közlés- és vitatkozásvággyal. Padlásszobám – az ő szobája – kicsiny ablakában már rég újjászületett a tegnap fénye, mire a sokadik lezárás, elköszönés, és „még valami!” után letehettem a kagylót, hogy végre ledőljek, és délután kettő körül – az ő életritmusát mindenestől átvéve – ébredjek.

Mindig is ápolgatta magában az öngyilkosság gondolatát. Szinte büszke volt a nagyanyjára, hogy annak idején, 1949-ben volt ereje méltósággal itt hagyni a világot, mielőtt Magyarországra rátelepedik az újabb diktatúra. Félt a rá váró fájdalomtól, és mélységesen lenézte a kiszolgáltatott kórházi véget. Az orvosokat ő is csak fehér köpenyes gyilkosoknak hívta, hisztérikus rohamai során pedig le is Mengelézte őket, emiatt – az utolsó hónap-

jait végigkísérő barát, Wiener Pál közlése szerint – megesett, hogy ki is rakták a kórházból. Mindenképp saját maga akarta lezárni a sorsát. Döntése legfőbb indítéka azonban a betegségeivel előállt helyzet volt, amely lehetlenné tette, hogy megszokott életmódját tovább folytassa. Nem járhatott volna már kicsit is szabadon a városban heti három dialízis nélkül, és mindenképp el kellett volna viselnie a további kemoterápiás kezelések fájdalmait. A halála nem minősíthető eutanáziának. Külső segédlettel végrehajtott öngyilkosság volt, amely ez idő szerint Európában – fárasztó hivatalos tortúra és komoly költségek árán – egyedül Hollandiában és Svájcban lehetséges. Ő az utóbbit választotta. Egy Zürich melletti üdülőtelep hotelje lett a kijelölt hely, ahová a törvény szerint erre jogosított Dignitas nevű alapítvány képviselőivel a saját lábán elutazott Párizsból, miután elintézte legfontosabbnak tekintett ügyeit. (A halála napján a *Le Monde*-ban közzétett hírdetésének magyar szövegét a nekrológomban olvashatják el: *A Gare de l'Esten*. www.litera.hu.) Két napot töltött a hotelben az alapítvány megbízottjaival, két fiatal lánnyal és a Bécsben élő másod-unokatestvérével. Az utolsó előtti napon föl hívta azt a párizsi családot, akikhez az utóbbi években szoros barátság fűzte. (Még gyerekvigyázást is vállalt egy-egy estén náluk, komolyan megkérve őket, hogy erről senkinek se szóljanak.) Videofelvétel készült róla, amint az alapítvány munkatársainak kérdésére utoljára is megerősíti, hogy külső kényszer és ráhatás nélkül, a saját elhatározásából akar megválni az életétől, s e mondatok után felhajtja az előre elkészített méregpoharat. Ledőlt egy ágyra, és a fél percen belül bekövetkezett halála előtt ezek voltak az utolsó szavai: „Je suis très heureux!” (Nagyon boldog vagyok!)

Magam személyesen utoljára Pesten találkoztam vele. Az egykori házuk földszintjére települt Menza cafében ültünk és beszélgettünk hármasban, a New York állambeli Syracuse-ban élő, kitűnő Krúdy-fordító és kiliológus, John Bátki barátommal 2007 őszén. Akkoriban fedeztem fel magamnak – gyér némettudásomon is átütő erővel – Rilke *Őszi napját*. Tudjuk, versfordításaink költőink és a nyelv ereje folytán sokszor eredményeztek jelentős „új” magyar verseket, ebben az esetben nem ez a helyzet. Kosztolányi Dezső, Komlós Aladár, Rab Zsuzsa, Kányádi Sándor és Tandori Dezső – vagy újabban: Parti Nagy Lajos, Réfi János és Kerék Imre – amúgy értékes átültetéseiből egyként hiányzik valami fontos, ami ropant nyelvi erővel van jelen az eredetiben. Hogy a szó 19. századi értelmében mindörökre vége a világnak, hogy nem otthonunk többé a Föld, és hogy a személyes létezés terhe embert így még nem nyomott. Ilyesmit fejtegettem ott Jánosnak és neki, s kezdtem bele félénk boldogsággal a sötét hullámzó indító képek utáni sorokba: „Wer jetzt kein Haus hat... –, Vilmos azonban átvette a szót, és az egész verset végigmondta nekünk a gyönyörű németjével. Ez az arca maradt meg utolsóinak bennem, s ha recitálom néha magamban azt az öt sort, azóta is az ő hangját hallom:

„Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines mehr.
Wer jetzt allein ist, wird es lange bleiben,
wird wachen, lesen, lange Briefe schreiben
und wird in den Alleen hin und her
unruhig wandern, wenn die Blätter treiben.“

Rainer Maria Rilke

ŐSZI NAP

Elég, Uram. Olyan nagy volt nyarad.
A napórákon árnyadat terítsd el,
engedd rohanni orkánjaidat.

Érleld be még fanyar gyümölcsöid,
két délies napot még adj fölébük,
nehéz borra hadd forrjon sűrű mézük,
beteljesítve ősöd ízeit.

Ki most hazátlan, nem lesz háza már.
Ki társtalan, soká marad magára,
virraszt, olvas, levelet ír, hiába;
sötét fasorban űzve-hajtva jár,
míg fenn a lombot őszi szél cibálja.

Rab Zsuzsa fordítása

A ZSIDÓ MAGÁNTÖRTÉNELEM UNIVERZALITÁSA

Egyetlen óra elég volt ahhoz, hogy Vilmos karizmájának vonzáskörébe kerüljek, miután Zeke Gyula barátomnak köszönhetően a kilencvenes évek derekán megismerkedtem vele Párizsban. Lenyűgözve hallgattam kiselőadás-improvizációit; a legnagyobb meglepetést az okozta számomra, hogy saját tudományomon belül is páratlanul tájékozottnak (és legalább ugyanilyen érdeklődőnek) bizonyult, úgyszólván igencsak föl kellett kötnöm az alsóneműt, hogy legalább a szociológia területén képes legyen vele lépést tartani. És noha az első pillanatban egyértelművé vált számomra, hogy óriási a különbség közöttünk egyetemes művészet-, politika- és filozófiatörténeti fölkeltségünket illetően, a jelek szerint azért csak átmentem Vilmos szigorú szellemi szűrőjén, és így a halála előtti bő évtizedben megszámlálhatatlanul sok estét és éjszakát tölthettünk együtt – nagyjából úgy, ahogy az előző esszében érzékletesen megfogalmazódik.

Számtalanszor voltam tanúja páratlan verbális virtuozitásának, szellemi frissességének és elementáris kíváncsiságának. Elképesztően kíváncsi volt ugyanis. Nagyon tudott kérdezni; pillanatok alatt képes volt bárki levizsgáztatására, értékrendjének, tudásának fölterképezésére – meg persze az általa fontosnak tartott újabb és újabb információk beszerzésére. Szellemi habitusát a nonkomformizmus, a kegyetlen önreflexivitás, a radikalitásigény, a finom megkülönböztetések (*feinen Unterschiede!*) iránti vonzódás, a vitatkozásvágy, valamint a kapcsolatok, helyzetek, beszélgetések dinamizálására irányuló permanens késztettség kulcsfogalmai révén lehetne körülírni. Imádott ellentmondani; nem csupán másoknak, önmagának is. Ilyenkor elemében volt. Vagy még inkább: ilyenkor volt elemében. Ám nem csupán ellentmondani szeretett, hanem közös gondolatok, fikciók, gondolat kísérletek létrehozásában is remek partner volt. Intellektuális csínytevőként mindig nyitottnak bizonyult a szellemi játékra, a blödlire, a paródiára. Bizonyos értelemben *agent provocateur* volt. No nem titkos ügynökként, hanem gondolkodóművészként. A szimbólumok univerzumában otthonosan mozgott, e tekintetben viccet ismert, tréfát nem.

A dolgok és jelenségek összetett megértésére törekedett, és adott esetben páratlan tárgyilagosságra és gondolkodásbeli árnyaltságra volt képes.

Am csodálatomat nem csupán szellemi kvalitásaival vívta ki, hanem – bármilyen furcsa is ez a kijelentés az ő esetében – erkölcsi tartásával is. Megkockáztatom: Vilmos forradalmár volt, jóllehet – eltekintve ötvenhatos szerepvállalásától – lemondott arról, hogy megváltoztassa a világot. (Bár igaz, abban a két hétben többször is egészen elképesztő, irracionális vakmerőségbe hajló forradalmárbátorságról tett tanúbizonyságot. Ennek egyik példája, amikor november negyedikén „pasli damó”-t kiabál a beérkező szovjet katonáknak, majd az őt elfogó, és vele szemben humánusnak és nagyvonalúnak bizonyuló szovjet tiszt kézfogását visszautasítja, ezáltal újabb életveszélybe sodorva önmagát.) Mindazonáltal, egész életét figyelembe véve, talán mégis szerencsésebb úgy fogalmazni, hogy egyfajta magánforradalmárként létezett. Olyan ember volt, aki mindvégig következetesen visszautasította, hogy kompromisszumokat kössön.

A nonkonvencionalitás virtuóza volt, aki szakított az emberek többsége által magától értetődően elfogadott normákkal. Visszautasította a gyermeknemzést, a családot, a munkaerőpiacon való érvényesülés bármikémű igényét. Mindennek szimbolikus kifejezése volt, hogy délután kettőkor kezdődött számára a nap. Úgy alakította életét, hogy szinte minden perce az öröme érvényesülése köré szerveződjék. Úgy érezte, hogy az őt és családját ért szörnyű traumák és méltánytalanságok következtében az egész világ az ő adója, és ezért el kell vennie, ami neki jár. Életéhez méltó következetességgel választotta meg halálának módját is. Az orvostudomány állása alapján pár évig még élhetett volna, csak éppen mindenféle kellemetlen terápia árán. Am úgy gondolta, hogy ez alkalommal sem köt kompromisszumot. Az öröme beteljesítési lehetőségétől megfosztott létre nem tartott igényt: az önkéntes halál mellett döntött. Bátran, elegánsan.

Amikor megismertem, nem föltételeztem, hogy halálában ilyen bátor lesz. Ismeretségünk első néhány évében tulajdonképpen eszembe se jutott, hogy bátornak tekintsem. Évekig nem tudtam ötvenhatos szerepvállalásáról sem, mivel nem tartotta fontosnak, hogy forradalmi élményeiről meséljen nekem. Sokkal lényegesebbek voltak számára a friss, napi történetek, illetve az ezekkel kapcsolatos folyamatos reflexió igénye. És még ennél is fontosabb volt a „munka”, vagyis az újabb és újabb fiatal nők elcsábításának, meghódításának naponta végzett tevékenysége. Ahogy Max Weber tréfásan parafrázálva szerette mondani: a hivatás-etika áldozatának tekinti magát, akinek nincs más választása, minthogy – a „csak a munka” morális imperatívusza alapján – evilági virtuózként tegyen eleget a számára előírt feladatok követelő kényszerének. Nem mondanék igazat, ha azt állítanám, hogy sohasem merültek föl bennem morális aggályok, amikor e bő évtizeden keresztül társcsábítóként, kvázi antropológiai terep-

munkásként vagy egyszerű potyautasként részt vettem Vilmos párizsi esti és éjszakai „munka-körútjain”. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy az így szerzett tapasztalataimnak köszönhetően szociológusi érdeklődésem két tekintetben is meghatározó fordulatot vett.

*

Tulajdonképpen csak most, e visszaemlékezés során válik számomra is egyértelművé, hogy az együtt eltöltött hosszú óráknak meghatározó jelentőségük volt abban, hogy elkezdtem a dzsender, vagyis a társadalmi nemek kérdésköre iránt érdeklődni. Őt – olykor csodálattal, olykor némi idegenkedéssel – követve és figyelve tudatosodott bennem, hogy miként működik, hogyan intézményesül a maszkulin csábító viselkedési mintázata. Vilmos ugyanis, bármennyire nem volt a szó klasszikus értelmében vett Don Juan-i alkat, számomra a zseniális csábító két lábon járó inkorporációjának tűnt; személyében a *par excellence* maszkulin csábítót csodálhattam és követhettem, mégpedig napi, rendszeres üzemmódban. A legfantasztikusabb élményem ennek során az volt, hogy a reflexiókat is meg lehetett vele osztani: hosszasan és mindkettőnket lázba hozó módon tudtunk beszélgetni Mozartról, Kierkegaardról vagy éppen Don Juanról és a Don Juan-mítoszról.

Vagyis miközben tette, tettük, egyúttal tudtuk is, vagy legalábbis tudni véltük, hogy mit, hogyan és miért teszünk. Vilmost – részben a Mozartot elemző Kierkegaard nyomán elindulva – egyre inkább nem az érzéki, hanem az intellektuális és lélektani csábítás zsenijeként kezdtem szemlélni. Egyúttal az is fölsejlett, hogy ez a figyelmes, empatikus, rafinált, eltökélt és célirányos bekerítő hadmozdulatokat végző, mediterrán típusú, alacsony ember példaértékűen testesít meg bizonyos nemileg kondicionált maszkulin viselkedési mintákat. Benne véltem fölismerni a későmodernitás feminin és toleráns macsóját. S ahogy ezt annak idején ki is mondtuk, majd a vele készült beszélgetésekből született monológban explicit módon is megfogalmazást nyert, Vilmos figurájában a századvég Don Juanja, a vándor, az utazó, a posztmodern kor új hőse jelent meg a színen. Vagyis az ő differenciáltan reflektált maszkulinitása föltétlenül kellett ahhoz, hogy a férfibeállítódások történelmi konstrukciói iránti kíváncsiság egyre erőteljesebbé váljék bennem.

És ezzel elérkeztem a másik tényezőhöz, amelynek kapcsán sokat köszönhetek neki. Azt a lehetőséget is megláttam ugyanis benne, hogy a vele készült beszélgetésekből született szöveg közreadása révén legalább annyit mondhatok el a világról, mint egy szociológiai tanulmány segítségével. Vilmos szellemi erejének köszönhetően megéreztem annak esélyét, hogy sorsa és gondolatai többszörösen túlmutathatnak az egyéni életút és

a magántörténelem békaperspektíváján. A vele készült és magnóra fölvelt beszélgetések alapján teremtettem meg egy új műfajt, illetve új rovatot a Replika folyóiratban, melynek első darabja volt a *Szex és forradalom. Egy ötvenhatos magyar emigráns az európai nemi piacon* című írás (Replika, 25. szám, 1997. március). Akkor még nem vállalta névvel a leírtakat, de megállapodtunk abban, hogy halálát követően a szövegek már a saját neve föltüntetésével fognak megjelenni.

Ráérezve a műfaj lehetőségeire, a következő néhány évben számos hasonló publikációt jelentettem meg, melyekből aztán egy önálló kötetre való válogatás is napvilágot látott (*Szex és forradalom. Tíz monológ. Replika Kör, 2001*). Mint ahogy ezt annak idején a kötet bevezető tanulmányában megfogalmaztam, szándékaim szerint ezek a monológok számtalan olvasattal, szabad vegyértékkel, vagyis legitim interpretációs lehetőséggel rendelkeztek. A narratívákat mindazonáltal részleges, szubjektív valóságkonstrukcióként fogtam föl, amelyek nem tartanak igényt az objektivitás látszatára, mivel a mindenkori narrátorok tisztában vannak szituációba ágyazottságuk történelmi esetlegességével. Nem kívántam kizárólagosan sugallt értelmezéseket nyújtani; ehelyett – úgymond – a „kontextuális pluralitás” elvét igyekeztem érvényesíteni, azt remélvén, hogy ily módon az olvasó számára is tágítom a szóba jöhető értelmezési tartományok horizontját.

És hogy miért foglalkozom most a Replika-monológokkal? Hát ezért, mert úgy gondolom, hogy a „kontextuális pluralitás” elve jelen esetben is alkalmazható. Vagyis jó esélyt látok arra, hogy más és más olvasatokat előtérbe állítva értelmeződjék a mi kötetünk is.

*

A számunkra ideális befogadó *lineáris olvasatban* részesíti a könyvet, vagyis először kézbe veszi, forgatja, ízlelgeti, szagolgatja, nézegeti, lapozgatja, majd miután nem tudja letenni, egy-két nap alatt végigolvassa. Vagyis úgy viszonyul hozzá, miként egy regényhez. Hiszen kötetünk – a szó leghagyományosabb értelmében – egy több generáción átívelő családtörténetet mesél el, mely bővelkedik izgalmas, fájdalmas, megható, humoros és drámai eseményekben. Persze ezt a regényszerű szövegfolyamot is sokféleképpen lehet olvasni, illetve értelmezni. Mindenekelőtt természetesen *esztétikai-formai szempontok* alapján. Emellett (ennek részeként?) releváns lehet a *pszichológiai olvasat* is, hiszen a narrátor számos esetben maga szolgáltatja az ehhez szükséges fogalmi eszközöket. Ez egyáltalán nem esik nehezére, hiszen – miként arra többször is utal – átesett a pszichoanalízisen, és ennek során elsajátította azokat a szempontokat, amelyek révén a szakemberrel azonos nyelven és színvonalon képes saját tudatalattijáról és anyjához fűződő ambivalens viszonyáról vagy éppen az egyes nyelvek,

illetve a saját maga által használt kifejezések, nyelvi formulák analitikus értelmezési lehetőségeiről értekezni. (Ennek egyik érdekes példája, amikor a „majom”, illetve a „majomszeretet” fogalmak családi és magánhasználatát teszi analitikus interpretáció tárgyává.)

Talán megbocsátható, ha számomra különösen érdekesnek tűnik a *szociológiai olvasat*, amelynek két altípusát is elképzelhetőnek tartom könyvünket illetően. Eme olvasat egyik altípusa, amikor az *olvasó a szociológus*, aki típusként kezeli a beszélőt. Ez az olvasat elsősorban ama fejezetek kapcsán képzelhető el, amikor a narrátor cselekvőként nyilvánul meg, vagyis az élettörténetét meséli el. Természetesen eme olvasaton belül is számtalan alvariáció képzelhető el aszerint, hogy éppenséggel *minek* a típusaként, minek a megtestesítőjeként fogjuk föl Vilmost. Más szóval: a különböző narratív kontextusokban más és más kerülhet előtérbe, vagyis, ha tetszik – már bocsánat! – *pluritipikus aktorként* is szemlélhetjük a főhőst, akinek sajátos vonásai kontextuálisan meghatározottak.

Néhány kézenfekvő példát említve: a fiatal Vilmos második világháború alatti rejtőzködése és bujdosása kiválóan érzékelteti a zsidó-nem zsidó mindennapi társadalmi kapcsolatok jellegzetességeit az ostromlott Budapesten – miközben persze megmarad az egyéb dichotómiák figyelembevételének lehetősége is (mint amilyen a felnőtt/gyerek, fővárosi/vidéki, középosztálybéli/munkásosztálybéli, vallásos/nem vallásos és így tovább). Ugyanakkor az ötvenhatos történetrészben egy sok tekintetben tipikus fiatal forradalmár helyzetét, cselekedeteit és társadalmi környezetét ismerhetjük meg, melyben értelemszerűen más oppozíciók és társadalmi viszonylatok kerülhetnek az olvasói érdeklődés fókuszába. Vagy egy harmadik példa: könnyen lehet, hogy a külvárosi népségről és a bevándorlókról elítélően nyilatkozó szövegrészeket az olvasó egyszerűen egy konzervatív, jobboldali öregember jellegzetes narratívájaként fogja majd föl.

Másrészt elképzelhető egy olyan szociológiai olvasat is, melynek során *Vilmos kerül a szociológus pozíciójába*, vagyis ő lesz a szakértő, aki rendelkezik a típusalkotó társadalomtudományos gondolkodáshoz szükséges tudással. Ez az olvasat különösen ama fejezetek kapcsán lehet jogosult, melyekben a narrátor nem aktív cselekvőként, hanem értelmező, értelmiségi pozícióban van jelen. Ebben az esetben vagy teljes mértékben elvonatkoztatunk az ő beágyazottságától és megismerési pozíciójától, vagy pedig legitimnek tekintjük tudását, tapasztalatát, illetve azt a szituatív pozíciót, amelyből állításait megfogalmazza. Ilyeténképpen – hogy ismét egy szemléletes példát hozzak – a hatvanas-hetvenes évekbeli nemzeti szexuális kultúrák átalakulására vonatkozó állításait szakértői elemzésnek tekinthetjük.

A szociológiai olvasatokkal kapcsolatban megfogalmazottak könnyedén átemelhetőek az esetleges *történettudományos* olvasatokra is. Vagyis

egyrészt elképzelhető, hogy Vilmos szavait tekintjük a történeti vizsgálódás tárgyának. Ily módon – „kvázi történész” olvasóként – arra tehetünk kísérletet, hogy a narrátor szövegét beillesszük a magyar/európai/zsidó (társadalom)történet összefüggésrendszerébe, és ezáltal megerősítsük, finomítsuk, vagy megkérdőjelezzük a releváns kánon egyes téziseit. Másrészt eljátszhatunk azzal a lehetőséggel is, hogy a narrátort nem az általunk végzett értelmezés tárgyának, hanem elemző ágensnek tekintjük, aki maga konstruálja meg a történelmi narratívát. Ez a történettudományos komplex olvasat különösen releváns abban az esetben, ha a könyvet az egyik legizgalmasabb és leginkább összetett kontextusba, a *magyar zsidó társadalomtörténet összefüggésrendszerébe* helyezzük, mivel egyértelmű, hogy e tekintetben Vilmos egyszerre alanya és tárgya saját elbeszélésének, illetve elemzésének. Talán ez az a témakör, amelyben a legátgondoltabb és a legfölkészültebb módon megnyilvánul meg. És ez nem csekély súlyú állítás, tudván, hogy hősünk milyen magas szinten birtokolja a különböző szakterületek tudását. Következésképpen e tekintetben a narratív konstrukció kontextuális pluralitása a maga pompázatos teljességében tárulhat föl előttünk.

E pompázatos teljesség elsősorban annak köszönhető, hogy Vilmos több generációra visszanyúlóan pontosan tisztában van mindkét fölmenője családtörténetének legapróbb részleteivel. Másodsorban: egyáltalán nem mindegy az sem, hogy milyen, illetve melyik család történetéről van szó, hiszen a fölmenők között – az azonos nevű nagyapán kívül is – számos történelmi rangú személyiség található, akiknek környezetében, eme kitüntetett pozícióból adódóan, lépten-nyomon további jelentős személyiségek (politikusok, művészek, tudósok, sportolók) tűnnek föl a színen. Harmadrészt: a narrátor jól ismeri a tágabb társadalomtörténeti összefüggésrendszert is, következőképpen alkalmas arra, hogy saját állításait pozicionálja a zsidó-magyar asszimiláció- és társadalomtörténettel kapcsolatban létező egyéb történettudományos megközelítésekhez, paradigmákhoz képest. Negyedrész: rendkívüli fölkészültsége és sajátos beágyazottsága alkalmassá teszi őt arra, hogy a neológia, majd a lassú elvallástalanodás útjára lépő, ugyanakkor identitását megőrizni igyekvő asszimilálódó/integrálódó zsidó polgár nézőpontjából megértően, ám erős kritikával viszonyuljon a zsidó asszimiláció/integráció más mintázatait választó (például az ortodoxiához vagy a kommunista hatalmi elithez másképpen viszonyuló) magyar zsidóság stratégiáihoz. Tehát miközben rendelkezik a komplex tárgy rekonstrukciójához szükséges valamennyi paraméterrel, egy különös megismerési pozícióból szólal meg – mégpedig a rá jellemző okos és élesen provokatív önreflexivitással. Ez a nézőpont igencsak szokatlan a magyar szellem-, politika- és társadalomtörténetben. Ötödrész: beágyazottságának különös szituacionalitása, valamint családjának sorsa följosítja őt arra is, hogy a ma-

gyar történelmi tényeket egy összeurópai viszonylatrendszerbe illessze, s így a partikuláris családtörténettől eljusson egy tágabb és összetettebb társadalomtörténeti kontextusig.

Ám ezzel még mindig nem merítettük ki a lehetséges társadalomtudományos olvasatok körét. Vilmos ugyanis könnyedén képes néhány elvonatkoztatási lépcsőfokkal följebb kerülni, és még szélesebb távlatokba illesztve szemlélni az általa elmondottakat. Következésképpen – hatodrészt – semmi gondot nem jelent számára, hogy a zsidó-magyar viszonylatrendszer révén a többség/kisebbség csoportdinamikájának egy sajátos al esetét ragadja meg: e tárgyban egy történeti megalapozottságú, univerzális szociológiai modellt vázol föl. Ráadásul mindezt egy legalább két évszázados ciklusidejű folyamatra vonatkoztatja: a 19. század elején induló családtörténeti szálaktól az ezredfordulóig eljutva a későmodernitás jellegzetes másságkonstrukcióit illetően tesz figyelemre méltó állításokat. Hetedrészt: egyes fejtegetéseiben túllép ezen a történeti-szociológiai modellen is, és történelem-, művészet- és vallásfilozófiai problémaként láttatja a saját családjá által megélt sorsból kiindulva föltett alapkérdéseket. Vagyis, ha tetszik, a beszélő szabadon sétálgat ki és be a saját szituatív beágyazottsága által meghatározott, önreflexív módon bemutatott családtörténet, a magyar társadalomtörténet, az egyetemes társadalomtörténet, a történeti szociológia, valamint a történelemfilozófia egymásba hatoló értelmezési tartományaiban. (Talán mondani sem kell: az említett olvasatokat példaként említettem, hiszen, ahogy fentebb is utaltam rá, Vilmos narratívája nyitott a további értelmezések, olvasatok, megközelítések számára.)

*

Fölmerülhet az olvasóban: vajon hogyan határozható meg könyvünk műfaja? Az egyik kézenfekvőnek tűnő opció az angolszász történettudományban a múlt század hatvanas éveitől terjedő *oral history*, vagyis az *elbeszélt történelem* műfaji lehetőségének választása. Az annak idején mindenekelőtt a különböző civil és polgárjogi mozgalmak dokumentációját szolgáló megközelítés lényege, hogy a történész a szemtanú pozíciójából előadott szóbeli narratívák segítségével tesz rekonstruálhatóvá írott források révén nem, vagy csak nehezen megragadható eseményeket, történéseket.

Kétségtelen, hogy az időközben Magyarországon is elterjedt *oral history*-kutatások fontos referenciát jelentettek számunkra. Első megközelítésben akár indokoltnak is tartható ez a műfaji behatárolás, hiszen Vilmos vitathatatlanul egy olyan szemtanú, akinek elbeszélt története, (magán)-történelme képes érzékeltetni, pontosítani, árnyalni a fontos történelmi

eseményekkel és személyekkel kapcsolatos tudásunkat, illetve számtalan olyan elemet tartalmaz, mely írott források révén nem hozzáférhető. Az ötvenhatos forradalomról szóló, egyes szám első személyű, élményszerű beszámolója pontosan tükrözi az elbeszélttörténelem-írás szinte valamennyi kellékét. Nem véletlen, hogy az Ötvenhatos Intézet is fölvételt készített vele (amit egyébként mi is fölhasználtunk könyvünkben). Abban az értelemben is klasszikus oral history-narratívának tekinthető kötetünk, hogy Vilmos saját, különös nézőpontját fölvállalva mesél, és éppen ez a sajátos nézőpont teszi az általa elmondottakat hitelessé. Eljárásmódunk a tekintetben is követi a bevett oral history metodológiai kánont, hogy mi is többé-kevésbé szisztematikusan tervezett beszélgetéseket folytattunk interjúalanyunkkal, amelyeket magnóra rögzítettünk, majd leírtunk.

Ugyanakkor a mi szövegkorpuszunk – szemben a mainstream oral history-hagyománnyal – két, viszonylag jól elkülöníthető szerkezeti egységre bontható: míg a könyv első részében az események játsszák a főszerepet (ez a rész tehát még lehetne egy klasszikus elbeszélttörténelem-eset), a második részben már túlnyomórészt a beszélő gondolatait, értékítéleteit, elemzéseit, reflexióit ismerhetjük meg. Vagyis a mi szövegünk, mint már néhányszor említettem, több vegyértékű. Mindez jelentős mértékben a narrátor nem mindennapi tudásának és fölkészültségének köszönhető, melynek következtében többszörösen is túllép saját partikuláris beágyazottságán és megismerési pozícióján.

A legfontosabb különbség a kanonikus oral history-elbeszélések és a mi könyvünk között véleményem szerint abban rejlik, hogy az előbbieket a lehető legteljesebb szöveghűséggel és teljes terjedelmükben rögzítik, a leírt változatban is megtartva a nyelvi pongyolaságokat, továbbá az írott szövegben máskülönben nem elfogadható, stilisztikailag nem kívánatos elemeket (az ismétléseket, pontatlanságokat, elhallgatásokat, mellébeszéléseket és így tovább). Emellett a leírt változatban is fönmarad a párbeszédes interjúszituáció. Vagyis a kutató kérdez, az alany pedig válaszol. Ezzel szemben mi nem közöljük teljes terjedelmében az „interjúalany” által elmondottakat, mivel egy szigorú szelekciót végeztünk, melynek következtében nem csupán az ismétléseket és pontatlanságokat igyekeztünk bizonyos mértékig kiiktatni, hanem témánként csoportosítva megváltuk és átszerkesztettük, nyelvileg korrigáltuk, lehetőség szerint egységesítettük az úgynevezett „nyersinterjút”. E kemény beavatkozó munkának eredményeként az eredeti „nyersanyag” mintegy kétharmadát kihagytuk, már csak terjedelmi okok miatt is. Ezen kívül mást is elkövettünk, ami tilos lenne az oral history metodológiai előírásai szerint: önmagunkat is eltüntettük a beszélgetésekből.

Vajon állíthatjuk-e akkor, hogy könyvünk műfaja inkább *emlékirat*, avagy *memoár*? Nos, véleményem szerint az imént leírtakból az is követke-

zik, hogy esetünkben ez a műfaji besorolás sem alkalmazható. Az emlékirat fő sajátossága ugyanis, hogy alanyi műfaj: szemben az oral history-kánonnal, a memoár írója és narrátora ugyanaz a személy. Ő az, aki elvégzi a megírás fárasztó, sok lemondással járó munkáját, majd többnyire az emlékirat kiadásával, megjelentetésével kapcsolatos tevékenységeket is. (No jó, ez utóbbi nem szükségszerű, hiszen számos olyan emlékirat létezik, melynek esetében nem az emlékiró, hanem valaki más – például egy tanítvány vagy egy kutató – végezte a szöveggondozás és a megjelentetés munkáját.)

Könyvünk egyik sajátossága, hogy a kérdező látszólag nincs jelen benne. Első olvasatban úgy tűnik, hogy a párbeszéd *közvetlenül* a narrátor és az olvasó között zajlik, vagyis hogy az olvasó memoárt tart a kezében. Ám ez a látszat csalóka, mivel a kérdezők igenis jelen vannak a szövegben, mégpedig meglehetősen összetett módon. Csupán a végső szövegváltozathoz vannak – ha szabad így fogalmazni – *kiretusálva*. Jelenlétük, jelenlétünk mindenekelőtt abból származik, hogy mi kezdeményeztünk, mi álltunk elő a publikáció ötletével. Vagyis mi voltunk a fölbujtók. Másrészt mi voltunk azok, akik – az általunk létrehozott helyzetben a ránk kirótt hagyományos szerepet alakítva – kérdéseket fogalmaztunk meg. Mi hoztuk föl a témákat, vázoltuk a problémaköröket, s ily módon egyfajta hatalmi pozícióból beszéltettük alanyunkat. Emellett az interjúszituációkban folyamatosan reagáltunk is: olykor ellentmondtunk a narrátornak, olykor pedig kiegészítettük vagy megerősítettük őt – akár metakommunikatív eszközök használata révén is. A „nyers” interjúanyag rögzítését követően pedig átváltottunk szerkesztővé, majd társszerzővé. A könyv műfaját és ismeretelméleti pozícióját tehát alapvetően meghatározza az a tény, hogy a narrátor beszédfolyamának elsődleges címzettje az utólag kiretusált kérdező. Következésképpen egyértelmű, hogy kötetünk nem tekinthető memoárnak sem.

Ezért a magam részéről a *narratív monológ* műfaji kategóriát tartom leginkább helytállónak. *Monológ*ról beszélhetünk ugyanis, amennyiben könyvünkben egy magányos személy egyes szám első személyben azzal a céllal fogalmazza meg gondolatait, hogy azok eljussanak a közönséghez. Ez a monológ *narratív*, amennyiben nem jövőbeli akciókra irányul, hanem múltban történt eseményeket foglal össze, illetve a beszélőnek a múltbeli eseményekkel kapcsolatos gondolatait tartalmazza, mégpedig írott és szerkesztett formában.

S noha lehetne még folytatni a műfajelméleti fejtegetéseket, úgy gondolom, szerencsésebb, ha kellő önmérsékletet tanúsítok, és lekerékeitem mondandómat. Befejezésül annyit: életem során találkoztam néhány nagy formátumú emberrel – érdekes módon többnyire Párizsban. Az egyik ilyen kivételes jelentőségű személy szellemi tanítómesterem, Pierre

Bourdieu volt, a huszadik század utolsó harmadának legnagyobb befolyású, legtöbbet idézett szociológusa. Nála érezni lehetett, ahogy szívja föl, szinte bekebelezi a hallottakat, olvasottakat. És jóllehet volt még alkalmam néhány világhíresség közelebbi szemügyre vételezésére – közöttük tudósok és művészek egyaránt akadtak –, kiválósági magánmitológiám toplis-táján Pierre Bourdieu után közvetlenül Vázsonyi Vilmos következik. Nagy fájdalom, hogy nincs már közöttünk.

Ipolyvisk, 2012. január 30.

TARTALOM

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	5

AZ OLVASÓHOZ	7

REZEDA KÁZMÉR ÉS OBLOMOV

Ötvenhat őszén	15
Úgy mint Rezeda Kázmér	15
Oblomov	18

GYEREKKOR

Amikor megszülettem	25
„Jaj, de szörös!”	25
Hogy semmifajta majomszeretet.	28
Bajáról érkeztünk haza	28
Már gyerekkoromban utáltam a többieket	29
Wimfel Erika volt életem első szerelme	31
Beszéltem már az „utolsó mohikán” fantazmáról	31
Imádtam Tettit.	32
Teizmus volt a családban, komoly istenhit.	35
Amíg a mise folyt, nem volt gonosz tekintet.	36
A katolikus egyház szépségkultusza	37
Hitlert Antikrisztusnak tartotta	38

CSALÁD

Rómában az 1960-as években jártam	43
Vázsonyi Vilmos még Weiszfeld Vilmosként született	43
Az idősebbik, Vázsonyi Jenő doktor 1864-ben született	47
Nagyanyám született Szalkai Schwartz Margit	50
Nagyanyám egy életre beleszeretett a nagyapámba	52
Szomory Dezső a <i>Levelek egy barátnőmhöz</i>	54
A Milkók az anyai nagyapai ág	55
Weidinger dédmama	59
Reich Erzsébet nagymamám	63
Reich Vilmos dédapámat	66

VÁZSONYI VILMOS ÉS APÁM

Apai nagyapám, Vázsonyi Vilmos	71
Reviczky Gyula és Komjáthy Jenő nemzedékének	73
Az édesapám	76
Ide lőj, te kutya, ha mersz	81
A bohémia és a tehetség	82
Földes Pista bácsi	85
Molnár Ferenc egész életében egyetlen embert szeretett	90
Móricz Zsigmondnak volt köszönhető	92

OTTHON, ISKOLA, HÁBORÚ

Tán ötéves lehettem	97
Az országot nem hagyjuk el, mert itt vagyunk itthon	98
Politizálódni mi az elemiben kezdtünk	106
Apám nagyon jól ismerte a Terézvárost	109
A Liszt Ferenc tér 2.	111
A mi lakásunk	116
A lakásunkban nagy élet folyt	120
Apám számára a második zsidótörvénnyel szűnt meg	123
Mi már tudtuk, hogy a németek bejöttek	130
Március 19-én	134
Én úgy tudom	137

Közben megkezdődtek a bombázások.....	140
A hamis papírt	145
A bűjtatásom.....	148

HOGYAN TOVÁBB?

Január 18-án jöttek be az oroszok	155
Anyám eleve skizoid, autisztikus természet volt	158
Negyvenhat nyarán lementem Pista bácsihoz Bajára	164
Tánczos Gábor története.....	166
Anyám azonnal elment dolgozni	169
A nagyanyám mindvégig velünk lakott.....	171

AZ ÖTVENES ÉVEK

Talán negyvenhatig lehetett reménykedni	179
Németül beszéltünk otthon	185
A tiszta utca negyvenöt után sosem jött vissza.....	189
A lassan feltápaszkodó városban.....	191
A komplikált értelmiségi lányok	193
Negyvenöt után ritkán találkoztam antiszemitizmussal	195
Nem sokkal később kezdődött a Rajk-per	198
És ezzel felvettek az egyetemre.....	200

ÖTVENHAT

A XX. kongresszus után	205
Október 22-én.....	210
A tüntetésen belül	211
Én akkor tíz napig szinte semmit nem aludtam.....	214
Miután megszületett a döntés	217
Valamikor 27-én voltam a János kórházban.....	221
A Szabad Nép székházba	224
A Nagy Imre-kormány	229
November 3-án lementünk Győrbe	235
Számomra negyvenötől fogva	242

NYUGATON

Ötvenöt végén megismertem	247
Amikor megérkeztem Bécsbe	248
Ötvenhat után többször is ellátogattam Tettihez	256
Lementem az utcára Bécsben	258
Beckett-tel ötvenkilenc nyarán találkoztam	260
Alexander von Sacher-Masoch	262
Étienne Rajk	268
Vázsonyi Endréről	270
Magyarország grosso modo kimaradt az életemből	274
Egyetlen olyan alkalom adódott	278

A SZEXUÁLIS FORRADALOM

A szexuális forradalom	283
A mesterséges megtermékenyítés és a klónozás	283
A leszbikus kapcsolatok	286
Sakál, medve, puma	292
Öregember ne akaratoskodjon	294
A voyeurizmus	298
Szeretem a magányt	300
Partikuláris helyzetben vagyok	304
A romantikus magyar figura	307
Don Juan sorsa	310
Az európai férfitípusok	312
A szexualitás és az érzelmi <i>engagement</i>	317
A női hódítás	320
Az ember nemcsak racionális lény	323

HOGYAN FOGJUK FÖL AZ ASSZIMILÁCIÓT ÉS A CIONIZMUST?

Ha az asszimilációt úgy értelmezzük	327
A mi családjunkban az ortodoxokat tisztelték	335
A probléma ott van	341

LÁTOGATÁSOK

Székely Andris barátom	347
Anyám halálakor	349
Megnéztem Tarr Béla filmjét	355
Meg kellene nézni még egyszer a Mosonyi utcát.	368

NAGYVILÁG

Hogy mi folyik a nép körében?	373
Csak a haza tud ilyen sebeket okozni.	378
Negyvenötben roppant szomorú lettem	381
Hogy miért alakult ez így?	383
Tudom, mikor lesz, ahol abbahagyom	384
„És a barokk?”	387
„WER JETZT KEIN HAUS HAT...” (Zeke Gyula)	391
A ZSIDÓ MAGÁNTÖRTÉNELEM UNIVERZALITÁSA (Hadas Miklós) . . .	401
KÉPEK, DOKUMENTUMOK.	417

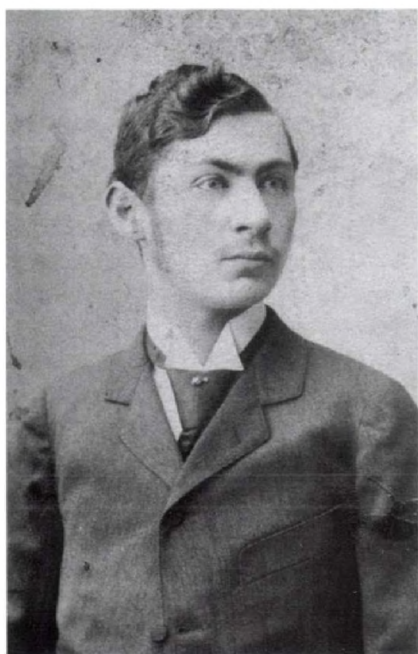

„Édesanya, Milkó Mátyásné
menyasszony korában” – írta a kép
hátrá Milkó Anna, Vilmos anyja

„Milkó Vilmos nagyapám” – írta a kép
hátrá Vilmos anyja

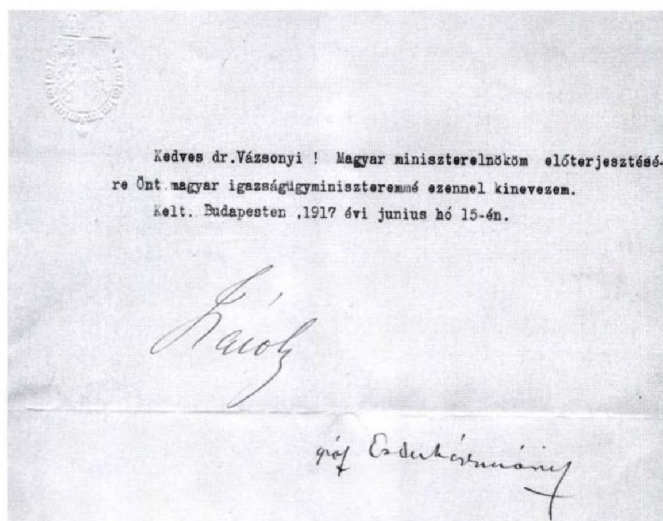
A fiatal Vázsonyi, itt még
Weiszfeld Vilmos

A pályakezdő ügyvéd és hírlapíró

A gúnyrajz hátlapjára felesége utóbb ezt írta: „Ilyen szemtelenségeket csináltak. Hát nem gyaláztat? Gyűrűt soha nem viselt, a korona a feleségére ment.”

Vázsonyi Vilmos miniszteri kinevezése Károly király és gróf Esterházy Mór miniszterelnök kézjeggyével

DR. VÁZSONYI VILMOS
ORSZÁSSZÜLÉSI KÉPVISELŐ, A FELMENTETT DÉSY ZOLTÁN VÉDŐJE

Gróf Apponyi Albert és Vázsonyi Vilmos

Vázsonyi Vilmos fiával, Jánossal és ismeretlenekkel 1910 körül

6) Mára nostra elmesélis társaságban ért a róla
 réls' anekdota, amelyet e sorok rója leírtak
 képe hallott tőle ar előbb. Azt mondta: „Én befelé
 egy jó úrnek vagyok, és ha többet art kérdőre tőlem,
 hogy mi ar egyetlen kívánságom, akkor art felelnem,
 hogy szeretnék munkukit szeretni. Kifelé aronban
 keserűnek látom, mint mindig fölfele, vezett
 katona a harc előt. Mit csináljak? Én már is van.
 Van rólam egy anekdota, ért szeretem a legjobban.
 Mikor Budapestre bevezették a villanyvilágítást,
 ar első impozáns vilámpár a Teréz köruton ágaskodtak.
 Az én Terézvárosomban. És egyen este, vacsora után
 hátsófelé ballagott két terézvárosi polgár ar
 Alkária kávéházból, és ^(bárka) elragadtatással nézte a ~~külső~~
 magas onkolókat, amelyek ledőléi vették a nyugatokat
 ar első vilámpár. ^(Majd még föl volt bontva a lámpák miatt.)
 Valon el voltak ragadtatva a
 polgárok. Az egyik is kiáltott fel: „Nézd milyen
 gyönyörű, éljen Bárczy!” A következő pillanat-
 ban elbotlott a felbontott asztalban, velegyörgővött
 a földön, és utóbban keservesen tipáskodott fel,
 és mondta: „Az ördög visz el ért a Városmegye?”

Sokszor mondta el ezt az anekdotát, de
neháynor meg is mesárolta. Azt mondta: „Néhe,
Bárczyval mi együtt dolgozunk, mind a ketten
márjuszert a város, és ha erről a városról van szó,

A pálya végén

A felvétel hátlapján felesége kézírása: „Halála előtt 1 hónappal
1926 április végén Badenben. Dr Josef Beth, Marinka Beth, Pál Jób,
Frank Leo, Vázsonyi, Vázsonyiné”

Kegyelmes Asszonyom!

A Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete mélységes szomorúsággal értesült arról a döbbenetes csapásról, amely ezt az elárvult országot egyik legnagyobb fiától fosztotta meg. Megilletődve állunk ravatala mellett annak a nagy embernek, aki a magyar irodalom és a magyar művészet szent ügyéért harcos kedvvel annyiszor szállt síkra. Biztatás és bátorító szavait sohasem felejtjük el, nemcsak munkásságára, de hálával emlékezünk.

Engedje meg Kegyelmes Asszonyom, hogy a megpróbáltatásnak ebben a sötét órájában mi is odaálljunk azok sorába, akik Vázsonyi Vilmost siratják.

Kegyelmes Asszonyomnak tisztelető hiva

Heltai Károly
elnök

Vázsonyi Géza

NE ÁRULJATOK EL!
SZAVAZZATOK A NEMZETI DEMOKRATA PÁRTRA

Vázsonyi holtában is harcolt a szellemiségét őrző párt szavazataiért
az 1930-as fővárosi választásokon

Milkó Mátyás és lánya 1911-ben Baján

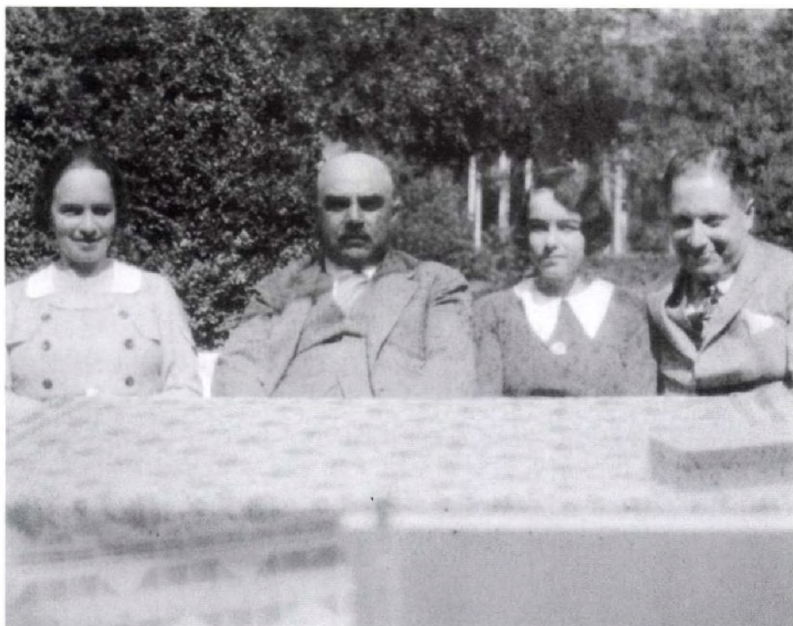

Milkó Péter, Vilmos anyai
nagybátyja 1929-ben

Milkó Anna 1925-ben

Milkó Mátyás és felesége lányukkal, Annával és Vázsonyi Jánossal
1933 körül a bajai ház kertjében

„Négy nappal apa halála előtt, Kranjska Gora, 1938 aug”
– írta a kép hátára Vilmos anyja

Móricz Zsigmond és felesége, Simonyi Mária vendégségben Milkóéknál
Baján, 1930 körül

MÓRICZ ZSIGMOND
LEÁNYFALU (Pest m.)
TELEFON-SZÁM: 23.

Kedves Annyom!

Fogadj Redvenigcén
legőszintebb Köszönettel

Részvételek hirt

1928. VII. 12.

móricz

Móricz Zsigmond Vázsonyi Vilmosnéhoz szóló kártyája

Vázsonyi Vilmosné és fia, János 1930-ban
a Kerepesi úti temető kapujában

Milkó Anna 1932-ben, Angelo műtermében

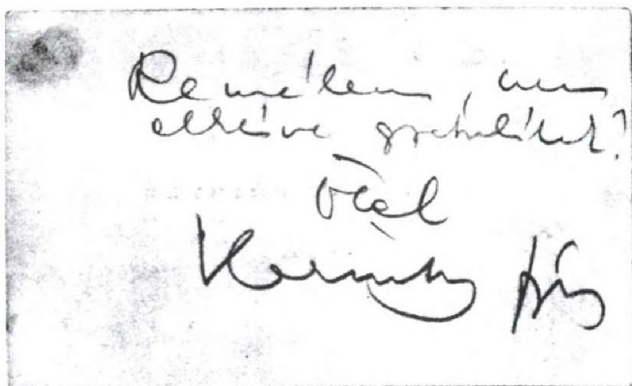
Vázsonyi János és Milkó Anna esküvője

„Hol volt ez, én nem tudom – írta utóbb a kép hátára Milkó Anna. – Pedig olyan kedves és jó. Nászúton 1933 nyarán?”

A névkártya
eredetijének holléte
ismeretlen,
a fénymásolt lapra
Vilmos a következőket
írta: „Karinthy Frigyes
az én születésemhez
gratulál Apámnak
V. Jánosnak.
(Névjegyen)”

A négy és fél hónapos Vilmos Tettivel, aki utóbb ezt írta a kép hátára:
„Das ist die erste Aufnahme von dir gewesen in Húvösvölgy!”, azaz:
ez volt az első kép rólad Húvösvölgyben

1936 II/23. Viluonka 1/1

Tetti a harmincas évek második felében

Vilmos Baján, 1937 nyarán

A kétéves Vilmos a bajai kertben dédanyja ölében,
anyjával és nagymamájával

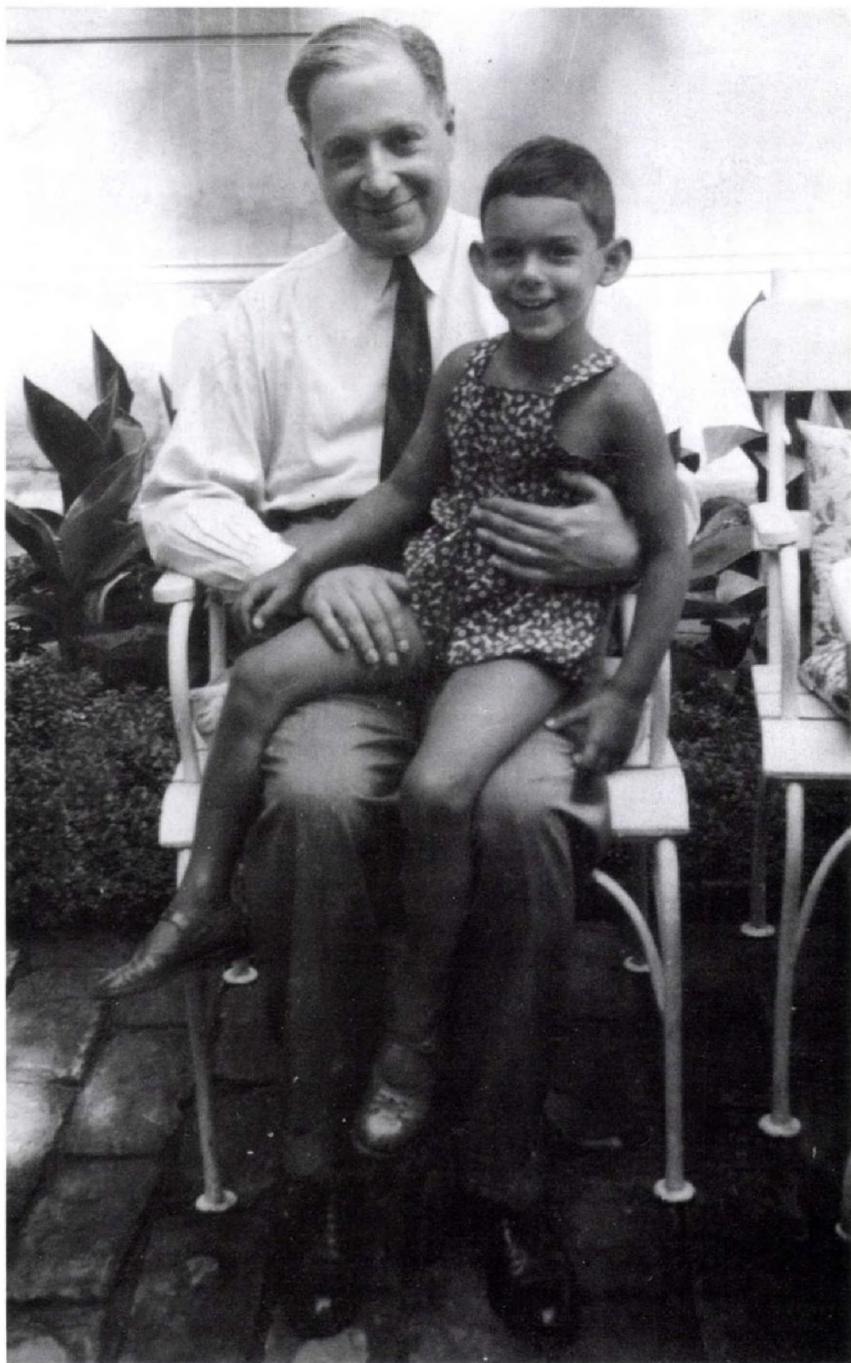

Hármasban a vurstliban 1938 tavaszán

Hármasban 1938 nyarán. A felvétel hátoldalára utóbb ezt írta Milkó Anna:
„A kis család bár még lenne egy – de most?”

Apa és fia 1939 augusztusában. A bajai nagymamának küldött képeslap
háta erre írt a pesti nagymama: „Drága kis unokám, Vilmoska
az édesapjával, az én jó Jánival.”

II. 103

44 oldal tartalmaz.
Contient 44 pages.

ELŐLÉPÉS
7 JÚN 1944
BUDAPEST
PENCŐ

ÜTLEVÉL — PASSEPORT.
MAGYAR KIRÁLYSÁG — ROYAUME DE HONGRIE.

Az útlevél tulajdonosának aláírása:
Signature du titulaire:

Az útlevél kiállítását hatóság aláírása és pecsétje (nedves pecsét):
Signature et timbre (humide) de l'autorité ayant délivré le passeport

A főkapitány megbízásából:
En l'absence du Chef de la Police

Az útlevél száma:
N° du passeport: 298662

A tulajdonos neve:
Nom du titulaire: DR. VÁZSONYI JÁNOSINÉ
MILKÓ ANNA

A vele utazó feleségének neve:
Accompagné de sa femme: MME. DR. JEAN VÁZSONYI
NÉE: ANNE MILKÓ

Vele utazik ..... gyermeke.
et de ses ..... enfants.

Állampolgársága: magyar.
Nationalité: hongroise.

Az útlevelek és a fel nem használt angol vízum

II. 103

44 oldal tartalmaz.
Contient 44 pages.

ELŐLÉPÉS
7 JÚN 1944
BUDAPEST
PENCŐ

ÜTLEVÉL — PASSEPORT.
MAGYAR KIRÁLYSÁG — ROYAUME DE HONGRIE.

Az útlevél tulajdonosának aláírása:
Signature du titulaire:

Az útlevél kiállítását hatóság aláírása és pecsétje (nedves pecsét):
Signature et timbre (humide) de l'autorité ayant délivré le passeport

A főkapitány megbízásából:
En l'absence du Chef de la Police

Az útlevél száma:
N° du passeport: 22763

A tulajdonos neve:
Nom du titulaire: DR. VÁZSONYI JÁNOS

A vele utazó feleségének neve:
Accompagné de sa femme: DR. JEAN VÁZSONYI

Vele utazik ..... gyermeke.
et de ses ..... enfants.

Állampolgársága: magyar.
Nationalité: hongroise.

For extension of passport see page 8

Visa applied for UK
Budapest, Date: 20.12.39

GOOD FOR SINGLE JOURNEY

Visa for UNITED KINGDOM

Date 12-5-39 No. 4589

Granted at BUDAPEST

Signature

[Handwritten signature]

"Authorized by H.O. No.
V-3577 for visit of one
month to UK; not for
employment."

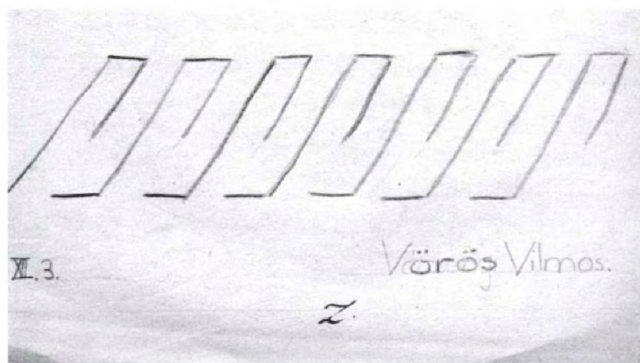
„1941. április 26. Szombat. A Múzeum kertben Nagyi és Vilmos Tamás, az én drága mindenem” – írta a kép hátoldalára Vázsonyi Vilmosné

DRAGANASYIKA-
MSOKS
OSOKS ZORD
YAKOJU NOKRS
SONYIVILMADT

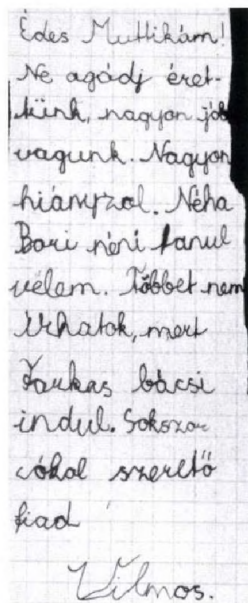

Vilmos anyjával a Liszt Ferenc téri ház belső teraszán 1944 nyarán

Vilmos 1944-es iskolai rajzán új vezetéknevét gyakorolja

Vilmos 1944. október 24-i
levele anyjához

47.

NYILATKOZAT

Dr. Vázsonyi János ügyvéd urat évek óta ismerem. Vele 1943 év folyamán szoros politikai kapcsolatok jutottam és felfogását és tevékenységét igen alaposan megismertem. Vázsonyi János egyik fő mozgatója és irányítója volt annak a törekvésnek, hogy a munkásság és parasztság mellé egy megfelelő felfogású és haladó szellemű polgári tömörülés állíttassék. Ezen cél érdekében többszöri beható tárgyalások folytak a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazda Párt vezető tisztségűivel is. Ezen együttes baloldali front nyílt deklarációját csak a 944 év márciusában bekövetkezett német megszállás akadályozta meg.

Dr. Vázsonyi János egyénisége és politikai felfogása, valamint személyes magatartása minden tekintetben érdemesté teszi őt arra, hogy a demokratikus Magyarországért folyó harcban megfelelő helyet kaphasson.

Budapest, 1945 július 28.

Dr. Andorka Rudolf

Dr. Andorka Rudolf

Idősebb Andorka Rudolf ajánlása

Vilmos elegáns öltözetben

Köszönés Munká! Beveratén: Miert irók ceru-
zálal mert Jetti most fűrdelt, és nem
okozom az ágypot és sajjt! „serej” (sic)
semilyemet betintami. Elég moskos va-
gyok anélkül is. Tartalom: (Sablón)
Hogy vagy? Hogy érzed magad? Hogy
kibuk? Ma kaplam Capodat. A kiert
dolgotkat elintézem. (Nagyj, Schuet P.)
Holnapután Magolus néniékhez megyek.
Velük megyek meccse is. Gondolataimmal
majd külön levélben zabaltatlak.
Téma: Az idealizmus képmutató ma-

rializmus. Nem érkei: Most én nem!

Ezen már nőttem. 19. én Magyar

ban, mikor a 1945
igarságszolgáltatás-
ról beszélt Jampa
elbirtam magam.

Azt hiszem tudod,
miért? A Maray könyv
Rikint. Jodsz Lili
keresett. Jodsz valami
„aró” az igyiről?

Különben minden rend-

ben van. Jettivel
együtt él: v. n. stb.

Marokkóparány Válasz

LEVELEZŐLAP

N. N.

226

Dr. Várossy János
írásbírónak

Galyaslelő

Vilmos 1949-ben Görömböly-Tapolcán, ismeretlen fiú társaságában

5 Montag Lundi Lunedi

Goncsirov: Oblomov (Sabo E.) Kát igen...

Nem kineve, hogy először ma valaki Pesten, a-
 Ri ezt a regényt nálam jobban megérti. S egyre job-
 ban, egyre mélyebben. De nekem sajnos nincs stolt-
 om, és Oblomovkát kiűzték a lábam alól.

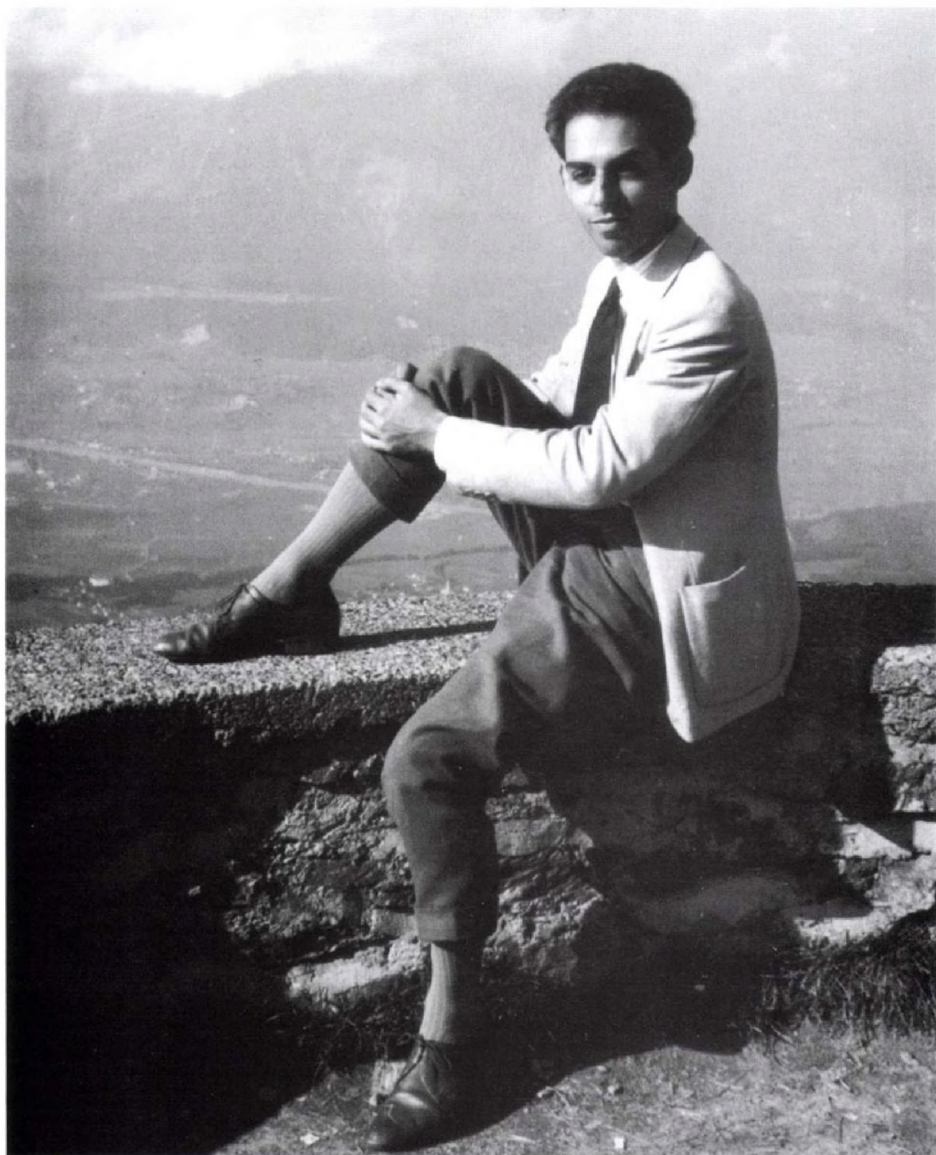
A régi Kauriki hírhedt első előfüggvényen allegorikus
 alakok körüli egy géniusz hat kőfalán, azon a Szózat-
 ból úgy sor: "És annyi balneum..." Némel Répüs felfel-
 te, állandóan mellette ültet, mely elvonta a nővérét

Vilmos bejegyzése határidőnaplójába, 1953 január

Bécsben huszonkettedik születésnapján, 1957. március 23-án.
Vilmos a felvétel hátoldalára Terminus, a határok római istenének
utóbb Erasmus-jelmondatként elhíresült szavait írta:
„Nulli concedo” – senkinek nem bocsátok meg

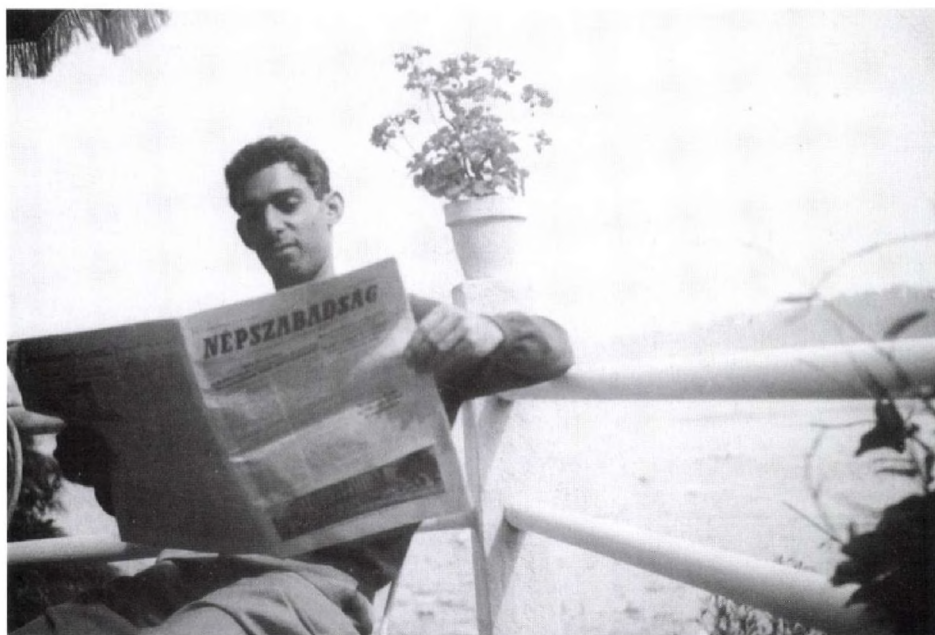

Az Alpokban 1958 nyarán. A kép hátoldalán a kézírása: „...silence, exile and cunning.” (Joyce) Az *Ifjúkori önarckép* sokat idézett intelmének utolsó három szava.

A teljes mondat magyarul Szobotka Tibor fordításában:

„Nem vagyok hajlandó tovább szolgálni azt, amiben már nem hiszek, nevezzék azt akár az otthonomnak, a hazámnak vagy az egyháznak, de hajlandó vagyok megkísérelni, hogyan tudnám az életnek vagy a művészetnek valamely útján-módján a lehető legszabadabban és a legteljesebben kifejezni magamat, a védelmemre pedig nem használnék más fegyvert, mint az egyedülieket, amelyeknek használatát önmagamnak engedélyezem: a csendet, a száműzetés magányát és az agyafúrt értelmet.”

„Dinard 1960 Nyár Háttérben a tenger, a villa terraszáról.”
– írta a kép hátoldalára Vilmos

Ismeretlen parton, ismeretlen nővel

Jeruzsálemben 1962 májusában. A felvétel hátlapján két idézet Vilmos kézírásával:

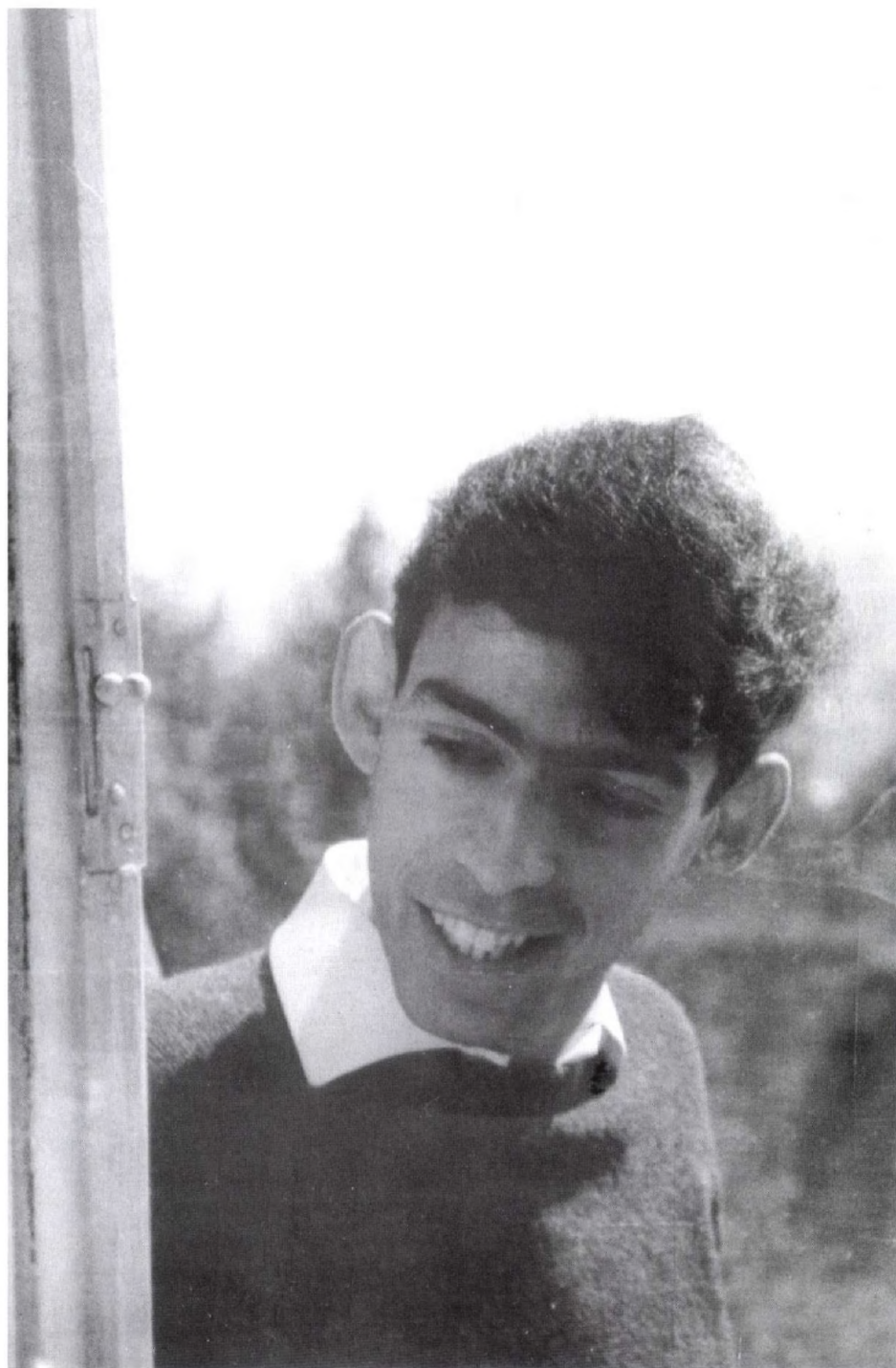
„I'm a liberal. I want everyone to be happy. I wish I had never been born.”

(Auden). Liberális vagyok. Azt akarom, hogy mindenki boldog legyen.

Ó, bár sosem születtem volna meg.

És: *„Honte à qui trouve sa limite à qui sa limite suffit”* (Aragon).

Szégyellje magát, aki megleti határait, és megelégszik velük

1966-ban

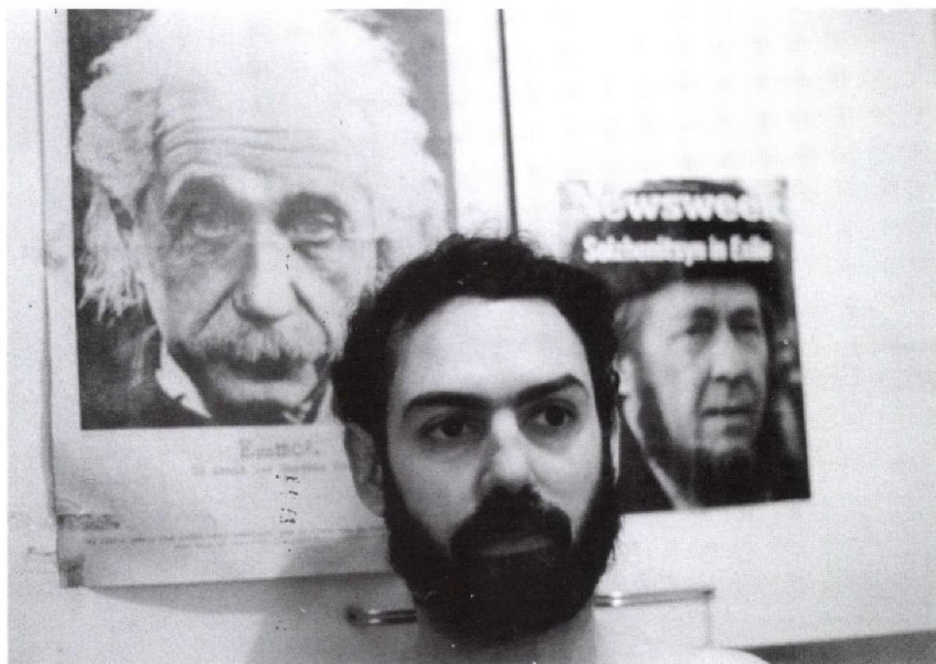

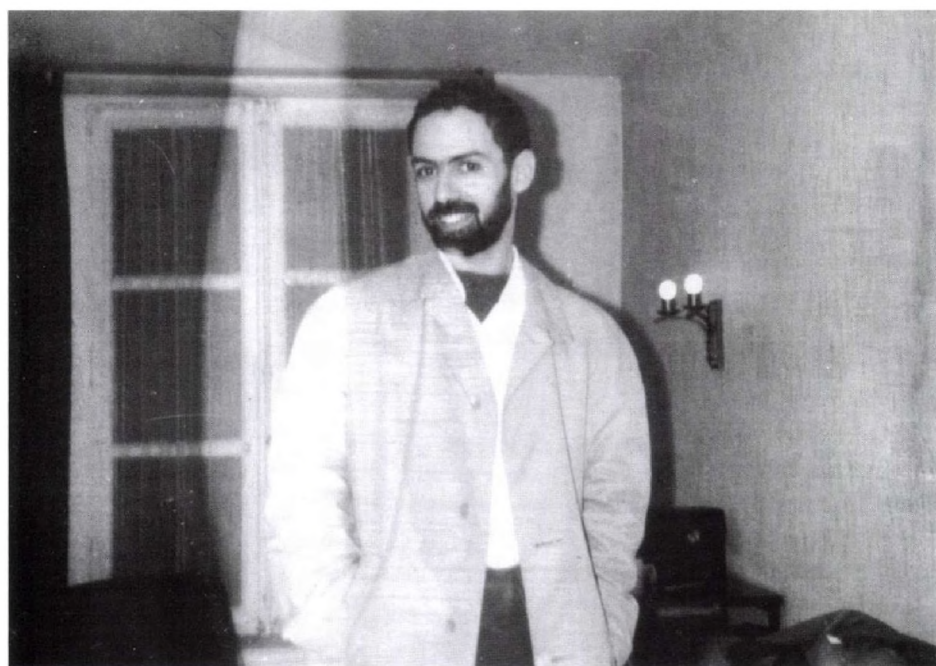
Nyugat-Berlinben

Párizsban

Einstein és Solzsenyicin alatt

Egy lakásban

A Halászbástyán 1978-ban

National Foundation for Cancer Research

P.O. Box 187 • Woods Hole, Massachusetts 02543

Scientific Director
Dr. Albert Szent-Gyorgyi
(517) 548-3705, Ext. 393

4/11/78

Kedves Pálkám,

Korán lefelé. Természetesen
Csak hűsítő levelek és levelek, azaz a
együtt bonyolult.

Sokszor meggyűlöltétek — hiszen
a koronát. Talán nem volt egészen
hiába való minden amit atyáitól
csináltunk, melyek voltak.

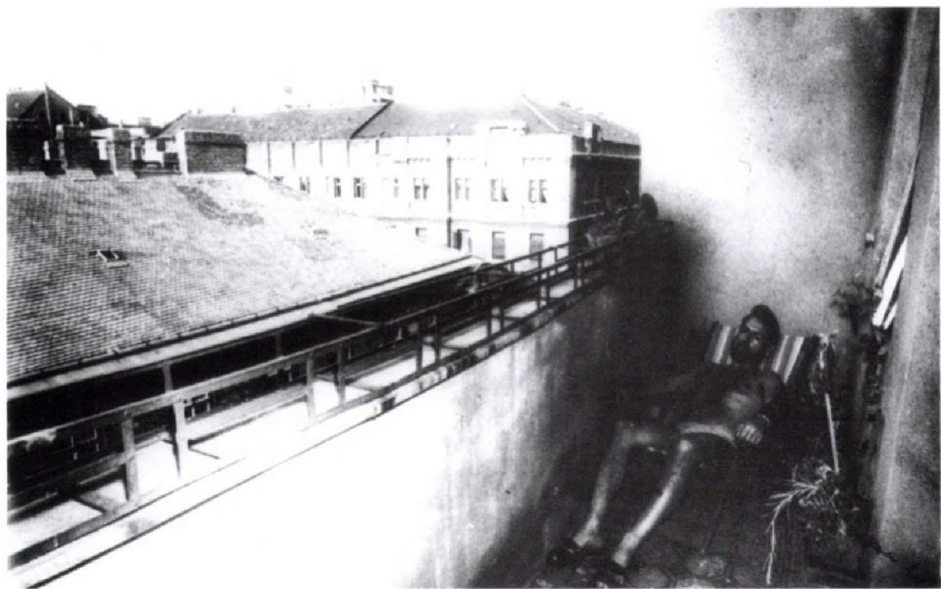
Szent-Györgyi Albert

A Non-Profit Donor Supported Association Dedicated to Stopping Cancer... "In Our Lifetime"

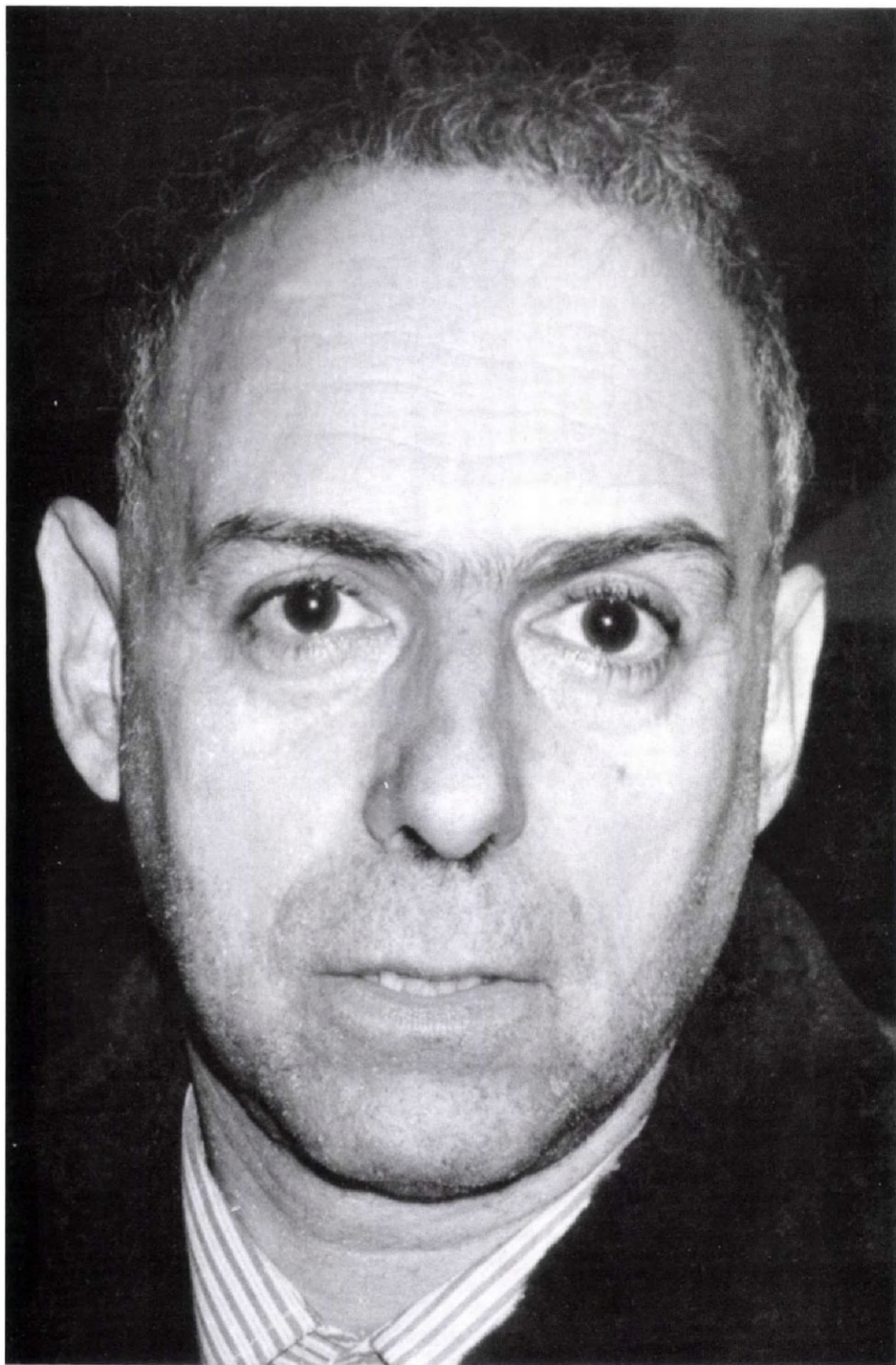
Szent-Györgyi Albert 1978-as levele,
fénymásolat, az eredeti példány holléte ismeretlen

Vilmos a hetvenes évek
első felében

Anyja halála után az Október 6. utcai lakás erkélyén, 1978

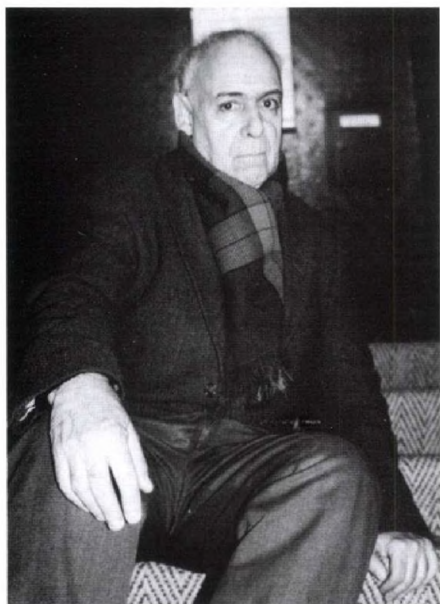

Vilmos a nyolcvanas évek közepén

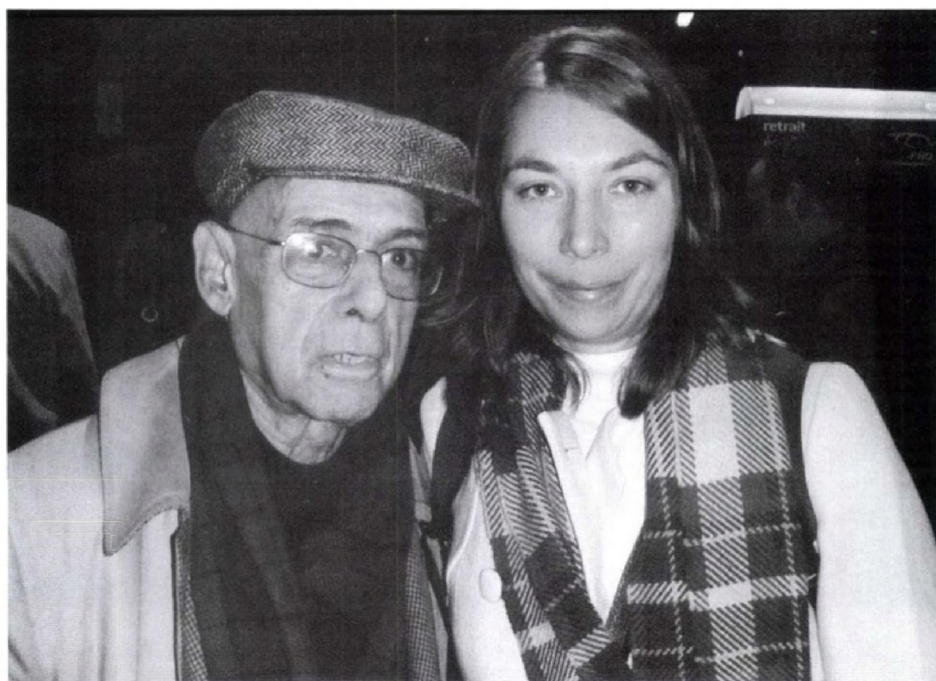
Nagyapja Teréz körút 24. alatti emléktáblájának avatásán, 1994-ben

A döntés után

Az utolsó mosoly

Zürich felé

DIGNITAS

Vivre dignement

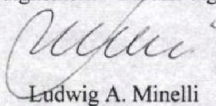
Mourir dignement

Nous attestons que les cendres de

Monsieur
Vazsonyi, Wilhelm Thomas

décédée le 13 novembre 2008 à Zurich,
ont été confiées
aux forest d'hors de Zurich

DIGNITAS
Vivre dignement – Mourir dignement

Ludwig A. Minelli
Secrétaire général

Az alapítvány értesítője a hamvakat befogadó erdőrészlettel.
„Tanúsítjuk, hogy a 2008. november 13-án elhalálozott Vázsonyi Vilmos Tamás úr
hamvait a Zürich melletti erdőségben nyugalomba helyeztük.
Méltósággal élni – Méltósággal halni”

FELHÍVÁS

Vázsonyi Vilmos barátunk számos emberben hagyott mély nyomot. Így érzünk mindannyian, akik ismertük őt, ám állításunk e kötet olvasása után talán azok számára sem lesz meglepő, akik sosem találkoztak vele. Ami az előbbi kört illeti, nagyszámú, több ezres nagyságrendű, változatos korú – túlnyomóan, de messze nem kizárólag: női – sokaságról van szó, amelynek tagjai csak kisebb baráti, nemzedéktársi és különféle egyéb kapcsolati hálók tartósabb vagy alkalmi kötéspontjai révén állnak kapcsolatban, vagy épp csak tudnak egymásról. Rabin László, a Vázsonyiak terézvárosi emlékezetének egyik leghívebb ápolója nem sokkal Vilmos halálát követően, 2009. január 14-én emlékestet szervezett a Mai Manó Házban, amelyen az itthon élők mellett Vilmos több nyugati barátja is részt vett. A beszélgetés során kitűnt, mennyi fontos, más számára is értékes ismeret és emlék él kiben-kiben Vilmosról. Többünkben is felébredt akkor az alaktalan vágy, hogy nem csupán a fennmaradt dokumentumokkal és hanganyaggal, de evvel is érdemes volna valamit kezdeni, ám a cselekvésig csupán Vilmos egyik fiatalabb budapesti barátja, Aradi Péter jutott el.

Az internet e célra is önként kínálkozó lehetőségeit megragadva még azon a tavaszon létrehozott egy blogot – <http://vazsonyivilmos.blogter.hu/> –, amely azóta nem csupán Vilmos egykori barátai és különféle kapcsolatai személyes emléanyagának rögzítésére szolgál a világ bármely pontján, de afféle virtuális Vázsonyi-fondként is működik. Mindazok figyelmébe ajánljuk hát e helyt mi is, akik – amíg lehetséges – életben kívánják tartani magukban és másokban rendkívüli barátunk és a magyar történelemben oly múlhatatlan szerepet játszó Vázsonyiak emlékét.

A blog alapítója és működtetője nevében arra kérjük őket, hogy emlékezéseiket és dokumentumaikat, képeiket és esetleges egyéb küldeményeiket az inmemoriamvv@gmail.com címre juttassák el.

(A szerzők)

ZEKE GYULA
(1956) író, történész

Fontosabb munkái

IRODALOM

Idős hölgy három ujjá vállamon,
Budapest, 1995, JAK–Balassi
*Trois doigts d'une dame mûre sur
mon épaule.* Roman traduit
du hongrois par Judith
et Pierre Karinthy, Rouen,
1999, Le Reflet
Anderson-taktusok, Budapest,
1998, Seneca
A másik város (Frankl Alionával),
Budapest, 2003, Kijárat
A Bécsi úton, Budapest,
2010, Kalligram

ZSIDÓSÁG

Fejtő Ferenc–Zeke Gyula,
*Hongrois et Juifs. Histoire
millénaire d'un couple singulier
1000–1997,* Paris,
1997, Balland. (Magyarul:
Zsidóság, magyarság,
fordította Zeke Gyula,
Budapest, 2000, História–MTA
Történettudományi Intézete)

KÁVÉHÁZ- ÉS VÁROSTÖRTÉNET

Budapest, a kávéváros (Budapesti
Negyed, 12–13. szám, 1996
nyár-ősz, szerk. Zeke Gyula)
Budapest, a Duna gyöngye
(Jalovszky Katalinnal
és Tomsics Emőkével),
Budapest, 2001, Helikon
Kávézók kalauza
(Frankl Alionával),
Budapest, 2005, Enciklopédia
CAFÉ?! Változatok és változások
(Saly Noémivel), Budapest,
2007, MKVM

HADAS MIKLÓS
(1953) szociológus, egyetemi tanár

Fontosabb munkái

*Férfiuralom. Írások nőkről,
férfiakról, feminizmusról,*
Budapest, 1994, Replika
Könyvek,
szerk. Hadas Miklós,

*Colonization or Partnership?
Eastern Europe and Western
Social Sciences,* edited by
Miklós Hadas
and Miklós Vörös, Budapest,
1996, Replika Circle

*Ambiguous Identities and Changing
Subjectivities in the New Europe,*
edited by Miklós Hadas and
Miklós Vörös, Budapest, 1997,
Replika Circle

Central European Hysteria,
edited by Miklós Hadas,
Katalin Kovács
and Emese Lafferton,
Budapest,
1998, Replika Circle

Szex és forradalom. Tíz monológ,
Budapest, 2001, Replika
Könyvek

A modern férfi születése,
Budapest, 2003, Helikon

A férfiasság kódjai,
Budapest, 2010, Balassi

Férfikutatások, online
szöveggyűjtemény,
szerkesztette és a bevezető
tanulmányokat írta
Hadas Miklós, Budapest, 2011,
Budapesti Corvinus Egyetem

3200 Ft

9 789635 068753

Vázsonyi Vilmos (1935–2008) a múlt századforduló méltatlanul elfeledett demokrata politikusa, Vázsonyi Vilmos unokája, s az 1944-ben Dachauban hurcolt Vázsonyi János fia. 1956-ban menekült Nyugatra, s noha öt nyelven is kitűnően beszélt, s a művészetek és a társadalomtudomány számos területén halmozott magába káprázatos tudást, sosem érdekelte a karrier-építés.

A hagyományos időből és normákból konokul kiforduló, oblomovi és Rezeda Kázmér-i módon céltalan, ám ugyanakkor minden rezdülésével a művészetekre és a lányokra összpontosító, örömelvű élete szinte felszólítás volt a számunkra: írjunk róla, és ne engedjük át alakját az elmúlásnak. A kötet afféle önéletmondás, mintegy százórányi hanganyagra támaszkodva tárja fel ennek a semmilyen tárgyban nem publikáló vándornak a semmilyen közkeletű értékrendbe nem illeszthető gondolatait a világról, élete eseményeiről, a művészekről és a művészetről.

Utolsó húsz évében számtalan éjszakát beszélgettünk át vele Párizs, Amszterdam és Budapest, valamint Európa más városainak utcáin és kávéházaiban. Hozzánk hasonlóan nemigen akadt barát, kortárs, szerelmi vagy csak egyszerű beszélgetőpartner, akiben ne hagyott volna mély nyomot a vele való találkozás. Története sokarcú: 19. és 20. századi családtörténet, magyar zsidó sorstörténet, egy emigráns Don Juan története, de a modern kori Magyarország és Európa hanyatlástörténete is egyben. A főszereplő átütő verbalitását megidéző kötet lapjain a jeles elődök, családtagok, neves és kevésbé ismert kortársak közt éles közelképekben villannak fel Móricz Zsigmond, Szép Ernő, Molnár Ferenc, Márai Sándor, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Szent-Györgyi Albert, Samuel Beckett, Alexander von Sacher-Masoch, valamint Ligeti György alakjai.

